

Національна академія наук України
Державна установа «Інститут регіональних досліджень
імені М. І. Долішнього НАН України»

До 60-річчя Інституту

**ПРОСТОРОВИЙ РОЗВИТОК ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ:
сучасні тренди трансформації та
виклики європейської інтеграції**

МОНОГРАФІЯ

Львів – 2024

УДК 330.3352/354:332.145:330.837

Просторовий розвиток економіки України: сучасні тренди трансформації та виклики європейської інтеграції : монографія; наук. ред. В. С. Кравців, І. З. Сторонянська / ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України». Львів, 2024. 451с. (Серія «Проблеми регіонального розвитку»).

У монографії розглянуто теоретичні та прикладні аспекти просторово-структурної трансформації економіки України в контексті масштабних викликів економічної глобалізації та посилення євроінтеграції. Проаналізовано чинники та наслідки структурних зрушень економіки регіонів України в умовах війни та проведено діагностику фінансових змін в регіонах країни в умовах посилення кризових явищ. Виходячи з євроінтеграційних прагнень України особливу вагу присвячено проблематиці узгодження інституційної системи та інструментарію регіональної політики України, зокрема висвітлено європейський досвід регулювання розвитку територій та можливості його адаптації до вітчизняної практики, потенціал зеленої трансформації економіки регіонів, виклики для регіональної політики України в контексті використання коштів програми Ukraine Facility, напрями оновлення підходів до фінансового вирівнювання місцевих бюджетів в умовах війни. В контексті євроінтеграції також розглянуто напрями удосконалення системи регулювання просторового розвитку в Україні. Проаналізовано проблеми та пріоритети зміцнення інтегрованості економічного простору України, а також можливості, ризики та перспективи формування стратегії відбудови економіки України на інноваційних засадах.

Для представників органів влади та місцевого самоврядування, науковців, дослідників проблем регіонального та місцевого економічного розвитку в умовах сучасних викликів.

Рецензенти:

Данилишин Богдан Михайлович, академік НАН України,
Загорський Володимир Степанович, член-кореспондент НАН України,
Заблодська Інна Володимирівна, доктор економічних наук, професор

ISBN 978-966-02-4252-4 (серія)

ISBN 978-617-14-0268-3 (електронне видання)

Рекомендовано до друку Вченою радою ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України» (протокол № 6 від 4 липня 2024 р.)

© ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України», 2024

ЗМІСТ

Передмова	6
Розділ 1. Просторова трансформація економіки: теоретичні та прикладні засади	11
1.1. Наукові основи та європейський досвід просторової трансформації економіки у контексті релевантності для України.....	11
1.2. Сучасні структурно-просторові дисбаланси розвитку економіки України: регіональний вимір	26
1.3. Інструменти регулювання просторового розвитку економіки	41
Розділ 2. Структурна трансформація економіки регіонів у формуванні повоєнного економічного ландшафту України	53
2.1. Чинники та наслідки структурних зрушень економіки регіонів України в умовах війни	53
2.2. Регіони України в умовах посилення кризових явищ: діагностика фінансових змін	73
2.3. Досвід структурної трансформації у процесах повоєнного відновлення економіки країн Балканського регіону.....	90
2.4. Пріоритетні завдання та засоби регулювання структурних зрушень в економіці регіонів у контексті сучасних викликів.....	104
Розділ 3. Дисбаланси розвитку регіональних ринків праці України та інструментарій їх подолання	119
3.1. Підходи до збалансування ринку праці в умовах воєнних конфліктів і нестабільності	119
3.2. Аналіз структурно-динамічних трансформацій регіональних ринків праці: превоєнний період та сучасні реалії гібридної війни.....	124
3.3. Інструментарій політики подолання дисбалансів розвитку регіональних ринків праці в моделі просторової трансформації.....	135

Розділ 4. Розвиток системи експортної логістики регіонів України в контексті трансформації глобальних ланцюгів вартості 144

- 4.1. Формування та розвиток глобальних ланцюгів вартості в умовах сучасних викликів..... 144
- 4.2. Трансформація експортних потоків та розвиток системи експортної логістики регіонів України..... 164
- 4.3. Впровадження електронних систем управління транспортними потоками через пункти пропуску на кордоні Україна-ЄС..... 189

Розділ 5. Напрями узгодження регіональної політики України у контексті інтегрування в ЄС 210

- 5.1. Територіально орієнтований підхід до соціально-економічного розвитку країн ЄС та потенціал його адаптації у регіональній політиці України..... 210
- 5.2. Виклики для регіональної політики України в контексті використання коштів програми Ukraine Facility 221
- 5.3. Оновлення підходів до фінансового вирівнювання місцевих бюджетів в умовах війни 229
- 5.4. Інструменти переходу до зеленої економіки: європейська практика 243

Розділ 6. Удосконалення системи регулювання просторового розвитку в Україні 256

- 6.1. Європейська інституційна практика регулювання просторового розвитку..... 256
- 6.2. Особливості формування та практика реалізації національної політики сталого просторового розвитку в Україні..... 260
- 6.3. Детермінація засад регіональної політики у контексті сучасних викликів просторового розвитку в Україні 269
- 6.4. напрями взаємоузгодження політики регіонального розвитку з іншими державними політиками 287

6.5. Узгодження документів стратегічного та просторового планування розвитку територіальних громад	307
Розділ 7. Формування моделі інтегрованого економічного простору України: сучасні виклики та пріоритети	316
7.1. Когерентний підхід до формування сучасної моделі просторового розвитку економіки України.....	316
7.2. Стратегічні пріоритети інтегрованого просторового розвитку України.....	327
7.3. Проблеми та інструменти формування інтегрованого економічного простору України	344
Розділ 8. Інноваційний імператив стратегії відбудови економіки України	369
8.1. Інноваційні засади економічного зростання України: проблеми, ризики, перспективи	369
8.2. Роль науки у нарощування інноваційного потенціалу економіки.....	381
8.3. Інноваційна екосистема розвитку оборонно-промислового комплексу України	398
Додатки	417

ПЕРЕДМОВА

Донедавна існуюча модель просторового розвитку економіки України (сформована ще в умовах реалізації радянської політики розміщення продуктивних сил) характеризувалась високою концентрацією промислового потенціалу в окремих областях та поступовим нарощенням їх економічної потужності. Саме ці регіони продукували основну масу ВРП, експорту та доходів бюджету країни. На противагу їм традиційно аграрні регіони в умовах активного розвитку високотехнологічних виробництв та сервісизації світової економіки розглядались як низько конкурентоспроможні. До цього додавались “праценадлишкові” західні області, які стали джерелом робочої сили для усієї Європи. Відсутність своєчасного реформування успадкованої структури економіки регіонів та ефективної регіональної політики в нових економічних умовах призвела до невикористання можливостей вдосконалення і розвитку економіки України, подальшого посилення концентрації економічної діяльності у низці міст (зокрема в столиці) та регіонів, що спровокувало загострення процесів не лише міжрегіональної, а й внутрішньорегіональної диференціації.

Такий територіальний розподіл економічного потенціалу в Україні, міжрегіональна дезінтегрованість економіки та поступова ексклюзія низки територій з економічного простору країни посилили протистояння між економічним центром і периферією, урбанізованими і сільськими територіями, бюджетними донорами і реципієнтами. Тож пострадянська модель регіонального розвитку в Україні була очікувано приреченою як неспроможна забезпечити економічне зростання шляхом поширення імпульсів економічного розвитку та зберегти цілісність економічного простору держави.

Основним чинником дестабілізації процесів просторового розвитку економіки України впродовж останнього десятиліття стали спочатку окупація росією Криму та окремих районів Донецької і Луганської областей, що зумовили економічне падіння через втрату контролю над частиною території та її економічним потенціалом, а далі і повномасштабне вторгнення росії 24 лютого 2022 року. Цей день став точкою відліку, коли концепція еволюційного розвитку економіки нашої держави практично втратила сенс. Визначальними чинниками подальшого економічного розвитку для більшості регіонів України стали не довготривалі тренди, а революційні зміни, спричинені фактором безпеки. Повномасштабна російська збройна агресія обумовила найвищі темпи падіння економіки від здобуття Україною

незалежності у 1991 році. При цьому, якщо попередні кризи більш-менш рівномірно впливали на економіку усієї території України, то зараз тенденції падіння / розвитку економіки є регіонально диференційованими і визначаються основним чином наближеністю до лінії фронту (тобто безпековим чинником).

В таких умовах мають місце суттєві зрушення в регіональному розміщенні населення України та робочої сили зокрема, економічного потенціалу країни та переорієнтації транспортно-логістичних потоків в бік західного кордону, порушення стійкості економіки регіонів через втрату традиційних зв'язків та ринків збуту, появу значної кількості релокованого бізнесу, втрата організаційної, адміністративної та фінансової стійкості значної кількості ОМС, регіональних та місцевих інституцій тощо. Окрім цього, період війни характеризується суттєвим послабленням процесів регулювання розвитку територій: з одного боку, відбулось послаблення позицій державної регіональної політики, з іншого, регіональні та місцеві органи управління зобов'язані приймати управлінські, економічні, фінансові рішення в умовах жорсткої невизначеності, постійно маневруючи між забезпеченням поточної життєдіяльності регіонів і громад та формуванням їх стратегічних перспектив.

Зазначене пояснює низьку ефективність інструментарію регулювання просторового розвитку економіки та обумовлює необхідність переосмислення методології регіональної політики, її завдань та механізмів реалізації. Нова регіональна політика має враховувати виклики і ризики просторового розвитку економіки, що склались під впливом адміністративно-фінансової децентралізації та посилення нестабільності економіки, міжрегіональні та внутрішньорегіональні диспропорції просторового розвитку, необхідність зміни підходів до системи бюджетного вирівнювання розвитку територій, забезпечення добробуту регіонів та територіальних громад в умовах турбулентності, ефективного використання їх внутрішнього потенціалу за рахунок формування інтегрованого, інклюзивного економічного простору. Водночас набуття Україною статусу кандидата на членство в ЄС, поглиблення ступеня виконання положень Угоди про асоціацію між Україною і ЄС та її державами-членами, переходу до переговорів про вступ України до ЄС формують перелік вимог до нової моделі регіональної політики в напрямку її наближення до регіональних політик країн ЄС.

На ці та низку інших викликів намагались дати відповідь автори представленої монографії.

У першому розділі монографії розглянуто теоретичні та прикладні аспекти просторово-структурної трансформації економіки України в контексті масштабних викликів економічної глобалізації та посилення євроінтеграції. Авторами емпірично доведено (на прикладі окремих країн ЄС), що така

трансформація може відбуватись не за відомими теоретичними підходами економічної науки (зокрема класичної, неокласичної та неошумпетеріанської наукових шкіл), а за прикладом Польщі та інших східноєвропейських країн, тобто концентруючись на сільському господарстві, декількох низько технологічних (із невисокою продуктивністю праці і часткою ВДВ) сегментах промисловості та сфери послуг. Внаслідок цього економічний розвиток країни та її регіонів може потрапити у «пастку середнього доходу», що у підсумку підвищить ризик посилення просторової дивергенції.

Тематика другого розділу присвячена структурній трансформації економіки регіонів у формуванні повоєнного економічного ландшафту України. Зокрема авторами розглянуто чинники та наслідки структурних зрушень економіки регіонів України в умовах війни та проведено діагностику фінансових змін в регіонах країни в умовах посилення кризових явищ. Вивчення досвіду структурної трансформації в процесах повоєнного відновлення економіки країн Балканського регіону дозволило сформулювати пріоритетні завдання та засоби регулювання структурних зрушень в економіці регіонів України в контексті сучасних викликів.

Вагомим результатом досліджень, висвітлених у третьому розділі, є формування системи інструментів державної політики подолання дисбалансів розвитку регіональних ринків праці України. В цьому контексті набули подальшого розвитку методико-прикладні засади регулювання розвитку регіональних ринків праці в умовах трансформації моделі просторового розвитку країни в середовищі війни за рахунок ідентифікації концептуальних змін в кон'юнктурних характеристиках та інструментах політики стабілізації, відновлення і реалізації потенціалу ринку праці за воєнних конфліктів, політико-економічної нестабільності й системних криз; визначення стану, динаміки, структурних характеристик і особливостей функціонування регіональних ринків праці України під час війни; обґрунтування загальних та специфічних (у відповідності до регіональних особливостей) інструментів державної політики збалансування й посилення резильєнтності регіональних ринків праці в умовах війни і повоєнного відновлення.

У четвертому розділі автори розглянули питання розвитку системи експортної логістики регіонів України в умовах трансформації глобальних ланцюгів вартості. Зокрема обґрунтовано наукові засади формування та розвитку глобальних ланцюгів вартості в умовах сучасних викликів, проаналізовано тенденції трансформації експортних потоків та розвитку системи експортної логістики регіонів України, а також проблемні питання та можливості впровадження електронних систем управління перетину кордону Україна – ЄС транспортними засобами.

Виходячи з євроінтеграційних прагнень України особливої ваги набувають питання узгодження інституційної системи та інструментарію регіональної політики України. У п'ятому розділі висвітлено європейський

досвід регулювання розвитку територій та можливості його адаптації до вітчизняної практики, виклики для регіональної політики України в контексті використання коштів програми Ukraine Facility, напрями оновлення підходів до фінансового вирівнювання місцевих бюджетів в умовах війни (виходячи з досвіду країн ЄС). У шостому розділі в контексті євроінтеграції також розглянуто можливості удосконалення системи регулювання просторового розвитку в Україні. Центральними питаннями тут були особливості формування та практика реалізації національної політики сталого просторового розвитку в Україні, детермінація засад регіональної політики в контексті сучасних викликів просторового розвитку в Україні, забезпечення дієвості політики регіонального розвитку на засадах її взаємоузгодження з іншими державними політиками, можливості узгодження документів стратегічного та просторового планування розвитку територіальних громад.

Сьомий розділ монографії присвячено сучасним викликам та пріоритетам формування моделі інтегрованого економічного простору України. При цьому інтегрованість економічного простору розглядається як пріоритет трансформації політики регулювання просторового розвитку. Увага дослідників концентрувалась на когерентному підході до формування сучасної вітчизняної моделі просторового розвитку економіки, визначенню стратегічних пріоритетів, а також інструментів формування інтегрованого просторового розвитку України.

У восьмому розділі розглянуто можливості, ризики та перспективи формування стратегії відбудови економіки України на інноваційних засадах, роль науки у нарощуванні інноваційного потенціалу економіки, а також концептуальні засади та практику формування інноваційної екосистеми оборонної промисловості України.

Монографію підготовлено в межах виконання фундаментальної науково-дослідної роботи «Трансформація моделі просторового розвитку економіки України» (№ДР 0122U002055).

Монографію підготував авторський колектив під науковим керівництвом д.е.н., проф. Кравціва В.С. та д.е.н., проф. Сторонянської І. З.

Авторський колектив:

Кравців В. С., д.е.н., проф. (наукова редакція, підрозділ 5.4),

Сторонянська І. З., д.е.н., проф. (наукова редакція, передмова, розділ 5, розділ 6),

Беновська Л. Я., к.е.н., с.н.с. (підрозділи 5.1, 5.2, 5.3),

Васильців Т. Г., д.е.н., проф. (розділ 3),

Возняк Г. В., д.е.н., с.н.с. (підрозділ 2.2),

Давимука С. А., д.е.н., проф. (розділ 8),

Дуб А. Р., к.е.н., доц. (підрозділ 6.5),

Залуцький І. Р., к.е.н., доц. (розділ 6),

Іщук С. О., д.е.н., проф. (розділ 1),
Калат Я. Я., к.е.н. (підрозділ 4.2),
Кирик І. М., аспірант (підрозділ 4.3),
Колодійчук І. А., д.е.н., с.н.с. (підрозділ 5.4),
Левицька О. О., к.е.н., с.д. (розділ 3),
Лещух І. В., к.е.н., с.н.с. (розділ 7),
Луцків О. М., к.е.н. (підрозділи 2.1, 2.3, 2.4),
Максименко А. О., к.соц.н. (підрозділ 4.1),
Мельник М. І., д.е.н., проф. (розділ 7),
Паска О. В., к.держ.упр. (підрозділ 8.2),
Притула Х. М., д.е.н., с.н.с. (розділ 4),
Созанський Л. Й., д.е.н., с.д. (підрозділи 1.1, 1.3),
Томашик Л. С., к.е.н., доц. (підрозділ 4.1),
Шульц С. Л., д.е.н., проф. (розділ 2),
Яремчук Р. Є., м.н.с. (підрозділ 7.3),
Ясевич М. М., радник митної служби 1-го рангу (підрозділ 4.3).

Розділ I. ПРОСТОРОВА ТРАНСФОРМАЦІЯ ЕКОНОМІКИ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ ЗАСАДИ

1.1. НАУКОВІ ОСНОВИ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ПРОСТОРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЕКОНОМІКИ У КОНТЕКСТІ РЕЛЕВАНТНОСТІ ДЛЯ УКРАЇНИ

Науковий базис економічного зростання. Просторова трансформація соціально-економічних систем є одним із найактуальніших питань економічної теорії, емпіричних та фундаментальних досліджень різних типів економік. В науці існують обґрунтовані твердження про те, що просторова трансформація економіки є способом розвитку та підвищення ефективності останньої. Переміщення працівників із сільського господарства у виробництво, а потім у сферу послуг – це шлях просторової трансформації економіки, який пройшли усі країни з високим рівнем доходів, і на якому базується успішний досвід зростання країн Східної Азії¹. Він привернув велику увагу провідних вчених-економістів і став основою більшості теоретичних підходів до економічного розвитку².

В економічній теорії виділяють три школи економічного зростання (*класичну, неокласичну та неошумпетеріанську*), які базуються на вченні про те, що запорукою розвитку країни є просторова трансформація її економіки у розрізі секторів або видів економічної діяльності (ВЕД). Основною відмінністю між теоретичними підходами цих шкіл є різне ставлення до вагомості ролі секторів/ВЕД у просторових трансформаційних процесах і економічному розвитку.

Представники *класичної школи* стверджують, що економічний розвиток країни у середньо- чи довгостроковій перспективі пов'язаний із відходом від сільського господарства до промисловості, а згодом – до сфери послуг. Чинником економічного зростання у такій трансформації є відмінності між секторами економіки за рівнем продуктивності праці, прибутковості, заробітної плати, потенціалу для зростання зайнятості. Вважається, що промисловість, на відміну від сільського господарства, є сектором із вищою

¹ Nayyar D. Structural change and economic transformation. Resurgent Asia: Diversity in Development. Oxford University Press, 2019. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780198849513.003.4>.

² Herrendorf B., Rogerson R., Valentinyi A. Growth and structural transformation. Handbook of economic growth. 2014. № 2. P. 855-941. DOI: <https://doi.org/10.1016/B978-0-444-53540-5.00006-9>

продуктивністю праці та капіталовіддачею. Водночас продуктивність у сфері послуг є вищою, аніж у промисловості. З цього випливає, що сутність просторової трансформації економіки полягає у переміщенні людського капіталу від секторів із низькою продуктивністю праці, заробітною платою та порівняно обмеженим потенціалом зайнятості у сектори, які мають вищий рівень цих соціально-економічних показників.

У країнах із високим доходом та країнах Східної Азії така трансформація супроводжувалась саме переходом від сільського господарства до промисловості. У періоді, в якому відбувались ці економічні перетворення, у згаданих країнах сільське господарство, порівняно з промисловістю, демонструвало суттєво нижчу продуктивність праці. Можливо тому класики теорії просторової трансформації економіки (Калдор, Кузнець, Льюїс, Ченері, Сірквін та ін.) індустріалізацію сприймали як рушійну силу зростання зайнятості та скорочення бідності в країнах, що розвиваються. Так, Калдор стверджував, що економічний розвиток потребує індустріалізації, оскільки підвищення прибутків у виробничому секторі означає швидше зростання виробництва, що пов'язано з вищим економічним розвитком. Аргументи Калдора полягали в тому, що прямі та обернені зв'язки між витратами і випуском є найтіснішими у виробництві.

Окрім того, існує високий причинно-наслідковий зв'язок між зростанням обсягів промислового виробництва і продуктивністю праці через поглиблення розподілу праці, спеціалізації та навчання в процесі діяльності, а також можливостей для збільшення продуктивності завдяки економії на масштабі³. Що більше зростає промисловість, то більше зростає продуктивність в економічній системі, оскільки саме промисловість забезпечує капітальні блага для усієї економіки. Це пов'язано з тим, що збільшення зайнятості у промисловості підвищує продуктивність сільського господарства (унаслідок відтоку робочої сили з цього ВЕД), а також тому, що промисловість є єдиним сектором зі статичною (високим рівнем продуктивності праці) та динамічною (темпами зростання продуктивності праці) віддачею від масштабу діяльності завдяки новим процесам, техніці і технологіям. Водночас Калдор також стверджував, що міжнародна торгівля може зробити країни, що розвиваються, біднішими, оскільки лібералізація збільшить експорт сільськогосподарської продукції, що виробляється з меншою прибутковістю, недостатньою для компенсації втрат промислового експорту, який, своєю чергою, є сектором, що дає зростаючий прибуток⁴.

³ Kaldor N. A model of economic growth. The economic journal. 1957. № 67(268). P. 591-624. DOI: <https://doi.org/10.2307/2227704>

⁴. Schlogl L., Sumner A., Schlogl L., Sumner A. Economic development and structural transformation. Disrupted Development and the Future of Inequality in the Age of Automation. 2020. P. 11-20. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-30131-6_2

Льюїс дотримувався переконань, що рушійною силою накопичення капіталу є рух робочої сили з традиційного, натурального або некапіталістичного сектора з низькою продуктивністю, заробітною платою і ціною середнього (а не граничного) продукту, а відтак, із широко поширеним прихованим безробіттям, до сучасного або капіталістичного сектора з вищою продуктивністю. Водночас рівень заробітної плати в економіці визначається продуктивністю в натуральному секторі⁵. За його твердженням, вирішальною умовою розвитку є наявність надлишку робочої сили в традиційному або некапіталістичному секторі, а заробітна плата встановлюється трохи вище прожиткового мінімуму в усій економіці, що з часом призводить до переміщення робочої сили з традиційних до сучасних секторів. Підвищення продуктивності праці без зростання заробітної плати дає додатковий прибуток, який, своєю чергою, є джерелом зростання за умови реінвестування. Коли надлишок робочої сили зникне, з'явиться інтегрований ринок праці і заробітна плата почне зростати. Іншими словами, підхід класичної школи полягає в тому, що економічний розвиток обумовлюється переходом людського і фінансового капіталу з сільського господарства у промисловість, а з часом – у сферу фінансових послуг. При цьому вважається, що сільське господарство є сектором економіки із найнижчою продуктивністю праці і обмеженим потенціалом зайнятості. Водночас переливання людського капіталу між ВЕД забезпечує підвищення продуктивності праці, а відтак, і економічне зростання.

Натомість *неокласична школа* значно менше уваги приділяє відмінностям в ефективності секторів економіки. Вона базується на моделях конвергенції Солоу (традиційних та доповнених ендегенними моделями, заснованими на зростанні прибутку) і моделями, які базуються на недосконалості ринку. У цих моделях не враховується процес міжгалузевого перерозподілу економічної діяльності чи просторових економічних перетворень. Це пов'язано з тим, що у моделі зростання Солоу⁶ передбачено, що економічний розвиток відбувається завдяки економії, накопиченню фізичного та людського капіталу. Згідно з підходами неокласичної школи, просторовий економічний розвиток відбувається завдяки дотриманню збалансованих співвідношень між виробництвом і інвестиціями, споживанням та зайнятістю, а також між елементами простору (країнами, регіонами, територіями, агломераціями, тощо). Натомість значно менше уваги приділяється технологічній структурі економіки простору⁷.

⁵ Lewis W. A. Economic development with unlimited supplies of labour. The Manchester School of Economic and Social Studies. 1954. № 22(2). P. 139-191. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9957.1954.tb00021.x>

⁶ Solow R. M. A contribution to the theory of economic growth. The Quarterly Journal of Economics. 1956. № 70(1). P. 65-94. DOI: <https://doi.org/10.2307/1884513>

⁷ Bazhal I., Schumpeter's innovations as the main factor of economic development. The role of the State in Economic Development. State Capacity, State Autonomy and Economic Development: proceedings to the 29th EAEPE Annual

Третя (*неошумпетеріанська*) школа, як і неокласична, економічний розвиток та просторову трансформацію менше пов'язує з характеристиками секторів економіки. Натомість вона базується на теорії інноваційного розвитку Шумпетера, заснованій на ідеях про те, що просторовий соціально-економічний розвиток досягається за допомогою розробки і впровадження інновацій, винаходів, інноваторського підприємництва. Згідно з неошумпетеріанською теорією економічного зростання, дотримання ефективного збалансування економіки та сприяння продуктивності праці, які пропагуються неокласичною школою, у підсумку спричинять кризи перевиробництва. Уникнути цього можна завдяки еволюційним інноваційним стрибкам у формі технологічних революцій⁸. Інноваційні технології мають змінити функціональність виробництва. Таким чином, неошумпетеріанські теорії обґрунтовують важливість проведення інноваційної реструктуризації економіки.

Розглянуті школи економічної теорії, здебільшого, відображають еволюційні етапи економічного зростання певних країн, базуються на емпіричних дослідженнях, у яких відображено закономірності між економічним розвитком і основними чинниками, які його забезпечували. Безумовно, ключові ідеї кожної з цих шкіл не втрачають актуальності і сьогодні, певною мірою їх можна застосовувати або враховувати при розробці відповідних стратегій і прогнозуванні економічного розвитку регіонів України. Однак, у розглянутих теоретичних підходах не враховано такого вагомого (або й вирішального) чинника як економічна глобалізація та пов'язаних із нею процесів, зокрема, монополізації ринків, поглиблення виробничої спеціалізації країн, поширення офшорингу, толінгу, аутсорсингу. Під впливом цих та інших процесів може відбуватись кардинальна зміна моделі просторової трансформації економіки та її ефективності. Також потрібно враховувати, що є країни, у яких під впливом багатьох чинників трансформаційні перетворення в економіці відбуваються у напрямку розвитку сільського господарства, сировинних секторів, а не розвитку промисловості та, зокрема, її високотехнологічних і високомаржинальних сегментів. Окрім того, за умови залучення сучасних технологій та інновацій продуктивність праці, економічна ефективність, заробітна плата і зайнятість у сільському господарстві теоретично можуть наближатись до рівня промисловості. Водночас сфера послуг може поділятися на сегменти з різним рівнем застосування інновацій, технологічності. Торгівля і IT сектор, до прикладу, відносяться до сфери послуг, але їх соціально-економічні показники діяльності, інноваційності і технологічності можуть бути кардинально різними.

Conference, Budapest, Hungary, 19-21 October 2017. Budapest, 2017. 16 p. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/13102>

⁸ Freeman C. The economics of industrial innovation. Cambridge (Massachusetts): The MIT Press. 1982. 250 s.

Усе це вказує на те, що в сучасних умовах функціонування соціально-економічних систем фундаментальні теорії економічного розвитку, просторових трансформацій можуть і повинні переосмислюватись, оновлюватись та доповнюватись, відповідно до новітніх викликів та глобальних змін.

Просторова диференціація соціально-економічного розвитку країн ЄС. На практиці результати структурно-просторової трансформації економіки часто не співпадають із відповідними базовими теоріями. Так, перерозподіл економічної діяльності, який спостерігається з 1970-х років на користь сфери послуг, мав суттєвий негативний вплив на зростання сукупної продуктивності в більшості європейських країн. Уповільнення зростання сукупної продуктивності (що вважається ключовим чинником економічного зростання) на сьогодні є однією з найактуальніших економічних проблем, з якими стикаються багато розвинених країн. Процес структурних змін є відчутним гальмом для загального зростання продуктивності, оскільки він призводить до перерозподілу економічної діяльності із секторів із високими темпами нарощення продуктивності (таких як сільське господарство і промисловість) до сфери послуг, яка характеризується порівняно низькими темпами зростання цього показника⁹. Сфера послуг за рівнем продуктивності праці є неоднорідною. Відповідно перерозподіл у цій сфері у бік секторів зі стагнацією продуктивності відіграє ключову роль у фіксуванні уповільнення зростання сукупної продуктивності економічної системи.

Вплив структурних змін в економіці на динаміку продуктивності праці у розрізі країн ЄС є дуже різноманітним та варіюється від відносно невеликого (0,1 в.п.) у Португалії і Швеції – до значного (0,8 в.п.) в Іспанії. Прогнозується, що секторальні зміни в економіці різних країн ЄС упродовж наступних 10 років призведуть до значного уповільнення середньорічного зростання продуктивності приблизно на 0,16 в.п. Прогнозоване зниження динаміки продуктивності коливається від значень, близьких до нуля (в Бельгії і Нідерландах), до 0,99 в.п. в Ірландії. Майбутні зміни пояснюються дуже низьким (0,3% на рік) зростанням продуктивності праці у секторі послуг, порівняно з показником сільського господарства (+2,2%) і промисловості (+1,6%). Будь-який зсув економічної діяльності в бік сектору послуг матиме великий негативний вплив на сукупне зростання. Структура сфери послуг сильно зміниться в бік секторів зі стагнацією продуктивності. Як наслідок, зростання застійних секторів послуг у ЄС, яке відбувається за рахунок **прогресивних** сегментів, передбачає значне гальмування сукупного зростання продуктивності. Найбільше уповільнення позитивної динаміки продуктивності праці прогнозується у нових країнах-членах ЄС. Це пояснюється

⁹ Duernecker G, Sanchez-Martinez M. Structural change and productivity growth in Europe – past, present and future Eur. Econ. Rev. 2023. № 151. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.euroecorev.2022.104329>.

тим, що хоча зростання продуктивності у сфері послуг в цих країнах все ще є вищим, аніж у решти країн ЄС, у них відбуваються глибші процеси структурної трансформації економіки, наслідком яких стало розширення сегментів сфери послуг із нижчим рівнем продуктивності.

Результати емпіричного дослідження, проведеного за період 1995-2011 рр., метою якого було виявлення взаємозв'язку між структурними змінами в економіці та інтеграцією у глобальні ланцюги вартості (GVC) у країнах ЄС, засвідчили нелінійний зв'язок між цими двома явищами¹⁰. Члени виробничого ядра (країни Центральної Європи) отримують вигоду від участі в GVC (виходячи з позиції просторових і структурних змін в їх економіці у бік розвитку промисловості), тоді як в інших країнах-членах ЄС участь у GVC прискорює процес деіндустріалізації.

Просторова нерівномірність впливу структурної трансформації економіки на динаміку продуктивності праці проявляються не лише на макро-, але й на мезорівні. Зокрема, під впливом економічної глобалізації у країнах ЄС, починаючи із 2008 року зростають міжрегіональні розбіжності за динамікою рівня продуктивності праці, зайнятості, заробітної плати та інших соціально-економічних показників. Регіональна нерівність стимулює поширення двох різних типів моделей стратегічної економічної поведінки. Так, багаті, розвинені регіони віддають перевагу соціально-економічній інтеграції і відкритості, тоді як у бідних, сільськогосподарських, менш розвинених регіонах домінують консервативні націоналістичні погляди¹¹. Як наслідок, у розвинутих країнах для галузевої спеціалізації характерний майже рівномірний географічний розподіл, що сприяє регіональній економічній конвергенції. Оскільки розвинуті регіони інтегруються на міжнародному рівні, їх економіка функціонує відповідно до глобальної моделі порівняльних переваг¹². Натомість у країн, що розвиваються, обмежені можливості диверсифікації економіки, з огляду на те, що їх регіони інтегруються переважно лише один з одним, а їх спеціалізація лімітується регіональними порівняльними перевагами.

Окрім економічної інтеграції, зокрема міжнародної, на просторову трансформацію економіки регіонів (а надто у країнах Східної Європи) суттєво впливають коштів структурних фондів ЄС. Проте, такий вид фінансових вливань в економіку регіонів не завжди сприяє їх соціально-економічному вирівнюванню чи зближенню. Так, після вступу Польщі до ЄС центральний регіон цієї країни – Мазовецьке воєводство – був єдиним, який не лише досяг

¹⁰ Stöllinger R. Structural change and global value chains in the EU. *Empirica*. 2016. № 43. P. 801-829. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10663-016-9349-z>

¹¹ Capello R., Cerisola S. Industrial transformations and regional inequalities in Europe. *Ann Reg Sci*. 2023. № 70. P. 15-28. DOI: <https://doi.org/10.1007/s00168-021-01097-4>

¹² Imbs J., Montenegro C., Wacziarg R. Economic integration and structural change. In *Political Economy Seminar*, Toulouse. 2012. URL: https://www.tse-fr.eu/sites/default/files/medias/stories/sem_12_13/eco_politique/imbs.pdf

швидкого зростання продуктивності праці, але й зумів постійно підвищувати віддачу капіталу¹³. Натомість у майже всіх решту регіонах Польщі фондівіддача та продуктивність праці були не лише нижчими, аніж у центральному регіоні, але й у деяких воєводствах навіть знизилися. Окрім того, після вступу Польщі до ЄС продуктивність праці в центральному регіоні зростала значно вищими темпами, порівняно з іншими регіонами.

Таким чином, можна констатувати, що структурні фонди ЄС були статистично значущим чинником еволюції регіональних моделей технологічного прогресу Польщі та призвели до посилення моделі бімодальності у розподілі продуктивності капіталу і продуктивності праці. Найсильніший стимулюючий вплив структурних фондів ЄС на продуктивність праці та капіталу спостерігався в центральному регіоні Польщі. У решти регіонах вплив названих фондів на еволюцію характерних для регіонів моделей технологічного прогресу був набагато слабшим. З позиції конвергенції, вступ Польщі до ЄС сприяв появі тенденції до зближення польських воєводств за показником продуктивності капіталу, але до дивергенції за продуктивністю праці. З цього випливає, що *економічна інтеграція, структурні фонди ЄС стимулюють розвиток передусім тих регіонів, які володіють більшим виробничим, технологічним, науковим і людським потенціалом. У підсумку, це призводить до зміцнення центрів, але послаблення периферій економічного зростання.*

В основі економічного просторового розвитку регіонів Польщі і України лежать подібні фундаментальні тенденції та особливості. Так, в Україні (як і в Польщі) центрами економічного зростання є столиця і наближені до неї території, а також традиційно індустріальні регіони (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Полтавська, Харківська області), які спеціалізуються на добувній і металургійній промисловості та машинобудуванні. Це пов'язано із наявністю у цих регіонах значного людського, технологічного, наукового капіталу, а також природних ресурсів і сформованої виробничої інфраструктури. Натомість менш економічно розвиненими є південні та західні області України. Упродовж останніх трьох десятиліть економічний розрив за показниками продуктивності праці та віддачі капіталу між більш та менш промислово розвинутими українськими регіонами тільки посилювався. Однак, варто зауважити таку особливість: і у Польщі, і в Україні відстежуються гравітаційні ефекти або полюси Перру від промислових центрів до периферій, тобто від регіонів із вищою продуктивністю праці до регіонів із нижчим рівнем і меншими темпами зростання цього показника, а також між східними воєводствами Польщі і західними областями України¹⁴.

¹³ Gurgul H., Lach Ł. Regional patterns in technological progress of Poland: the role of EU structural funds. Cent Eur J Oper Res. 2019. № 27. P. 1195-1220. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10100-018-0556-5>

¹⁴ Wisła R., Nowosad A. (Eds.). Economic Transformation in Poland and Ukraine: National and Regional Perspectives 2020. (1st ed.). Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781003041375>

У Німеччині дивергенція у соціально-економічному розвитку регіонів, що проявляється у тенденції до зосередження людського капіталу, інвестицій, зростання продуктивності праці і капіталовіддачі у ключових промислових, ділових центрах та агломераціях, є також високою, а подекуди навіть вищою, аніж у сусідній Польщі. Ключовими чинниками регіональних розбіжностей у Німеччині є приєднання східних територій та зниження економічної активності у регіонах, які спеціалізувались на добувній промисловості (вугільно-рудній). Унаслідок цих, а також еволюційно-структурних чинників східні регіони колишньої НДР суттєво поступаються регіонам колишньої ФРН за рівнем і динамікою зростанням продуктивності праці, соціально-економічного розвитку заробітної плати, зайнятості тощо. Зокрема, відмова від вуглевидобутку призводить до міграції людського капіталу з регіонів залягання бурого вугілля в Німеччині до інших промислово розвинутих регіонів та скорочує робочу силу перших у середньому на 10 100 осіб щороку¹⁵.

Ще однією особливістю економічної системи Німеччини є те, що на півдні країни, здебільшого у великих і середніх містах, проживає 44% населення. Для цих регіонів характерний стабільний ринок праці, а відтак, найвищий рівень добробуту, тривалості життя, оплати праці, інфраструктури¹⁶. У західних регіонах Німеччини, зокрема навколо Берліна, проживає 40% населення країни, однак частка висококваліфікованих працівників на цих територіях є дещо нижчою від середнього показника у країні (10,0% проти 13,5%). Ключовим викликом для західних регіонів Німеччини є втрата важкої промисловості. Водночас для сільських регіонів, в яких проживає 16% населення країни, характерна міграція у середні і великі міста. З цього випливає, що найбільше економічне зростання та нарощення людського капіталу у Німеччині зосереджене навколо промислових агломерацій, які спеціалізуються одночасно і на секторі послуг (передусім високотехнологічних та фінансових), і на промисловому виробництві.

У Румунії, після її вступу до ЄС, найвище зростання продуктивності праці та капіталу відбулось у столичному регіоні, який є економічним і науковим центром країни. Тут проживає близько 27% населення Румунії, працюють висококваліфіковані працівники. Привабливість столичного регіону спричиняє міграцію всередині країни. Водночас поза межами мегаполісів, у сільських регіонах Румунії проживає близько половини населення країни. Проте, частка висококваліфікованих працівників у цих регіонах становить лише 3,6%. Старопромислові регіони Румунії, які межують із Молдовою і Україною, є найбільш проблемними із багатьма соціально-економічними проблемами, у них

¹⁵ Heinisch Katja, Holtemöller Oliver, Schult Christoph. Power generation and structural change: Quantifying economic effects of the coal phase-out in Germany. Energy Economics, Elsevier. 2021. Vol. 95. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2020.105008>

¹⁶ Björn Hacker Unequal Europe Tackling Regional Disparities in the EU. URL: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/stockholm/18349.pdf>

проживає 19% населення. У всіх регіонах країни скорочуються перспективи дрібного сільського господарства. Трансформаційні процеси після вступу країни до ЄС посилили внутрішню регіональну нерівність. Румунія відноситься до країн ЄС із найвищим рівнем трудової еміграції. Відповідно статистичні показники соціально-економічного розвитку у найбільш розвинутих регіонах країни покращуються, здебільшого, за рахунок грошових надходжень від трудових емігрантів.

Значна нерівність у соціально-економічному розвитку вже традиційно характерна для північних і південних регіонів Італії. Понад 53% населення країни проживає на півночі, у столичному регіоні та навколо нього. Цей регіон відзначається промисловою спеціалізацією, науковими центрами, низьким рівнем безробіття, високою продуктивністю праці та високим рівнем і якістю життя. Натомість Південна Італія, економіка якої спеціалізується здебільшого на сільському господарстві і туризмі, потерпає від деіндустріалізації, значної міграції, еміграції, високого рівня безробіття, тощо. Значний соціально-економічний розрив між Північною і Південною Італією існує ще з 1861 року, тобто часу політичного об'єднання країни. Численні програми Італії та ЄС, націлені на соціально-економічне вирівнювання, зближення регіонів країни не дали відчутних результатів.

Регіональні дисбаланси, зумовлені історичними, географічними, геополітичними чинниками є і в Естонії, Франції, Фінляндії, Іспанії, Швеції та багатьох інших країнах ЄС. Однак, найбільше посилення цих регіональних розбіжностей відбулось упродовж останніх 30-ти років. У цьому періоді посилювалась економічна глобалізація, яка супроводжувалась: подовженням глобальних ланцюгів формування вартості; підвищенням експортної активності; монополізацією ринків; переорієнтацією капіталу із традиційних промислових виробництв на випуск наукомісткої, інноваційної, високотехнологічної продукції, зокрема, техніки; автоматизацією виробничих процесів; зведенням ролі держави в економічному розвитку регіонів та подоланні нерівності лише до фінансового захоплення; децентралізацією. Остання, у кращому випадку, сприяла розбудові соціальної інфраструктури (будівництву спортивних та дитячих майданчиків, місцевих доріг, ремонту лікарень і адміністративних споруд), а не створенню нових виробничих підприємств, робочих місць, зростанню продуктивності праці і капіталу у регіоні. Під впливом цих процесів відбувалась просторова трансформація економіки у напрямку розвитку промислових підприємств неповного циклу, які спеціалізуються на наданні виробничих послуг, здебільшого для транснаціональних корпорацій (ТНК), що в підсумку поглибило виробничо-економічну спеціалізацію країн і регіонів. Загалом можна стверджувати, що у цьому періоді створились сприятливі умови для актуалізації теорії Вебера про

розташування промисловості, акцентованої на тому, що ключовим критерієм при виборі території для промислової діяльності є мінімізація витрат.

Аналіз структурно-просторової трансформації економіки Польщі після вступу в ЄС. Понад 2/3 економіки Польщі припадає на сферу послуг, яка включає торгівлю, транспорт, фінансову і страхову діяльність та ін. Із часу вступу до ЄС (1 травня 2004 року) економічна система цієї країни зазнала певних трансформацій у напрямку посилення індустріалізації. Так, упродовж 2004-2021 років у структурі ВДВ Польщі та усіх без винятку її регіонів зросла частка промисловості, зокрема, переробної (додаток А, табл. А.1). Натомість у цій структурі зменшились частки сфери послуг і сільського господарства (окрім Люблінського, Любуського, Мазовецького і Підляського воєводств). Виявлені зміни у структурі ВДВ є порівняно незначними і не перевищують 5 в.п., за винятком Нижньосілезького, Любуського і Опольського воєводств. Проте, тут доцільно наголосити, що в стабільних розвинутих економіках структурні трансформації зазвичай відбуваються досить повільно.

Для Польщі (як і для України) характерна значна нерівномірність просторового економічного розвитку, яка не була подолана, а навпаки – посилилась за період членства цієї країни в ЄС. Зокрема, у 2021 році на Мазовецьке воєводство припадало 22,6% (проти 17,4% у 2003-му) ВДВ сільського господарства, 15,6% (проти 14,9%) промисловості, 20,6% (проти 15,7%) будівництва, 25,7% (проти 22,9%) сфери послуг (додаток А, табл. А.2). У 4-х воєводствах (Великопольському, Мазовецькому, Нижньосілезькому і Сілезькому) продукується понад 50% ВДВ польської промисловості, будівництва і сфери послуг, а також понад 40% ВДВ сільського господарства.

Результати розрахунку коефіцієнта спеціалізації (або локалізації) економіки воєводств Польщі у розрізі основних ВЕД засвідчили певну просторову трансформацію польської економіки упродовж аналізованого періоду. Так, кількість воєводств, у яких сфера послуг (загалом) була одним із напрямків економічної спеціалізації, зменшилась у 1,6 разу – з 13-ти до 8-ми (табл. 1.1). Скорочення такої спеціалізації стосувалось передусім фінансової та страхової діяльності і послуг ринку нерухомості. Доречно звернути увагу на те, що найвищий (із тенденцією до зростання) показник локалізації фінансового сегменту послуг характерний для економіки Мазовецького воєводства, яке є незаперечним лідером серед регіонів Польщі. Натомість свою традиційно сільськогосподарську спеціалізаціюсилили Куявсько-Поморське і Свентокшиське, а надто – Люблінське і Підляське воєводства. Водночас найбільш індустріальними в Польщі залишаються Нижньосілезьке, Сілезьке і Опольське воєводства.

Таблиця 1.1. Коефіцієнт спеціалізації* воєводств Польщі (у розрізі основних ВЕД)

Воєводство	Сільське господарство		Промисловість		Переробна промисловість		Будівництво		Сфера послуг, всього		Торгівля; ремонт автотранспортних засобів; транспорт і зберігання; проживання та харчування; інформація та зв'язок		Фінансова та страхова діяльність; послуги ринку нерухомості		Інші послуги	
	2003	2021	2003	2021	2003	2021	2003	2021	2003	2021	2003	2021	2003	2021	2003	2021
Нижньосілезьке	0,7	0,4	1,2	1,3	1,1	1,3	1,1	0,9	1,0	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9	1,0	1,0
Куявсько-Поморське	1,4	1,5	1,0	1,1	1,2	1,2	1,1	1,0	1,0	0,9	1,0	1,0	0,9	0,8	1,0	0,9
Люблінське	1,6	2,2	0,8	0,8	0,8	0,8	1,0	1,0	1,1	1,0	1,0	0,9	1,2	1,0	1,1	1,1
Любуське	1,0	1,2	1,0	1,2	1,1	1,2	1,0	0,9	1,0	0,9	1,0	0,9	0,9	0,8	1,1	0,9
Лодзинське	1,2	1,3	1,1	1,1	1,1	1,1	1,0	0,8	1,0	1,0	0,9	0,9	0,9	1,1	1,0	0,9
Малопольське	0,6	0,4	0,9	0,9	0,9	0,9	1,2	1,2	1,0	1,1	1,0	1,0	1,0	0,9	1,1	1,1
Мазовецьке	0,9	1,0	0,7	0,7	0,7	0,7	0,8	0,9	1,1	1,1	1,2	1,2	1,2	1,4	1,0	1,0
Опольське	1,2	1,2	1,1	1,3	1,1	1,3	1,0	1,1	0,9	0,9	0,9	0,8	1,0	0,8	1,0	1,0
Підкарпатське	0,5	0,6	1,1	1,2	1,3	1,2	0,9	1,0	1,0	0,9	0,9	0,9	1,0	0,8	1,0	1,0
Підляське	1,9	2,9	0,8	0,9	0,9	0,9	1,1	1,0	1,0	1,0	1,0	0,9	1,1	0,9	1,1	1,1
Поморське	0,7	0,8	1,0	1,0	1,1	1,1	1,0	1,1	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0
Сілезьке	0,3	0,3	1,4	1,2	1,1	1,1	1,0	1,0	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9
Свентокшиське	1,6	1,7	0,9	1,0	1,0	1,0	1,4	1,1	1,0	0,9	0,9	0,9	1,0	0,8	1,0	1,0
Вармінсько-Мазурське	2,0	2,3	1,0	1,0	1,1	1,1	1,0	0,9	1,0	0,9	0,9	0,8	1,0	0,9	1,1	1,1
Великопольське	1,7	1,3	1,1	1,1	1,3	1,2	1,0	1,0	0,9	1,0	1,0	1,0	0,9	0,9	0,9	0,9
Західнопоморське	1,1	1,2	0,8	0,9	0,8	0,9	1,2	1,2	1,0	1,0	1,0	1,0	0,9	0,9	1,1	1,1

Примітка. *Коефіцієнт спеціалізації (або локалізації) розраховано діленням частки ВЕД у ВДВ регіону на частку цього ВЕД у ВДВ країни.

Джерело: сформовано за даними Головного управління статистики Польщі

Одним із ключових показників ефективності та, водночас, стимулятором структурно-просторових змін в економічній системі, є продуктивність праці, яка у даному дослідженні визначалася діленням обсягу ВДВ на кількість працюючих. Результати проведених розрахунків засвідчили, що у Польщі продуктивність праці у розрізі основних ВЕД є різною. Так, найвище значення цього показника (в аналізованих 2003 і 2021 роках) було характерне для фінансової та страхової діяльності; послуг ринку нерухомості, а найнижче – для сільського господарства (додаток А, табл. А.3). Однак, зауважимо, що у 2003 році продуктивність праці у першому з названих ВЕД у 22 рази перевищувала показник у сільському господарстві, тоді як у 2021-му це переважання скоротилось до 9 разів (361 тис. зл. проти 39,8 тис. зл.).

Для польського сільського господарства характерні найбільші розбіжності між рівнем продуктивністю праці у регіональному розрізі. Так, розрив між лідером за значеннями цього показника (Західно-Поморським воєводством) і аутсайдером (Підкарпатським воєводством) у 2021 році становив 5,3 разу (проти 9,6 разу у 2003-му). Натомість у промисловості спостерігалася зовсім інша ситуація: розрив між Мазовецьким воєводством (лідером за продуктивністю праці у цьому ВЕД) і Підкарпатським воєводством (аутсайдером) у 2021 році становив 1,7 разу (проти 1,4 разу у 2003-му). Водночас у сфері послуг загалом розрив між значеннями показника продуктивності праці у регіоні-лідері (Мазовецькому воєводстві) і регіоні-аутсайдері (Вармінсько-Мазурському воєводстві) в аналізованих роках незмінно становив 1,4 разу. Звідси випливає, що *упродовж аналізованого періоду (після вступу в ЄС) у сільському господарстві Польщі розбіжності між регіонами за рівнем продуктивності праці прямували до зменшення, але залишались дуже суттєвими, тоді як у промисловості – до незначного збільшення, а у сфері послуг – були сталими і відносно невеликими. Таким чином, можна констатувати наявність значної просторової дивергенції в польській економіці.*

Виявлені тенденції пояснюються різною динамікою значень показника продуктивності праці у розрізі ВЕД і регіонів Польщі. Так, з-поміж розглянутих ВЕД найвище зростання продуктивності праці у 2021 році, порівняно із 2003-м, відбулось у сільському господарстві (у 4,3 разу), а найнижче – у фінансовому сегменті послуг (у 1,8 разу). Зокрема, у сільському господарстві продуктивність праці найбільше (у 5,9 разу) зросла у Підкарпатському воєводстві, а найменше (у 3 рази) – у Великопольському і Нижньосілезькому воєводствах. У промисловості діапазон зростання значень показника продуктивності праці у розрізі регіонів коливався від 2,9 разу (у Підкарпатському, Сілезькому і Великопольському воєводствах) до 3,6 разу (у Мазовецькому воєводстві), а у секторі послуг загалом – від 2,1 до 2,3 разу.

Розглянуті відмінності між значеннями та динамікою продуктивності праці у розрізі ВЕД і регіонів Польщі можуть зумовлюватись як різними

обсягом створеної ВДВ, так і різною кількістю працюючих. За результатами оцінки значень цих двох показників виявлено, що підвищення продуктивності праці у 4,3 разу упродовж 2003-2021 років у сільському господарстві відбулось під впливом не лише зростання ВДВ (на 172,1%), але й суттєвого зниження (на 36,4%) кількості працюючих у цьому секторі польської економіки (додаток А, табл. А.4). Це зниження відбулось в усіх регіонах і становило: від -21,9% у Західнопоморському воєводстві до -51,7% у Підкарпатському. Натомість в інших аналізованих ВЕД підвищення продуктивності праці супроводжувалось збільшенням кількості працюючих, зокрема, у будівництві – на 36,6%, у сфері послуг (загалом) – на 31,1%, у промисловості – на 6,8%. Вищу продуктивність праці у промисловості, порівняно з будівництвом і сферою послуг, у 2021 році можна пояснити значно меншим зростанням кількості промислових працівників та порівняно вищим темпом приросту ВДВ – 238,1% проти 225,4% (у будівництві) і 195,1% (у сфері послуг загалом).

Результати проведеного дослідження дають підстави стверджувати, що упродовж 2003-2021 років в Польщі та її регіонах відбувалась структурна трансформація економіки у напрямку розвитку секторів із більшою продуктивністю праці, тобто тих, які забезпечують вищий рівень значень показника ВДВ і його динаміки. Йдеться про переміщення людського капіталу із сільського господарства у промисловість (зокрема переробну), будівництво та окремі сегменти сфери послуг, передусім фінансові.

Водночас варто наголосити, що в економіці Польщі відбулась значна просторова трансформація у напрямку поглиблення дивергенції між центральним (Мазовецьким), декількома промислово розвиненими (Великопольським, Нижньосілезьким і Сілезьким) і рештою менш промислово розвинених воєводств. Це стало прямим наслідком неоднорідних структурних економічних трансформацій в регіональному розрізі. Так, у всіх регіонах величина і динаміка показників продуктивності праці, ВДВ, кількості працюючих у розглянутих ВЕД є різною. Основною причиною таких відмінностей є різна виробнича спеціалізація, рівень витратності, технологічності, умов виробництва, тощо. До прикладу, у воєводствах із більш сприятливими природно-кліматичними умовами для ведення сільського господарства (Любуському, Мазовецькому, Вармінсько-Мазурському, Західнопоморському і Поморському) продуктивність праці у названому ВЕД є порівняно вищою. Також у цих регіонах нижчі темпи зменшення кількості працюючих у сільському господарстві. Натомість у воєводствах із вищим приростом ВДВ промисловості (Нижньосілезькому, Великопольському, Малопольському, Любуському) спостерігався більший приріст промислових працівників.

Виявлені зміни в польській економіці після її вступу до ЄС на сьогодні ще не повністю відповідають закономірностям класичної наукової школи. Аналітично обґрунтовано лише тенденцію переходу людського капіталу від

сільського господарства до промисловості. З цього випливає, що *ключовими чинниками структурних, а відтак, і просторових, трансформацій в економіці Польщі є рівень технологічності та інноваційності виробничих процесів, а також спеціалізація на продукції із вищою часткою ВДВ*. Усе це сприяє зростанню обсягу ВДВ, продуктивності праці та є передумовою для підвищення заробітної плати і зайнятості у перспективних ВЕД, а відтак, і в регіонах, де ці ВЕД активно розвиваються.

Загалом польська економіка спеціалізується в ЄС на виробництві агропродукції, а її сфера послуг зорієнтована на сектори із порівняно низькою часткою ВДВ (передусім торгівлю). За таких умов суттєвий відтік працівників із сільського господарства упродовж 2003-2021 років при найвищому темпі приросту продуктивності праці (4,3 разу) у цьому ВЕД дає підстави для припущення, що просторова трансформація економіки Польщі та її регіонів у подальшому може мати зворотну тенденцію – повертатись до розвитку сегментів із найбільшою потребою у людському капіталі, тобто знову у сільське господарство, а також в окремі сегменти промисловості і низькотехнологічних послуг. Такі економічні трансформації є ознаками «пастки середнього доходу», коли, до прикладу, показники продуктивності праці, заробітної плати у певних ВЕД певного регіону підвищуються, але відносно середнього значення у країні, в регіоні-лідері чи в інших подібних країнах – знижуються або суттєво не змінюються.

За аналізований період рівень продуктивності праці у сільському господарстві регіонів, порівняно із середнім значенням показника у Польщі, суттєво зріс лише у Підляському воєводстві (на 25,3 в.п.), тоді як у решти регіонів залишався умовно сталим або знижувався (додаток А, табл. А.5). Рівень продуктивності праці у промисловості дещо підвищився у 5-ти воєводствах (найбільше у Нижньосілезькому – на 10,4 в.п. і Мазовецькому – на 9,7 в.п.), будівництві – у 6-ти воєводствах (найбільше у Мазовецькому – на 14,9 в.п.), а у сфері послуг (загалом) – у 5-ти воєводствах (найбільше у Любуському – на 13,2 в.п.).

Водночас порівняльний аналіз воєводств за рівнем продуктивності праці із регіоном-лідером (Мазовецьким воєводством) показав, що тенденція до скорочення розриву між регіонами за цим показником найбільшою мірою характерна для торгівлі (додаток А, табл. А.6). Натомість у промисловості (зокрема переробній), будівництві та сільському господарстві відставання решти регіонів (за винятком Люблінського, Підкарпатського і Підляського воєводств у сільському господарстві) від лідера лише посилилось. З цього випливає, що після вступу до ЄС в економіці Польщі не відбулось суттєвих якісних, позитивних просторових змін у напрямку зниження регіональної нерівності, посилення технологічного та інноваційного розвитку.

Із результатів проведеного дослідження структурно-просторової трансформації економіки країн ЄС (передусім Польщі) впливають певні **висновки для України.**

1. Під впливом економічної глобалізації та євроінтеграції просторова трансформація економіки регіонів в Україні може відбуватись не за відомими теоретичними підходами економічної науки, а за прикладом Польщі – сконцентрується на сільському господарстві, окремих низько технологічних (із невисокою продуктивністю праці і часткою ВДВ) сегментах промисловості та сфери послуг. Внаслідок цього економічний розвиток України та її регіонів може на десятиліття потрапити у «пастку середнього доходу». Це означає, що продуктивність праці, ВДВ, заробітна плата, ефективність національної та регіональної економіки будуть зростати, але рівень цих показників, порівняно із сусідніми країнами ЄС чи регіоном-лідером в Україні, залишатиметься без змін або і зменшуватиметься.
2. Фінансові вливання із структурних фондів ЄС, подальша економічна лібералізація і пасивна роль держави у формуванні та розвитку стратегічних, високотехнологічних виробництв, поряд із нераціональною фінансовою децентралізацією, посилюватимуть розрив між соціально-економічним розвитком регіонів, центрів і периферій, а також між міграційними і еміграційними процесами.
3. В Україні, за прикладом Польщі, Італії, Німеччини, Румунії та інших країн ЄС, внутрішні і зовнішні програми регіонального розвитку не забезпечать бажаної конвергенції, якщо при цьому державою та бізнес-середовищем не буде вжито реальних дієвих заходів у напрямку:
4. зниження критично високої імпортозалежності національної економіки, передусім у сегменті валового нагромадження основного капіталу і, водночас, підвищення цінової, технічної та інноваційної конкурентоспроможності останнього на внутрішньому і зовнішньому ринках;
5. стимулювання поглибленої переробки сировини (аграрної, гірничо-хімічної, деревинної) та розвитку відповідних виробництв;
6. посилення міжрегіональних і міжсекторальних економічних зв'язків всередині країни;
7. зменшення сировинної орієнтованості українського товарного експорту, зокрема, шляхом неповернення (або зменшення величини) ПДВ за експорт сировини, встановлення ринкового рівня ренти за використання природних ресурсів, корисних копалин, тощо.
8. Управління просторовим розвитком економіки України повинно базуватись не на засадах підтримки слабких (сегментів чи підприємств) і навіть не на виборі лідерів, а на оптимізації всіх перспективних можливостей регіону/території.

1.2. СУЧАСНІ СТРУКТУРНО-ПРОСТОРОВІ ДИСБАЛАНСИ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ: РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР

Після падіння на 28,8% за перший рік повномасштабної війни національна економіка у 2023 році досягла зростання 5,3%. Проте, різниця між реальним і номінальним ВВП залишилася від'ємною (-15,6%). Структура ВВП України (у фактичних цінах) за аналізований період зазнала змін, зокрема, в напрямку значного (у 3,6 разу) збільшення у ній частки державного управління (табл. 1.2). Вартість наданих цим ВЕД послуг (у фактичних цінах) упродовж останніх двох років зросла у 4,3 разу і за підсумками 2023-го склала 1448051 млн. грн., що в 1,75 разу перевищило обсяги ВВП, створеного в оптовій і роздрібній торгівлі, яка до війни була лідером в Україні за значенням цього показника.

Таблиця 1.2. Динаміка і структура ВВП України (за видами економічної діяльності), %

Показник/ВЕД	Зміна обсягу ВВП (відсоток до відповідного періоду попереднього року)			Частка ВЕД у ВВП		
	2021*	2022**	2023**	2021	2022	2023
Валовий внутрішній продукт	3,4	-28,8	5,3	100,00	100,00	100,00
Сільське, лісове та рибне господарство	14,4	-25,2	7,6	10,89	8,57	7,41
Добувна промисловість і розроблення кар'єрів	1,2	-33,2	-1,9	6,44	4,39	4,02
Переробна промисловість	2,3	-42,2	13,8	10,28	7,60	8,25
Постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря	0,6	-32,5	-1,8	3,32	4,39	4,73
Водопостачання; каналізація, поводження з відходами	1,7	-23,2	1,8	0,35	0,31	0,26
Будівництво	7,1	-66,9	24,6	2,76	1,32	1,58
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	-0,6	-32,2	6,6	13,61	12,32	12,64

Показник/ВЕД	Зміна обсягу ВВП (відсоток до відповідного періоду попереднього року)			Частка ВЕД у ВВП		
	2021*	2022**	2023**	2021	2022	2023
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	3,3	-40,5	5,6	5,42	4,33	4,34
Тимчасове розміщування й організація харчування	12,7	-47,1	9,0	0,90	0,57	0,59
Інформація та телекомунікації	6,5	-26,0	12,9	4,69	3,95	3,98
Фінансова та страхова діяльність	14,2	-11,2	-8,3	2,97	2,98	2,38
Операції з нерухомим майном	6,0	-38,8	10,6	5,77	4,51	4,88
Професійна, наукова та технічна діяльність	3,7	-46,2	-1,0	2,89	1,90	1,99
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	3,3	-35,3	3,4	1,25	1,03	0,97
Державне управління; обов'язкове соціальне страхування	-2,8	38,2	5,8	6,17	21,70	22,15
Освіта	1,2	-8,2	-3,6	4,31	4,25	3,53
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	5,5	-13,3	4,1	2,47	2,87	2,64
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	4,5	-17,1	-4,4	0,59	0,50	0,45
Надання інших видів послуг	0,6	-28,6	6,0	0,86	0,81	0,80

Примітка: *у постійних цінах 2016 року; ** у постійних цінах 2021 року

Джерело: сформовано за даними ДССУ

У 2023 році найвищі темпи відновлення продемонструвало будівництво (+24,6%), яке у попередньому році зазнало найбільших втрат (див. табл. 1.2). Однак, попри зростання ВВП, створеного у будівельній сфері, загальна площа житлових і нежитлових будівель на початок будівництва в Україні за 2023 рік зменшилась на 23,2% (або на 2135047 м²), а за період з 2021-го – на 62,7% (або на 11884553 м²). Згідно з доступними офіційними статистичними даними, за два роки війни обсяги нового будівництва найбільше скоротились у Дніпропетровській (-77,1%), Київській (-63,3%), Одеській (-89,5%), Полтавській (-62,5%), Тернопільській (-62,6%) і Харківській (-81,6%) областях, а надто у м. Київ (-90,9%) (табл. 1.3).

Таблиця 1.3. Динаміка і регіональна структура загальних площ будівель на початок будівництва і прийнятих в експлуатацію, %

Регіон	Загальна площа будівель на початок будівництва						Загальна площа будівель, прийнятих в експлуатацію					
	Темп приросту, %			Структура, %			Темп приросту, %			Структура, %		
	2022/ 2021	2023/ 2022	2023/ 2021	2021	2022	2023	2022/ 2021	2023/2022	2023/ 2021	2021	2022	2023
Україна	-51,43	-23,19	-62,69	100	100	100	-41,38	1,23	-40,66	100	100	100
Вінницька	-36,29	54,79	-1,39	2,22	2,92	5,88	-19,15	65,62	33,90	3,65	5,04	8,25
Волинська	59,35	-55,48	-29,05	1,65	5,42	3,14	-34,67	29,22	-15,59	3,08	3,44	4,39
Дніпропетровська	-77,54	1,90	-77,11	5,14	2,38	3,16	-62,72	20,39	-55,12	4,12	2,62	3,12
Донецька	к/с	к/с	к/с	1,03	к/с	к/с	-90,11	к/с	к/с	0,65	0,11	к/с
Житомирська	-50,67	181,47	38,85	1,09	1,11	4,07	-48,44	20,13	-38,06	1,72	1,51	1,79
Закарпатська	-36,29	54,71	-1,43	1,93	2,54	5,11	-30,13	14,73	-19,84	3,46	4,13	4,68
Запорізька	-75,36	к/с	к/с	1,64	0,83	к/с	-78,38	к/с	к/с	0,93	0,34	к/с
Івано-Франківська	1,16	65,31	67,23	1,91	3,99	8,58	-7,53	7,43	-0,66	3,75	5,91	6,28
Київська	-27,69	-49,20	-63,27	18,70	27,84	18,41	-29,08	-5,45	-32,94	16,13	19,51	18,23
Кіровоградська	-51,85	15,53	-44,37	0,49	0,49	0,73	-24,86	109,35	57,31	0,69	0,88	1,83
Луганська	к/с	к/с	к/с	0,06	к/с	к/с	к/с	к/с	к/с	0,11	к/с	к/с
Львівська	-37,99	-3,75	-40,32	12,40	15,83	19,83	-36,76	0,25	-36,60	10,48	11,30	11,19
Миколаївська	-95,99	к/с	к/с	0,84	0,07	к/с	к/с	к/с	-68,33	1,16	к/с	0,62
Одеська	-79,45	-49,08	-89,53	9,76	4,13	2,74	-38,86	-39,86	-63,23	8,03	8,38	4,98
Полтавська	-48,08	-27,84	-62,54	1,74	1,86	1,75	11,35	-34,78	-27,38	2,07	3,92	2,53
Рівненська	-23,20	-34,67	-49,83	1,72	2,71	2,31	-1,45	-12,47	-13,74	2,29	3,84	3,32
Сумська	-67,74	к/с	к/с	1,30	0,86	к/с	-59,43	5,93	-57,02	1,12	0,78	0,81
Тернопільська	-43,23	-34,04	-62,55	3,13	3,66	3,14	-62,53	38,69	-48,04	3,80	2,43	3,33
Харківська	-74,01	-29,34	-81,63	4,69	2,51	2,31	-92,02	327,76	-65,88	5,06	0,69	2,91
Херсонська	-67,98	к/с	к/с	1,10	0,73	к/с	к/с	к/с	к/с	1,28	к/с	к/с
Хмельницька	-44,76	0,41	-44,53	4,25	4,84	6,32	-29,71	0,31	-29,49	3,22	3,86	3,82
Черкаська	-44,91	-2,38	-46,22	1,70	1,93	2,45	-44,93	41,77	-21,93	1,73	1,62	2,27
Чернівецька	-63,53	136,37	-13,80	1,78	1,34	4,12	-44,25	11,45	-37,87	2,82	2,68	2,95
Чернігівська	-52,21	к/с	к/с	1,40	1,37	к/с	-5,09	-45,80	-48,56	1,19	1,92	1,03
м. Київ	-71,88	-67,54	-90,87	18,31	10,60	4,48	-51,44	-21,09	-61,68	17,46	14,46	11,28

Аналогічна ситуація в Донецькій, Запорізькій, Луганській, Миколаївській, Сумській, Херсонській і Чернігівській областях, дані для яких ДССУ не оприлюднює. Зменшення упродовж 2022-2023 років загальних площ будівель на початок будівництва у названих регіонах перевищило середнє значення показника в Україні (-62,7%). Водночас у Житомирській та Івано-Франківській областях за вказаний період відбулось суттєве зростання обсягів нового будівництва – на 38,9% і 67,2% відповідно. У 2023 році нарощення цього показника продемонстрували також Вінницька (+54,8%), Закарпатська (+54,7%) і Чернівецька (+136,4%) області. Наслідком такої динаміки стали значні зміни в регіональній структурі нового будівництва. Зокрема, упродовж 2022-2023 років зростання часток названих регіонів у цій структурі склало від 2,34 в.п. (Чернівецької області) до 6,67 в.п. (Івано-Франківської області), тоді як частка м. Київ, навпаки, зменшилася на 13,8 в.п. і тепер становить лише 4,48%.

Попри скорочення за два роки війни нового будівництва у Львівській області на 40,3%, на цей регіон у 2023 році припало 19,8% загальних площ будівель на початок будівництва. Це найвищий структурний показник в Україні після Київської області (27,84% у 2022 році). Загалом можна констатувати, що вектори нового будівництва змістилися у західні (Закарпатську, Івано-Франківську і Чернівецьку області) та центральні (Вінницьку і Житомирську області) регіони. Водночас варто наголосити, що у названих областях (окрім Житомирської), а також у Львівській, Одеській, Харківській і Хмельницькій областях та у м. Києві у структурі нового будівництва домінувало житлове (табл. 1.4). Натомість у північних і східних регіонах (надто у Київській області) посилюється тенденція до збільшення у цій структурі частки нежитлових споруд. Такі процеси пояснюються впливом як безпекових чинників, так і необхідністю будівництва для потреб ОПК.

Ситуація із завершенням будівництва у 2023 році дещо покращилася, проте, за підсумками двох років війни площа будівель, прийнятих в експлуатацію, в Україні зменшилась на 40,7%. Упродовж 2022-2023 років лише Вінницька і Кіровоградська області досягли зростання значень цього показника: на 33,9% і 57,3% відповідно (див. табл. 1.3). У структурі завершеного будівництва домінують житлові споруди, частка яких зростала майже в усіх регіонах (див. табл. 1.4). Водночас необхідно виділити Кіровоградську область, в якій нежитловий сегмент серед будівель, прийнятих в експлуатацію, у 2023 році досягнув 81,7% (проти 50,6% у 2021-му). Понад 33% зданих споруд були нежитловими також у Житомирській, Миколаївській, Одеській, Тернопільській і Хмельницькій областях.

Підсумовуючи ключові тенденції розвитку будівельної сфери в Україні за два останні роки, можна констатувати, що негативні тренди показників (зменшення площ нового будівництва і зданого в експлуатацію) були характерними не тільки для регіонів бойових дій чи наближених до них, але навіть для більшої частини західних областей. Передусім це стосується

Тернопільської області, темпи падіння будівництва в якій перевищили середнє значення показника в Україні, але також і Волинської, і Львівської, і Рівненської.

Таблиця 1.4. Структура загальних площ будівель у розрізі житлових (Ж) і нежитлових (Н) на початок будівництва і прийнятих в експлуатацію, %

Регіон	На початок будівництва						Прийняті в експлуатацію					
	2021		2022		2023		2021		2022		2023	
	Ж	Н	Ж	Н	Ж	Н	Ж	Н	Ж	Н	Ж	Н
Україна	67,1	32,9	72,4	27,6	59,5	40,5	69,8	30,2	74,0	26,0	75,9	24,1
Вінницька	50,9	49,1	48,4	51,6	55,5	44,5	61,1	38,9	83,6	16,4	82,2	17,8
Волинська	57,3	42,7	85,2	14,8	46,5	53,5	67,6	32,4	83,2	16,8	74,2	25,8
Дніпропетровська	69,9	30,1	71,1	28,9	52,0	48,0	55,4	44,6	72,2	27,8	77,5	22,5
Донецька	24,5	75,5	45,1	54,9	35,0	65,0
Житомирська	54,9	45,1	68,4	31,6	23,0	77,0	69,7	30,3	81,2	18,8	64,3	35,7
Закарпатська	57,5	42,5	61,1	38,9	70,9	29,1	73,3	26,7	78,0	22,0	80,1	19,9
Запорізька	61,9	38,1	89,7	10,3	40,4	59,6	58,2	41,8
Івано-Франківська	67,4	32,6	55,7	44,3	77,3	22,7	82,9	17,1	86,9	13,1	86,2	13,8
Київська	78,6	21,4	72,9	27,1	47,3	52,7	77,3	22,7	77,8	22,2	78,3	21,7
Кіровоградська	33,9	66,1	5,7	94,3	4,7	95,3	49,4	50,6	40,5	59,5	18,3	81,7
Луганська	27,0	73,0	38,1	61,9
Львівська	47,2	52,8	69,5	30,5	62,1	37,9	70,6	29,4	66,4	33,6	70,7	29,3
Миколаївська	39,9	60,1	26,1	73,9	31,2	68,8	55,4	44,6
Одеська	62,7	37,3	69,8	30,2	62,2	37,8	79,0	21,0	86,3	13,7	60,9	39,1
Полтавська	49,5	50,5	42,3	57,7	46,1	53,9	47,1	52,9	62,6	37,4	57,7	42,3
Рівненська	52,9	47,1	77,7	22,3	38,4	61,6	72,3	27,7	66,2	33,8	71,8	28,2
Сумська	40,5	59,5	77,6	22,4	64,6	35,4	56,2	43,8	66,2	33,8
Тернопільська	54,5	45,5	76,9	23,1	49,5	50,5	82,9	17,1	78,4	21,6	66,9	33,1
Харківська	78,9	21,1	92,7	7,3	80,3	19,7	72,8	27,2	65,0	35,0	92,1	7,9
Херсонська	33,7	66,3	16,1	83,9	42,7	57,3
Хмельницька	68,7	31,3	74,3	25,7	70,1	29,9	64,8	35,2	76,3	23,7	62,1	37,9
Черкаська	62,4	37,6	78,3	21,7	64,1	35,9	61,9	38,1	60,0	40,0	75,5	24,5
Чернівецька	74,5	25,5	48,7	51,3	77,4	22,6	80,9	19,1	85,7	14,3	82,1	17,9
Чернігівська	59,8	40,2	80,3	19,7	49,4	50,6	55,7	44,3	71,2	28,8
м. Київ	85,8	14,2	90,0	10,0	94,5	5,5	68,6	31,4	65,4	34,6	92,5	7,5

Джерело: побудовано за даними ДССУ

Другим ВЕД за темпами відновлення (+13,8%) у 2023 році була переробна промисловість. Відповідно частка цього ключового сектора економіки у ВВП України зросла на 0,65 в.п. (до 8,25% проти 10,28% у 2021 році) (див. табл.1.2). Обсяг реалізованої продукції переробної промисловості у 2023 році збільшився на 21,6% і склав 83,2% від рівня 2021-го (табл. 1.5). Зростання продемонстрували усі виробництва, окрім легкої промисловості (-56,3%), виробництва коксу та продуктів нафтоперероблення (-17,4%) і металургії (-5,2%). Поступове відновлення промислової переробки стало наслідком стабілізації діяльності значної кількості підприємств, завершення процесів релокації, формування нових логістичних зв'язків та налагодження системного виробництва.

Таблиця 1.5. Показники динаміки і структури реалізованої промислової продукції в Україні, %

Вид промислової діяльності	Темп приросту, %			Частка у промисловості, %		
	2022/ 2021	2023/ 2022	2023/ 2021	2021	2022	2023
Переробна промисловість	-31,5	21,6	-16,8	61,3	53,6	56,0
Виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів	-11,9	22,7	7,5	18,9	21,3	22,4
Текстильне виробництво, виробництво одягу, шкіри, виробів зі шкіри та інших матеріалів	8,5	-56,3	-52,5	0,8	1,1	1,3
Виготовлення виробів з деревини, виробництво паперу та поліграфічна діяльність	-11,8	11,2	-1,8	3,3	3,7	3,5
Виробництво коксу та продуктів нафтоперероблення	-45,3	-17,4	-54,8	2,9	2,0	1,4
Виробництво хімічних речовин і хімічної продукції	-43,0	10,7	-36,8	2,9	2,1	2,0
Виробництво основних фармацевтичних продуктів і фармацевтичних препаратів	-15,3	26,9	7,4	1,4	1,5	1,6
Виробництво гумових і пластмасових виробів	-18,6	27,2	2,6	1,9	2,0	2,2
Виробництво іншої неметалевої мінеральної продукції	-49,6	52,6	-22,9	3,8	2,4	3,2
Металургійне виробництво	-57,9	-5,2	-60,3	16,0	8,6	7,0
Виробництво готових металевих виробів, крім машин і устаткування	-24,0	64,5	26,1	1,8	1,8	2,5
Виробництво комп'ютерів, електронної та оптичної продукції	-35,2	91,2	36,7	0,4	0,3	0,6
Виробництво електричного устаткування	-31,7	36,1	-6,8	1,1	1,0	1,2
Виробництво машин і устаткування, не віднесених до інших угруповань	-47,1	22,3	-35,3	2,0	1,3	1,4
Виробництво автотранспортних засобів, причепів і напівпричепів	9,2	44,1	57,6	0,9	1,3	1,6
Виробництво інших транспортних засобів	-10,4	71,2	55,3	1,3	1,4	2,1
Виробництво меблів	-22,1	33,3	4,2	0,8	0,8	0,9
Виробництво іншої продукції	-9,6	42,9	27,9	0,2	0,2	0,3
Ремонт і монтаж машин і устаткування	-36,6	34,7	-14,5	0,9	0,7	0,8

Джерело: авторські розрахунки за даними ДССУ

Найбільшого падіння за два роки війни зазнала вітчизняна металургія. Зокрема, скорочення обсягів реалізованої продукції упродовж 2022-2023 років на 60,3% призвело до зменшення у 2,3 рази частки цього базового сегмента у структурі промисловості України. Своєю чергою, це стало прямим наслідком величезних втрат виробничих потужностей, розташованих у південно-східних регіонах. Так, на повністю зруйновані ПрАТ «Маріупольський металургійний комбінат ім. Ілліча» і ПрАТ «Металургійний комбінат «Азовсталь» у 2021 році сумарно припадало 19,95% реалізованої металургійної продукції в Україні. Загалом майже 87% продукції металургійних виробництв виготовлялось у Дніпропетровській (35,85%), Донецькій (32,24%) і Запорізькій (18,61%) областях. Відповідно у названих регіонах металургія була основним сегментом промисловості: у 2021 році частка металургійної продукції в загальному обсязі реалізованої промислової продукції у Донецькій області становила 53,20%, у Запорізькій – 39,50%, а у Дніпропетровській – 34,20%.

Металургійна промисловість України завжди була зорієнтованою на експорт, але війна дещо змінила ситуацію. Так, якщо у 2021 році металургійні підприємства експортували близько 70% від загального обсягу реалізованої продукції, то у 2023-му значення цього показника зменшилось до 46%. Це стало наслідком кардинального порушення морської логістики, попри те, що «зерновий коридор» частково став і «металевим». Додало проблем ще й зниження попиту на метал у світі, внаслідок чого продажі скорочувалися не лише у вітчизняних металургів. До прикладу, у Польщі виробництво сталі у листопаді минулого року впало на 9,7%. Відновлення української металургії стримується і прогнозованим зниженням цін на сталь у другому кварталі 2024 року, що пов'язано із послабленням попиту на ринку сталевого листа в Європі і Північній Америці¹⁷.

Інший сегмент вітчизняної металургії – виробництво готових металевих виробів – у 2023 році продемонструвало суттєве зростання (+64,5%). Як наслідок, обсяг реалізованої промислової продукції металообробними підприємствами досяг 126,1% від рівня 2021 року, а частка виробництва готових металевих виробів у структурі випуску металургійної продукції склала 26,62% (проти 10,26% у 2021-му). Нарощення цього виробництва безпосередньо спричинене великою війною, оскільки значна частина цих виробів, зокрема бункери, протимінні трали, бронезахист для автомобілів, їжаки, «ловці ланцетів», бронезилети тощо є невід'ємною складовою системи оборони країни.

Загалом відновлення промислового сектору економіки України відбувається насамперед за рахунок нарощування обсягів виробництва продукції оборонного призначення. Постійне зростання потреб ОПК стимулювало прискорений розвиток усіх сегментів машинобудування, а найбільше – виробництва комп'ютерів, електронної та оптичної продукції (+36,7% порівняно з 2021 роком), виробництва автотранспортних засобів, причепів і напівпричепів (+57,6%) і виробництва інших транспортних засобів (+55,3%). Останнє включає виробництво військових транспортних засобів (код за КВЕД 30.4).

Нарощення виробничих потужностей підприємств ОПК України (до 500 заводів) від початку великої війни стало прямим наслідком:

- ✓ прискореного зростання виробництва безпілотників, зокрема, дальнього радіусу дії. У 2024 році виробництво безпілотників дальнього радіусу дії понад 1000 км в Україні зросло вдсятеро порівняно з попереднім роком¹⁸. Німецький виробник дронів Quantum-Systems відкриває ще один завод в Україні з потужністю до 1000 БПЛА на рік;

¹⁷SSAB очікує зниження цін на сталь у другому кварталі. URL: <https://minprom.ua/news/311113.html>

¹⁸ Україна збільшила виробництво дронів, що вражають цілі за 1000 км – Федоров в інтерв'ю Welt. URL: <https://unn.ua/news/ukraina-zbilshyla-vyrobnytstvo-droniv-shcho-vrazhaiut-tsili-za-1000-km-fedorov-v-interviu-welt>

- ✓ налагодження та масштабування серійного виробництва артилерійських снарядів і мінометних мін радянських калібрів, а також поступовий перехід до виготовлення боєприпасів калібрів НАТО (мінометних мін калібром 60-мм);
- ✓ старту виробництва власної далекобійної зброї;
- ✓ досягнення значних успіхів у переході від озброєнь радянського зразка до озброєнь стандарту НАТО. Наочним прикладом є реалізація програми FrankenSAM, що включає виробництво ППО спільно з США шляхом створення гібридних рішень у поєднанні радянських і натовських елементів¹⁹.

Великі перспективи для подальшого розвитку вітчизняного ОПК на інноваційній основі із застосуванням передових технологій дало реформування «Укроборонпрому» з державного концерну в акціонерне товариство, що дозволяє Україні створювати спільні підприємства з іноземними партнерами. Так, 18 жовтня 2023 року було зареєстроване спільне підприємство ТОВ «Рейнметалл – Українська оборонна промисловість», яке проводитиме обслуговування і ремонт техніки, поставленої Україні партнерами. Окрім того, там відбудуватиметься локалізація виробництва провідних зразків техніки Rheinmetall. Загалом концерн Rheinmetall (лідер оборонної індустрії Німеччини) планує збудувати в Україні щонайменше чотири збройові заводи, які вироблятимуть військову техніку, порох та артилерійські снаряди, зокрема для систем ППО. У березні 2024 року франко-німецький виробник військової техніки KNDS оголосив намір створити в Україні підрозділ із виробництва боєприпасів і запчастин для західної техніки. Наміри інвестувати в український ОПК також озвучили уряди Данії і Канади.

За підсумками Форуму оборонних індустрій Україна-ЄС, який відбувся 6 травня 2024 року у Брюсселі, досягнуто домовленостей про те, що країни ЄС купуватимуть зброю для української армії в українських виробників. Кошти на ці закупівлі буде виділено з Європейського фонду миру – European Peace Facility (EPF). Останній є ефективним інструментом, який вже успішно використовується для компенсацій європейським партнерам витрат на постачання власної зброї в Україну. Також було досягнуто домовленості про відкриття Офісу оборонних інновацій у Києві, який має стати єдиним вікном для європейських стартапів, щоб реагувати на нагальні потреби України. Очікується, що відкриття офісу закладе основу для більш глибокої стратегічної співпраці у галузі науково-дослідної діяльності між Україною і ЄС та сприятиме поступовій інтеграції української оборонної промисловості в Європейську оборонну технологічну і промислову базу.

¹⁹ Промислові висновки року: старі проблеми нової індустріалізації. URL: <https://www.unian.ua/economics/other/promislovi-visnovki-roku-stari-problemi-novoji-industrializaciji-12495804.html>

Наведені факти створюють підґрунтя для оптимістичних прогнозів щодо структурної трансформації (у середньо- та довгостроковій перспективі) промислового сектора національної економіки у напрямку збільшення в ньому частки високотехнологічних виробництв, передусім машинобудування. За такого сценарію розвитку велика війна із тригера соціально-економічних проблем поступово перейде у форму драйвера технічного прогресу та інновацій. Це дозволить Україні відновити і в подальшому нарощувати свій промисловий та, зокрема, оборонний потенціал на новій технологічній основі.

Динаміка і структура зовнішньоекономічних операцій в Україні.

Національна економіка традиційно є експортно орієнтованою. Однак, за підсумками 2023 року частка експорту товарів і послуг у ВВП України (у фактичних цінах) скоротилась до 28,6% (проти 40,7% у 2021-му). Це стало наслідком падіння обсягів вітчизняного товарного експорту за два роки війни сумарно на 46,84%. Проте, низхідна динаміки значень цього показника сповільнилась до -18% (проти -35,2% у 2022 році). Серед регіонів упродовж 2022-2023 років найбільших втрат експортного потенціалу закономірно зазнала економіка Дніпропетровської (-61,4%), Донецької (-97,2%), Запорізької (-69,3%), Луганської (-99,8%), Миколаївської (-71,1%), Полтавської (-55,1%), Харківської (-56,8%) і Херсонської (-94,8%) областей. Водночас три області, зокрема Вінницька, Одеська і Черкаська, за цей період збільшили обсяги товарного експорту на 29,8%, 5,9% і 38,1% відповідно. Варто зауважити, що у 2023 році відбулось суттєве зниження експортної активності в шести областях західного регіону, які у 2022-му досягли (разом із Вінницькою, Одеською і Черкаською областями) приросту товарного експорту (рис. 1.1а). Водночас обсяги останнього з Івано-Франківської області за період війни сумарно скоротилися на 47,1%, хоча у 2023 році це падіння сповільнилося до 10%.

Наслідком описаної динаміки показників стали відчутні зміни у регіональній структурі вітчизняного товарного експорту. Так, активні бойові дії призвели до зменшення частки Донецької області у цій структурі до 0,6% (проти 10,3% у 2021 році), Дніпропетровської – до 13% (проти 17,9%), Запорізької – до 4% (проти 7%), Миколаївської – до 2,8% (проти 5,1%) (додаток Б, табл. Б.1). Натомість у регіональній структурі експорту товарів з України упродовж 2022-2023 років збільшились частки Вінницької (до 4,7%), Київської (до 5,1%) і Черкаської (до 3,4%) областей, а також усіх областей західного регіону (окрім Івано-Франківської), а найбільше – Львівської (до 7,1%). Остання за часткою у регіональній структурі товарного експорту у 2023 році зайняла третє місце після м. Києва (26%) і Дніпропетровської області (13%). Звідси, можна стверджувати, що *концентрація вітчизняного експортного потенціалу поступово переміщується у західні і центральні регіони.*

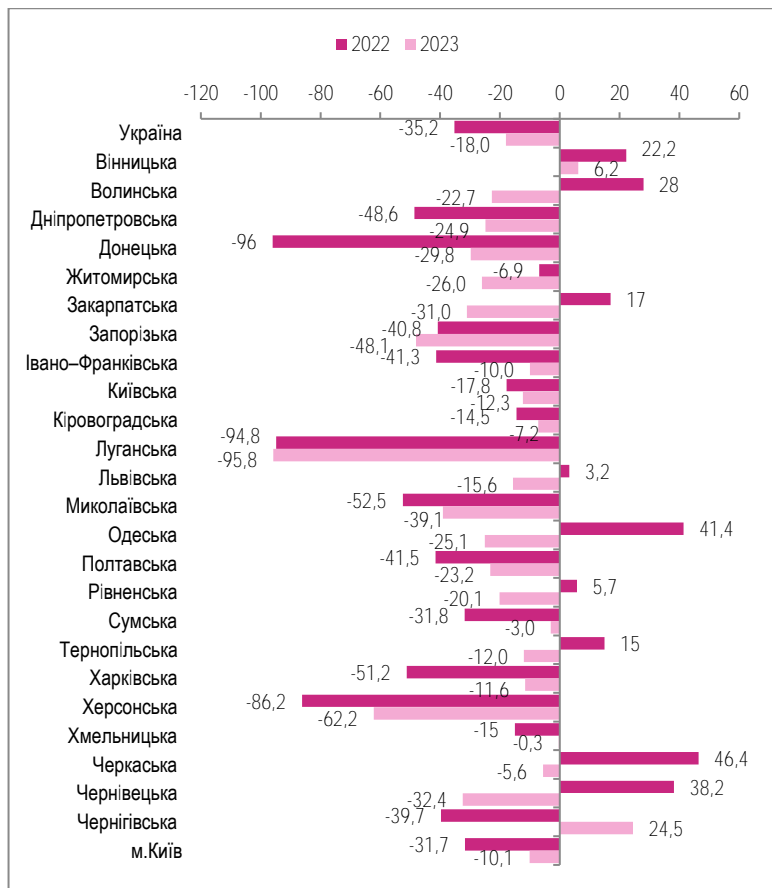

Рис. 1.1а. Приріст товарного експорту 2022 і 2023 роках, %

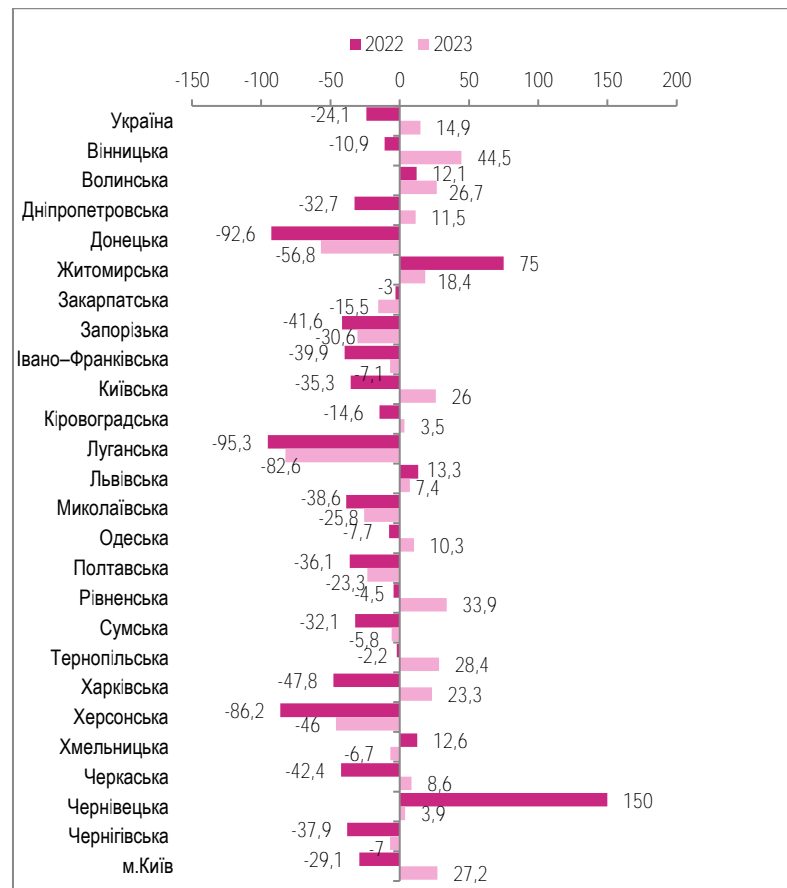

Рис. 1.1б. Приріст товарного імпорту у 2022 і 2023 роках, %

Джерело: авторські розрахунки за даними ДССУ

На противагу експорту, упродовж 2023 року товарний імпорт в Україну зріс на 14,9%. Приріст цього показника продемонстрували чотирнадцять регіонів (рис. 1.1б). 44% імпорту припало на м. Київ (проти 42,6% у 2021 році), а ще 23,2% – на три області: Дніпропетровську, Київську і Львівську (див. додаток Б, табл. Б.1). Частка останньої у регіональній структурі товарного імпорту (9,1%) стала найвищою після м. Києва.

Згідно з даними Державної митної служби²⁰, у 2023 році в Україну імпортували товарів на 63,56 млрд. дол. США. Найбільше імпорту надійшло з Китаю (10,4 млрд. дол. США), Польщі (6,6 млрд. дол. США) і Німеччини (4,9 млрд. дол. США). У загальних обсягах ввезених товарів 65% склали такі категорії:

- ✓ машини, устаткування та транспорт – 19,8 млрд. дол. США (від митного оформлення бюджет отримав 141,7 млрд. грн. або 31% надходжень від митних платежів);
- ✓ продукція хімічної промисловості – 11 млрд. дол. США (бюджет отримав 74,8 млрд. грн. або 16% від митних платежів);
- ✓ паливно-енергетичні товари – 10,3 млрд. дол. (бюджет отримав 103,4 млрд. грн. або 23% від митних платежів).

Водночас у 2023 році з України експортували товарів на суму 36,19 млрд. дол. США. Основними імпортерами вітчизняної продукції були: Польща (закупила товарів на 4,7 млрд. дол. США), Румунія (3,7 млрд. дол. США) і Китай (2,4 млрд. дол. США).

Майже 80% українського товарного експорту сформували такі категорії:

- ✓ продовольчі товари – 21,8 млрд. дол. США;
- ✓ метали та вироби з них – 3,9 млрд. дол. США;
- ✓ машини, устаткування та транспорт – 2,9 млрд. дол. США.

Таким чином, можна констатувати, що в Україні поглибилась тенденція до домінування в імпорті високотехнологічних товарів, тоді як в експорті – низькотехнологічних. Так, зокрема, імпорт продукції машинобудування у 6,83 разу перевищує її експорт. Однак, варто наголосити, що збільшення імпорту машинобудівної, хімічної і паливно-енергетичної продукції пояснюється зростанням потреб ОПК. Відповідно в умовах продовження війни такі тенденції будуть лише посилюватися.

Зміни у динаміці зовнішньоекономічних операцій України спричинили зниження коефіцієнта покриття товарним експортом імпорту до критичних 60% (проти 80% у 2022 році і 93,5% у 2021-му). Сальдо зовнішньої торгівлі товарами було негативним у м. Києві та у 9-ти областях (проти 7-ми у 2022 році) (рис. 1.2).

²⁰ Державна митна служба. URL: <https://customs.gov.ua/>

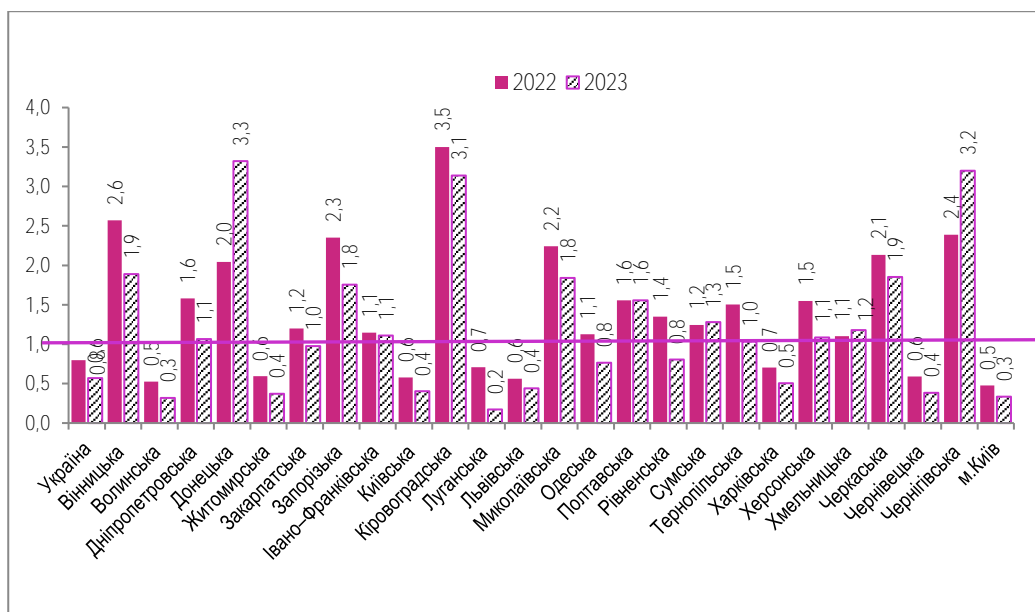

Рис. 1.2. Коефіцієнт покриття експортом імпорту у 2022 і 2023 роках

Джерело: авторські розрахунки за даними ДССУ

У вітчизняному товарному експорті загалом домінує продукція промислового виробництва, однак, інтеграція України до глобального ринку завжди мала чітко виражений ресурсний характер. Як наслідок, товарна структура експорту демонструє стійку тенденцію до погіршення, що проявляється у зменшенні у ній часток високотехнологічної продукції машинобудування і хімічної промисловості, а натомість – зростанні питомої ваги продукції АПК із низькою доданою вартістю. Упродовж 2022-2023 років під впливом повномасштабної війни у товарній структурі вітчизняного експорту відбулись відчутні негативні зміни. Найбільшого скорочення (-12,67 в.п.) за цей період зазнала частка продукції металургійної промисловості (товарна група XV), обсяги експорту якої впали на 75,5% (рис. 1.3). Також суттєво зменшились обсяги експорту продукції хімічної промисловості (-68,5%) і мінеральних продуктів (-71,3%). Водночас обсяги експорту продуктів рослинного походження скоротились порівняно менше – на 24,6%, а жирів та олій – на 19,8%. Наслідком описаної динаміки стало збільшення у товарній структурі експорту часток II і III товарних груп, відповідно, на 9,54 в.п. і 5,27 в.п.

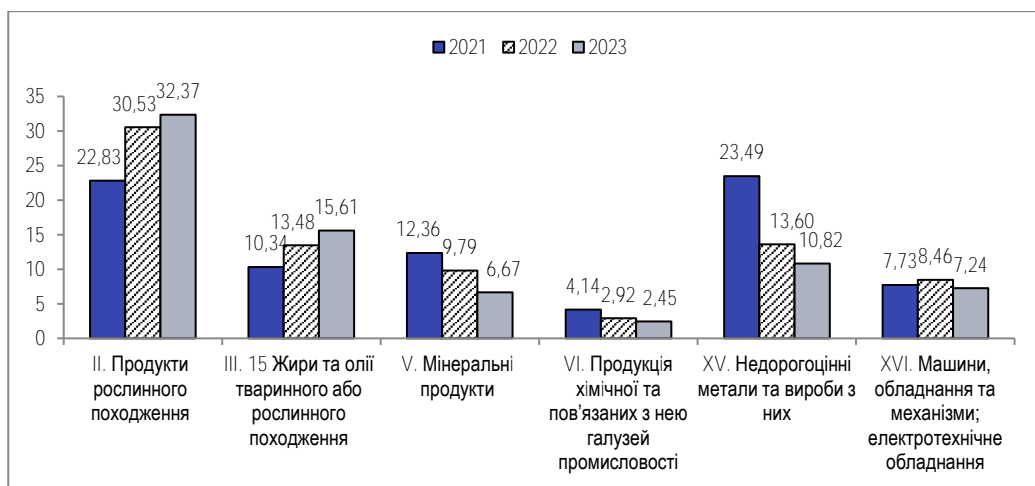

Рис. 1.3. Структура товарного експорту України (за основними товарними групами), %

Джерело: побудовано за даними ДССУ

Експортна спеціалізація регіонів України упродовж 2022-2023 років зазнала певних трансформацій. Так, кількість областей, у структурі товарного експорту яких частка продуктів рослинного походження (товарна група II) перевищила 10%, за аналізований період збільшилась з 14-ти до 18-ти (табл. 1.6). Зокрема, у 2023 році зернові культури (товарна група II.10) займали найбільшу частку в експорті традиційно «аграрних» Миколаївській (59,4%), Сумській (31,7%), Тернопільській (30,6%), Хмельницькій (25,2%), Черкаській (38,5%) і Чернігівській (45,5%) областях, а також почали домінувати у Волинській (25,8%), Одеській (42,9%) і Полтавській (23,9%) областях (додаток Б, табл. Б.2). Водночас м'ясо та їстівні субпродукти (товарна група I.02) були провідною експортною позицією лише у Київській області (з часткою 17,3%), а жири та олії тваринного або рослинного походження (товарна група III.15) – у Вінницькій (30%), Кіровоградській (46%) і Херсонській (28,1%) областях.

У 2023 році у структурі товарного експорту Донецької області 86,6% припало на палива мінеральні, нафту і продукти її перегонки (товарна група V.27), тоді як у 2021-му у цій структурі 84,0% займали чорні метали (товарна група XV.72). Останні залишились провідними експортними позиціями лише Дніпропетровської (28,5%) і Запорізької (70,6%) областей. Деревина і вироби з деревини (товарна група IX.44) переважали в експорті Житомирської (22,8%), Рівненської (26,4%) і Чернівецької (24,4%) областей.

Про загалом низький технологічний рівень українського експорту свідчить той факт, що продукція хімічної промисловості (товарні групи VI і VII) ніколи не домінувала в товарній структурі жодного регіону, а у 2023 році навіть у традиційно «хімічних» Рівненській та Івано-Франківській областях займала

менше 10%. Продукція машинобудування, зокрема, електричні машини (товарна група XVI.85), яка була ключовою в експорті Закарпатської (39,7%), Івано-Франківської (20,5%) і Львівської (16,4%) областей, виготовляється переважно з давальницької сировини.

Таблиця 1.6. Експортна спеціалізація регіонів України*

Товарна група*	2021	2022	2023
I. Живі тварини; продукти тваринного походження	Київська	Київська	Київська, Черкаська, Чернівецька
II. Продукти рослинного походження	Вінницька, Київська, Кіровоградська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська	Вінницька, Волинська, Житомирська, Закарпатська, Київська, Кіровоградська, Луганська, Миколаївська, Одеська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська	Вінницька, Волинська, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська
III.15. Жири та олії тваринного або рослинного походження	Вінницька, Київська, Кіровоградська, Одеська, Черкаська	Вінницька, Кіровоградська, Миколаївська, Одеська, Харківська, Херсонська, Черкаська	Вінницька, Дніпропетровська, Київська, Кіровоградська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Рівненська, Сумська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська
IV. Готові харчові продукти	Кіровоградська, Херсонська	Херсонська	Кіровоградська, Херсонська
V. Мінеральні продукти	Дніпропетровська, Полтавська	Дніпропетровська, Львівська, Полтавська	Дніпропетровська, Донецька, Івано-Франківська
VI. Продукція хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості	Івано-Франківська, Миколаївська	Рівненська	–
VII. Полімерні матеріали, пластмаси та вироби з них	Івано-Франківська	Івано-Франківська	–
IX. Деревина і вироби з деревини	Вінницька, Волинська, Житомирська, Івано-Франківська, Рівненська, Чернівецька	Житомирська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Чернівецька	Волинська, Житомирська, Івано-Франківська, Луганська, Рівненська, Чернівецька

Товарна група*	2021	2022	2023
XV. Недорогоцінні метали та вироби з них	Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Херсонська	Дніпропетровська, Запорізька	Дніпропетровська, Запорізька
XVI. Машини, обладнання та механізми; електротехнічне обладнання	Волинська, Житомирська, Закарпатська, Львівська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Чернівецька	Волинська, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Сумська, Тернопільська, Чернівецька	Закарпатська, Івано-Франківська, Луганська, Львівська, Тернопільська
XX. Різні промислові товари	Волинська, Львівська, Чернівецька	Львівська	Львівська, Тернопільська, Чернівецька

Примітка: *у таблиці представлено товарні групи, частка яких у структурі товарного експорту регіонів перевищує 10%

Джерело: авторська розробка за даними ДССУ

За даними ДССУ, у квітні 2024 року Україна експортувала рекордний обсяг продукції з часу повномасштабної війни – понад 13 млн. тон (на 1,3 млн. тон більше, аніж у березні), що перевищує показники лютого 2022 року. У грошовому вимірі експорт у квітні сягнув 3,3 млрд. дол. США. Зростання показників експорту вдалось досягти передусім завдяки відкриттю альтернативного морського коридору влітку 2023 року, що дозволяє Україні експортувати не лише зерно, але й метал. Також розвитку українського експорту сприяє програма страхування суден Unity Facility²¹, наслідком запровадження якої стало зниження ставок страхування на комерційному ринку вдвічі. Окрім зерна, Unity Facility від березня 2024 року забезпечує покриття для інших вітчизняних експортних товарів, включаючи залізну руду, сталь, електрообладнання і корми для тварин.

Розширення страхування від воєнних ризиків у Чорному морі стимулювало експорт української металургійної продукції. Так, у січні-квітні 2024 року було експортовано 1318 тис. тон металопрокату (проти 634 тис. тон за аналогічний період 2023-го), що становило 66,8% від обсягу його виробництва²². Це дає підстави для твердження, що *експортна орієнтованість вітчизняної металургії поступово повертається на довоєнний рівень*. Основними імпортерами українського металопрокату у січні-квітні 2024 року, за даними Держмитслужби, були країни Європейського союзу, на які припало 81,6% експорту металургійної продукції.

Налагодження стабільного функціонування «зернового» коридору і морських портів, що, своєю чергою, активізувало роботу залізничного

²¹ Програма Unity Facility створена для забезпечення доступного страхування від воєнних ризиків постачання зерна та інших важливих продовольчих товарів у всьому світі. Вона стартувала в листопаді 2023 року. До страхового інструменту UNITY мають доступ усі міжнародні брокери, до яких можуть звернутися власники суден і українські експортери.

²² Україна збільшила експорт металопрокату. URL: <https://minprom.ua/news/311804.html>

транспорту, забезпечило зростання вітчизняного експорту аграрної продукції (товарних груп I-IV). Окрім того, агроекспорт вдалося збільшити завдяки розширенню пропускну здатності «Шляхів Солідарності» (альтернативного маршруту для експорту сільськогосподарської продукції з України та імпорту необхідних товарів), передусім із Молдовою і Румунією, а також покращення умов транспортування вантажів залізницею до дунайських портів.

З огляду на значний потенціал і позитивний досвід України в експорті аграрної продукції не тільки рослинництва, а й тваринництва у довоєнному і воєнному періодах, очікуваним є суттєве розширення асортименту, а відтак, підвищення у подальшому диверсифікованості структури вітчизняного аграрного експорту, зокрема за рахунок сировинної продукції тваринництва. Однак—для цього повинні виконуватись такі передумови: покращення інвестиційного клімату в країні; здійснення ефективної фінансово-кредитної підтримки сфери тваринництва, передусім малих і середніх підприємств, а найголовніше – відновлення та розширення потенційних ніш для української продукції тваринництва на зовнішніх ринках. Названі передумови потребують відповідного сприяння не лише з боку держави, але й з боку економічних і політичних партнерів України. Паралельно, за умови модернізації чи відбудови знищених росією українських металургійних підприємств, цілком імовірним є відновлення та перевищення довоєнного рівня обсягів і номенклатури експорту металургійної продукції.

1.3. ІНСТРУМЕНТИ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОСТОРОВОГО РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ

Європа має давні традиції регулювання просторового розвитку економіки, головною метою якого завжди була підтримка менш розвинених або менш привілейованих територій. Так, в об'єднаній Німеччині для подолання соціально-економічного розриву між східними і західними регіонами з 1991 року існує податок на солідарність, який спершу становив 7,5% від доходу фізичних осіб, а з 1998 року знизився до 5,5%. У конституції Німеччини містяться зобов'язання щодо подолання регіональних економічних відмінностей, які включають два напрямки: а) удосконалення регіональної структури економіки; б) покращення сільськогосподарської структури та захисту узбережжя²³.

Регулювання просторового розвитку економіки, зокрема у напрямку зменшення регіональних диспропорцій, у Німеччині здійснюється шляхом

²³ Regional Development Policy in Germany. URL: https://www.oecd.org/cfe/_Germany.pdf

реалізації політики регіонального розвитку. Політика регіонального розвитку Німеччини – це система координації, заснована на консенсусі спільного фінансування федеральними і місцевими органами влади інвестицій у бізнес та інфраструктуру за принципом «знизу догори». Німецька та європейська регіональна політика спрямована на підтримку структурно слабких регіонів. Для того, щоб регіональна політика була ефективною, вона враховує унікальні умови та виклики щодо просторових змін, які існують у кожному конкретному регіоні. Так, підтримка інвестицій у торгівлю і промисловість здійснюється з метою заохочення компаній інвестувати в регіони зі слабкою структурою економіки. Це сприяє структурним змінам, необхідним для зростання зайнятості та місцевого доходу. Зокрема, розбудова потужної торговельної інфраструктури має важливе значення для того, щоб слабші регіони могли залучати компанії і ставати більш конкурентоспроможними.

Усі землі (регіони) співпрацюють з Європейським фондом регіонального розвитку (ЄФБР). Програми ЄФБР зосереджені на підтримці інноваційних заходів, досліджень та розробок, малих і середніх підприємств. Землі також відповідають за сільську місцевість, тобто кожна земля має регіональну програму, що фінансується з фондів сільського розвитку ЄС. На національному рівні Федеральний науково-дослідний Інститут будівництва, містобудування та просторового розвитку проводить загальнонаціональний аналіз просторового розвитку і формує прогнози на майбутнє у цій сфері. При цьому *передумовою для економічного розвитку є високий рівень освіченості більшої частини населення, а також високорозвинена техніка та технологія виробництва, що базується на значній купівельній спроможності споживачів і супроводжується міжнародною конкурентоспроможністю виробників.*

З 1 січня 2020 року Федеральний уряд запустив Національну систему фінансування структурного розвитку регіонів, реорганізувавши та об'єднавши схеми регіональної допомоги для створення єдиної системи. Програми фінансування, які раніше обмежувалися Східною Німеччиною, були розширені, щоб охопити всі структурно слабкі райони, незалежно від того, чи розташовані вони у східній чи західній частині країни. Окрім того, інструменти фінансування доступні по всій країні і пропонують цільову підтримку регіонального економічного розвитку²⁴. Для раціональнішого використання коштів національної системи фінансування за єдиною методикою, яка є складною системою змішаних регіональних показників (регіональної продуктивності, рівня неповної зайнятості, демографічного розвитку та якості інфраструктури) здійснюється ранжування регіонів, відповідно до їх загальної ефективності, від найслабшого (з точки зору економічних показників) до найсильнішого регіону. Незважаючи на національні рамки, які були погоджені між Федерацією та землями, відповідальність за сприяння регіональному

²⁴ Boosting the regional economy. URL: <https://www.bmwk.de/Redaktion/EN/Dossier/regional-policy.html>

економічному розвитку лежить насамперед на землях. У межах законодавчої бази, встановленої Федерацією та землями, кожна земля має право спрямовувати фінансування на певні сфери чи досягнення певних цілей. Земля або відповідний регіон самостійно вирішує, які проекти отримають ту чи іншу суму фінансування, видає листи-схвалення та перевіряє, чи дотримуються бенефіціари умов, відповідно до яких було схвалено рішення про фінансування.

Згідно з даними Інституту економічних досліджень Галле²⁵, у компаніях, які отримували кошти від Національної системи фінансування, протягом п'яти років після завершення фінансування зростання зайнятості на 12 процентних пунктів є вищою, аніж в аналогічних компаніях, які не отримували такого фінансування. Таким чином, описані фінансові інструменти дозволяють створювати нові робочі місця в економічно слабких регіонах Німеччини. Водночас, попри позитивні результати від фінансування спеціальних програм, соціально-економічні дисбаланси між різними (не лише східними і західними) регіонами Німеччини існують та зростають. Це може бути наслідком неврахування впливу на соціально-економічний розвиток регіону мультиплікативних ефектів, отриманих від фінансування окремих компаній при реалізації програм підтримки. У підсумку, деякі економічні показники компаній, які отримали фінансування, можуть покращуватись, але ці зміни не мають вагомих регіональних економічних ефектів, а відтак, основна мета Національної системи фінансування не досягається. На сьогодні вагомим викликом для німецької економіки є економічне переформатування буровугільних регіонів країни. Якщо у цих регіонах буде застосовуватись аналогічний підхід до фінансової підтримки, а не бачення стратегічного соціально-економічного розвитку регіону, то регіональні диспропорції у Німеччині ще більше посиляться.

Результати європейської політики підтримки регіонального розвитку не завжди були успішними. Це твердження доводить, зокрема, приклад Польщі, яка упродовж 2007-2013 років отримала від структурних фондів ЄС 68 млрд. євро (із них 60% безповоротних) на так звані Лісабонські цілі: інновації, нові технології, комп'ютеризацію, створення стійких і високоякісних робочих місць²⁶. Досягнення цих завдань мало б підвищити ефективність функціонування підприємств та усунути значні просторові диспропорції у соціально-економічному розвитку. Проте, ці надзвичайно значні кошти після їх освоєння не принесли бажаного результату. Так, у 2015 році показники інноваційності у Польщі навіть знизилась, а країна як була, так і залишається до цього часу одним із аутсайдерів в ЄС за показниками частки інноваційної

²⁵ Там само

²⁶ Kotowicz-Jawor J. Endogenne bariery przejścia polskiej gospodarki do innowacyjnej fazy rozwoju. *Studia Ekonomiczne*. 2015. № 3(86). P. 394-302. URL: https://inepan.pl/images/pliki/SE/SE_2015_3_02_kotowicz_jawor.pdf

продукції в обсязі реалізованої та інноваційної активності підприємств, а регіональні дисбаланси лише посилились. До основних причин неефективності таких вагомих капіталовкладень структурних фондів ЄС польські науковці відносять: слабкість інституційних, правових та культурних детермінант; асиметрію щодо схильності приймати ризиковані інноваційні рішення підприємствами; інформаційну прірву між науковим і корпоративним сектором та, найважливіше, – незрілість соціального капіталу, відсутність попиту на інновації, світову стагнацію²⁷. З цього випливає, що структурні кошти ЄС направлялись на стимулювання розвитку інноваційності польських підприємств, які інноваційних змін і не прагнули. Наголосимо, що на ці, як виявилось, належно не обґрунтовані, цілі було витрачено 68 млрд. євро.

Упродовж останніх десятиліть при плануванні просторового соціально-економічного розвитку у країнах ЄС, а також в Україні у національних і регіональних стратегіях розвитку визначають сфери смарт спеціалізації з використанням концепційних та методичних підходів, викладених у Рекомендаціях щодо вибору стратегії смарт-спеціалізації (RIS3)²⁸. Метою пропагування і застосування цих рекомендацій є зменшення економічних відмінностей та забезпечення збалансованого розвитку і пропорційного просторового росту у регіонах Європи. Побудова регіональних стратегій у країнах-членах ЄС за методологією, викладеною в RIS3, є однією з основних умов отримання фінансової допомоги на регіональний розвиток від Європейського фонду регіонального розвитку (ERDF), Фонду згуртування (CF) та Європейського соціального фонду (ESF). Методологія смарт-спеціалізації є інструментом пошуку та обґрунтування найбільш конкурентних, унікальних секторів певного регіону чи країни, підтримка яких може мати суттєвий позитивний соціально-економічний ефект на мезо та (або) макрорівні.

Методичні вказівки щодо виконання аналізу регіонального контексту та інноваційного потенціалу, викладені у RIS3, є загальними, але не уніфікованими. Зрештою, єдиного підходу (навіть для країн ЄС) до вибору стратегії смарт-спеціалізації не може бути за визначенням, з огляду на різні типи економіки регіонів, підходи до оприлюднення і збору статистичної інформації, геополітичні та економічні пріоритети, культурно-ментальні особливості населення та ін. Проте, відсутність уніфікованого підходу, зокрема, у розділі аналізу регіонального контексту та інноваційного потенціалу, часто створює труднощі для розробників регіональних стратегій, а найголовніше – обрані потенційні ніші смарт спеціалізації без належного їх наукового обґрунтування можуть не сприяти досягненню основної цілі

²⁷ Kotowicz-Jawor J. (Ed.). Innowacyjność polskiej gospodarki w przejściowej fazie rozwoju. Instytut Nauk Ekonomicznych Polskiej Akademii Nauk, 2016. URL: https://issuu.com/inepan/docs/kotowicz-jawor_innowacyjno_low

²⁸ Смарт-спеціалізація регіонів України: методологія та прагматика реалізації: монографія: наук. ред. Сторонянська І. З. / ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України». Львів, 2022. 424 с. (Серія «Проблеми регіонального розвитку»). URL: <https://ird.gov.ua/irdp/p20220006.pdf>

методології смарт спеціалізації – пошуку перспективних ВЕД, які мають потенціал активізувати і вивести на вищий рівень розвитку існуючі та сформувати нові регіональні сектори і, таким чином, знизити міжрегіональні дисбаланси, створити економічне підґрунтя для зрівноваженого просторового соціально-економічного розвитку країни та її регіонів.

У багатьох із розглянутих стратегій регіонального розвитку на засадах смарт спеціалізації до 2027 року України, Польщі, Словаччини виявлено ряд типових, шаблонних методичних помилок. Наявність останніх є ключовою перешкодою для визначення саме тих сегментів економіки, фінансова і організаційна підтримка розвитку яких матиме найвищий соціально-економічний ефект, зокрема, з позиції впливу на просторовий розвиток економіки регіону чи країни. Відтак, застосування RIS3, як інструменту зниження регіональних дисбалансів і, водночас, просторового економічного розвитку, потребує доопрацювання, передусім у частині наукового, аналітичного обґрунтування показників, критеріїв, за якими визначаються потенційні ніші смарт спеціалізації.

Важливим інструментом регулювання просторового розвитку економіки у країнах ЄС є організаційно-економічне та фінансове стимулювання **поляризації** (або диверсифікації) економічного простору у розрізі ВЕД щодо зайнятості та рівня оплати праці у високотехнологічних і низькотехнологічних виробництвах, сфері послуг, містах і сільських територіях, видах інновацій, професій, тощо. Однією з головних умов соціально-економічного просторового розвитку є визначення, досягнення та збереження оптимального (з позиції економічної вигоди на макро, мезо та мікро рівнях) співвідношення між кількістю високо і низько кваліфікованих працівників, технологічними структурами зайнятості, випуску, ВДВ, експорту, часткою технологічних інновацій в економіці регіону/країни.

Внаслідок диверсифікації утворюються статичні та динамічні ефекти прямого і непрямого впливу на збалансування соціально-економічного розвитку простору на макро, мезо та мікро рівнях. Проявами таких ефектів є, зокрема, посилення, розширення та пришвидшення економічних міжгалузевих зв'язків. Поява нових сегментів ринку у певному економічному просторі, регіоні сприяє зростанню зайнятості, інвестицій, продуктивності праці, податковим надходженням, розширенню міжгалузевих зв'язків та (потенційно) підвищенню інноваційності та соціально-економічного розвитку територій загалом. Водночас ці ефекти є можливими за умови, що поява нових або альтернативних секторів у регіоні є наслідком співпраці регіональних/місцевих органів влади, бізнесу, науки, експертного середовища та майбутніх споживачів продукції/послуг, оформленої у продуманій регіональній політиці планування економічного простору.

Диверсифікація економічного простору є найбільш необхідною у регіонах, для яких характерною є вузька спеціалізація на продукції одного чи

декількох ВЕД, до прикладу, на видобутку вугілля, виробництві металу, продукції рослинництва чи тваринництва. В умовах глобальної нестабільності вузька спеціалізація посилює ризики зростання депресивних регіонів чи окремих територій. Однак, позитивні ефекти від поляризації економічного простору у вузькоспеціалізованих регіонах можливі лише або здебільшого за умови завчасного (допоки не знижується ділова активність у ВЕД, на яких спеціалізується регіон) створення умов для побудови альтернативних сегментів економіки регіону/території. Практика багатьох країн ЄС, зокрема Німеччини і Польщі, показує, що впровадження заходів щодо диверсифікації економічного простору відбувається лише тоді, коли починаються міграційні потоки, суттєво зростає безробіття і міжрегіональні соціально-економічні дисбаланси. У таких випадках відновлення депресивних регіонів триває десятиліття років і має песимістичні перспективи.

Певною мірою протилежним (до розглянутої поляризації) інструментом регулювання просторового розвитку економіки є **економічна агломерація** – географічна концентрація економічної діяльності. Протилежність між цими інструментами (поляризацією і агломерацією) полягає у тому, що позитивні ефекти від поляризації поширюються на економічний простір, натомість від агломерації – здебільшого обмежуються географічно, у межах певної території. Сильними сторонами, перевагами економічної агломерації є: зниження постійних витрат (за рахунок спільного використання її учасниками виробничої, логістичної інфраструктури); пожвавлення, концентрація ринку праці; генерування та поширення знань, інформації тобто передумов створення і реалізації різних видів інновацій.

Згідно з результатами прикладних досліджень ²⁹, економічна агломерація сприяла підвищенню продуктивності праці у містах високорозвинених країн. Однак такі географічні, економічні об'єднання у країнах, що розвиваються або у країнах із перехідною економікою можуть призводити до більш негативних, аніж позитивних, впливів на соціально-економічний розвиток. Це пов'язано з тим, що передумовою позитивних ефектів від агломерацій є достатньо розвинені виробнича, наукова, логістична інфраструктура, людський і соціальний капітал або дуже суттєві реальні інвестиції в інфраструктурні елементи. Проте, у країнах, що розвиваються, інвестиції в інноваційно-науковий розвиток, здебільшого, є недостатніми, тоді як саме об'єднання знань, кращих практик, технологій забезпечує інноваційний і соціально-економічний просторовий розвиток. В агломераціях, заснованих на низькотехнологічній переробці сировини для подальшого її експорту, може дещо підвищитись зайнятість та кількість суб'єктів господарюванні на окресленій території. Однак цього недостатньо для

²⁹ Arti Grover Somik V. Lall Jonathan Timmi. Agglomeration Economies in Developing Countries A Meta-Analysis. URL: <https://www.centreforcities.org/reader/office-politics/the-impact-of-agglomeration-on-the-economy/>

досягнення соціально-економічного розвитку простору. Тому однозначно стверджувати про позитивний вплив агломерацій на просторовий розвиток без урахування типу і умов функціонування економіки країни, регіону, території є недоцільним.

Формами організаційно-економічних об'єднань, зорієнтованих на підвищення економічних результатів їх учасників і потенційно (або опосередковано) просторового розвитку економіки, є також індустріальні та інноваційні парки, комплекси, кластери, вільні економічні зони та ін. Економічна вигода для учасників цих об'єднань, окрім очікуваної активізації ділової діяльності, полягає у можливості отримання від держави різних форм фінансового і організаційного сприяння (пільгового оподаткування, кредитування, оренди, організаційно-інформаційної підтримки, тощо).

Позитивні соціально-економічні ефекти (з позиції держави, економічного простору регіону) у розвинутих і перехідних економіках від діяльності цих об'єднань, зокрема промислових кластерів³⁰, індустріальних парків³¹ є можливими та емпірично обґрунтованими. Однак такий вплив не є аксіомою, а інструменти, які є ефективними в одній країні чи регіоні, не обов'язково даватимуть позитивні ефекти в інших економічних просторах³². При цьому при розрахунках впливу, до прикладу, індустріальних парків чи кластерів на соціально-економічний розвиток регіону доцільно порівнювати вкладення (у формі податкових, кредитних, комунальних пільг, тощо) із отриманими вигодами (зростанням зайнятості, рівня оплати праці, податкових надходжень, інвестицій, активізації науково-інноваційної діяльності) у регіоні загалом та суміжних ВЕД.

Значною мірою раціональність та ефективність описаних підходів для стимулювання просторового економічного розвитку зумовлюється організаційно-нормативною правильністю їх застосування, а також (що найголовніше) залученням у нові об'єднання реальних інвестицій, наукового капіталу, створення і застосування інновацій. І навпаки, якщо такі об'єднання у своїй діяльності концентруються на підприємствах, які функціонують, до прикладу, у формі аутсорсингу, офшорингу, обслуговують бізнес процеси закордонних компаній, але при цьому не розширюють, не подовжують міжсекторальні, міжрегіональні зв'язки, не зорієнтовані на виробництво і реалізацію інноваційної продукції (передусім для внутрішнього ринку), то фінансова віддача від вкладень у їх діяльність може бути суттєво вищою від очікуваних потенційних соціально-економічних ефектів. Покращення умов

³⁰ Resbeut M., Gugler P. Impact of clusters on regional economic performance: A methodological investigation and application in the case of the precision goods sector in Switzerland. *Competitiveness review*. 2016. № 26(2). P. 188-209. URL: <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/CR-09-2015-0078/full/html>

³¹ Liana-Eugenia M., Nicoleta-Georgeta B. The Role of Industrial Parks in Economic Development. *Annals of Faculty of Economics*. 2013. № 1(1). Pp. 123-130. URL: <https://ideas.repec.org/a/ora/journal/v1y2013i1p123-130.html>

³² "Industrial Parks": Falling into the Same Trap Once Again?. URL: <https://voxukraine.org/longreads/industrial-park/article-en.html>

діяльності, зокрема виробничої інфраструктури, сприятливе податкове середовище є потрібними, але у жодному разі не достатніми умовами для реального інвестиційно-інноваційного розвитку.

Переважна більшість із розглянутих можливих інструментів сприяння просторовому розвитку економіки реалізуються в Україні, однак вагомих результатів від їх застосування ще не отримано. Навпаки, в Україні спостерігається найвищий серед країн Європейського Союзу рівень міжрегіональної диспропорційності. Окрім неефективної державної регіональної політики, це пояснюється впливом багатьох макроекономічних чинників, серед яких наслідки світової фінансової кризи, пандемії COVID-19, російсько-української війни. Останні спричинили значні негативні соціально-економічні зміни, деформації та дисбаланси у просторовому розвитку національної економіки.

Однак дотримуємось думки-гіпотези, що навіть якщо б вдалось уникнути впливу цих чинників, то застосування описаного інструментарію, не забезпечило б бажаного рівня просторового розвитку економіки України. Така гіпотеза базується на тому, що підтримка менш розвинених або менш привілейованих територій, методологія визначення сфер смарт спеціалізації, поляризація, агломерація, індустріальні та інноваційні парки, кластери, тощо є інструментами сприяння, заохочення, стимулювання, але не засобом просторового розвитку економіки. Такі інструменти могли б бути ефективними в українській економіці лише після подолання її фундаментальних проблем, до яких відносимо:

- ✓ неефективну, матеріало-, енерго-, трудомістку, низькотехнологічну економіку та її нераціональну структуру, сформовану в часи СРСР і деформовано-деградовану наслідками незадовільного приватизаційного процесу, олігархії, глобальних і національних криз, терористичних дій з боку РФ;
- ✓ низьку (із спадною тенденцією) частку валового нагромадження основного капіталу у ВВП України, яка у 2022 році знизилась до 11,6% (проти 27,1% у 2007-му). Для порівняння, у Польщі у 2022 році цей показник становив 16,8%, у Німеччині – 22,1%, у Румунії – 24%, у Словаччині – 20,1%, а в ЄС загалом – 22,5%³³.
- ✓ високу відкритість та імпортозалежність (передусім у сегменті валового нагромадження основного капіталу, проміжному споживанні середньо і високотехнологічної продукції) економіки, сировинну орієнтованість товарного експорту;

³³ Gross fixed capital formation (% of GDP). URL: https://data.worldbank.org/indicator/NE.GDI.FTOT.ZS?end=2022&locations=PL-DE-UA&name_desc=true&start=1978&view=chart

- ✓ значні міжрегіональні і міжтериторіальні соціально-економічні (за рівнем зайнятості, оплати праці, вартості нерухомості, обсягів інвестицій, тощо) дисбаланси, міграційні та еміграційні потоки.

Подолання цих та інших фундаментальних викликів є необхідною умовою побудови в Україні нової економіки. Остання потребує докорінної структурної трансформації, одним із ключових критеріїв якої є налагодження, посилення, розширення і поглиблення міжсекторальних і міжрегіональних економічних зв'язків. В основі такої трансформації має лежати багатокритеріальне планування просторового економічного розвитку України, яке, своєю чергою, передбачає побудову системи коротко, середньо і довгострокових планів у розрізі номенклатури та обсягів виробництва продукції і послуг, формування виробничої, соціальної та логістичної інфраструктури, створення нових робочих місць у розрізі ВЕД, регіонів і територій. При цьому необхідно враховувати як загальнонаціональні, так і мезорівневі цілі, потреби та завдання збалансованого сталого економічного розвитку України та її регіонів. Інформаційною базою для складання таких планів повинні бути результати детального аналізу наявного виробничого, людського та наукового потенціалу, регіональних і територіальних соціально-економічних можливостей і загроз. Управління просторовим розвитком економіки не може базуватись на засадах підтримки слабких (сегментів чи підприємств) і навіть не на виборі лідерів, а лише на оптимізації усіх перспективних можливостей регіону/території. Досягнення цього пріоритету потребує застосування інструментів з посилення раціональнішого використання наявних фінансових, інституційних, логістичних, виробничих ресурсів, людського капіталу, потенційних надходжень заморожених активів росії, міжнародних фінансових кредитів, допомоги, грантів, зокрема за програмою фінансової підтримки від ЄС на 2024-2027 роки Ukraine Facility в обсязі 50 млрд. євро.

Для підвищення раціональності і ефективності використання фінансових, географічно-локаційних, земельних та інших доступних ресурсів територіальним громадам у стратегічних стратегіях і планах просторового розвитку пропонується застосовування цільових показників ефективності та раціональності використання ресурсів з позиції соціально-економічної вигоди мешканцям громади. Критеріями такої вигоди є зростання зайнятості (в усіх секторах та, передусім, у високооплачуваних), рівня оплати праці, залучення інвестицій, народжуваності, зниження смертності, зокрема внаслідок хвороб цивілізації.

З метою покращення фінансово-організаційної основи децентралізації та регіональної політики, підвищенні спроможності органів регіональної і місцевої влади у відновленні та відбудові територій необхідним є ухвалення змін до Бюджетного і Податкового кодексів щодо удосконалення механізму зарахування податку на доходи фізичних осіб до місцевих бюджетів відповідно

до європейської практики та удосконалення (перегляд) механізму горизонтального вирівнювання місцевих бюджетів. Зокрема, необхідно змінити існуючу практику розподілу податкових надходжень там, де проживає платник податків, а не там, де роботодавець зареєстрований³⁴.

Для покращення координації між місцевими, регіональними та центральними органами влади доречним є: офіційне запровадження механізму для підтримки підходу до розробки проєктів «знизу-вгору», з інклюзивним залученням органів місцевого самоврядування до розробки та реалізації місцевої політики; відновлення середньострокового бюджетного планування на державному рівні.

Задля об'єктивнішого визначення потенційних ніш смарт спеціалізації та раціонального використання фінансових ресурсів необхідно вдосконалити методіку, за якою визначаються ці ніші, зокрема, у частині наукового і аналітичного обґрунтування показників, критеріїв вибору. Також із метою досягнення вищих результатів соціально-економічного розвитку рекомендується раціональніше застосування існуючих інструментів просторового розвитку, зокрема поляризації, диверсифікації, економічної агломерації.

Отже, систематизація теоретико-методологічні підходи наукових шкіл (класичної, неокласичної та неошумпетеріанської) щодо структурно-просторової трансформації економіки країн та регіонів дозволила емпірично довести, що в сучасних умовах глобалізації напрями просторової трансформації залежать не від структури економіки регіонів, а від характеристик, особливостей та ефективності функціонування ключових ВЕД, зокрема продуктивності праці, зростання ВДВ, потенціалу зайнятості. Названі показники, своєю чергою, формуються під впливом інновацій, технологічності виробництв та конкурентоспроможності ВЕД.

Базуючись на результатах попередніх досліджень виявлено, що упродовж останніх тридцяти років у країнах ЄС поглибилась просторова дивергенція, ключовими чинниками якої стало посилення економічної глобалізації, євроінтеграції, монополізації ринків, процесів офшорингу, нішорингу, економічної спеціалізації, подовження глобальних ланцюгів формування вартості та постачання. Аналітично обґрунтовано, що економіка Польщі та її регіонів у період 2003-2021 років під впливом євроінтеграції, структурних фондів ЄС потрапила у «пастку середнього доходу», внаслідок чого суттєво зросла дивергенція між центральним регіоном, декількома промислово розвиненими і рештою менш промислово розвинених воєводств. У подальшому у Польщі та інших країнах Східної Європи можливою є зупинка структурної трансформації економіки у напрямку стимулювання ВЕД із вищою

³⁴План для Ukraine Facility (2024-2027). URL: <https://www.ukrainefacility.me.gov.ua/>

віддачею (ВДВ) або повернення від розвитку промисловості до сільського господарства.

Дослідження свідчить, що національна економіка поступово відновлюється після падіння на 28,8% у перший рік повномасштабної війни. Проте, різниця між реальним і номінальним ВВП залишилася від'ємною (-15,6%). Структура ВВП України (у фактичних цінах) за аналізований період зазнала змін, зокрема, в напрямку значного (у 3,6 разу) збільшення у ній частки державного управління. Найвищі темпи відновлення (+24,6%) продемонструвало будівництво, яке у 2022 році зазнало найбільших втрат. Однак, попри зростання ВВП, створеного у будівельній сфері, загальна площа житлових і нежитлових будівель на початок будівництва в Україні за 2023 рік зменшилась на 23,2%, а за період з 2021-го – на 62,7%. Вектори нового будівництва змістилися у західні (Закарпатську, Івано-Франківську і Чернівецьку області) та центральні (Вінницьку і Житомирську області) регіони. Водночас у названих областях (окрім Житомирської), а також у Львівській, Одеській, Харківській і Хмельницькій областях та у м. Києві у структурі нового будівництва домінувало житлове. Натомість у північних і східних регіонах (надто у Київській області) посилюється тенденція до збільшення у цій структурі частки нежитлових споруд. Такі процеси пояснюються впливом як безпекових чинників, так і необхідністю будівництва для потреб ОПК. Другим ВЕД за темпами відновлення (+13,8%) у 2023 році була переробна промисловість. Постійне зростання потреб ОПК стимулювало прискорений розвиток усіх сегментів машинобудування, а найбільше – виробництва комп'ютерів, електронної та оптичної продукції, виробництва автотранспортних засобів, причепів і напівпричепів і виробництва інших транспортних засобів.

Національна економіка традиційно є експортно орієнтованою. Однак, за підсумками 2023 року частка експорту товарів і послуг у ВВП України (у фактичних цінах) скоротилась до 28,6% (проти 40,7% у 2021-му), що стало наслідком падіння обсягів вітчизняного товарного експорту за два роки війни сумарно на 46,84%. Проте, низхідна динаміка значень цього показника сповільнилась до -18% (проти -35,2% у 2022 році). Серед регіонів найбільших втрат експортного потенціалу закономірно зазнала економіка Дніпропетровської (-61,4%), Донецької (-97,2%), Запорізької (-69,3%), Луганської (-99,8%), Миколаївської (-71,1%), Полтавської (-55,1%), Харківської (-56,8%) і Херсонської (-94,8%) областей. Водночас три області, зокрема Вінницька, Одеська і Черкаська, за цей період збільшили обсяги товарного експорту на 29,8%, 5,9% і 38,1% відповідно. Таким чином, можна стверджувати, що концентрація вітчизняного експортного потенціалу поступово переміщується у західні і центральні регіони. Упродовж 2022-2023 років певних трансформацій зазнала і експортна спеціалізація регіонів. Так, кількість областей, у структурі товарного експорту яких частка продуктів рослинного походження (товарна група II) перевищила 10%, за аналізований період збільшилась з 14-ти до 18-ти. Загалом в Україні

поглиблюється негативна тенденція до домінування в імпорті високотехнологічних товарів, тоді як в експорті – низькотехнологічних.

Регуляторний інструментарій, який активно застосовується в ЄС, не завжди сприяє подоланню дисбалансів просторового розвитку країн та регіонів. Найвагомими причинами цього можуть бути помилки методичного та організаційного характеру, зокрема, надання переваги узагальненим підходам при виборі видів економічної діяльності та суб'єктів підприємництва, яким надається фінансове сприяння, без урахування ефективності їх функціонування і потенційних впливів на соціально-економічний розвиток територій. Внаслідок цього, у кращому випадку, кількість суб'єктів господарювання, рівень зайнятості та оплати праці, інші важливі соціально-економічні показники залишаються сталими або не суттєво покращуються, однак загалом це не сприяє зменшенню суттєвих розривів у просторовому розвитку. З огляду на це, а також на актуальні виклики, яким протистоїть українська нація, для досягнення збалансованого просторового розвитку України необхідним є застосування методично-організаційних та правових інструментів, спрямованих на посилення раціональнішого використання наявних виробничих, фінансових, логістичних, інституційних ресурсів, людського капіталу, потенційних надходжень від заморожених активів росії, міжнародних фінансових кредитів, допомоги, грантів, зокрема за програмою фінансової підтримки від ЄС на 2024-2027 роки Ukraine Facility в обсязі 50 млрд. євро.

Розділ 2. СТРУКТУРНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ЕКОНОМІКИ РЕГІОНІВ У ФОРМУВАННІ ПОВОЄННОГО ЕКОНОМІЧНОГО ЛАНДШАФТУ УКРАЇНИ

2.1. ЧИННИКИ ТА НАСЛІДКИ СТРУКТУРНИХ ЗРУШЕНЬ ЕКОНОМІКИ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Важливість проблематики структурної трансформації економіки країн зазвичай пов'язують із низкою аспектів, зокрема з проблемами створення робочих місць і підготовки кваліфікованих кадрів, зростання продуктивності праці, технологічної модернізації економіки тощо. Відомо, що країни із слабкою виробничою потужністю є особливо вразливими до негативних економічних і політичних зовнішніх впливів. Для України питання трансформації структури економіки за умов сьогодення загострюється і набуває системоформуючого і безпекового значення. Аналіз досвіду поствоєнних економік доводить, що не існує простого і універсального плану структурної модернізації економіки країн, який би дозволив вирішити давні і виникаючі проблеми їх економічного розвитку.

Прикладом може слугувати досвід відбудови економіки повоєнних країн Європи та Східної Азії, який засвідчує пріоритетність та імперативний характер процесів структурно-просторової трансформації економіки. Під час військових дій найбільших руйнувань в цих країнах зазнали промисловість і сектор будівництва, а у сільському господарстві зазвичай відбувалось скорочення придатних для виробництва земель та зменшення зайнятих у цій сфері. Але у кожній країні вирішення проблеми мінімізації економічних втрат та оптимізації структурних змін вирішувалось за індивідуальним сценарієм з акцентом на певний ресурс територій та локалізацію факторів виробництва³⁵.

В Україні процеси структурно-просторової трансформації сьогодні відбуваються відповідно до викликів, спричинених повномасштабною війною розпочатою РФ проти України. Вона завдала катастрофічної шкоди економіці країни і призвела до дестабілізації виробництва, порушення ланцюгів постачання, пошкодження енергетичної, транспортної та соціальної інфраструктури, а також значних втрат людського потенціалу. За цих умов в

³⁵ Корсунський С. Як нації відновлюються: досвід Східної Азії. м. Харків, В-во: Vivat, 2023. 192 с.

економіці країни фактично запущено процес трансформації її структури, який передбачає зміни структурних пропорцій за рахунок більш ефективного розподілу, перерозподілу і використання наявних ресурсів, поглиблення спеціалізації, диверсифікації структури економіки з її переорієнтацією на потреби воєнного часу. Структурно-просторова трансформація проявляється не тільки у зміні пріоритетності того чи іншого виду економічної діяльності, а й у змінах просторової дислокації підприємств внаслідок релокації бізнесу і відповідних змін у локалізації ВЕД тощо. Такі процеси безумовно впливатимуть на економічний потенціал регіонів та визначатимуть їх виробничу спеціалізацію у стратегічній перспективі.

У довоєнний період структурні зміни в економіці України відбувались відповідно до загальносвітових тенденцій та мегатрендів структурної трансформації економік європейських країн, серед яких: зростання частки зайнятих у сфері послуг, зокрема оптової та роздрібної торгівлі на фоні зменшення питомої ваги зайнятих у переробній промисловості, посилення диференціації за рівнем технологічності секторів економіки, переорієнтація на розвиток низьковуглецевих виробництв та циркулярної економіки (рис. 2.1).

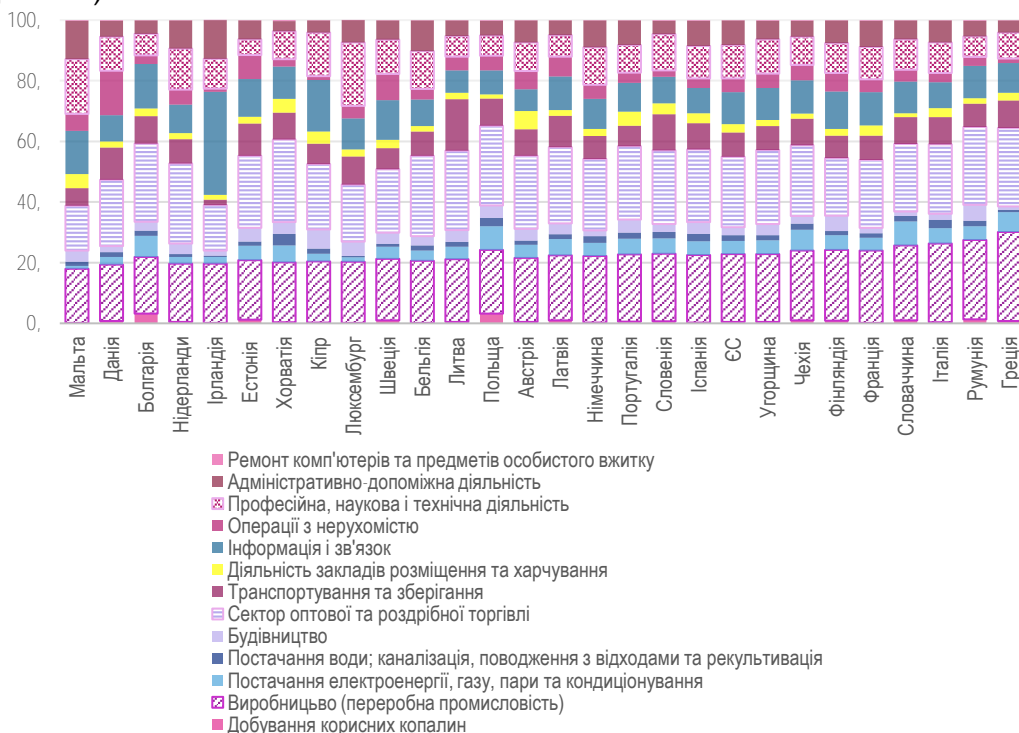

Рис. 2.1. Структура економіки країн-членів ЄС (за часткою зайнятих) у 2021 р.

Джерело: розраховано за [Eurostat: Website. 2023. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat>].

Тенденції структурної трансформації країн-членів ЄС засвідчують, що найвищий рівень зайнятості у 2021 році спостерігався в оптовій та роздрібній торгівлі і був характерний для Бельгії (26,4%), Польщі (26,3%), Нідерландів (26,3%) і Литви (26,2%). До групи лідерів за показником кількості зайнятих у переробній промисловості відносились Греція (26,4%), Румунія (26,14%) та Італія (26,0%). Значна диференціація європейських країн спостерігалась і за питомою вагою зайнятих у професійній, науковій і технічній діяльності. Так, частка зайнятих у цій сфері у Люксембурзі становила 20,9%, тоді як у Румунії лише 7%. Така ситуація безумовно впливатиме на рівень інноваційності економік цих країн.

Підтвердженням ідентичності векторів структурної трансформації економіки європейських країн і України є те, що найбільша питома вага зайнятих у 2021 році спостерігалась в оптовій та роздрібній торгівлі (23,1%). Друге та третє місце за цим показником займали сільське господарство та промисловість, у яких відповідно працювало 17,2% та 14,0% загальної кількості зайнятих в економіці України (рис. 2.2).

Рис. 2.2. Структура економіки України за показником зайнятості у 2021 р.

Джерело: розраховано за [Державна служба статистики України: сайт.2023. URL <https://www.ukrstat.gov.ua>].

Загалом довоєнна структурна модель економіки України характеризувалась зростанням частки аграрного сектора, збільшенням частки індустріального сектору економіки, зокрема промисловості і будівництва, зростанням питомої ваги добувної промисловості та спадними тенденціями у розвитку переробної промисловості. При цьому найбільш відчутні зміни відбулися у сфері інформації та телекомунікацій, частка якої в структурі економіки країни у 2021 році в порівнянні з 2013 роком зростає на 1,77 в.п. та у державному управлінні, де зростання частки досягло 1,7 в.п. Незначні темпи зростання було зафіксовано в сферах тимчасового розміщення й організації харчування (на 0,2 в.п.) та адміністративного і допоміжного обслуговування (на 0,1 в.п.).

Підсумовуючи зазначимо, що впродовж 2013-2021 рр. просторово-структурні зрушення в економіці України характеризувались:

- ✓ домінуванням в структурі економіки регіонів аграрного сектору внаслідок збільшення його питомої ваги майже у всіх регіонах країни, за винятком Волинської (-0,25 в.п.) та Закарпатської (-1,38 в.п.) областей;
- ✓ поглибленням традиційної спеціалізації регіонів, що проявилось у зростанні частки промисловості у індустріально-розвинених регіонах та їх зменшення у аграрних регіонах. Найвищі показники нарощення промислового виробництва спостерігались у неокупованій частині Донецької області (13,35 в.п.). Відчутно зменшилась на той час частка промисловості в окупованій Луганській області (-26,85 в.п.).
- ✓ зниженням потенціалу традиційних регіонів, які були науково-освітніми центрами внаслідок зменшення внеску сфери професійної наукової та технічної діяльності і освіти у формування ВДВ цих регіонів. Це, насамперед, стосувалось Харківської, Львівської, Одеської областей та м. Києва;
- ✓ зростання ролі сфери інформатизації та телекомунікації у формування ВДВ регіонів України за винятком Львівської (-3,39 в.п.), Одеської (-1,43 в.п.) областей та м. Києва (-5,97 в.п.).

Про інерційний і доволі сповільнений характер структурних процесів в економіці регіонів України свідчить індекс структурних зрушень³⁶ за період 2013-2021 років, який в середньому по країні становив лише 0,12. За попередній період (2005-2013 рр.) коефіцієнт структурних зрушень був дещо вищим і становив 0,182³⁷. Порівнюючи інтенсивність структурних зрушень за

³⁶ Інтегральний коефіцієнт структурних зрушень, який розраховується за формулою: $K_{\text{інт}} = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^T (P_1 - P_0)^2}{\sum_{i=1}^T P_1^2 + \sum_{i=1}^T P_0^2}}$.

де P_1 – значення величини у теперішньому періоді, %; P_0 – значення величини у базовому періоді, %.

У загальному вигляді інтегральний коефіцієнт структурних зрушень змінюється від 0 до 1. Чим менша різниця між порівнюваними структурами, тим коефіцієнт буде ближче до 0,01 і навпаки, чим більші структурні зрушення, тим він буде ближчий до 1,00.

³⁷ Територіальний розвиток і регіональна політика. Виклики та пріоритети сучасного ендегенного зростання регіонів України в умовах сучасних реформ: наукова доповідь..Львів. 2018. С. 17-18.

два вищевказаних періоди доходимо висновку про зниження за останнє десятиліття інтенсивності структурних зрушень.

Згідно даних рис. 2.3 спостерігаємо чотири групи регіонів за рівнем інтенсивності структурних зрушень. Найбільш інтенсивно відбувалися зміни в структурі економіки Луганської (0,6), Донецької (0,34) і Полтавської областей. Якщо зміни в структурі економіки Луганської і Донецької областях були зумовлені окупацією частини території регіонів, які призвели до зменшення частки промисловості в структурі економіки області, а саме з 39,9% у 2013 році до 13,1% у 2021 році, тобто на 26,8 в.п. Протягом аналізованого періоду в структурі економіки Луганської області зменшилась частка транспорту на 4,3 в.п., натомість значно збільшився внесок сільського господарства та державного управління. Ці зміни відбулись скорше через зниження обсягів виробництва товарів (послуг) в інших секторах внаслідок кризи. У 2021 році порівняно з 2013 роком частка цих видів економічної діяльності збільшилась відповідно на 17,6 в.п. та 10,6 в.п. відповідно.

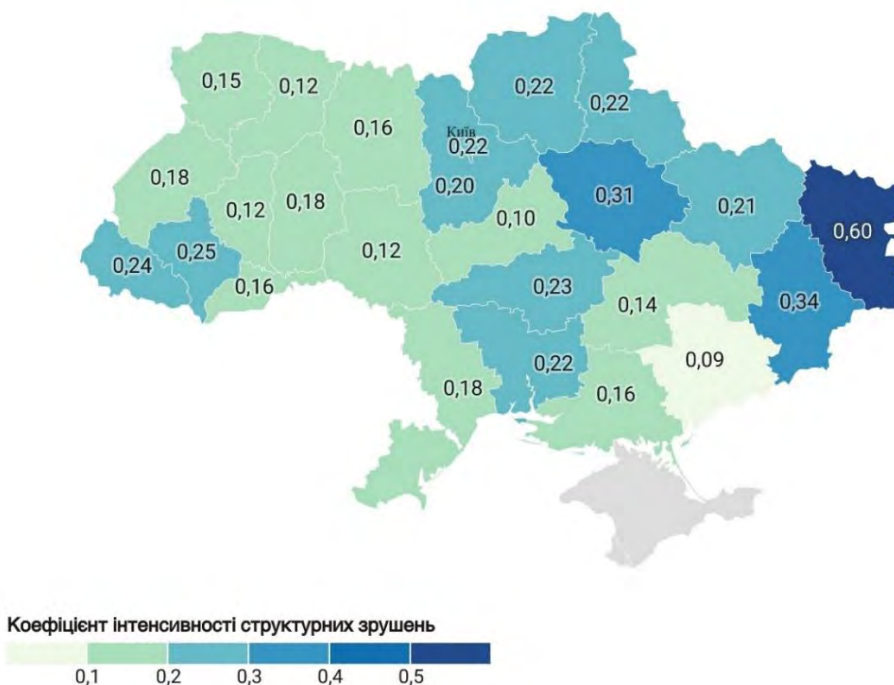

Рис. 2.3. Картосхема інтенсивності структурних зрушень в регіонах України за період 2013-2021 рр.

Джерело. Побудовано за: [Валовий регіональний продукт: Статистичний збірник. Київ.: Державна служба статистики України, 2015. 137 с. (С 115-120, 127-134)],

Порівняно висока інтенсивність структурних зрушень за період 2013-2021 років спостерігалась у Полтавській області, за рахунок найвищих темпів зростання частки добувної промисловості на 15,7 в.п. Такі темпи зростання були найвищими поміж усіх регіонів і галузей економіки.

Найбільш інерційними і повільними були процеси структурної трансформації економіки Запорізької, Черкаської областей, де значення коефіцієнта інтенсивності структурних зрушень становили відповідно 0,09 і 0,1. Така ситуація в Запорізькій області була зумовлена збереженням традиційної для регіону структури економіки, де впродовж 2013-2021 років зростала частка ВДВ промисловості (3,2 в.п.), сільського господарства (1,6 в.п.) та інформації і телекомунікацій (1,4 в.п.). При цьому спостерігалось зменшення у ВДВ області частки охорони здоров'я (на -1,9 в.п.) та оптової і роздрібною торгівлі – на -1,2 в.п.

Динаміку структурних зрушень в Черкаській області характеризувало зменшення внеску транспорту та складського господарства у формування ВДВ (на 2,98 в.п.), а також освіти і охорони здоров'я, відповідно на 1,8 в.п. та 1,4 в.п. Разом з тим, протягом аналізованого періоду часу дещо збільшився внесок у формування ВДВ регіону сільського господарства (1,9 в.п.), оптової та роздрібною торгівлі (1,9 в.п.), інформації та телекомунікацій (1,4 в.п.).

Слід відзначити, що лише у трьох регіонах (Вінницькій, Тернопільській та Рівненській областях) коефіцієнт інтенсивності структурних зрушень був на рівні середньоукраїнського значення цього показника.

Варто відмітити також тенденцію щодо зниження внеску фінансового сектору у створення ВДВ (з 5,1 % у 2013 році до 3,4% у 2021 році), в той час як у високорозвинених країнах світу частка цього сектору навпаки зростає і він виступає важливим драйвером структурних перетворень у їх економіці.

Загалом, проаналізувавши зміни, які відбулися в структурі економіки українських регіонів впродовж 2013-2021 рр. доходимо висновку, що види економічної діяльності, які займали значну частку у створенні ВДВ є більш стійкими в часі, ніж ті, які мали незначну питому вагу. Підтвердженням цього є відносна стабільність значної питомої ваги таких видів економічної діяльності в структурі економіки регіонів, як промисловість, сільське господарство та сфера послуг та нестабільна динаміка внеску науки, охорони здоров'я і освіти у ВДВ регіонів.

Для визначення домінантних чинників структурної трансформації економіки регіонів побудуємо багатофакторну регресійну модель. В табл. 2.1 подано вихідні показники, які за результатами кореляційного аналізу з 60 обраних для аналізу показників продемонстрували найбільший взаємозв'язок з індексом інтенсивності структурних зрушень (У). Відзначимо, що кожний з наведених факторів перевірений на можливість їх використання в поліноміальній моделі як незалежної змінної методом *vif* тестування.

Здійснена перевірка рівняння регресії на адекватність свідчить про достатню точність одержаних результатів моделювання.

Таблиця 2.1. Вихідні параметри для моделювання

Показники	Параметр
Рівень безробіття, %	X ₁
Коефіцієнт міграційного приросту (скорочення) населення	X ₂
Коефіцієнт покриття імпорту експортом,	X ₃
Частка обсягу реалізованої продукції (товарів, послуг) малими підприємствами у % до загального обсягу реалізованої продукції (товарів, послуг),	X ₄
Частка капітальних інвестицій у розвиток промисловості в загальному обсязі капітальних інвестицій в регіоні, %	X ₅
Частка обсягу реалізованої інноваційної продукції у загальному обсязі реалізованої продукції, %	X ₆
Наукоємність регіону, %	X ₇
Розподіл патентів на винаходи і корисні моделі між регіонами України, %	X ₈
Щільність зайнятих, осіб/м ² .	X ₉
Щільність бізнесу	X ₁₀
Рівень урбанізації (частка міського населення), %	X ₁₁
Рівень інфраструктурного забезпечення, %	X ₁₂

*Складено авторами

Далі визначимо, які з 12 факторів мають прямий, а які зворотній вплив на інтенсивність структурних зрушень в економіці регіонів.

Взаємодію результуючого показника (Y) з факторними ознаками (X₁, X₂, ..., X₁₂) описано рівнянням лінійної багатофакторної регресії. Отримане рівняння регресії має наступний вигляд:

$$y=0,12565+3,894x_1+0,263x_2-0,559x_3+0,321x_4-0,001x_5+0,004x_6+0,697x_7-0,058x_8-3,685x_9+0,00013x_{10}-0,5238x_{11}-0,5797x_{12} \quad (2.1)$$

Коефіцієнт детермінації дорівнює 0,62, що свідчить про те, що модель є прийнятною, а ступінь її достовірності є високою, що свідчить про наявність значного взаємовпливу незалежних факторів на інтенсивність структурних зрушень. Критерій Фішера, який становить 0,0353 підтверджує адекватність моделі оскільки є в межах допустимого діапазону, а саме 0,001-0,05-0,1.

Результати моделювання засвідчили, що найбільший прямий вплив на інтенсивність структурних зрушень із 12 показників мають шість. Рівняння регресійної моделі засвідчує, що збільшення на 1% рівня безробіття, коефіцієнта міграційного приросту, частки обсягу реалізованої продукції (товарів, послуг) малими підприємствами у загальному її обсязі, частки обсягу реалізованої інноваційної продукції, наукоємності регіону та щільності бізнесу призведе до зростання інтенсивності структурних зрушень відповідно на 3,89; 0,26%; 0,32; 0,004%; 0,69%.

Серед просторових чинників найбільший вплив на інтенсивність структурних зрушень мали щільність зайнятих, рівень урбанізації та рівень інфраструктурного забезпечення регіонів.

Інші шість чинників продемонстрували зворотній вплив на інтенсивність структурних зрушень. Незважаючи на позитивний вплив інноваційного чинника на структурну трансформацію економіки регіонів, слід вказати на зворотній вплив таких процесів як нерівномірність розподілу патентів між регіонами країни. Закономірним є те, що вищі показники патентної активності спостерігались в індустріально-промислових регіонах (Дніпропетровська – 10,1% від загальної кількості виданих патентів в регіонах України та Запорізька – 5,3% області) та наукових центрах (Львівська – 4,6%, Харківська – 3,2% області), ніж в регіонах з аграрною спеціалізацією (Житомирська – 0,8%, Чернігівська – 0,5%, Кіровоградська – 1,3%, Хмельницька – 1,2% області).

Отже, якщо структурна трансформація економіки регіонів у передвоєнні роки відбувалась здебільшого під домінантним впливом трудових ресурсного, інноваційного та просторових чинників, зокрема, щільності бізнесу та зайнятих, рівня урбанізації та інфраструктурного забезпечення, то в умовах повномасштабної війни вказаний перелік чинників буде розширений за рахунок безпекових чинників, а саме ресурсних обмежень та зовнішньоекономічної кон'юнктури.

Ускладнення логістики всередині країни та труднощі ввезення імпорту, скорочення експорту та секторально-галузеві зміни експортерів, зупинка значної частини виробництв та їх релокація, вимушена міграція населення, еміграція і зростаюча нестача трудових ресурсів, подорожчання енергоносіїв та обмежене інвестування зумовлять значні структурно-просторові зміни нині та у стратегічній перспективі.

У 2023 році з України експортували товарів на \$36 млрд, а імпортували — на \$63,5 млрд. Товарний експорт зменшувався другий рік поспіль: у 2021 році експорт товарів з України сягнув 68,2 млрд\$, у 2022 зменшився до 44,2 млрд\$. Ключовими категоріями товарного експорту України є продовольство (здебільшого зерно) та метали, які вкрай залежать від умов логістики³⁸.

Структурно-просторові особливості розподілу експортерів України подано на рис. 2.4. Як бачимо з даних рисунку 2.6, у 2022 році до основних експортерів належали регіони із сировинною спеціалізацією, де сконцентровано виробники аграрної і харчової продукції.

Отже, в умовах довготривалих військових дій спостерігатимуться зміни у просторовому та секторально-галузевому розподілі експортерів, однак більшість регіонів в центральній та західній частині країни завдяки

³⁸У 2023 році товарообіг України сягнув майже \$100 млрд. URL: <https://gmk.center/ua/news/u-2023-roci-tovaroobig-ukraini-syagnum-majzhe-100-mlrd/>

традиційним галузям спеціалізації зберігають структурно-просторові пропорції експорту.

Рис. 2.4. Структурно-просторовий розподіл експортерів України у 2022 році³⁹.

Закономірно, що в умовах війни відбувається інтенсифікація структурних зрушень. Так, якщо у 2021 році частка державного управління в економіці України займала лише 7%, то у 2023 році вона досягла 26%. Натомість, приблизно вдвічі знизилася частка добувної промисловості — з 8% до 4%, сільського господарства — впала з 12% до 8%, навіть ІТ та сектор телекомунікацій скоротилися з 5% до 3%⁴⁰.

Вагомий вплив на інтенсивність структурно-просторових процесів мала динаміка закриття і відкриття підприємств в регіонах країни та диверсифікація цих процесів у різних секторах економіки.

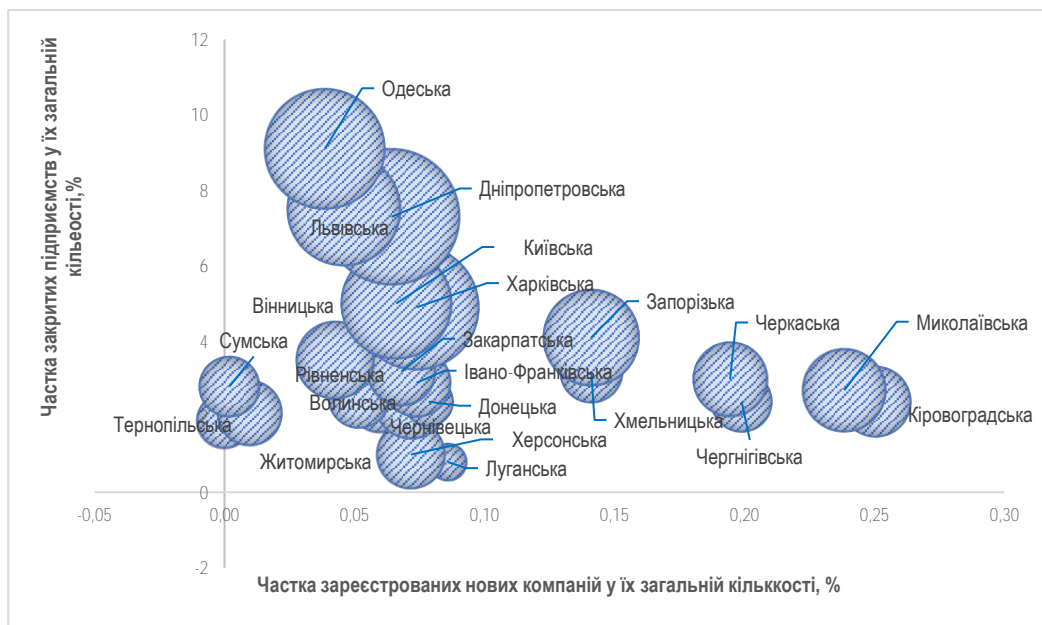
За даними UC.Market динаміка закриття підприємств характеризувалась низхідними тенденціями. Якщо у 2022 році припинили свою діяльність 3,6 тис компаній, то у 2023 році – 4,1 тис. Найбільшу кількість ліквідованих підприємств протягом 2022 року та першого кварталу 2024 року зафіксовано у сільському господарстві (1261 од.), оптовій торгівлі, в сфері операції з нерухомістю, охороні здоров'я та фінансових послугах. Вказані тренди обумовленні активними бойовими діями в окремих регіонах країни,

³⁹ Розвиток експорту в регіонах як інструмент економічного відновлення URL: <https://blog.youcontrol.market/rozvitok-iekportu-v-rieghionakh-iaak-instrument-iekonomichnogho-vidnovliennia/>

⁴⁰ Два роки великої війни: як змінилася економіка, доходи українців та державний борг. URL: <https://minfin.com.ua/ua/currency/articles/dva-roki-velikoyi-viyeni-yak-zminilas-ekonomika-dohodi-ukrayinciv-ta-derzhavniy-borg/>

руйнуванням об'єктів медичної та соціальної інфраструктури. Фінансові аналітики вказують також, що протягом двох років війни знизився рівень закриття підприємств в секторах водопостачання, деревообробки, будівельній індустрії, оптовій та роздрібній торгівлі, громадському харчуванні та водопостачанні. Це обумовлено тим, що більшість з вказаних секторів економіки відносяться до критичної інфраструктури, функціонування якої є вкрай важливим у воєнний час та у період повоєнної відбудови. Інтенсивність офіційних ліквідацій підприємств у порівнянні з 2021 роком найбільше зроста в Одеській, Запорізькій та Київській областях. При цьому зменшення кількості закритих бізнесів спостерігалось у Херсонській, Харківській та Донецькій областях, що пов'язано із окупацією частини вказаних регіонів⁴¹.

У 2023 році найбільше підприємств припинили свою діяльність в м. Києві Одеській, Львівській, Дніпропетровській, Київській, Харківській і Запорізькій областях, частка яких становила 53,6% від загальної кількості закритих в Україні підприємств (рис. 2.5). Тобто на регіони, де концентрувалась найбільша кількість зареєстрованих підприємств припадала найбільша частка закритих суб'єктів економічної діяльності.

Розмір кулі – кількість діючих підприємств в регіоні.

Рис. 2.5. **Регіональний розподіл відкриття та закриття підприємств у 2023 році**

Побудовано на основі даних Держкомстату і ЄДР

⁴¹ Аграрії та юристи найчастіше закривали бізнес за час повномасштабної війни. Аналіз від YouControl.Market. URL: <https://blog.youcontrol.market/aghraryi-ya-iuristi-naichastishie-zakryvali-biznies-za-chas-povnomasshtabnoyi-viini-analiz-vid-youcontrol-market/>

Натомість, в регіонах, де зафіксовано найвищі показники відкриття нових підприємств спостерігалась нижча частка закритих бізнесів. В цих регіонах спостерігались більш інтенсивні процеси відкриття підприємств, ніж закриття (Запорізька, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська, Миколаївська і Кіровоградська області). Порівняно з іншими регіонами в Тернопільській, Сумській і Житомирській областях спостерігалась низька інтенсивність процесів створення та ліквідації підприємств, що свідчить про відносну стабільність підприємницької активності в цих регіонах.

Найбільше підприємств було ліквідовано у 2023 р. у: сільському господарстві (605 підприємств, 14,9% від загальної кількості закритих підприємств); оптовій торгівлі (440; 10,9%), операціях з нерухомості (340; 8,4%); будівництві (269; 6,6%); юридичних послуг (224; 5,5%); роздрібній торгівлі (197; 4,9%); охороні здоров'я (184; 4,5); транспорту і логістики (184; 4,5%); харчовій промисловості (150; 3,7%). У першому кварталі 2024 р. закриття аграрних компаній зросло ще більше і вже становить 18% від усіх закритих фірм України⁴². При цьому найвищий показник щільності бізнесу у 2023 р. спостерігався у Львівській та Дніпропетровській областях. Однак якщо у Львівській області кількість підприємств зменшилась на 1%, то у Дніпропетровській – на 4%. Загалом, щільність бізнесу в регіонах України зменшилась і закономірно, що ці процеси були найбільш інтенсивними у чотирьох окупованих областях (Донецькій, Запорізькій, Херсонській і Луганській областях). Закономірно, що *найнижчі показники щільності бізнесу характерні для регіонів аграрної спеціалізації, а саме - Житомирської, Чернівецької, Сумської, Кіровоградської і Херсонської областей.*

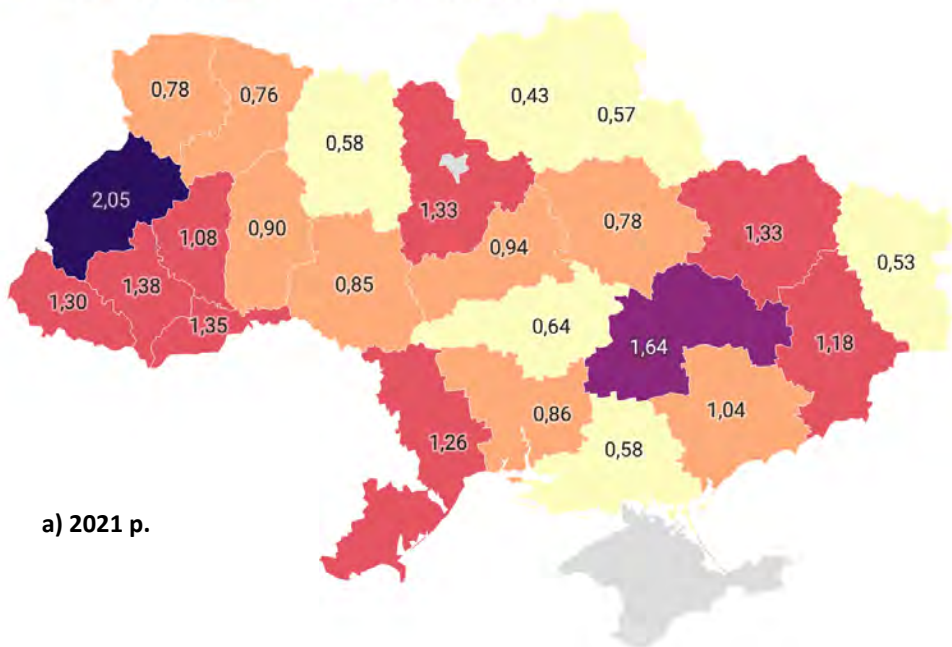
Слід також відзначити, що за два роки війни, незважаючи на процеси релокації бізнесу, *позиціювання регіонів у міжрегіональну вимірі за показником щільності бізнесу не зазнало суттєвих змін.* Свідченням того, що бізнес спромігся максимально мінімізувати втрати і досить швидко пристосувались до функціонування в умовах війни слід вважати наявність позитивної тенденції щодо зростання кількості новостворених підприємств. Так, згідно даних ЄДР протягом 2023 року 300 тис новостворених ФОПів та 37 тис нових компаній було зафіксовано в Україні у сфері роздрібною та оптовою торгівлі, IT та надання індивідуальних послуг (перукарні та салони краси, послуги із забезпечення стравами та напоями). Активність у створенні нового бізнесу продемонстрували традиційні центри економічної активності – м. Київ (14,18% новостворених підприємств), Дніпропетровська (8,97%) та Львівська (7,73%) області.⁴³

⁴² Аграрії та юристи найчастіше закривали бізнес за час повномасштабної війни. Аналіз від YouControl.Market. URL: <https://blog.youcontrol.market/aghraryi-ta-iuristi-naichastishie-zakrivali-biznies-za-chas-povnomasshtabnoyi-viini-analiz-vid-youcontrol-market/>

⁴³ Журнал Forbes Ukraine. URL: <https://forbes.ua/news/ponad-300-000-novikh-fopiv-vidkrilosya-u-2023-rotsi-tse-bilshe-pokaznika-dovoennogo-2021-roku-08012024-18359>

Щільність бізнесу

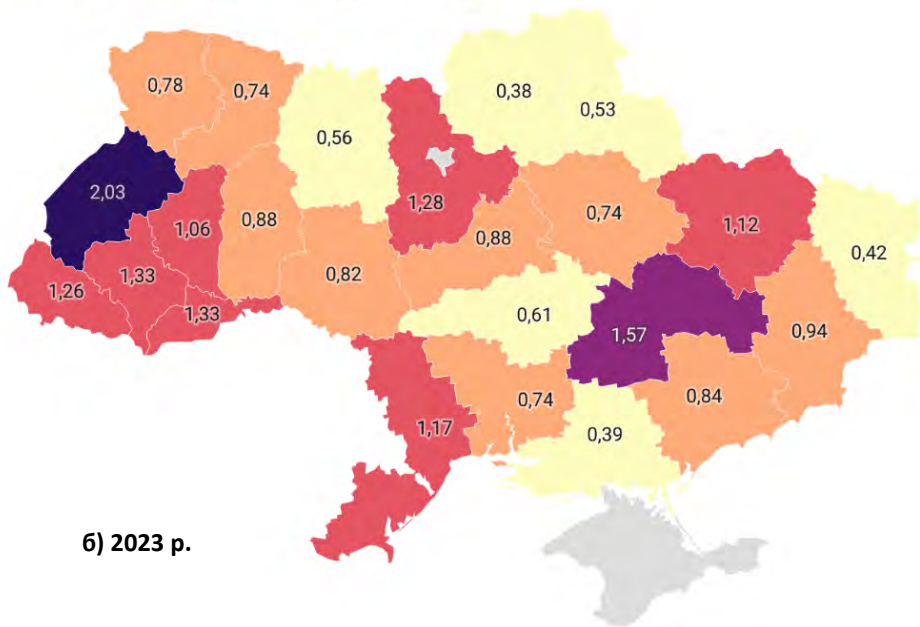
< 0,75 0,75–1,08 1,08–1,40 1,40–1,73 $\geq 1,73$

а) 2021 р.

Щільність бізнесу

< 0,71 0,71–1,04 1,04–1,37 1,37–1,70 $\geq 1,70$

б) 2023 р.

Рис. 2.6. Щільність бізнесу в регіонах України у 2021 (а) та 2023 (б) роках
Джерело: За даними Державної служби статистики України

На інтенсифікацію структурних зрушень окрім закриття та відкриття нових підприємств у різних секторах економіки вплинула релокація підприємств з регіонів, які найбільше постраждали від наближення до активних військових дій.

Процеси релокації підприємств, закладів освіти та науки з окупованих територій почались ще у 2014 році. З початку повномасштабної війни за програмою релокації бізнесу у більш безпечні регіони України переїхало понад 840 бізнесів⁴⁴. Найбільшими регіонами-реципієнтами стали Закарпатська, Львівська, Чернівецька та Івано-Франківська області, куди було переміщено близько 500 компаній та закладів освіти, охорони здоров'я, наукових інституцій. Міжрегіональний розподіл релокованих підприємств систематизовано у таблиці 2.2.

Таблиця 2.2. Структурно-просторовий розподіл релокованого бізнесу та закладів інших ВЕД

Регіони-реципієнти	Регіони і міста з яких релоковано підприємства	Види економічної діяльності
Львівська	Донецька, Харківська та Київська області.	Машинобудування; металообробка; легка та харчова промисловість, освіта.
Волинська	Харківська, Донецька, Дніпропетровська, Запорізька та Київська області.	Підприємства із переробки твердих побутових відходів; машинобудування; текстильне, поліграфічне та олійне виробництво; сільське господарство; ІТ та консультаційний бізнес; освіта.
Чернівецька	м. Київ, м. Запоріжжя, м. Дніпро, м. Слов'янськ, м. Харкова, м. Миколаїв, м. Суми та інші міста України.	ІТ-компанії та розробники програмного забезпечення; легка, харчова та деревообробна промисловість; виробництво пластмасових, електронних та електричних виробів.
Хмельницька	м. Харків, м. Київ, м. Запоріжжя, м. Дніпро, м. Краматорськ та інші міста Донецької й Луганської областей.	Харчова (виробництва безбілкової продукції, безбілкових макаронних виробів, безглютенові макарони, олії), швейна промисловість; виробництво пластмасових виробів; машинобудування; виробництво світлодіодної продукції, електричного устаткування, деталей для автотранспортних засобів, СІП панелей та домокомплектів і гідравлічного обладнання; с/г машинобудування; освіта.
Закарпатська	м. Харків, м. Київ, м. Херсон, Харківська, Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Одеська області	Виробництва люксового обладнання для салонів краси; легка промисловість (одяг для пожежників, бронезилети, захисні костюми тощо); електроніка (виробництво систем охорони та сигналізації); ІТ; легка промисловість; металообробка; деревообробна промисловість; виробництва металевих виробів; машинобудування; поліграфічна промисловість; освіта.

⁴⁴ Через війну 840 підприємств переїхали в більш безпечні місця. Які регіони обирає бізнес <https://forbes.ua/news/через-viyну-840-pidpriemstv-pereikhali-u-bilsh-bezpechni-mistsya-yaki-regioni-vibirae-biznes-23102023-16831>

Регіони-реципієнти	Регіони і міста з яких релоковано підприємства	Види економічної діяльності
Івано-Франківська	м. Харків, м. Миколаїв, Київська, Херсонська та Запорізька області.	Машинобудування (кабельна продукція); харчова промисловість; косметика; виробництво зубної пасти; меблів; металообробка; легка промисловість; фінансові і дизайнерські послуги; охорона здоров'я; ІТ-сектор.
Тернопільська	м. Київ, м. Запоріжжя, м. Суми, м. Чернігів, Сумська, Харківська, Київська, Донецька, Луганська області.	Машинобудування; металообробка; швейна та харчова промисловість; ІТ-галузь.
Рівненська	м. Київ, м. Харків, Луганська область	Швейна та харчова (кава) промисловість; освіта; охорона здоров'я.
Вінницька	Херсонська, Харківська, Донецька, Луганська та Запорізька області	Машинобудування; харчова промисловість; виробництво будівельних матеріалів; торгівля, освітня.
Черкаська	м. Херсон, Херсонська, Донецька та Луганська область	Виробництво і торгівля побутовими електротоварами та електронною апаратурою; виробництво фармацевтичної продукції; швейне виробництво; телерадіокомпанія; транспортні послуги; оптова торгівля, сільське господарство, машинобудування.
Полтавська	м. Київ, Сумська область.	Легка промисловість; харчова промисловість.
Кіровоградська	м. Харків, м. Херсон, м. Миколаїв, м. Київ, Донецька, Дніпропетровська, Луганська та Запорізька області	Поліетиленове пакування; швейне виробництво; вирощування овочів; харчова, легка, хімічна, деревообробна, фармацевтична, поліграфічна та металообробна промисловість машинобудування, освіта.
Дніпропетровська	Донецька, Луганська, Запорізька та Харківська Миколаївська області.	Харчова та легка промисловість; металообробка, виготовлення спеціальних кріплень; логістичні компанії; будівництво, освіта.
Миколаївська	Херсонська область	Харчова промисловість
Житомирська	м. Харків, Харківська, Донецька, Чернігівська області	Виробництво пластмасових та гумових виробів і сантехніки, електричного освітлювального устаткування; виробництво комбікормової продукції; виробництво 3D принтерів; виготовлення та заготовка аграрної продукції.
Київська	м. Київ, Донецька область	Оптова торгівля; транспорт; будівництво; харчова промисловість.
Одеська	м. Київ, м. Миколаїв, м. Херсон	Громадське харчування, харчова промисловість, освіта.

Джерело : сформовано на основі даних ОВА, майданчика Opendatabot⁴⁵.

Проведена систематизація структурно-просторового розподілу релокованих промислових підприємств та суб'єктів інших ВЕД дозволило виявити низку її особливостей, а саме:

⁴⁵ Opendatabot. URL: <https://mixfin.com/ua/blog/yaki-kompanii-nalezhat-rf-opendatabot>

- ✓ - основними суб'єктами релокації стали суб'єкти господарювання промисловості, сільського господарства, роздрібної та оптової торгівлі, заклади освіти (професійно-технічної і вищої освіти) та наукової діяльності;
- ✓ - непоодинокими стали випадки релокації підприємств та закладів освіти з міст у регіони. У якості прикладу можна навести релокацію освітніх закладів з м. Києва у Київську і Одеську області та інші регіони, і навпаки, – 350 компаній перемістились з Дніпропетровської області у м. Київ⁴⁶.

Окремо слід відзначити, що війна змусила перенести виробництво критично важливих озброєнь та боєприпасів зі східних та північних регіонів України до центральних (Хмельницька, Вінницька, Черкаська) та західних (Закарпатська, Чернівецька, Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська). Така передислокація створила нові можливості для розвитку оборонної промисловості в цих областях. Загалом, модернізація та просторова диверсифікація підприємств Укроборонпрому дозволить не лише підвищити їхню ефективність, а й зробити українську оборонну промисловість більш стійкою до сучасних викликів.

Значний вплив на просторово-структурні процеси мають зміни в динаміці та міжгалузевому розподілі капітальних інвестицій. Згідно статистичних даних впродовж 2021-2022 років обсяг капітальних інвестицій в Україні зменшився на 22,5%, а саме з 528,8 млн грн до 409,7 млн грн. Збільшення обсягів капітальних інвестицій спостерігалось лише в шести регіонах західної і центральної України, а саме Волинській, Закарпатській, Львівській, Вінницькій, Кіровоградській та Рівненській областях.

Близько третини загального обсягу капітальних інвестицій надходили до м. Києва. Друге місце у регіональному рейтингу традиційно посідала Дніпропетровська область, хоча порівняно з 2021 роком частка капітальних інвестицій в регіоні зменшилась на 2,5 в.п. і становила 9,6% від загального обсягу інвестицій. Закономірно, що у 2022 році суттєво скоротилась надходження капітальних інвестицій в регіони, які наближені до активних військових дій. Так, якщо у 2021 році у Донецьку область надійшло 5,7% від загального обсягу інвестицій в Україні, то у 2022 році лише 1,4%. Це саме стосується і інших прифронтових регіонів - Запорізької, Харківської та Херсонської областей.

Лідерами за темпами зростання капітальних інвестицій серед усіх видів економічної діяльності стали транспорт та складське господарство, де приріст капітальних вкладень становив 32,5%.

⁴⁶ Бізнес переїжджає з міст до областей. Найпопулярніший напрям – зі столиці до Київщини URL: <https://forbes.ua/news/biznes-pereizhdzhae-z-mist-do-oblastey-naypopulyarnishoyu-sered-kompaniy-stala-kiivshchina-15042024-20533>

Розглядаючи розподіл інвестицій в розрізі ВЕД, слід відзначити, що у 2022 році, як і у попередніх роках лівова частка капітальних інвестицій надходила у промисловість, яка акумулювала 30,8% усіх інвестиційних коштів.

На фоні зростання частки капіталовкладень у більшості галузей промисловості у 2022 році зменшення капітальних інвестицій спостерігалось у добувній промисловості, металургійному виробництві, виробництві коксу і продуктів нафтопереробки, виробництві машин і устаткування.

Рис. 2.7. Капітальні інвестиції за видами економічної діяльності промисловості у 2021-2022 роках

Джерело: за даними Державної служби статистики

Серед регіонів України понад 50% коштів, залучених у розвиток промисловості спрямовувались в Дніпропетровську (55,5%), Донецьку (68,7%) та Рівненську (58,3%) області. На сільське господарство і транспорт припадало відповідно 12,6% та 12,1% загального обсягу інвестицій в економіку. Найменше капітальних інвестицій надходило у освіту і мистецтво, які залучили лише по 0,5% від загального обсягу капітальних вкладень.

Лівова частка капітальних інвестицій надходила на придбання і створення нових активів, зокрема у будівництві (95%), оптовій та роздрібній торгівлі (86%), сільському господарстві (83%). У промисловості у 2022 році зафіксовано найнижчий рівень капітальних інвестицій на придбання і створення нових активів, проте на поліпшення, вдосконалення, реконструкцію, модернізацію було використано максимальну, поміж інших

ВЕД, частку капітальних інвестицій (24% у загальному обсязі капітальних інвестицій). Додамо, що високою була частка цього напрямку використання капітальних інвестицій також у транспорті, складському господарстві, поштовій та кур'єрській діяльності (20%). Відзначимо також, що найбільшу частку капітальних інвестицій в структурі освоєних капітальних інвестицій у 2021 році займали матеріальні активи підприємств, а саме 95,5% (23555,7 млн грн). При цьому, найвищі темпи зростання капітальних інвестицій в порівнянні з 2020 роком зафіксовано у нематеріальні активи (на 43,4 %), з яких понад 60% було спрямовано на програмне забезпечення та формування баз даних.

Отже, з початком широкомасштабної війни просторова структура капітальних інвестицій зазнала значних змін, зокрема фіксуємо (табл. 2.3):

- ✓ зменшення питомої ваги капітальних інвестицій у промисловості особливо в м. Києві (9,8 в.п.) та Івано-Франківській області. Загалом в Україні частка капітальних інвестицій, яка припадала на промисловість зменшилась на 5,4%
- ✓ зростання обсягів капітальні інвестиції у транспорт та складське господарство. Інвестиції в основному спрямовувались на відновлення інфраструктури, включаючи мости та шляхи сполучення. Значна частка інвестицій була освоєна Укрзалізницею для реконструкції колій, оновлення рухомого складу і проведення заходів з капітального ремонту;
- ✓ зростання капітальних інвестицій у сільське господарство більшості регіонів за винятком прифронтових та окупованих регіонів. Так, зменшення капітальних інвестицій у 2022 році спостерігалось в Луганській області (на 25,7 в.п.), частково окупованих Херсонській (15,2 в.п.) та Запорізькій (7,5 в.п.) областях, а також прифронтових Сумській (0,6 в.п.), Чернігівській (4,3 в.п.) та Рівненській (7,4 в.п.) областях.
- ✓ скорочення капітальних інвестицій у будівництво (1,8% в.п.).

Задля оцінювання реальної ситуації щодо розвитку певних видів економічної діяльності в регіонах України та пріоритетності їх інвестування проведемо оцінювання ступеня локалізації капітальних інвестицій.

Проведені розрахунки вказують на значні просторові відмінності у локалізації капітальних інвестицій у 2022 році, зокрема у сільському господарстві (табл. 2.4). Хоча війна стала важливим викликом для розвитку аграрного сектору і низка регіонів втратила від 50 до 80% врожаю, коефіцієнт локалізації капітальних інвестицій у сільськогосподарське виробництво був традиційно значно вищим в регіонах аграрної спеціалізації - Кіровоградській, Вінницькій, Житомирській, Миколаївській, Сумській, Чернігівській, Черкаській та Тернопільській областях.

Таблиця 2.3. Зміна обсягів капітальних інвестицій

	Сільське господарство	Промисловість	Будівництво	Оптова та роздрібна торгівля	Транспорті складське господарство	Тимчасове розміщування й організація харчування	Інформація та телекомунікації	Фінансова та страхова діяльність	Операції з нерухомим майном	Професійна, наукова та технічна Д-ТЬ	Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	Державне управління й оборона	Освіта	Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	Надання інших видів послуг
Україна	3,3	-5,4	-1,8	0,8	5,0	0,1	0,3	0,7	-0,6	-1,2	0,0	-3,1	0,0	2,2	-0,1	0,0
Вінницька	9,5	4,4	-8,0	1,0	-2,5	0,1	0,9		1,6	-2,0	-0,3	-7,5	0,5	2,2	0,0	
Волинська	1,4	6,1	-5,5	2,3	6,2		0,1		1,5	0,0	-0,4	-13,6	-0,1	2,1		0,0
Дніпропетровська	2,4	-1,6	-0,2	-1,7	-0,1	-0,1	0,5	0,2	-0,2	0,2	0,5	-3,5	0,0	3,1	0,4	-0,1
Донецька	4,3	10,3	0,8	-2,2	-3,1		-6,7		3,3	-2,0	-0,1	-4,7	-0,1	3,5	-3,3	
Житомирська	10,8	-1,7	0,3	2,2	-1,1		0,1		1,8	0,3		-16,8	-0,2	4,3	0,0	0,0
Закарпатська	1,3	-0,8	0,4	-1,0	1,1	0,6	0,1		0,6	0,1	0,8	-3,7	-0,8	1,9	-0,2	
Запорізька	-7,5	-5,8	-0,2	4,7	1,9	0,2	0,3	0,1	-0,2	0,6	0,0	3,1	0,0	3,7	-0,8	0,0
Івано-Франківська	6,1	-8,9	1,3	0,5	1,2	0,2	0,2		-2,1	0,4	0,1	-4,2	-0,6	5,6	0,2	
Київська	7,4	-0,2	-11,5	1,3	1,6	0,3	-0,1		-0,9	0,2	-0,5	-0,5	-0,1	0,8	2,5	
Кіровоградська	7,9	-5,8	-0,9	2,4	4,1	0,0	0,1			0,1	0,1	-10,7	-0,1	3,1	-0,1	
Луганська	-25,7	*	*	*	*	*	*	*	*	-0,6	*	18,3	!	42,9		
Львівська	1,5	4,3	-2,1	-1,2	3,5	0,7	0,1	-0,3	-2,7	-0,3	-1,1	-7,0	-0,1	5,0	-0,3	-0,1
Миколаївська	4,3	-3,8	-2,4	0,4	1,0	0,4	0,0		1,1	-0,2	-2,3	-2,8	-0,3	4,6	-0,1	
Одеська	7,4	-5,8	-4,7	0,3	5,8	-0,3	0,3	-0,2	-0,8	0,2	-0,7	-4,3	-0,1	2,9	0,0	-0,1
Полтавська	10,8	-5,8	-0,2	4,4	0,8	0,1	0,0	0,0	1,3	0,0	1,1	-16,5	0,0	4,0	0,0	0,0
Рівненська	-7,4	25,8	-9,6	0,7	-0,6		0,2		-0,7	0,1	-0,2	-8,7	-0,5	0,6	0,5	
Сумська	-0,6	2,8	-2,4	2,2	0,2		0,1		-0,7	-0,8	1,7	-6,3	-0,6	4,5	0,0	0,0
Тернопільська	11,6	0,9	-8,2	4,1	2,4		0,2		0,5	-2,5	0,5	-10,7	-0,6	1,9		0,2
Харківська	2,2	-2,5	-18,2	4,3	3,2	0,1	0,2	-1,0	1,5	0,3	0,1	9,8	-0,5	4,7	-3,5	-0,7
Херсонська	-15,2			-2,0	-1,3					0,2		-13,3		20,3		
Хмельницька	7,1	2,5	-6,6	1,3	0,9	0,0	0,1			-0,5	1,1	-6,5	0,6	1,3		0,0
Черкаська	12,7	-1,1	-4,9	2,0	2,1	0,0	0,0		-0,7	-0,3	-0,9	-14,9	3,0	3,5	-0,4	
Чернівецька	3,9	2,4	-13,6	2,9	3,1		-0,2		-0,3	0,2	0,4	-2,1	-0,4	3,8	-0,1	
Чернігівська	-4,3	-5,6	-0,5	0,9	3,8	0,0	0,1		0,8	0,0	0,1	2,1	0,2	1,9	-0,3	
м. Київ	0,6	-9,8	-0,8	-0,1	10,4	0,0	0,8	1,5	-2,3	-3,2	-0,3	2,7	-0,1	0,3	0,3	-0,1

*Відсутні дані. Джерело: Розраховано за даними Державної служби статистики.

Таблиця 2.4. Коефіцієнт локалізації капітальних інвестицій у 2022 році

	Сільське господарство	Промисловість	Будівництво	Оптова та роздрібна торгівля	Транспорті складське господарство	Тимчасове розміщування й організація харчування	Інформація та телекомунікації	Фінансова та страхова діяльність	Операції з нерухомим майном	Професійна, наукова та технічна	Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	Державне управління й оборона	Освіта	Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	Надання інших видів послуг
Вінницька	2,5	0,9	1,0	0,4	0,5	0,2	0,6	0,0	1,1	0,7	0,2	0,7	2,4	1,3	0,2	2,0
Волинська	1,3	1,0	2,2	0,9	0,7	0,2	0,0	к/с	1,0	0,1	0,5	0,7	0,8	1,4	к/с	1,0
Дніпропетровська	0,5	1,8	0,2	1,4	0,2	0,4	0,2	0,2	0,9	0,3	0,9	1,2	0,4	1,1	0,8	0,0
Донецька	0,6	2,2	0,3	0,1	0,0	-	0,0	к/с	1,0	0,6	0,5	1,0	0,2	1,1	1,6	к/с
Житомирська	2,2	1,1	0,7	0,6	0,2	0,0	0,0	к/с	0,6	0,3	к/с	1,6	0,8	1,8	0,0	0,0
Закарпатська	0,2	1,4	3,4	0,3	0,4	2,2	0,0	0,5	0,7	0,2	0,6	0,9	1,8	1,3	0,0	1,0
Запорізька	0,4	1,4	0,1	0,7	0,2	0,6	0,1	0,1	0,2	1,7	0,1	3,6	1,6	1,5	0,0	0,0
Івано-Франківська	0,9	1,2	2,7	0,3	0,3	0,6	0,1	0,0	1,5	0,4	0,4	0,7	2,0	2,1	0,6	0,0
Київська	1,6	1,1	2,4	1,2	0,3	0,6	0,0	0,0	0,5	0,2	0,6	0,4	0,6	0,4	5,0	0,0
Кіровоградська	3,3	0,6	0,2	0,9	0,5	0,0	0,1	к/с	к/с	0,1	0,2	1,9	0,8	1,1	0,0	0,0
Луганська	0,7	к/с	к/с	-	-	-	к/с	-	-	0,3	-	4,0	к/с	11,3	к/с	-
Львівська	0,6	1,2	1,7	0,8	0,6	2,6	0,3	0,5	1,5	0,3	1,6	0,9	1,8	1,5	1,2	2,0
Миколаївська	2,5	0,7	0,2	1,6	0,4	0,8	0,0	к/с	0,4	0,1	0,5	1,7	0,6	1,5	0,0	к/с
Одеська	1,2	0,6	1,9	0,5	1,1	1,2	0,2	0,5	0,7	0,9	4,4	1,4	2,4	1,3	0,2	0,0
Полтавська	1,9	1,5	0,5	0,6	0,2	0,2	0,1	0,0	0,7	0,1	1,1	0,7	0,6	1,2	0,0	0,0
Рівненська	1,0	1,9	1,3	0,6	0,2	к/с	0,1	к/с	0,1	0,1	0,1	0,6	0,6	0,9	1,2	1,0
Сумська	2,9	1,0	0,5	0,7	0,3	к/с	0,1	к/с	0,1	0,1	1,1	1,0	0,8	2,0	0,0	1,0
Тернопільська	3,0	0,7	2,5	0,7	0,3	0,2	0,2	к/с	0,3	0,1	0,6	0,3	1,0	0,9	к/с	2,0
Харківська	1,2	1,1	0,3	0,8	0,4	0,2	0,5	0,0	1,1	0,8	0,8	2,2	1,8	1,9	0,2	0,0
Херсонська	1,9	к/с	к/с	0,1	0,1	к/с	к/с	к/с	к/с	0,3	к/с	0,4	к/с	5,9	-	к/с
Хмельницька	2,7	0,8	1,2	0,4	0,3	0,0	0,0	к/с	3,0	0,3	0,9	0,6	2,0	1,3	к/с	0,0
Черкаська	3,5	0,8	0,6	0,6	0,2	0,0	0,1	к/с	0,2	0,1	1,0	0,8	6,6	1,7	0,2	к/с
Чернівецька	0,7	0,8	3,5	0,6	0,3	0,0	0,1	к/с	0,2	0,2	0,3	1,8	0,8	2,2	0,0	к/с
Чернігівська	2,6	0,4	0,7	0,2	0,4	0,2	0,0	0,4	0,6	0,1	0,3	3,6	1,0	1,4	0,0	0,0
м.Київ	0,1	0,6	0,6	1,4	2,1	1,8	2,6	2,5	1,3	2,2	1,2	0,8	0,4	0,5	1,2	1,0

Джерело: Розраховано за даними Державної служби статистики.

Слід відзначити, що обсяги капітальних інвестицій у розвиток інформатизації та телекомунікацій у 2,6 рази перевищують середньоукраїнські показники, що підтверджує значний потенціал розвитку цього ВЕД та його важливе значення.

Підсумовуючи відмічаємо збільшення ступеня концентрації капітальних інвестицій у центральних та західних областях, що засвідчує відносно зростання інвестиційної привабливості цих регіонів через вищий рівень їх безпеки. Традиційно близько третини усіх капітальних інвестицій надходять до м. Києва, здебільшого у розвиток оптової та роздрібної торгівлі, транспорту і складського господарства.

В перспективі інвестиційна активність стане основним рушієм відновлення економіки країни та її регіонів. Варто відзначити, що урядом України визначено перспективні види економічної діяльності, які мають стратегічний потенціал зростання і, відповідно, більшу інвестиційну привабливість, зокрема йдеться про енергетичний, аграрний та продовольчий сектори, транспорт та логістику, сферу критичних матеріалів, ІТ-сектор, оборонну промисловість і машинобудування⁴⁷. Всі ці сектори економіки потребують і потребуватимуть в умовах повоєнної відбудови значних капіталовкладень. Так, розбудова енергетичного сектору залежить від ефективності відновлення активів для забезпечення потреб внутрішніх споживачів та інвестування у розвиток відновлюваних джерел, а добувна промисловість має стратегічні перспективи для розвитку через наявність в Україні значних покладів критичної мінеральної сировини та її зростаюче значення на світових ринках.

ІТ-сектор, машинобудування та оборонний сектор виступаючи рушіями інноваційного розвитку країни в умовах зростаючих ризиків потребують значних зовнішніх інвестицій та реалізації спільних з міжнародними партнерами проектів.

Отже, пристосування до нових умов діяльності вимагає переосмислення структурних пріоритетів, які б дозволили більш ефективно використовувати наявний ресурсний потенціал країни та її регіонів, а також налагодити прозору та ефективну роботу з освоєння коштів, що надходять і будуть надходити від європейських та інших партнерів України з її відбудови. Війна поставила перед країною серйозні економічні виклики і, водночас, вона відкрила й нові можливості для розвитку, зокрема:

- ✓ оборонно-промислового комплексу (забезпечення повного циклу виробництва озброєння та продукції подвійного призначення; модернізація та розширення існуючих потужностей; впровадження

⁴⁷Які галузі економіки України мають найбільший потенціал зростання. URL: <https://blog.youcontrol.market/iaki-ghaluzi-iekonomiki-ukrayini-maiut-naibilshii-potentialsial-zrostantia/>

нових технологій та розробка інноваційних продуктів; створення спільних підприємств з провідними світовими виробниками);

- ✓ енергетики (відновлення та модернізація енергетичної інфраструктури; розвиток альтернативних джерел енергії для зменшення залежності від імпорту; підвищення енергоефективності промисловості та житлового сектору; впровадження "зелених" технологій");
- ✓ продовольчої безпеки (стимулювання розвитку сільського господарства; модернізація переробних підприємств харчової промисловості; логістична підтримка аграрного сектору; забезпечення доступу до продовольства для всіх верств населення);
- ✓ охорони здоров'я (відновлення та модернізація медичної інфраструктури; забезпечення доступу до якісних медичних послуг для всіх громадян,; розвиток фармацевтичної промисловості і підтримка наукових досліджень в сфері охорони здоров'я).

Звісно, що це лише деякі з пріоритетних напрямків для повоєнної відбудови України. Кожен регіон та кожна галузь матимуть свої особливі потреби та можливості. Тому важливо розробити комплексну стратегію відновлення, яка враховуватиме всі аспекти реструктуризації української економіки та використовуватиме всі доступні ресурси, включаючи міжнародну допомогу. Важливо зазначити також, що успішне відновлення України потребуватиме не лише значних фінансових ресурсів, а й системних реформ, спрямованих на покращення бізнес-клімату, боротьбу з корупцією та верховенство права.

2.2. РЕГІОНИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ПОСИЛЕННЯ КРИЗОВИХ ЯВИЩ: ДІАГНОСТИКА ФІНАНСОВИХ ЗМІН

Пандемія Covid-19, а з лютого 2022 року війна росії проти України посилили економічну нестабільність, загострила проблеми в системі державних та місцевих фінансів, що, своєю чергою, негативно позначилось на фінансовій стійкості регіонів, спровокувавши негативні зміни та обмеження можливостей економічного зростання, які матимуть довготривалі наслідки для їх сталого поступу. Так, якщо ситуацію в державних фінансах України у ковідних періодах (2020-2021 рр.) можна вважати стримано виваженою: боргове навантаження складало 60,8 % ВВП у 2020 році та 48,9% ВВП у 2021 році; дефіцит бюджету знизився до 3,63% ВВП у 2021 році, то вже в умовах повномасштабного вторгнення, до прикладу, станом на 30 квітня 2024 року державний та гарантований державою борг України становив 6 010,42 млрд грн, або 151,52 млрд дол. США, в тому числі: державний та гарантований

державою зовнішній борг – 4 298,92 млрд грн (71,52% загальної суми державного та гарантованого державою боргу), або 108,37 млрд дол. США; державний та гарантований державою внутрішній борг – 1 711,50 млрд грн (28,48%) або 43,14 млрд дол. США⁴⁸. Дефіцит державного бюджету у 2022 році перевищив 17% ВВП. Таке рекордне зростання дефіциту державного бюджету (до понад 844 млрд грн, а без урахування грантів у доходах – понад 1325 млрд грн) обумовлене різким звуженням ресурсної бази (пов'язано як з падінням економічної активності, так і запровадженими Урядом податковими пільгами в перші місяці широкомасштабної війни) через наслідки війни та істотним нарощуванням видатків (більш як у півтора раза перевищили обсяги 2021 року!) для забезпечення обороноздатності та підтримки населення. Споживча інфляція сягнула рекордно високого рівня – 26,6% у 2022 році до 2021 року. Міжнародна допомога була ключовим джерелом фінансування бюджетних потреб. У 2022 році Україна отримала понад 32 млрд дол. США міжнародної допомоги, з яких більше 14 млрд дол. США становили гранти. Завдяки цьому вдалося профінансувати більшу частину дефіциту зведеного бюджету, а також наростити міжнародні резерви до 28.5 млрд дол. США на кінець року⁴⁹. За оновленими даними Державної служби статистики реальний ВВП скоротився на 28.8% у 2022 році⁵⁰ і є найглибшим падінням економіки за всю історію України, причому варто зазначити, що падіння є регіонально диференційованим та визначається безпековим чинником. Також, відомий факт, що війна росії проти України призвела до окупації частини українських територій, масових руйнувань інфраструктури та природних екосистем, вимушеного переміщення населення, рекордного падіння темпів розвитку регіональних економік, а відтак і до деіндустріалізації східних регіонів та обумовила структурні зміни в економіках західних регіонів України. Значні фінансово-економічні зміни, порушили фінансову стійкість регіонів України, яка є одночасним «вимірником» спроможності фінансової системи виконувати свої функції, забезпечувати оптимальний розподіл ресурсів і нормальний перебіг економічних процесів під впливом макроекономічних шоків і ризиків ендогенного середовища. Зрозуміло, що такі тенденції не могли не відобразитись на фінансовому становищі регіонів України. Це одна сторона проблеми, що обговорюється.

З іншого боку, не можливо оминати увагою і той факт, що 23 червня 2022 року Європейська Рада своїм рішенням надала Україні статус кандидата на вступ до Європейського Союзу. А це значить, що тепер перед Україною стоять завдання підвищення адміністративної спроможності інституцій на державному, регіональному та місцевому рівні, що є важливим фактором

⁴⁸ Державний борг та гарантований державою борг. URL: <https://mof.gov.ua/uk/derzhavnij-borg-ta-garantovani-derzhavju-borg>

⁴⁹ Інфляційний звіт. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/IR_2023-Q1.pdf?v=7

⁵⁰ За даними Державної служби статистики. URL: <https://ukrstat.gov.ua/>

успішних передвступних переговорів, ефективного використання коштів та подальшого вступу до ЄС, що свою чергою потребує перегляду та оцінки викликів, які постали перед Україною загалом та її регіонами зокрема. Євроінтеграційний курс України – пріоритетний вектор розвитку регіонів України. Можна погодитись з тим, що це одночасно і виклик і можливість. Статус кандидата до членства в ЄС, в першу чергу в частині регіонального розвитку, потребує синхронізації стратегічних документів України і ЄС, адаптації вітчизняного законодавства до вимог регіональної політики ЄС. Розвиток багаторівневого врядування, ефективне публічне інвестування, суспільна згуртованість, розбудова циркулярної економіки та зеленого відновлення, і найголовніше – ефективне планування функціональних типів територій є ключовими маркерами, які повинна враховувати сучасна візія розвитку регіонів України⁵¹. Зазначене доводить тезу про необхідність диференційованого підходу до формування виваженої адаптивної фінансової та регіональної політики, яка б базувалась на підтримці стратегічних напрямів розвитку економіки, стимулюванні виробництва, пріоритизації відбудови, врахуванні багаторівневого, демократичного врядування, залученні «швидких» інвестицій та інновацій, синхронізації регіональної політики з процесами євроінтеграції, застосування цифрових інструментів розвитку тощо.

Безумовно, і втрата людського капіталу (через вимушену міграцію та бойові дії), і масові руйнування інфраструктури та тероризм, і втрата транзитного та експортного потенціалу, і екологічна шкода через забруднення вибухонебезпечними предметами є вагомими викликами сталого поступу України та її регіонів, але, на наше переконання, просторові та структурні зміни в економіках регіонів, а відтак і питання відновлення фінансової стабільності є таким, що потребує прискіпливої уваги та узгодженої координації регіональної політики з політикою відновлення та галузевими політиками. Чому? Тому що це дозволить мінімізувати не тільки негативні виклики та ризики, але і забезпечити сприйнятливість мінливої економіки регіонів до нових можливостей розвитку.

Означена ситуація, з одного боку, потребує негайного реагування на виклики, з іншого - вимагає запровадження нових підходів до вироблення стратегічних орієнтирів відновлення чи активізації процесів поступу та інструментів їх імплементації. Перегляд візії відновлення та розвитку регіонів України не матиме сенсу якщо паралельно не вести мову про фінансові інструменти забезпечення реалізації цього поступу чи вирівнювання спроможності.

⁵¹ Фінансові детермінанти економічного зростання регіонів і громад України в умовах нестабільності: погляд крізь призму поведінкової економіки: монографія / за ред. Возняк Г.В. Львів: ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України, 2023. 557 с.

Надалі є сенс провести аналітичні оцінки фінансових змін в регіонах України (в умовах агресивних зовнішніх шоків – пандемії та війни), які слугуватимуть основою формування потенційного набору стратегічних рішень, реалізація яких в найближчі періоди буде залежати від можливих варіацій сприятливих (чи не сприятливих) для розвитку регіонів чинників.

Проведені дослідження за останні роки дають підстави стверджувати про такі тенденції фінансових змін в регіонах:

а) зменшення частки доходів місцевих бюджетів у доходах зведеного бюджету. Позитивним маркером збільшення нормативів бюджетної забезпеченості у формуванні видаткової частини місцевих бюджетів є зростання частки місцевих бюджетів у зведеному бюджеті України та по відношенню до ВВП країни. Якщо ж аналізувати дані показники в період поширення пандемії та широкомасштабного вторгнення росії в Україну (2019 -2023рр.) (рис. 2.8), то неважко помітити суттєве зменшення частки місцевих бюджетів у доходах зведеного у період пандемії (з 7,4% у 2019р до 5,7 у 2021 р.), рівно як і частки доходів місцевих бюджетів у ВВП (з 23,3% у 2019 р. до 22,8% у 2021 р.). Безумовно, що ці тенденції слід пов'язувати із наслідками пандемії Covid-19. Правдою є і те, що регіони України демонстрували дуже неоднорідні, а інколи й суперечливі тенденції розвитку в цей час. Так, пандемія у 2020 р. найшвидше прийшла у західні регіони України, а кількість хворих зростала найвищими темпами у 1-2 кв. 2020 р. Зауважимо, що Львівська область була одним з трьох регіонів (поряд з Сумською та Луганською), які продемонстрували позитивні темпи економічного зростання у 2020 р., а такі лідери за економічним і промисловим потенціалом як Дніпропетровська та Харківська області виявились вкрай нестійкими до економічної кризи.

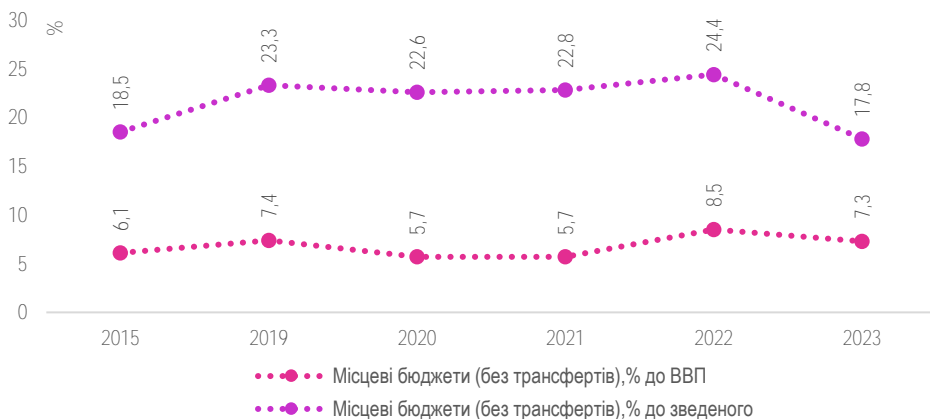

Рис. 2.8. Динаміка доходів місцевих бюджетів (без трансфертів) за 2019-2023 рр., %

Примітка. Розраховано на основі даних: URL: <https://openbudget.gov.ua/>

У 2020 р. мала місце негативна динаміка виробництва промислової продукції у переважній більшості регіонів України, крім Львівської, Херсонської та Кіровоградської областей. У Львівській та Херсонській областях зростання забезпечили підприємства хімічної промисловості та сільськогосподарської переробки. Падіння обсягів виробництва промислової продукції (–5,2% до попереднього року), а також значним скороченням обсягів сільськогосподарської продукції (–11,5%). Критичним 2020 рік виявився для експортоорієнтованих сфер економіки, таких, як машинобудування (–17,6%) і металургійне виробництво (–8,7%). Зниження реальних доходів і певна переорієнтація потреб споживачів прямо позначилися на виробництві одягу та взуття (–6,1%). Зазначене дає підстави стверджувати про те, що вплив COVID-19 на економічний розвиток регіонів України, а відтак і на формування їх фінансового потенціалу був неоднорідним, територіально диференційованим, а різноманітні ризики значною мірою обумовлені об'єктивними економічними та просторовими особливостями регіонального розвитку. Різні регіони демонстрували диференційований рівень стійкості в умовах криз, спричинених різними об'єктивними і суб'єктивними чинниками. При цьому нема підстав говорити про вищий рівень стійкості більш економічно потужних регіонів (а особливо в умовах війни, про що йтиметься далі).

У 2022 році попри суттєву втрату економічного потенціалу в Дніпропетровській, Запорізькій, Миколаївській, Сумській, Харківській, Донецькій, Луганській областях, фіксуємо покращення аналізованих параметрів більшості регіонів, що обумовлено, в першу чергу, зростанням власних доходів місцевих бюджетів, які змогли швидко відновитись після пандемії та адаптуватись до умов війни (а це мова йде, насамперед, про тиллові регіони та деокуповані), а відтак і відновити приріст (в переважній більшості за рахунок зростання надходжень від ПДФО). До слова, якщо судити про приріст надходжень до місцевих бюджетів за 2022-2023 рр. на основі ключового бюджетоформуючого податку ПДФО, то від'ємний приріст продемонстрували лише дві області: Луганська і Херсонська (рис. 2.11), всі решта мали додатний.

В цьому контексті варто звернути увагу на те, що зростання надходжень місцевих бюджетів від ПДФО в значній мірі пов'язано із війною, а точніше із зростанням чисельності військовослужбовців та їх заробітних плат та не є наслідком економічного поступу регіонів. Підтвердження даної тези демонструють дані рис. 2.9, з яких слідує, що, до прикладу, по Луганській області частка ПДФО «з військових» в сумарних надходженнях ПДФО зросла з 13,2% у 2021 році до 61,8% у 2023 році (що дозволило забезпечити практично половину всіх податкових надходжень). Схожі тенденції фіксуємо і по Донецькій, Житомирській, Миколаївській, Львівській і ін., областях. В середньому по регіонах частка сплаченого ПДФО з «військових» у сумарних надходженнях від ПДФО у 2022 році складала у 2022 році – 32%, у 2023 році –

30%. В завершення думки в цьому ракурсі додамо, що розуміючи особливості механізму справляння ПДФО в Україні, розташування військових частин на території громад є, з одного боку, стимулюючим чинником, з іншого, ставить громади в нерівні умови, що своєю чергою потребує оновлення механізму вирівнювання податкоспроможності територій. Об'єктивності заради, слід зазначити, що позитивні тенденції приросту надходжень від сплати ПДФО без «військових» у 2022 році були помітні у бюджетах тилкових регіонів (Закарпатська, Львівська, Івано-Франківська області), що зумовлено переміщенням активів на захід України під час релокації бізнесу, міграцією населення (а, отже, трудових ресурсів), а також відносно швидким відновленням економічної активності місцевого бізнесу.

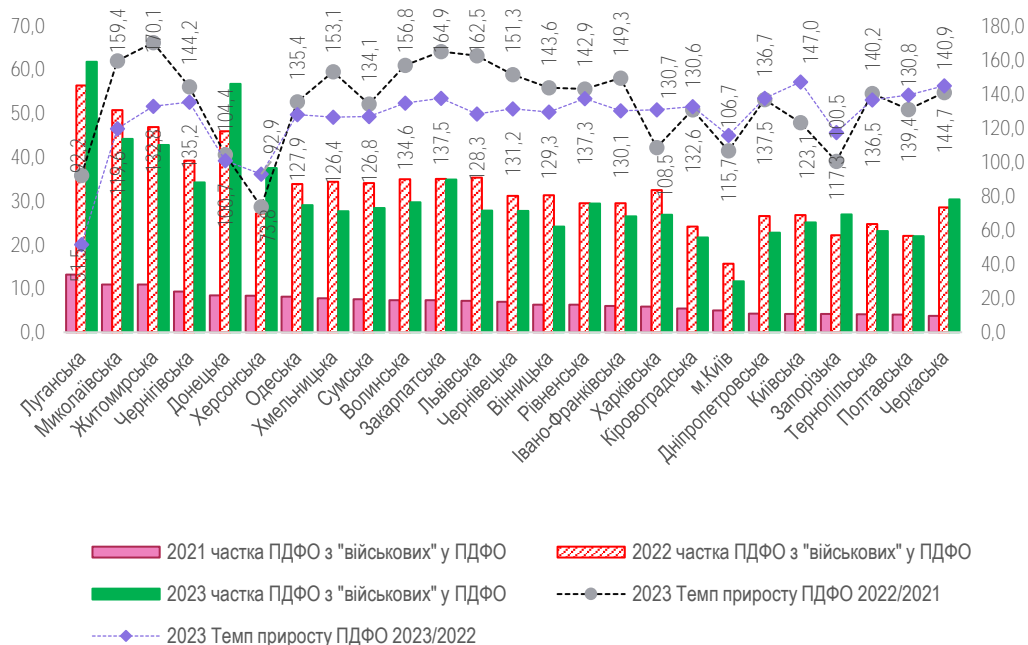

Рис. 2.9. Динаміка надходжень ПДФО військовослужбовців у 2021-2023 рр., %

Примітка. Розраховано на основі даних: URL: <https://openbudget.gov.ua/>

Однак, вже 2023 рік демонструє стрімке скорочення частки доходів місцевих бюджетів у доходах зведеного бюджету (з 24,4% у 2022 р до 17,8% у 2023 р, рис. 2.9), що є, з одного боку, результатом погіршення економічної активності та втратою економічного потенціалу промислових регіонів через посилення військових дій, з іншого - негативним наслідком урядових рішень щодо вилучення з місцевих бюджетів до державного з 1 жовтня 2023 року податку на доходи фізичних осіб з грошового забезпечення, грошових

винагород та інших виплат, одержаних військовослужбовцями та особами рядового і начальницького складу і є найнижчим з часів 2011 року. Попри об'єктивну необхідність нарощення оборонних видатків та підтримку армії, такі «бюджетні новації» посеред року порушили не лише принципи бюджетної системи, послабили фінансову стійкість регіонів, а відтак і призвели до значної диференціації регіонів за індексом податкоспроможності.

б) *об'єктивне зниження темпів приросту власних доходів місцевих бюджетів в регіонах, в яких ведуться інтенсивні бойові дії.* Так, за 2023 рік чотири області, а саме: Донецька, Луганська, Запорізька та Херсонська не забезпечили приріст доходів (рис. 2.10).

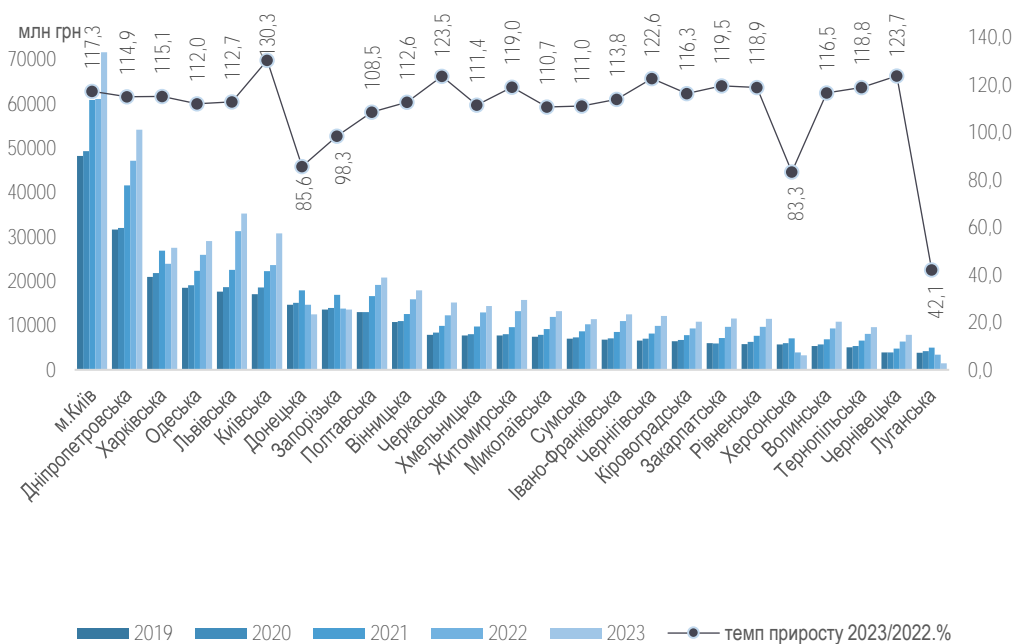

Рис. 2.10. Динаміка доходів (без трансфертів) місцевих бюджетів в розрізі регіонів за 2019-2023 рр., млн грн

Примітка. Розраховано на основі даних: URL: <https://openbudget.gov.ua/>

Реальний приріст власних доходів у період повномасштабної війни продемонстрували регіони центральної і західної України. Причому, якщо у 2022 році таких регіонів було 12 (див. рис. 2.10), то у 2023 році вже 5. Очевидними є наслідки російсько-української війни, які негативно позначились на формуванні бюджетних надходжень. Якщо проаналізувати тренди обсягів власних доходів за 2019-2023 рр., то незмінними лідерами є м. Київ, Дніпропетровська, Харківська, Одеська, Львівська та Київська області. 2023 рік продемонстрував, що лідерами за темпами зростання доходів (без

трансфертів) були Київська, Черкаська, Чернігівська, Чернівецька області. Особливо варто наголосити на особливій «здатності» зберігати фінансову стійкість в умовах високих безпекових викликів (через надмірну близькість до лінії зіткнень) таких областей як: Одеська, Полтавська, Кіровоградська та Вінницька.

Якщо ж загалом судити про виконання місцевих бюджетів в 2023 році, то фіксуємо приріст доходів, наприклад, по загальному фонду (без трансфертів) +11% до 2022 року, що склало 43,8 млрд грн (рис. 2.11). Забезпечити такі показники вдалося зростанням надходжень податку із доходів фізичних осіб (+6,3% або +17,2 млрд грн), єдиного податку (+18,2% або +8,6 млрд грн), акцизного податку (+63,3% або +8,0 млрд грн) та податку на майно (+19,1% або +7,0 млрд грн)⁵².

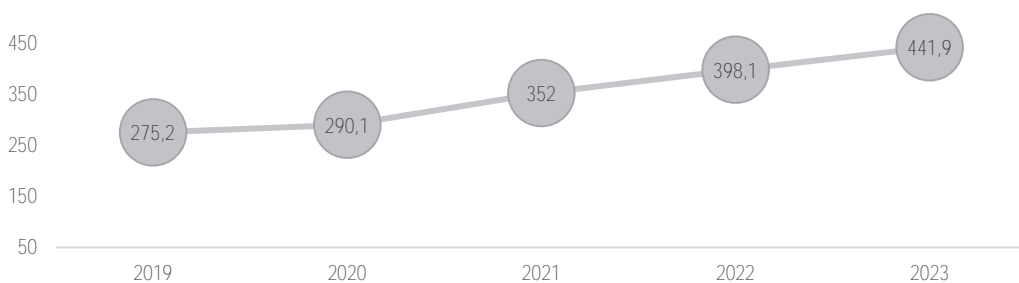

Рис. 2.11. Доходи місцевих бюджетів, (загальний фонд), млрд грн

Примітка. Розраховано на основі даних: URL: <https://openbudget.gov.ua/>

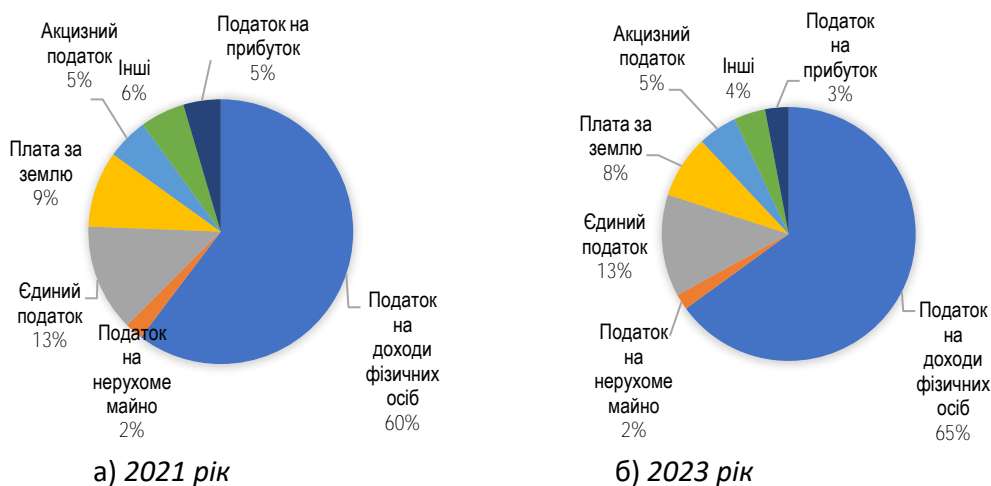
в) зміна структури доходів місцевих бюджетів, а відтак і скорочення надходжень від окремих традиційних бюджетоформуючих податків. Якщо аналізувати структуру доходів загально фонду місцевих бюджетів (без трансфертів) за 2023 і 2021 роки, то, попри сумарний приріст доходів, помітними є зміни в надходженнях бюджетоформуючих податків воєнного періоду (рис. 2.12), а саме:

(1) зростання надходжень від ПДФО (з 60% у 2021 році, рис. 2.12 а) до 65% у 2023 році рис.2.12 б), що є прямим «наслідком» війни/зростанням ПДФО з доходів військовослужбовців, а не покращення соціально-економічного розвитку регіонів, а відтак і фінансового благополуччя населення (варто додати, що цьому також «сприяло» зростання нормативу зарахування ПДФО до місцевих бюджетів з 60% до 64% на початку 2022 року);

(2) скорочення доходів від податку на прибуток підприємств приватного сектору економіки з 5% до 3% за аналогічний період, що є цілком логічним наслідком погіршення економічної активності (падіння економічного

⁵² Аналіз виконання місцевих бюджетів за 2023 рік. Децентралізація. 2023. URL: <https://decentralization.ua/news/17747>

потенціалу промислових регіонів, втрата логістичних потужностей, пошкодження інфраструктури і т. д.) та відповідає фінансово-економічним змінам в економіці регіонів;

а) 2021 рік

б) 2023 рік

Рис. 2.12. Структура доходів загального фонду місцевих бюджетів (без трансфертів),%

Примітка. Розраховано на основі даних: URL: <https://openbudget.gov.ua/>

(3) скорочення надходжень від плати за землю - на 1.3 в. п. у 2023 році, порівняно із 2021 роком. Пояснення таких тенденції відшукуємо у бюджетно-податкових новаціях щодо змін по сплаті податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки та плати за землю, якими тимчасово було призупинено такі платежі на територіях активних бойових дій чи тимчасово окупованих^{53, 54, 55}. За експертними оцінками⁵⁶ за 2022 рік місцеві бюджети недоотримали від таких урядових рішень близько 6 млрд грн;

(4) збереження на рівні 2021 року такого вагомого джерела наповнення місцевих бюджетів як єдиний податок (13%) вдалося забезпечити через запровадження урядом на початку 2022 року бюджетних змін щодо справляння цього податку, ба більше того, такий вимушений крок (тривав з квітня 2022 року по серпень 2023 року) дозволив збільшити надходження у

⁵³ Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану : Закон України від 15.03.2022 № 2120-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2120-20#Text>

⁵⁴ Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо особливостей оподаткування у період дії воєнного стану : Закон України від 30.06.2023 № 3219-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3219-IX#Text>

⁵⁵ Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо звільнення від сплати екологічного податку, плати за землю та податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, за знищене чи пошкоджене нерухоме майно : Закон України від 11.04.2023 № 3050-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3050-20#Text>

⁵⁶ Аналіз виконання місцевих бюджетів за 2022 рік. Децентралізація. URL: <https://decentralization.ua/news/16105/>

2023 році на 20% порівняно із 2021 роком. Йдеться про те, що фізичним особам – підприємцям, котрі є платниками єдиного податку I та II груп, було надано право не сплачувати єдиний податок, окрім того було розширено перелік суб'єктів господарювання, яких можна відносити до платників єдиного податку III групи та надано право переходу для платників єдиного податку III групи на нижчу відсоткову ставку – з п'яти до двох відсотків. Оскільки на спрощену систему оподаткування перейшов великий бізнес (з'явилась можливість замість 18% ПНП сплачувати 2% єдиного податку), то логічно, що місцеві бюджети отримали збільшені обсяги надходжень від цього джерела доходу.

Цікавою є статистика цих бюджетоформуючих податків у регіональному розрізі (табл. 2.5). Наприклад, якщо аналізувати бюджетоформуючі джерела доходів місцевих бюджетів, то у 2021 році фіксуємо виконання всіх планових показників з приростом по року в середньому від 19% до 35%, з чого робимо висновок про помірне відновлення економік регіонів після «ковідної» кризи. Натомість, період широкомасштабного вторгнення (йдеться про 2022-2023 рр) засвідчив появу деструктивних змін та негативних тенденцій формування фінансового потенціалу регіонів. Окрім того, чітко прослідковується залежність зростання/падіння обсягів доходів від наближення до лінії фронту та розташування військових частин на своїх територіях. До слова, традиційно, вагомим джерелом наповнення місцевих бюджетів є податок з доходів фізичних осіб, темпи росту якого у 2022 році сягнули «небачених висот» (про що йшлося вище) в окремих регіонах. Так, лідерами за швидкістю зростання були такі області як: Житомирська (+67,9%); Волинська (+54,9%); Львівська (+60,5%); Миколаївська (+57,4%); Чернігівська (+42,4%). Правдою є і те, що такі тиллові регіони як Закарпатська (+62,8%); Черкаська (+39,2%); Чернігівська (+42,4%) змогли відновитися після пандемії та швидко адаптуватися до нової реальності, забезпечивши високі темпи зростання надходжень від ПДФО. Натомість, 2023 рік демонструє суттєве скорочення темпів зростання обсягів надходжень від ПДФО (в середньому по Україні від – 22 в. п. проти 2022 року), що є (в переважній більшості) наслідком урядових рішень про вилучення з 1 жовтня 2023 року ПДФО з «військових» до спеціального фонду Державного бюджету⁵⁷. Відмітимо, що економічно потужна Одеська область у 2023 році не змогла забезпечити виконання надходжень від цього джерела на рівні минулого року, що є об'єктивно прогнозованим наслідком втрати транзитної спроможності через блокаду морських портів та руйнування портової інфраструктури російським агресором.

⁵⁷ Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо забезпечення підтримки обороноздатності держави та розвитку оборонно-промислового комплексу України. Закон України від 08.11.2023 3428-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3428-20#Text>

Таблиця 2.5. Темпи росту бюджетоформуючих податків місцевих бюджетів, 2021-2023 рр.

	2021/2020					2022/2021					2023/2022				
	ПДФО	Єдиний податок	Плата за землю	Податок на нерухоме майно	ПНП	ПДФО	Єдиний податок	Плата за землю	Податок на нерухоме майно	ПНП	ПДФО	Єдиний податок	Плата за землю	Податок на нерухоме майно	ПНП
Вінницька	117.9	112.4	109.2	134.4	...	141.8	105.7	104.9	118.4	109.8	104.8	118.6	117.6	137.9	151.3
Волинська	122.5	120.3	114.4	114.2	...	154.9	112.4	106	104.6	143.1	109	124.2	102.7	139.2	128.9
Дніпропетровська	116	120.8	125.7	136.2	...	135	107.1	110.6	106.4	32.9	111.4	120.3	116.2	125.27	104.6
Донецька	116	115.7	108.9	145.5	...	103.4	59.6	51.8	37.2	36.8	81.5	93.2	84.3	79.3	88.9
Житомирська	120.8	122	108.8	129.3	...	167.9	100.1	93.1	95.9	122.7	107.6	124.2	135	151.3	127.2
Закарпатська	120.3	119.6	111.6	125.9	...	162.8	106.6	95.4	111.9	87	111.4	115.7	119.1	167.4	123.4
Запорізька	117.8	122.2	112.7	138.7	...	99.2	76.1	59.2	52.3	37.8	95.1	100.1	83.4	73.3	81.1
Івано-Франківська	119.5	125.1	112.1	128.1	...	147.4	109.1	99	98.2	79.8	105.4	118.2	130.7	173.7	103.3
Київська	121.5	124.8	104.2	135.8	...	121.6	107.4	84.1	92.6	77.4	119.1	125.8	142.2	137.6	171.3
Кіровоградська	117.9	110.3	111.6	122.2	...	128.9	107.7	102.7	127.1	114.3	107.4	138.4	120.2	144.4	140.5
Луганська	117.9	112.1	116.4	137.5	...	91.1	38.4	24.5	22.1	32.5	41.5	38.3	21.9	13.1	29.1
Львівська	121.3	128.1	111.3	133.2	...	160.5	120.3	103.2	140.5	143.9	103.9	118.3	127.7	136	117.1
Миколаївська	118.1	117.1	109.4	135.7	...	157.4	91.8	63.1	63.1	63.1	103.6	135	139.1	137.3	92.9
Одеська	120.2	120.2	110.1	138.9	...	133.7	98.3	93.1	87.5	87.6	96.9	124	117.6	151.8	149.3
Полтавська	115.8	116.4	114.3	126.9	...	129.2	108.6	99	110.4	77.3	113	126.4	116.4	115.5	58
Рівненська	123.3	123.8	109.4	134.9	...	141.1	102.8	104.6	103.7	95.8	111.2	120.5	129	141.6	176.4
Сумська	119.4	114.6	109.9	128.5	...	132.4	96.2	84.4	88.2	86.4	102.7	117.9	111.6	121.8	113.7
Тернопільська	122.9	119.6	112	128.8	...	138.5	107.9	107.6	100.1	98.8	110.6	110.1	127.3	173.5	135
Харківська	121	122.2	113	137	...	107.1	87.8	43.1	45.1	67.7	105.9	113.1	142.9	156.8	122.7
Херсонська	120	114.1	107.2	146.4	...	72.8	49.7	21.7	37.3	10.8	75.3	64.6	46	49.1	163.1
Хмельницька	121.1	114.8	109.8	129.6	...	151.2	109.2	97.4	110.6	70.7	102.4	117.1	115.4	151.9	143.8
Черкаська	120.4	115.6	110.5	144	...	139.2	102.3	100.7	112	108	117.2	117.8	119.8	133.4	164.9
Чернівецька	120.9	119.7	113.9	121.6	...	149.5	109.2	100.2	143.7	134.6	106.3	123.2	130.8	179.6	127.7
Чернігівська	118.9	117	108.2	130.7	...	142.4	91.7	80.7	94.9	98.1	109.5	130.3	96.4	98.1	121.8
м.Київ	120.2	128.8	107	140.2	...	106.7	114.4	71.1	86.8	109.1	115.7	116.8	107.5	100.2	124.1
Україна	119.4	121.7	112	135.8	...	128.3	102.1	83.8	91	77.5	106.3	118.2	116.8	128.4	119.1

Катастрофічне недотримання надходжень до місцевих бюджетів від плати за землю у 2022 році фіксуємо у більшості регіонів України (рис.2.13): лише 8 областей (Вінницька, Дніпропетровська, Кіровоградська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Черкаська і Чернівецька) продемонстрували позитивну динаміку надходжень від цього джерела. В групу регіонів-аустсайдерів, які з об'єктивних причин суттєво погіршили своє фінансове становище за час війни (йдеться про Донецьку, Луганську, Запорізьку та Херсонську області), потрапила Харківська область, яка у 2022 році понесла втрати надходжень по платі за землю -56,9%. Зміни до Податкового законодавства⁵⁸ дали змогу податковим агентам на період з березня 2022 року по 31 грудня року, наступного за роком, в якому припинено або скасовано воєнний стан, не нараховувати та не сплачувати плати за землю (земельний податок та орендна плата) на територіях, де ведуться (велися) бойові дії. Заміновані землі та такі, на яких наявні фортифікаційні споруди теж не підлягали оподаткуванню. Такі податкові послаблення не дозволили досягнути показників довоєнного періоду.

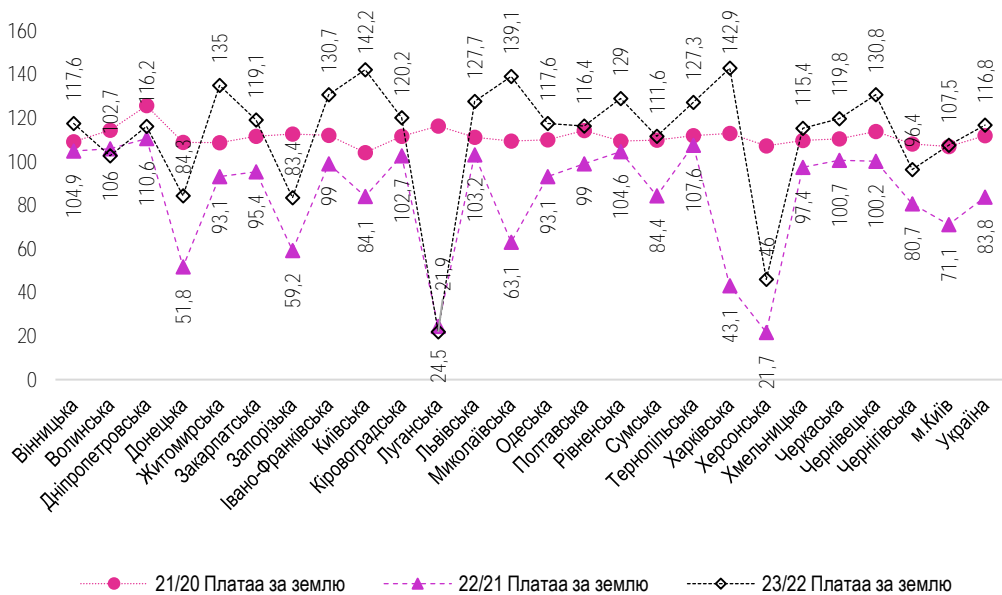

Рис. 2.13. Темпи росту надходжень від плати за землю за 2021-2023 рр.,%

Примітка. Розраховано на основі даних: URL: <https://openbudget.gov.ua/>

⁵⁸ Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану : Закон України від 15.03.2022 № 2120-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2120-20#Text>

У 2023 році попри покращення показників з плати на землю (+16,8% до 2022 року) регіони України не змогли вийти на довоєнний рівень, а якщо ще врахувати інфляцію, то і надалі несуть втрати від цього джерела надходження. Так, є розуміння того, що, з одного боку, лібералізація оподаткування в час війни є необхідним антикризовим рішенням, яке, як бачимо зараз, дало змогу (де було можливо) бізнесу пережити шок, з іншого – маємо усвідомлювати, що такі антикризові заходи «працюють» протягом короткого періоду часу, а тому після стабілізації ситуації користь від них мінімальна або і взагалі шкідлива, а тому потрібно буде повертатися до посткризової податково-бюджетної політики.

На фоні зниження плати за землю, НПП, податку на нерухоме майно у 2022 році мало місце зростання доходів по бюджетах місцевого самоврядування від єдиного податку (див. табл. 2.5). Правда, приріст варіює від +20,3% у Львівській області до значного зниження таких надходжень в Одеській, Сумській, Харківській, Миколаївській, Чернігівській, Запорізькій, Донецькій, Херсонській та Луганській областях. Помітно, що це саме ті області, де велися (ведуться) бойові дії, внаслідок чого малий та середній бізнеси були релоковані, або ж їх діяльність зовсім була припинена в даних регіонах. Натомість в регіонах, куди в значній мірі перемістились ВПО та куди релокувався бізнес, приріст значного податку значно вище показників 2021 року⁵⁹. 2023 рік в середньому по року додав +16,1% надходжень порівняно із 2022 роком (або в абсолютному вимірі +8,6 млрд грн), причому в регіональному вимірі була помітна суттєва диференціація: від +38,4% в Кіровоградській, +30,3% в Чернігівській, +25,8% в Київській областях до +10,1% в Тернопільській. Швидшу адаптацію та посткризове відновлення стійкості підприємницького середовища продемонстрували регіони західної України, які в першому півріччі 2023 року вже працювали на «повну» або майже на повну потужність. Натомість і надалі складною залишається ситуація на прифронтових Запорізькій та Харківській областях, де лише 10% підприємств працювали на середньому рівні завантаження потужностей. Низький рівень завантаження бізнесу спостерігаємо у м. Києві (24%), а також Сумській (32%), Черкаській (33%) та Кіровоградській (33%) областях. Очевидно, що вагомими чинниками, які перешкоджали відновленню стійкості підприємницького сектору в зазначених регіонах є географічне розташування (близькість до лінії зіткнення), а також логістичні та енергетичні виклики.

г) *зростання видатків за галузевою ознакою*. У 2023 році найвищі теми зростання видатків місцевих бюджетів були помітними в соціальному захисті, охороні здоров'я, об'єктивно високий приріст демонстрували видатки на громадський порядок, безпеку та судову систему (рис. 2.14). До прикладу, якщо зрівняти з 2021 роком, то по соціальному захисту фіксуємо 1,5 разове

⁵⁹ Аналіз виконання місцевих бюджетів за 2022 рік. Децентралізація. URL: <https://decentralization.ua/news/16105/>

зростання видатків. Причини зрозумілі, адже повномасштабна війна росії проти України змінила структуру населення, зросла кількість ветеранів, осіб з інвалідністю, ВПО, які потребують спеціалізованих соціальних послуг. Попри те, що у 2023 році Уряд реформував соціальну політику держави: було запроваджено нові соціальні послуги⁶⁰; ⁶¹ для найуразливіших верств населення, змінено підхід до виплат та комплексної підтримки ВПО, яка допоможе їм повернутися до нормального життя та знайти роботу на ринку праці⁶² і ін., з місцевих бюджетів

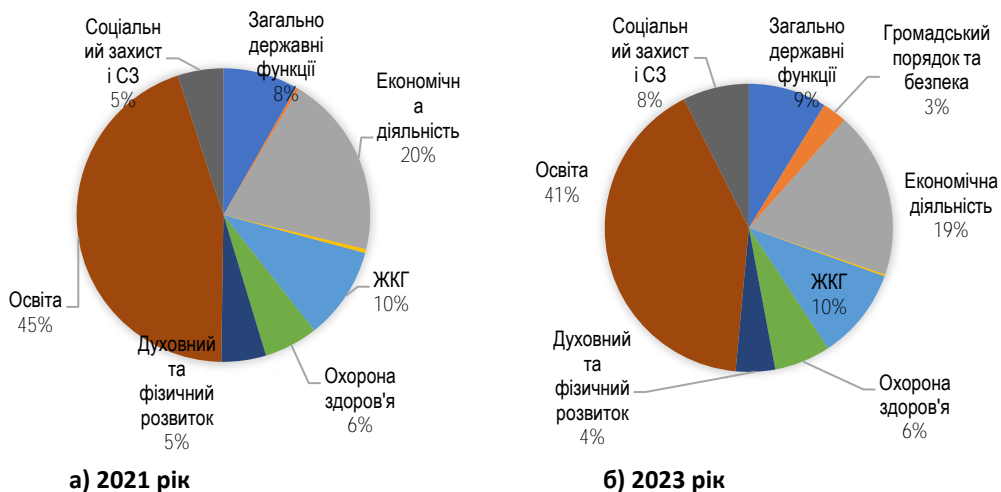

Рис. 2.14. Структура видатків місцевих бюджетів (без трансфертів) за функціональною класифікацією, %

Примітка. Розраховано на основі даних: URL: <https://openbudget.gov.ua/>

фінансуються чималі видатки соціальної підтримки населення, в тому числі надається комплексна підтримка постраждалим від війни (медична, реабілітаційна, психо-соціальна, працевлаштування тощо). Логічними є зростання в більш, ніж у 9 разів у 2023 році видатків на виконання завдань з реалізації заходів територіальної оборони, захисту та безпеки населення, дотримання громадського порядку. Загалом, по Україні з місцевих бюджетів обсяг коштів виділених місцевою владою на територіальну оборону у 2023 році

⁶⁰ Постанова КМУ №248 від 21.03.2023 р. «Деякі питання реалізації експериментального проекту з надання в закладах охорони здоров'я, які належать до сфери управління Міністерства соціальної політики, окремих соціальних послуг деяким категоріям осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/248-2023-%D0%BF#n38>

⁶¹ Постанова КМУ №1050 від 03.10.2023 р. «Про реалізацію експериментального проекту із запровадження договірної форми надання соціальної послуги із соціального супроводу військовослужбовців та членів їх сімей у військових частинах (підрозділах) Збройних Сил». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1050-2023-%D0%BF#Text>

⁶² Постанова КМУ №1709 від 11.07.2023 р. «Деякі питання підтримки внутрішньо переміщених осіб». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/709-2023-%D0%BF/ed20231124#Text>

склав 8,1 млрд грн. На забезпечення та підтримку національної безпеки та оборони місцеві бюджети спрямували до державного бюджету 25,1 млрд грн⁶³. До слова, за 2023 рік на ці потреби з місцевих бюджетів Львівщини було спрямовано понад 5 млрд грн⁶⁴. Не досягли досягнули рівня 2021 року видатки на освіту та економічну діяльність (зазнали зменшення відповідно -3,6 в.п та -1,5 в.п.). Видатки на охорону здоров'я та ЖКГ хоч і не суттєво, та все ж збільшилися (див.рис. 2.14). Як бачимо, нова реальність, в якій опинилося місцеве самоврядування змусила по-новому підходити до реалізації власної бюджетної політики: окрім долання безпекових викликів, необхідно було забезпечувати адміністративні та соціальні послуги населенню.

Ще один аспект, на який варто звернути увагу в контексті даного дослідження стосується скорочення капітальних видатків. Якщо аналізувати в регіональному розрізі за 2021-2023 роки, то найбільше скорочення капітальних видатків відбулося у 2022 році по всіх, без винятку регіонах України (рис. 2.15), що, безумовно, пов'язано із законодавчими обмеженнями, запровадженими на початку широкомасштабного вторгнення та фінансуваням, в першу чергу, життєво необхідних потреб громад. До слова, в Києві, Вінницькій, Дніпропетровській областях більш як у 2 рази фіксуємо скорочення (що в абсолютному вимірі склало відповідно -11 млрд грн, -2 млрд грн та -8,8 млрд грн).

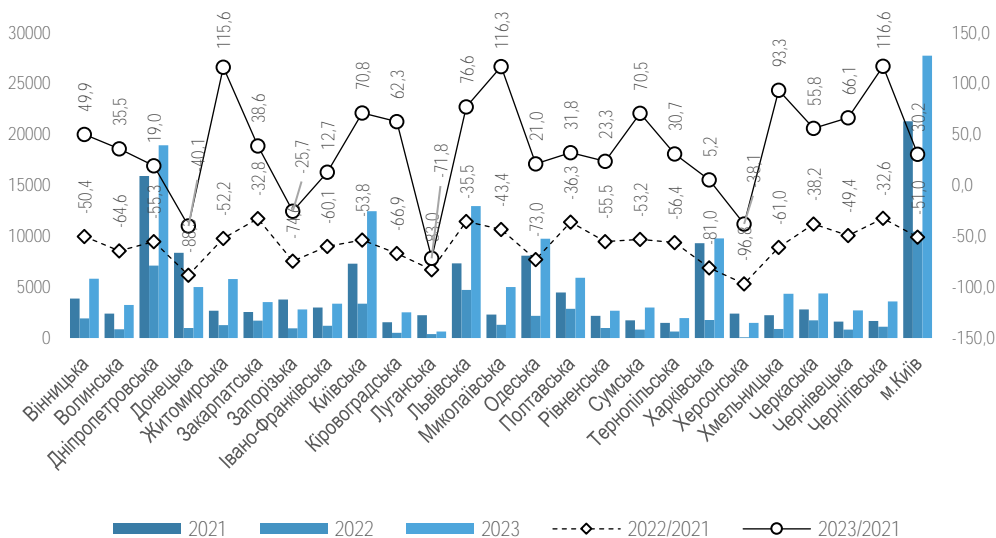

Рис. 2.15. Капітальні видатки за 2021-2023 рр.: регіональні порівняння, млн грн

Примітка. Розраховано на основі даних: URL: <https://openbudget.gov.ua/>

⁶³ Аналіз місцевих бюджетів за 2023 рік. URL: <https://decentralization.ua/news/17747>

⁶⁴ Видатки місцевих бюджетів за 2023 рік – понад 5 млрд грн. URL: <https://loda.gov.ua/news/92508>

Регіони, в яких ведуться (чи велися) бойові дії, у 2022 році зазнали найбільших відносних скорочень капітальних видатків: Херсонська – 31!; Донецька область – 9 разів; Луганська – майже 6 разів; Харківська – 5 разів; Запорізька – 4 рази; Кіровоградська – 3 рази; Сумська – 2 рази. Тилові регіони (Львівська, Закарпатська, Чернігівська, Черкаська) зазнали теж скорочення капітальних видатків, однак вони були не настільки масштабними (табл. 2.6). 2023 рік характеризується помітним зростанням капітальних видатків по всіх регіонах, окрім тих, де ведуться бойові дії. Найбільший відносний приріст капітальних видатків фіксуємо у 2023 році у Чернігівській (+116,6%), Миколаївській (+116,3%) та Житомирській (+115,6%) областях. Найбільший абсолютний приріст показали м. Київ (+6,4 млрд грн), Львівська (+5,6 млрд грн) та Київська (5,2 млрд грн) області. В більшій мірі ситуація є позитивною на фоні негативних тенденцій 2022 року.

Таблиця 2.6. Розподіл капітальних видатків за 2021-2023 рр., млрд грн

а) Регіони з максимальними обсягами капітальних видатків

Область	Максимальні обсяги, млрд грн			Темп
	2021	2022	2023	2023/2021,%
Чернігівська	1661,1	1119,3	3598,5	+116,63
Житомирська	2677,1	1280,9	5772,9	+115,64
Полтавська	4480,5	2853,3	5907,1	+31,84
Київська	7282,5	3365	12435,6	+70,76
Сумська	1749,4	819,2	2983,5	+70,54
Львівська	7321,3	4719,5	12932,8	+76,65
Чернівецька	1623,9	821,5	2697,6	+66,12
Кіровоградська	1550	513,8	2515,6	+62,3
Черкаська	2810,7	1736,9	4380,3	+55,84
Вінницька	3885,2	1926,3	5823,8	+49,9
Тернопільська	1494,2	651,7	1952,3	+30,65
Закарпатська	2545,3	1711,1	3528,9	+38,64
Рівненська	2180,6	971,2	2688,8	+23,31
Одеська	8065,5	2176,2	9758,4	+20,98
Дніпропетровська	15893,5	7106,6	18913,4	+19,0
Волинська	2390,8	845,6	3239,7	+19,0
м. Київ	21281,2	10422,2	27711,9	+30,22

б) Регіони з мінімальними обсягами капітальних видатків

Область	Мінімальні обсяги, млрд грн			Темп
	2021	2022	2023	2023/2021,%
Луганська	2236,2	380,3	631,4	-59,89
Донецька	8363,5	980,7	5008,9	-59,89
Херсонська	2408,2	77,1	1491,8	-38,1
Запорізька	3785,4	962,1	2813,7	-25,66
Харківська	9294,6	1763,8	9782,1	+5,24
Хмельницька	2250,5	877,8	4349,3	+5,24
Івано-Франківська	2979,5	1187,9	3356,5	+12,65

Таким чином, за час широкомасштабного вторгнення, на відміну від Державного бюджету, місцеві бюджети (за виключенням регіонів, де

вилися/ведуться бойові дії) продемонстрували позитивні тенденції надходжень. Серед вагомих чинників, які дозволили забезпечити виконання місцевих бюджетів: галопуюча споживча інфляція (особливо 2022 рік), зростання надходжень від ПДФО (через збільшення виплат військовослужбовцям), податково-митні новації Уряду та режим «жорсткої економії». Місцеве самоврядування продемонструвало здатність забезпечувати стійкість не лише інституційну, але і фінансову, достойно чинити опір та протистояти наростаючим викликам та загрозам.

Об'єктивно, що війна в Україні посилила нерівномірність формування податкової спроможності адміністративно-територіальних одиниць. Це стосується, насамперед, погіршення фінансового становища регіонів, які традиційно концентрували значні виробничі потужності (Донецька, Запорізька, Харківська, Дніпропетровська області), а сьогодні перебувають в епіцентрі бойових дій. Західні регіони, попри релокацію бізнесу та переміщення працездатного населення, не вирізняються (за винятком Львівської області) суттєвим покращенням фінансового становища. Такі тенденції свідчать про те, що на часі питання вдосконалення механізмів бюджетного вирівнювання. Диференціація в фінансовому забезпеченні регіонів, яку ми фіксуємо в 2022-2023 рр. матиме тенденцію до поглиблення, а тому є сенс вести мову про формування державної регіональної політики з чітким виокремленням механізмів та заходів для кожного функціонального типу території, тим паче, якщо ми прагнемо допомоги від фондів ЄС. При цьому фокус в управлінні фінансовими ресурсами не лише на отриманих від міжнародних партнерів, але і публічними – це прозорість та ефективне використання.

Видаткова складова місцевих бюджетів характеризується скороченням видатків розвитку. Традиційно вагому часту в структурі видатків займають освіта, охорона здоров'я, соціальний захист та соціальне забезпечення. Логічно, що в умовах війни в Україні збільшення бюджетних видатків має відбуватися, насамперед, на пріоритетні напрями та забезпечення життєдіяльності громад, а надання податкових пільг має носити виключний, а не всеохоплюючий характер і з прив'язкою до територій.

Наслідки фінансово-економічної кризи, обумовленої поширенням пандемії Covid, а тепер широкомасштабне вторгнення росії в Україну актуалізували необхідність зміни моделі регіонального економічного розвитку. Стабільне та збалансоване економічне зростання на основі модернізації реального сектору потребує удосконалення фінансової системи як засобу розвитку економіки регіонів, розширює цілі та завдання фінансової політики держави, актуалізує необхідність посилення фінансової автономії і самодостатності територій. Основним вектором політики забезпечення фінансової стійкості регіонів України має бути балансування потреб використання зовнішніх фінансових ресурсів для відновлення стабільних

темлів зростання і зменшення зовнішньої фінансової залежності економічної системи в умовах макроекономічних шоків.

Попри те, що існують фінансові ризики, які продовжуватимуть чинити тиск на фінансову стабільність (йдеться про невизначеність щодо тривалості та інтенсивності бойових дій в Україні; блокаду портів та руйнування портової інфраструктури російським агресором; відтік трудових ресурсів за кордон; пришвидшення інфляційних процесів та зниження попиту на вітчизняні боргові інструменти), Україна має реалізувати свою економічну політику у відповідності до Маастрихтських критеріїв: ціни мають бути стабільними, інфляція не повинна перевищувати середні темпи трьох країн-членів з найстабільнішими цінами на 1,5 п.п.; довгострокова номінальна відсоткова ставка не повинна перевищувати більше, ніж на 2 п.п., відсоткові ставки трьох країн-членів з найстабільнішими цінами; відхилення величини обмінного курсу не повинно виходити за граничні значення, передбачені механізмом обмінного курсу країн-членів. Особливо важливо це з огляду на євроінтеграційний курс розвитку України.

2.3. ДОСВІД СТРУКТУРНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ У ПРОЦЕСАХ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ ЕКОНОМІКИ КРАЇН БАЛКАНСЬКОГО РЕГІОНУ

Економічне відновлення є важливою детермінантою розвитку повоєнних країн. Війна в Україні окрім прямих втрат змінила структуру економіки країни на національному, регіональному та місцевому рівнях. На сьогодні економіка територій, які розташовані ближче до фронту зазнає тотального руйнування, а тиллові регіони стикнулися з проблемами релокації підприємств, притоку трудових мігрантів і відсутності робочих місць, руйнування господарських зв'язків, переорієнтацією напрямів логістичних потоків тощо.

За цих умов досвід країн, які вирішували проблему повоєнного відновлення економіки буде вкрай корисним для України. Зазначимо, що зазвичай виклики, з якими стикаються поствоєнні країни, є більш серйозними, ніж навіть ті, які повстають перед бідними, але мирними країнами. Ці виклики зумовлені насамперед сильно ослабленими фінансовими можливостями поствоєнних країн, зруйнованим фізичним, людським і соціальним капіталом, поширенням бідності, масовим безробіттям, загостренням екологічних проблем та низкою інших важливих перепон для розвитку.

Зазначимо також, що тривалість, масштаби та інтенсивність військових дій впливатимуть на перспективи повоєнного відновлення країни. Досвід

країн, які пережили війну свідчить, що процес відновлення економіки був тривалим і поступовим процесом, і тому потребує ефективної, цілеспрямованої та послідовної політики повоєнної відбудови економіки країни, в тому числі і щодо залучення масштабних інвестиційних ресурсів та раціонального і прозорого їх використання. Після завершення військових дій, постраждалі країни потребують масштабного інвестування в зруйновану інфраструктуру, у підтримку розвитку галузей виробництва, а також у модернізацію системи державного управління.

З огляду на сучасні виклики та загрози, які постали перед Україною в результаті повномасштабного вторгнення РФ на її територію, дана проблематика потребує подальшого дослідження, для визначення, як позитивних так і негативних уроків в процесі відбудови економіки країн Європи після завершення війни, на які слід звернути увагу.

У світі налічується близько 35 країн, які з початку 1990-х років перебували у постконфліктній або поствоєнній фазі економічного розвитку. Повоєнні економіки цих країн були змушені мобілізувати для відбудови як внутрішні людські і фінансові ресурси, так і допомогу міжнародних партнерів. Стратегічні перспективи економічного відновлення повоєнних країн доволі часто ускладнювались і через слабкі довоєнні позиції цих країн. Аналізуючи світовий досвід країн, які зазнали впливу військових дій, можна виокремити низку аспектів, які вказують на руйнівні для їх економік наслідки, а саме:

- ✓ зменшення офіційних можливостей працевлаштування, що призвело до втрати населенням засобів до існування та зростання рівня безробіття. Крім того, спостерігалось зниження купівельної спроможності населення, в тому числі і через високі темпи інфляції, які зазвичай спостерігаються в повоєнних економіках. Особливу увагу приділялось вирішенню проблеми працевлаштування осіб, що повернулись з війни;
- ✓ нарощення масштабів неформальної діяльності. Яскравим прикладом цього є Афганістан, де під час війни майже вся економіка була неформальною і виробництво опіуму стало одним із найбільших секторів економіки, у якому працювало понад 3 млн осіб (близько 20 % населення). До того ж ключові економічні інститути, такі, як Центральний банк, податкова і митна служби, правоохоронні органи і судова система виявились надзвичайно слабкими⁶⁵;
- ✓ зниження інституційної спроможності воюючих держав через концентрацію зусиль на військовому протистоянні та поширення незаконної діяльності. Зазвичай, військові потреби до певної міри витісняли цивільні потреби, що обтяжувало продуктивні можливості

⁶⁵ Post-war reconstruction of economy: case studies. URL: <https://assets.kpmg.com/content/dam/kpmg/ua/pdf/2023/01/post-war-reconstruction-of-economy-en.pdf>

- економіки;
- ✓ послаблення продовольчої безпеки країн, наприклад, через обмежений доступ до сільськогосподарських земель внаслідок захоплення та замінування, неможливість збуту продукції внаслідок руйнування логістики та ланцюгів поставок, що призвело до підвищення цін на споживчі товари. В країнах з традиційною сільськогосподарською спеціалізацією зміцнення продовольчої безпеки стало основою економічного відновлення таких країн у перспективі;
 - ✓ погіршення екологічної ситуації внаслідок забруднення довкілля, деградація земель, знищення природних ландшафтів та ресурсів територій де відбувались активні бойові дії;
 - ✓ відсутність фінансових можливостей держави підтримувати купівельну спроможність населення – від виплати заробітних плат, соціальних виплат і пенсій до проведення їх індексації відповідно до зростаючих цін на споживчі товари.

Програми повоєнної реконструкції, які впроваджувалися в різних країнах протягом останніх десятиліть, засвідчили, що досягнення позитивних результатів цих програм вимагає безпечного середовища (завершення військових дій), стратегічного бачення перспектив розвитку та сильного лідерства в процесах державотворення та перезапуску економіки. Значна увага при розробці програм реконструкції приділялась питанням активізації приватних інвестицій в малі та середні підприємства та створення нових робочих місць для людей, що втратили роботу під час війни, для мігрантів, що повертатимуться, та для демобілізованих військовослужбовців⁶⁶.

На думку багатьох експертів корисним для України буде досвід повоєнної відбудови країн Балканського регіону, які після військових дій 90-х років пройшли довгий шлях економічного відновлення і трансформаційних змін в економіці. Розглянемо досвід повоєнних країн Західних Балкан в контексті оцінювання наслідків військових дій, структурних трансформацій та фінансових аспектів повоєнної відбудови.

Наслідками військових дій в Балканських країнах стали значні руйнування та людські втрати (2,3% від наявного населення вбито, понад 2 млн вимушено переселені, 2 тисячі пропали безвісті), високий рівень безробіття (понад 30%), зростаючий неформальний сектор економіки, низький рівень внутрішніх інвестицій та заощаджень (від 1% до 3% ВВП)⁶⁷. Про зруйнований економічний потенціал країн свідчить те, що рівень промислового виробництва становив лише 25% від довоєнного рівня, а частка безробітних

⁶⁶ Богдан Т. Післявоєнна відбудова: уроки з досвіду Балкан. URL: <https://biz.censor.net/m3330248><https://biz.censor.net/m3330248>

⁶⁷ A fair exchange: AID to Yugoslavia for regional stability. Balkans report 2001. N.112. Jun. 15. URL: <https://www.refworld.org/pdfid/3de639664.pdf>

сягала 40%⁶⁸.

З метою подолання наслідків війни було запроваджено низку інституційних змін пов'язаних із впровадженням заходів щодо наближення цих країн до ЄС та залучення фінансових ресурсів міжнародної допомоги. Серед таких новацій:

- ✓ План стабілізації та асоціації Балканських країн – Stabilisation and Association Process (SAP), який був створений Європейською комісією в травні 1999 року і спрямований на захист миру і стабільності, активізацію економічного розвитку західних Балкан і покращення умов для інтеграції країн до вступу в ЄС⁶⁹.
- ✓ Агентство з управління міжнародною допомогою, функції якого концентрувались на підтримці взаємодії з донорами в процесі формування і реалізації програми поствоєнної реконструкції⁷⁰.

Найбільш постраждалими під час війни серед країн Балканського регіону була Боснія і Герцеговина. Прямі втрати країни після війни оцінювали у 50-70 мільярдів доларів, що у 15-20 разів перевищувало її ВВП; сукупне виробництво становило менше 20 % від довоєнного рівня; 45 % промислових об'єктів було зруйновано. ВВП на 1 особу знизився з 1900 дол. США у 1991 році до 500 дол. США по завершенню війни. Виробництво електроенергії та вугілля скоротилося до 10 %; поголів'я худоби – до 30% довоєнного рівня. Населення країни зменшилося на 23%, рівень безробіття становив 70-80 %⁷¹. Така ситуація свідчить про значні втрати економічного потенціалу країни.

Фінансовими джерелами повоєнної відбудови країни були кошти фінансової допомоги від держав-донорів, таких як США, Німеччини, Великої Британії, Франції, ЄС, а також Світового банку, МВФ, ЄБРР, Агентства США з міжнародного розвитку (USAID), Міжнародної групи управління та низки філантропічних ініціатив. Сумарно з 1996 по 2005 роки міжнародна фінансова допомога від них для післявоєнної відбудови Боснії і Герцеговини становила 9 млрд дол. США. Загалом у перші роки післявоєнного відновлення обсяги міжнародної допомоги перевищували 20% ВВП країни. У розрахунку ВВП на 1 особу, сума міжнародної підтримки в різні роки коливалася від 140 до 279 дол. США. Такі вкладення допомогли швидко відновити базову інфраструктуру⁷².

⁶⁸ Post-war reconstruction of economy: case studies. URL: <https://assets.kpmg.com/content/dam/kpmg/ua/pdf/2023/01/post-war-reconstruction-of-economy-en.pdf>

⁶⁹ Там само

⁷⁰ Богдан Т. Післявоєнна відбудова: уроки з досвіду Балкан. URL: <https://biz.censor.net/m3330248https://biz.censor.net/m3330248>

⁷¹ Papadimitriou D. The EU's strategy in the post-communist Balkans. *Southeast European and Black Sea Studies*. 2001. 1(3). P.p. 69–94. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/14683850108454653>

⁷² Mending Bosnia's post-war communities. Website. 2007. URL: <https://reliefweb.int/report/bosnia-and-herzegovina/mending-bosnias-post-war-communities/>

Кошти ЄБРР та Світового банку спрямовувались на підтримку тих секторів економіки, які зазнали найбільших збитків: транспортної інфраструктури, енергетики, сільського господарства і сільських територій, охорони здоров'я, соціальний захист, захист довкілля.

Іншими джерелами фінансової підтримки повоєнної відбудови країни стали:

- ✓ гранти, які стали домінуючою формою офіційної допомоги і їх сума до 2005 року досягла 5,95 млрд дол. США (82% загального обсягу міжнародного фінансування);
- ✓ програми підтримки ЄС, серед яких: PHARE, що спрямована на підтримку країни Східної та Центральної Європи у її прагненні до вступу в ЄС; SAPARD, яка була орієнтована на підтримку розвитку виключно сільського господарства і сільських територій; OBNOVA, що фокусувалася на формуванні громадянського суспільства, налагодженні міжрегіонального співробітництва в межах колишньої Югославії та була націлена на відбудову інфраструктури та вирішення проблеми повернення біженців⁷³;
- ✓ неурядові та добровільні організації, які найбільш активно співпрацювали з місцевими органами влади у сферах відбудови інфраструктури, розвитку культури та розбудови громадянського суспільства.

Зауважимо, що напрями використання донорських коштів та коштів грантової підтримки фокусувались на підтримці 10 ключових секторів економіки країни шляхом постачання матеріалів та обладнання сільськогосподарській сфері й життєдіяльності сіл, а також реконструкції транспортних мереж, житлового фонду, енергетичних об'єктів, телекомунікацій, секторів освіти. Значна вага приділялась і налагодженню регіонального співробітництва. Відзначимо, що висока інвестиційна активність спостерігалась у традиційному секторі економіки країни - сільському господарстві. Натомість на той час мало уваги приділялося підтримці розвитку промисловості, не було задіяно дієвих інструментів відновлення і реструктуризації промислових підприємств та залучення внутрішніх інвестицій. Фактично лише 3% офіційної допомоги для повоєнного відновлення Боснії і Герцеговині у 1996-2004 рр. було спрямовано в промисловий сектор.

Повоєнну відбудову Хорватії, 30% економіки якої було зруйновано, вирізняє:

⁷³ Mending Bosnia's post-war communities. Website. 2007. URL: <https://reliefweb.int/report/bosnia-and-herzegovina/mending-bosnias-post-war-communities/>

- ✓ менший територіальний масштаб ушкоджених територій (лише 20% території країни). Регіони, які опинилися в тилу і зазнали менших втрат, активно включалися в економічну діяльність;
- ✓ наявність власної стратегії – Проєкту соціального та економічного відновлення Хорватії (CSERP) – пріоритетами якої стали: інвестування громад, забезпечення соціальної згуртованості, розбудова потенціалу центральних, регіональних і місцевих органів влади, а також прийняття необхідних нормативно-правових актів для забезпечення прозорості процесу використання коштів міжнародної допомоги та прийняття власних рішень щодо їх цільового використання;
- ✓ диверсифікація джерел фінансування: кошти програм ЄС; Світового банку та ЄБРР; бюджетні надходження у вигляді податку, який сплачувало населення, що не постраждало від війни; кошти неурядових організацій (наприклад, Arbeiter-Samariter-Bund Deutschland).

Структурними пріоритетами відновлення було визнано будівництво доріг, відновлення туризму, суднобудування. Основною статтею хорватського експорту була продукція суднобудівної галузі, експорт якої у 2000 році вже становив 7 млрд дол. США. Активно кредитувалися й інші сфери - паливно-енергетичний, будівельний комплекс, виробництво споживчих товарів тощо⁷⁴.

Відзначимо, що Хорватія вже у 2003 році відновила ВВП до рівня 1990 року і завдяки ефективній реалізації програм післявоєнного відновлення Хорватія виконала умови вступу в ЄС і у 2013 році стала її членом.

Економічне повоєнне відновлення Сербії відбувалось повільніше, ніж в інших країнах Балканського регіону через затримку зумовлену відсутністю легітимної влади впродовж двох років після завершення війни, високого рівня безробіття (70%)⁷⁵. Крім того, через розрив ланцюгів доданої вартості та знецінення більшості промислових активів в країні не була повною мірою реалізована Програма приватизації та реструктуризації промисловості⁷⁶.

Досвід економічного відновлення повоєнних країн у всьому світі засвідчує, що зростання ВВП на 1 особу після війни не перевищувало 2% на рік. Разом з тим, слід відзначити і той факт, що у всіх без винятку аналізованих країнах середні постконфліктні темпи економічного зростання були вищими, ніж доконфліктні.

Через більше, ніж двадцять років після закінчення збройних конфліктів економіка Балканських країн і досі ще не оговталась від наслідків війни, а післявоєнні темпи відновлення були нестабільними в період 90-х та 2000-х

⁷⁴ Economic and social revitalization and reintegration of Croatia's war affected and disadvantaged areas. URL: <https://reliefweb.int/report/croatia/post-conflict-reconstruction>

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ Stošić I., Stefanović S., Vukotić-Cotić G. Privatization and Restructuring of Serbian Economy Real and Banking Sector. URL: http://ebooks.iien.bg.ac.rs/204/1/is_2008_01.pdf

років. Впродовж 2016-2021 рр. середньорічні темпи зростання ВВП на 1 особу в країнах Західних Балкан становили в середньому 3,9%. Виключенням був 2020 рік, коли в усіх шести країнах спостерігався спад цього показника. У Боснії і Герцеговині та Хорватії спостерігались більш стрімкі темпи економічного зростання, а Сербія та Албанія зіткнулися з високою волатильністю зростання ВВП (табл. 2.7).

Таблиця 2.7. Показники економічного розвитку країн Західних Балкан у 2016-2021 рр.

Країни	Показники	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Албанія	Темпи зростання ВВП, % до попереднього року	5,5	6	5,6	3,3	3,8	4,1
	Темпи зростання (спад) інвестицій, % до попереднього року	1,4	2,2	0,7	-0,9	-1	3,1
	Зовнішній борг, % до ВВП	73,5	68,8	65,2	60,5	64,7	59,3
	Торгівельний баланс	-16,8	-15,1	-13,7	-13,8	-14,7	-15,7
Боснія і Герцеговина	Темпи зростання ВВП, % до попереднього року	6,7	6,8	6,9	3,1	3,2	3,7
	Темпи зростання (спад) інвестицій, % до попереднього року	4,3	6,1	9,3	11,2	-2,3	-2,5
	Зовнішній борг, % до ВВП	79,1	70,6	66,8	64,1	71,6	70
	Торгівельний баланс	-16,6	-16,2	-14,7	-14,7	-14,5	-12,7
Косово	Темпи зростання ВВП, % до попереднього року	3,9	4,4	4,7	5,6	4,8	3,4
	Темпи зростання (спад) інвестицій, % до попереднього року	2,1	1,5	2	-1,1	-2,4	1,9
	Зовнішній борг, % до ВВП	33,2	32,6	30,5	31,2	37,5	37,3
	Торгівельний баланс	-27,4	-25,8	-28,2	-27,1	-31,6	-32,7
Північна Македонія	Темпи зростання ВВП, % до попереднього року	5,3	6,3	2,6	2,8	1,1	2,9
	Темпи зростання (спад) інвестицій, % до попереднього року	6,3	7,3	0,6	3,3	-3,7	1,4
	Темпи зростання ВВП, % до попереднього року	74,7	73,4	73	72,8	80,2	80,8
	Торгівельний баланс	-15,2	-14,1	-12,7	-14,5	-12,8	-12,9
Чорногорія	Темпи зростання ВВП, % до попереднього року	8,6	10,7	8	2,9	4,7	5,1
	Темпи зростання (спад) інвестицій, % до попереднього року	3,9	0,7	4,9	0,8	-5,8	1
	Зовнішній борг, % до ВВП	161,8	159,9	163,7	169	224,1	195,5
	Торгівельний баланс	-22,5	-23,5	-23,8	-21,1	-35	-23,8
Сербія	Темпи зростання ВВП, % до попереднього року	5,6	7,1	4,9	3,3	2	4,4
	Темпи зростання (спад) інвестицій, % до попереднього року	0,4	2,2	4,2	4	-0,1	3,2
	Зовнішній борг, % до ВВП	72,1	68,9	61,3	61,8	65,8	63,7
	Торгівельний баланс	-6	-7,8	-9,5	-9,9	-8,9	-8,9

*Складено на основі:⁷⁷

⁷⁷ World Development Indicators (database). Website 2023. URL: <https://www.iea.org/data-and-statistics>; Western Balkans Regular Economic Report. Website World Bank URL: <https://www.worldbank.org/en/region/eca/publication/western-balkans-regular-economic-report>

Вже у 2021 році всім країнам вдалося покращити своє економічне становище та наростити обсяги виробництва. Незважаючи на те, що Чорногорія мала найбільші втрати ВВП на 1 особу у 2020 році внаслідок гальмуванням розвитку туристичного бізнесу, у 2021 році вона стала лідером за цим показником. Так, у 2021 році обсяг ВВП на 1 особу країни збільшився на 10%, тоді як у Північній Македонії та Боснії і Герцеговини він становив відповідно 4,6% та 4%.

Економічне зростання в цих країнах, незважаючи на підвищення цін на енергоносії та продукти харчування, було зумовлено значним зростанням внутрішнього попиту, обсягів інвестицій та експорту та стало можливим наслідок проведення ефективної монетарної та фіскальної політики⁷⁸.

У період 2016-2020 рр. темпи надходження інвестицій в ці країни не були стабільними (див. табл. 2.7). Це здебільшого пояснюється пандемію COVID-19. У 2021 році в Албанії та Сербії обсяг інвестиційних надходжень зріс відповідно на 3,1% і 3,2%, а в Чорногорії лише на 1%. Слід зазначити, що у 2021 році внесок приватних і державних інвестицій в економічне зростання Західних Балкан становив 1,3 в.п. Сьогодні економіка країн Західних Балкан відновлюється свідченням чого є суттєве збільшення обсягів державних інвестицій в Албанії, Північній Македонії, Сербії та меншою мірою в Боснії і Герцеговині. Вважається, що скорочення інвестиційної активності в Косово та Чорногорії відбувається через затримки в реалізації реформ⁷⁹.

Натомість надходження прямих іноземних інвестицій (ПІІ) у ці країни зростає, зокрема у виробництво, фінансові послуги, транспорт, будівництво та нерухомість. Якщо ПІІ у Боснії та Герцеговині, Північній Македонії, Косово та Сербії надходять у вищевказані сектори, то в Албанії вони спрямовуються у сектори комунальних і фінансових послуг, а також у видобуток корисних копалин⁸⁰.

У період 2016-2021 рр. у Північній Македонії та Сербії обсяги експорту зросли на 15,8%, Албанії, Боснії та Герцеговині, Косово на 30-80% ВВП, що підтверджує активізацію зовнішнього інвестування цих країн. Позитивним також є той факт, що високий попит і ціни на товари, включаючи метали та мінерали, зумовили деяке зростання експорту товарів в Західних Балканах у 2021 році⁸¹.

Однак, незважаючи на ці позитивні тенденції, в усіх шести поствоєнних країнах Балканського регіону економіка і надалі залишається

⁷⁸ Western Balkans. Regular economic report greening the recovery. 2021. N.20. URL: <https://elibrary.worldbank.org/doi/abs/10.1596/36402>

⁷⁹ Там само

⁸⁰ World Investment report 2020. Website 2020. URL: https://unctad.org/system/files/official-document/wir2020_en.pdf

⁸¹ Western Balkans Regular economic report. Website World Bank 2021. URL: <https://www.worldbank.org/en/region/eca/publication/western-balkans-regular-economic-report>

імпортозалежною, а сальдо торгівельного балансу негативним. Найбільш імпортозалежними країнами є Косово і Чорногорія.

Основними товарами експорту цих балканських країн є чохли на сидіння, електроенергія, необроблений алюміній, пиломатеріали деревина, меблі, кокс, ізольований дріт, взуття, залізні конструкції та автозапчастини. Натомість ці країни імпортують очищену нафту, автомобілі, сиру нафту, вугільні брикети, фасовані ліки, шкіру, нафтові гази.

Незначні обсяги експорту та висока залежність економіки повоєнних балканських країн від імпорту призвело до накопичення значних дисбалансів, включаючи високий торговий дефіцит, дефіцит поточного рахунку та високий рівень зовнішнього боргу (див. табл. 2.7). Неспроможність цих держав самостійно, без зовнішньої допомоги досягати параметрів економічного зростання засвідчує зростання зовнішнього боргу, який протягом 2016-2021 років зріс з 82,4 % ВВП до 93,95% ВВП. Серед країн Західних Балкан найвищий зовнішній борг мала Чорногорія, а найнижчий Косово. З огляду на ситуацію, що склалась, урядам поствоєнних Балканських країн потрібно вживати заходів щодо вирішення питань зменшення валютних ризиків та виплати відсотків по боргових зобов'язаннях.

Впродовж 2016-2021 років спостерігаємо зменшення диференціації рівня економічного розвитку між повоєнними країнами Балканського регіону. Так, коефіцієнт диференціації ВВП на 1 особу між країнами зменшився з 1,82 до 1,73. Лідером за показником ВВП на 1 особу у 2021 році є Чорногорія (26984 дол. США), а аутсайдером - Косово (14723 дол. США)⁸².

Такі відмінності у темах зростання ВВП країн зумовлені довоєнними відмінностями цих країн у темпах економічного розвитку, рівнем сучасної міжнародної допомоги, а також географічним масштабом охоплення військовими діями територій, інтенсивністю і тривалістю війни. На думку багатьох експертів, зростання ВВП поствоєнних країн у понад 7% можливе лише за умови незначних руйнувань й успішних структурних реформ та дій уряду за умови регулярних надходжень іноземної допомоги⁸³.

Вважається, що існує двосторонній зв'язок між тривалістю конфлікту та економічною динамікою. Європейські експерти вказують на закономірність негативного кумулятивного впливу тривалості військових дій на темпи відновлення економіки. Існує думка, що чим довші війни, тим вищим стає потенціал стійкості економіки завдяки певній адаптації до наслідків війни та наявності стратегій повоєнного відновлення, які передбачають більш кардинальні кроки модернізації економіки⁸⁴.

⁸² Western Balkans Regular economic report. Website World Bank 2021. URL: <https://www.worldbank.org/en/region/eca/publication/western-balkans-regular-economic-report>

⁸³ Uvalić M., Cvijanović V. Towards a sustainable economic growth and development in the Western Balkans. 2018. URL: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/kroatien/14688.pdf>

⁸⁴ Там само

Аналіз секторально-галузевої структури ВВП країн Західних Балкан у воєнний і поствоєнний періоди дозволяє виокремити низку важливих висновків про специфіку повоєнної структурної перебудови їх економік.

Безумовно здатність економік Балканських країн до повоєнного відновлення значною мірою залежала від економічної структури, яку вони успадкували від попередньої політичної системи, і змін, які відбулись в структурі економіки внаслідок проведення реформ. Загальними особливостями для економіки для усіх країн Центральної та Східної Європи була штучно завищена частка промисловості (в межах 50%), низька частка послуг та надзвичайно висока частка сільського господарства у ВВП цих країн порівняно з країнами-членами ЄС (рис. 2.16).

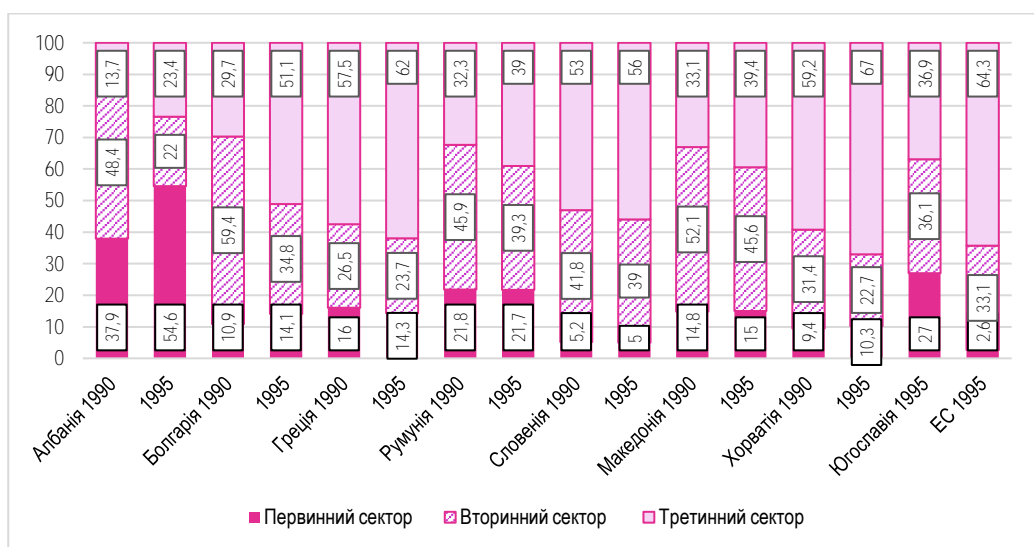

Рис. 2.16. Секторальний розподіл ВВП поствоєнних країн Балканського регіону у період воєнного конфлікту

*Побудовано за даними:⁸⁵

Більшість країн Західних Балкан у довоєнний період мали високу частку сільського господарства у структурі ВВП, за винятком Словенії, структура економіки якої була ближчою до структури економіки ЄС (рис. 2.17).

У повоєнний період структурні зміни в країнах Західних Балкан характеризувала низка тенденцій, зокрема:

1. Зменшення абсолютного та відносного розміру вторинного сектора, що свідчить про адаптацію цих країн до загальноєвропейських тенденцій. Якщо частка промисловості у формуванні ВВП Албанії та Північної Македонії зменшується, то в Боснії і Герцеговині, Косово, Чорногорії та

⁸⁵ Eurostat. Website 2023. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat>

Сербії навпаки зростає. Коефіцієнт диференціації для балканських поствоєнних країн за цим показником становив 18,7. Скорочення частки промислового виробництва у ВВП цих країн стало прямим наслідком інтернаціоналізації економіки та тиску, спричиненого функціонуванням єдиного європейського ринку⁸⁶. Відзначимо також, що скорочення частки промисловості у різних країнах відбувалось різними темпами. Так, Албанія практично зіткнулася з крахом своєї промислової бази, тоді як в інших країнах падіння було менш відчутним.

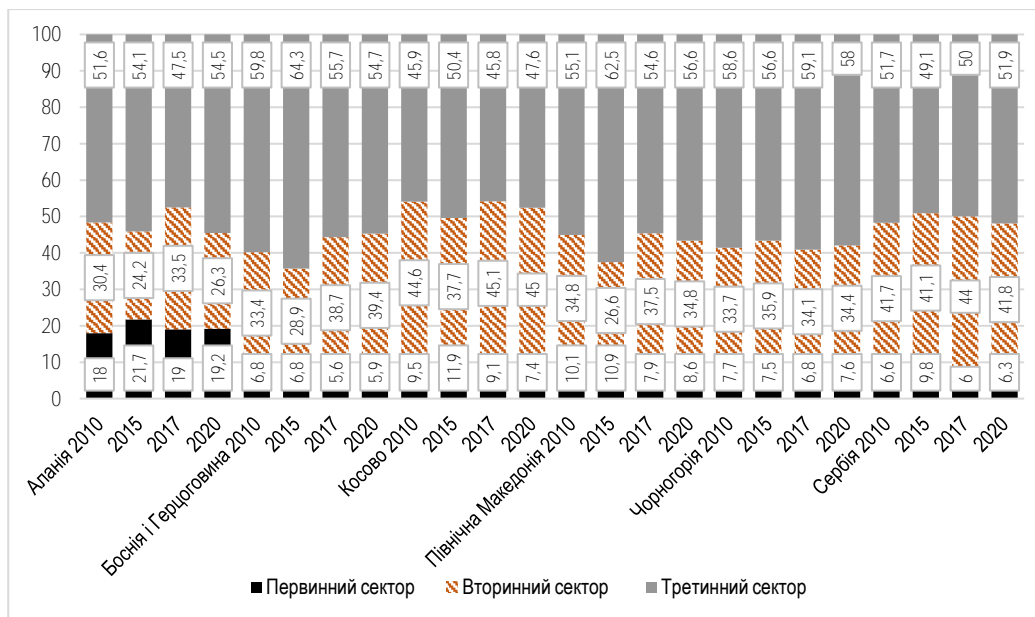

Рис. 2.17. Секторальна структура економіки балканських країн у 2010-2020 рр.

* Побудовано за даними⁸⁷

В структурі промисловості балканських країн вагому частку займає харчова промисловість, яка лідирує як за обсягами виробництва, так і за кількістю зайнятих. Так, харчова промисловість становить 5% ВВП у Сербії, 6% у Чорногорії, 4% в Хорватії.

- Зменшення частки сільського господарства в структурі ВВП. Однак, залежність ВВП Балканських країн, окрім Словенії і Хорватії, від сільського господарства є вищою, ніж в інших країнах ЄС. Однак внесок сільськогосподарського сектору у ВВП балканських країн дещо знизився.

⁸⁶ Petrakos G., Totev S. Economic structure and change in the Balkan Region: Implications for Integration, Transition and economic cooperation. *International Journal of Urban and Regional Research*. Vol. 24(1). 2000. P.97

⁸⁷ Western Balkans. Regular economic report greening the recovery. 2021. N.20. URL: file:///C:/Users/User/Desktop/Downloads/EN.pdf

Так, у 2000 році його внесок у ВВП становив 15,3%, у 2010 році 9,8 % і 8,6% у 2020 році. На сьогодні серед балканських країн найбільшу частку сільськогосподарського сектору в структурі їх економіки має Албанія (19,2% ВВП), що більш ніж удвічі перевищує цей показник в інших країнах регіону. У решти поствоєнних балканських країнах вклад сільського господарства у формуванні ВВП не перевищує 10%, а в Боснії та Герцеговині - 5,9%⁸⁸.

Сільське господарство в Західних Балканах вирізняють дрібне і натуральне господарство, висока фрагментація земельних угідь, низький рівень використання нових технологій, обмежене дотримання стандартів якості, низькі обсяги фінансування. Наслідком цього є низька продуктивність і низький рівень доданої вартості на одного працівника (остання становить приблизно одну чверть середнього показника по ЄС)⁸⁹.

3. Домінування у структурі економіки всіх шести країн третинного сектору економіки. Так, у 2021 році частка сектору послуг в структурі економіки країн Західних Балкан коливалась від 58% в Чорногорії до 47,6% в Косово. Якщо впродовж 2010-2021 роках в Албанії, Косово, Північній Македонії та Сербії роль третинного сектору у формуванні ВВП зростала, то в Боснії та Герцоговині і Чорногорії навпаки знижувалась. У більшості країн (Боснія і Герцеговина, Косово, Північна Македонія, Сербія) у сфері послуг домінує оптова та роздрібна торгівля, а в Чорногорії та Албанії значну частку в секторі послуг має туризм (32,1% і 21,2% ВВП відповідно)⁹⁰. Зазначимо, що відносно нижчі частки третинного сектора у низці країн є свідченням реалізації в цих країнах політики збереження промисловості, оскільки саме цей ВЕД відіграє важливу роль у боротьбі з безробіттям. Додамо, що рівень безробіття у 2021 році зріс у більшості країн Західних Балкан, за винятком Косово та Північної Македонії.

Загалом, секторально-галузевий аналіз вказує на існування розриву між Балканськими країнами на півночі і півдні, причому ці країни мають менш розвинену економічну структуру, ніж країни Центральної Європи. У той час як структура ВВП таких країн, як Польща, Чехія та Угорщина наближається до ЄС, то структура ВВП і зайнятості Балканських країн, як правило, наближалась до грецької структурної моделі економіки. Внаслідок військових дій країни Західних Балкан, які вважають країнами європейської периферії, досі мають найслабшу економічну структуру і тому піддаються найбільшому ризику.

⁸⁸ Western Balkans Regular economic report. Website World Bank 2021. URL:<https://www.worldbank.org/en/region/eca/publication/western-balkans-regular-economic-report>

⁸⁹ Там само

⁹⁰ World travel & tourism council (WTTC) represents the Travel & Tourism sector globally. 2020. URL: [https://wttc.org/\\$\\$](https://wttc.org/$$); Western Balkans. Regular economic report. Website World Bank 2021. URL:<https://www.worldbank.org/en/region/eca/publication/western-balkans-regular-economic-report>

Експерти Світового банку вважають, що саме структура економіки відіграє домінуючу роль у прискоренні економічного зростання, а структурні реформи сприятимуть *прискоренню зростання ВВП в результаті підвищення ефективності використання факторів виробництва (капіталу та праці) та підвищення продуктивності економіки загалом*⁹¹.

Слід зазначити, що відставання реформ в повоєнних західнобалканських країнах є однією з перешкод конвергенції цих країн з економічно розвиненими країнами-членами ЄС. Щоб прискорити конвергенцію, необхідно проводити реформи, які б сприяли підвищенню продуктивності економіки, посиленню інтеграції з регіональними і світовими ринками та покращенню рівня життя населення за рахунок зростання рівня зайнятості та дотримання принципу «справедливості» у доступі до послуг, що є свідченням досягнення цілей інклюзивного розвитку,

Емпіричні дослідження процесів конвергенції повоєнних балканських країн та країн-членів ЄС доводять, що для усунення розриву необхідні реформи, спрямовані на: зміцнення макроекономічної стабільності; регулювання бізнес-середовища та конкуренції на ринку товарів; підвищення якості владних інституцій та управління; регулювання ринку праці та примноження людського капіталу; розвиток цифрової економіки; забезпечення фінансової стійкості (табл. 2.8). Для досягнення вказаних пріоритетів та конвергенції повоєнних країн Балканського регіону з економічно розвиненими країнами ЄС доцільно реалізовувати політику спрямовану на мобілізацію внутрішніх доходів, підвищення продуктивності економіки та якості управління зовнішнім боргом.

Отже, досвід країн Балканського регіону, які пройшли період повоєнного відновлення, свідчить, що їх успіх є можливим за умов наявності ефективних стратегій відбудови для кожної країни та запровадження комплексу дій для посилення економічної інтеграції макрорегіону, яка сприятиме зменшенню відмінностей у темпах економічного зростання країн, які входять до його складу та забезпечить подальшу конвергенцію з країнами-членами ЄС.

⁹¹ Western Balkans. Regular economic report greening the recovery. 2021. N.20.; Bouis R., Duval R. A quantitative assessment of the potential gains from various structural reforms in the OECD area and beyond. OECD. *Economics department working papers*. 2011. N. 835. URL: https://www.oecd-ilibrary.org/economics/raising-potential-growth-after-the-crisis_5kgk9qj18s8n-en; Barnes S., Bouis R., Briard P., Dougherty S., Eris M. The GDP impact of reform. *Economics department working papers*. 2013. N. 834. URL: <https://www.elibrary.imf.org/view/journals/001/2013/022/article-A001-en.xml>; Ebert B., Gal P. The quantification of structural reforms in OECD countries: A new framework. *Economics department working paper*. 2016. N. 1354. URL: <https://www.oecd.org/competition/reform/The-quantification-of-structural-reforms-in-OECD-countries-a-new-framework.pdf>; Johansson A., Guillemette Y., Murin F. et al. Long-term growth scenarios. *Economics department working papers*. 2013. N. 1000. URL: <https://econpapers.repec.org/paper/oeccecoaaa/1000-en.htm>; Rovo N. Structural reforms to set the growth ambition. *Policy Research Working Paper*. 2020. N. 9175. URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/229781583758481770/pdf/Structural-Reforms-to-Set-the-Growth-Ambition.pdf>

Таблиця 2.8. Пріоритети повоєнних реформ країн Західних Балкан

Країни	Регулювання бізнес-середовища	Якість інституцій та управління	Фінансова стійкість	Розбудова цифрової економіки
Албанія				
Боснія і Герцеговина				
Косово				
Північна Македонія				
Чорногорія				

Складено за:⁹²

Ці питання є важливими для України в умовах відбудови її економіки та інтеграції в європейський економічний простір. Корисним для України є досвід балканських країн не тільки в площині поглиблення євроінтеграції, а також і щодо мобілізації міжнародної підтримки, зокрема шляхом розширення партнерства з країнами-членами ЄС та у взаємодії з Міжвідомчою координаційною платформою донорів. Важливу роль відіграватиме взаємодія з європейськими фінансовими інституціями через реалізацію програм підтримки та цільових грантів в сфері стимулювання регіонального розвитку.

Успіх повоєнної відбудови економіки України залежатиме і від ефективності структурних реформ та послідовності регуляторних заходів держави спрямованих на створення нової інфраструктури для забезпечення життєдіяльності, підтримки розвитку підприємництва, підвищення ресурсної продуктивності економіки тощо. Зазначимо, що поряд із збереженням аграрного потенціалу країни необхідно розвивати будівельний сектор; ВПК; зокрема відновлення виробництва продукції мікроелектронної підгалузі; науково-технологічний сектор, зокрема створення науково-технологічного парку з орієнтацією на прикладні дослідження у військовій сфері; будівництво логістичних центрів; об'єктів енергетики тощо.

⁹² Western Balkans. Regular economic report. Greening the Recovery. 2021. N.20.

2.4. ПРІОРИТЕТНІ ЗАВДАННЯ ТА ЗАСОБИ РЕГУЛЮВАННЯ СТРУКТУРНИХ ЗРУШЕНЬ В ЕКОНОМІЦІ РЕГІОНІВ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ

Війна безсумнівно загострила існуючі структурні дисбаланси в економіці України та спричинила процеси трансформації. На тлі війни виникають нові структурні зміни, обумовлені потребою у воєнному виробництві, релокації бізнесу та змінами в торговельних моделях. Успіх повоєнного відновлення економіки України залежатиме від ефективності структурних реформ та послідовності регуляторних заходів, спрямованих на відбудову та створення нової інфраструктури для забезпечення життєдіяльності українського суспільства, стимулювання розвитку підприємництва, його інноваційної та інвестиційної активності і підвищення ресурсної продуктивності економіки. Поряд із збереженням аграрного потенціалу країни необхідно стимулювати розвиток інноваційно містких ВЕД та тих, які сприятимуть зміцненню безпеки країни та її стійкості.

В стратегії і тактиці повоєнного відновлення України важливе місце посідає структурна та регіональна економічна політика. Саме ці пріоритети задекларовані в Плані реформ Ukraine Facility, який був розроблений Європейським Союзом для реалізації програми фінансової підтримки України і має стати фундаментом для подальшого відновлення й розвитку економіки країни та її успішної інтеграції до ЄС.

Згідно вказаного документу, посилення спроможності регіонів залежить від секторальних реформ, що вимагає вироблення ефективних у стратегічній перспективі управлінських рішень як на національному, так і на регіональному і місцевому рівнях. В рамках прямої державної підтримки, яка є пріоритетом програми 20% грантових коштів (1,05 млрд євро) мають бути спрямовані саме на потреби регіонів⁹³.

У цьому контексті актуальним завданням стане залучення інструментів територіально орієнтованого регулювання, які стимулюватимуть і створюватимуть умови для повоєнної модернізації структури економіки регіонів в контексті як її традиційної, так і інноваційної спеціалізації, що сприятиме підвищенню економічної спроможності регіонів і територіальних громад.

Враховуючи це, визначимо проблеми та пріоритетні завдання з регулювання структурно-просторової трансформації повоєнної економіки України.

⁹³ Ukraine Facility. Програма фінансової підтримки України від Європейського Союзу. URL: <https://www.ukrainefacility.me.gov.ua/>

Інтенсифікація використання мінерально-сировинного потенціалу регіонів України.

Сьогодні Україна, перебуваючи в значній залежності від міжнародної фінансової допомоги, демонструє прагнення максимально використовувати власні ресурсні можливості та конкурентні переваги регіонів, в тому числі і пов'язані з місцем їх розташування. Це стосується і мінерально-сировинного потенціалу територій, який у довоєнний період відігравав важливу роль в локалізації виробництва та економічній спеціалізації регіонів. За умов значної питомої ваги низько- та середньотехнологічних виробництв, а також енерго- і ресурсомістких галузей промисловості в Україні сформувалась сировинна спеціалізація економіки країни, що впливало на зниження рівня її диверсифікованості. До того ж в умовах задекларованого в світі переходу до енергетики низьковуглецевого типу в Україні зростають потреби економіки щодо використання мінеральної сировини.

Військові дії в Україні призвели до втрати ресурсів окупованих та наближених до районів бойових дій регіонів, зокрема, значної кількості родовищ газу, нафти, вугілля, літію, рідкісноземельних металів, 70% яких були сконцентровані у Донецькій, Луганській та Дніпропетровській областях. Майже 50 % усіх джерел відновлюваної енергії, включно із 89 % вітрових електростанцій та 80% запасів морських вуглеводнів наразі перебувають під контролем РФ⁹⁴. Крім того, у 2022 році РФ захопила родовища Білозерського та Приазовського залізрудних районів у Запорізькій і Донецькій областях та Велико-Токмацьке родовище марганцевих руд у Запорізькій області⁹⁵. На сьогодні більше половини родовищ залізної руди розташовані на непідконтрольних територіях, або мають суттєві пошкодження внаслідок бойових дій. Крім того, за вартістю збитків і втрачених коштів добувна галузь перебуває на третьому місці після інфраструктури та руйнувань житлового фонду.

Вилучення вказаних ресурсів з господарської діяльності безумовно призведе до змін у структурі економіки не тільки окупованих індустриальних регіонів, а й решти. Розв'язання цих проблем потребує стратегічних управлінських рішень щодо розвитку добувної промисловості, зокрема щодо вдосконалення законодавчої бази з питань користування надрами, диверсифікації видобування, в тому числі шляхом залучення іноземних інвестицій і технологій у розвиток галузі. При цьому, згідно орієнтирів вище згаданого Плану реформ Ukraine Facility, розвиток сектора критичних матеріалів і сировини, передбачає збільшення його внеску в національну

⁹⁴ Війна за українські надра: Росія намагається забезпечити своє майбутнє сировиною з України URL: <https://bintel.org.ua/analytics/viy-na-za-ukrainski-nadra-rosiya-namagaetsya-zabezpechiti-svoe-maybutne-sirovinoyu-z-ukraini>

⁹⁵ Підземні багатства України. Скільки з них захопила Росія і чому вони можуть бути втрачені назавжди. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cqv0v18x2d3o>

економіку шляхом нарощення обсягів видобутку та його інвестування, а також зміцнення позицій України на глобальному ринку критичних матеріалів та продукту з доданою вартістю⁹⁶.

Навіть за умов війни сьогодні значно зросла зацікавленість іноземних інвесторів до сфери надрокористування та видобування України. Прикладом може слугувати низка фактів. Так, турецька фірма Onur Group, яка у 2023 році придбала компанію «Рокитнівський спецкар'єр» видобуває граніт у Рівненській області та оголосила про свої наміри інвестувати 50 млн доларів у розробку графітового родовища на півночі Хмельниччини. А компанія BGV Group Management, яка почала видобуток піску в Житомирській області, проявляє зацікавленість до розробки родовищ урану на Миколаївщині⁹⁷.

На користь наявності потенціалу розвитку добувної сфери свідчить те, що у 2023 році сукупний дохід підприємств добувної галузі зріс на 13% порівняно з першим роком війни. Дві державні компанії заробили половину від усього доходу лідерів добувної промисловості – «Укрнафта» і «Укргазвидобування». Основними підприємствами галузі, які забезпечили зростаючу динаміку доходів стали також суб'єкти підприємницької діяльності розташовані у Дніпропетровській (ДТЕК Павлоградвугілля, Північний гірничо-збагачувальний комбінат), Полтавській (Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат, Єристівський гірничо-збагачувальний комбінат) та Донецькій (Шахтоуправління Покровське, Збагачувальна фабрика Свято-Варваринська) областях⁹⁸. На жаль, підприємства розташовані в Донецькій області в умовах сучасних змін на фронті можуть призупинити свою діяльність, що матиме негативний вплив на розвиток галузі.

Важливість цього пріоритету секторальних реформ засвідчує не тільки його потенційна здатність залучення інвестицій, а й впровадження інноваційних технологій. Так, зменшення вугільного потенціалу країни внаслідок окупації східних регіонів країни вимагатиме перехід від безпосереднього використання вугілля для отримання електроенергії та освоєння нових технологій газифікації вугілля та неенергетичного використання цього ресурсу.

У 2021 році в Україні була розроблена Загальнодержавна програма розвитку мінерально-сировинної бази України на період до 2030 року, реалізація якої мала б забезпечити потреби крани у мінеральних ресурсах за рахунок власного видобутку, зменшити залежність України від їх імпорту та збільшити експортний потенціал шляхом видобутку корисних копалин, що

⁹⁶ Ukraine Facility. Програма фінансової підтримки України від Європейського Союзу. URL: <https://www.ukrainefacility.me.gov.ua/>

⁹⁷ П'ять ключових трендів розвитку добувної галузі України в 2023 році. продукту з доданою вартістю <https://www.gmk.center/ua/opinion/p-yat-kljuhovih-trendiv-rozvitku-dobuvnoi-galuzi-ukraini-v-2023-roci/>

⁹⁸ На 13% більше заробили лідери добувної промисловості у 2023 році. URL: <https://opendatabot.ua/analytics/index-mining-industry-2024>

мають великий попит на світовому ринку. Однак діюча програма потребує удосконалення, а політика у сфері надрокористування та видобування вимагає змін, зокрема, щодо удосконалення законодавчо-нормативної бази із спрощення процедури отримання спецдозволів на користування надрами, правил розробки газових та нафтових родовищ та інших аспектів процесу організації надровидобування, створення умов для залучення інвестицій у розробку корисних копалин так званої «стратегічної сировини» та подальшої цифровізації галузі. Цей процес вже розпочався з 2022 року запуском електронного кабінету надрокористувача, Державного геологічного веб-порталу, проведення електронних аукціонів і торгів тощо. В межах євроінтеграційного поступу України вкрай необхідним стане долучення України до розробки Сировинної Стратегії ЄС до 2030 року.

Низка експертів вважає, що з огляду на значний природно-ресурсний потенціал України важливу роль у прискоренні післявоєнного відновлення економіки матимуть такі ресурсномісткі галузі, як атомна енергетика, виробництво енергоносіїв, важке і транспортне машинобудування, виробництво титану, літію та алюмінію, чорна металургія, аграрне виробництво і будівництво⁹⁹. Кожна з цих сфер були галузями спеціалізації ресурсомісткої економіки українських регіонів. Так, найвищі значення коефіцієнту ресурсомісткості економіки характерні для Дніпропетровської (0,18), Кіровоградської (0,17), Рівненської (0,16), Вінницької (0,13), Миколаївська (0,11), Полтавська (0,11) та Хмельницька областей. Закономірно, що до регіонів-лідерів за рівнем ресурсомісткості економіки належать аграрні регіони та регіони із значними покладами мінерально-сировинних ресурсів.

Відповідно до вищевказаного, необхідним кроком в умовах відбудови економіки країни має стати покращення інституційного забезпечення у сфері надрокористування. Важливим аспектом реалізації стратегії реформ щодо ефективізації використання мінерально-сировинного потенціалу територій є забезпечення узгодження державних інтересів, інтересів регіонів і територіальних громад. Ця проблема піднімає низку питань, які теж потребують чіткого урегулювання. Крім того, формування переліку стратегічних галузей має відбуватися на основі проведення міжгалузевих досліджень щодо наявності перспектив розвитку певних видів економічної діяльності з огляду на кон'юнктуру внутрішнього та зовнішнього ринків та наявний ресурсний потенціал регіонів і територіальних громад.

Стимулювання інвестиційної діяльності та заходи щодо забезпечення капітальних інвестицій.

Варто також відзначити, що військові завдали регіонам різної шкоди, що зумовить різницю в їхніх пріоритетах повоєнного відновлення. Ці

⁹⁹ Данилишин Б. Структурні реформи, які здатні змінити. Україну. URL:<https://www.epravda.com.ua/columns/2022/05/31/687649>

пріоритети ґрунтуватимуться на оцінці ступеня руйнування інфраструктури, стану місцевої економіки, віддаленості від лінії фронту тощо. Так, для тилкових регіонів Західної України, які межують з ЄС, диверсифікація структури економіки частково зазнає впливу за рахунок релокованих підприємств, а також розвитку ІТ-сфери, креативних індустрій та сфери послуг і тому вони можуть стати ключовими напрямками повоєнного відновлення цих регіонів. Йдеться про можливість залучення іноземних інвестицій у спільні з європейськими партнерами проекти з розвитку транспортно-логістичної та прикордонної інфраструктури, туристичної індустрії, торгівлі та побутового обслуговування населення. А зростання інвестиційної привабливості цих сфер сприятиме будівництву нових автопортів, виставкових центрів, транзитних хабів та модернізації існуючої інфраструктури.

Ще у передвоєнні роки український бізнес стикався з проблемою залучення інвестицій. Основний обсяг інвестицій залучався у сферу послуг - в торгівлю, сектор фінансових послуг (рекапіталізація банків), операції з нерухомістю, а первинний і вторинний сектори відчували брак інвестицій¹⁰⁰. Так, у 2021 році 69% усіх капітальних інвестицій були здійснені за рахунок власних коштів підприємств та організацій. До основних перепон активізації інвестиційної діяльності відносили: неврегульованість захисту права власності; бюджетно-податкову політику; низький рівень свободи переміщення фінансових ресурсів тощо.

В умовах повномасштабної війни проблема недостатності інвестицій та створення сприятливого інвестиційного клімату в країні вкрай загострилась. Попри війну Україна все ж таки залучає значні інвестиції у розвиток окремих секторів та ВЕД від іноземних компаній. Сьогодні інвестиції надходять у: гірничо-металургійний комплекс («АрселорМіттал Кривий Ріг» - м. Кривий Ріг); добувну промисловість (Onur Group, Туреччина - Хмельницька і Рівненська області); машинобудування (Amsted Rail, США - Львівська область), енергетику (Onur Group, Туреччина - Закарпатська область); хімічну промисловість (Bayer, Німеччина - Житомирська область; «Henkel», Німеччина - Київська область); галузь будівельних матеріалів (Kingspan Group, Ірландія, Fixit, Німеччина - Львівська область; GreenMix Ізраїль. Київська область), харчову промисловість (Nestlé, Швейцарія - Волинська область); (Alsberg Ukraine, Данія - м. Львів, м. Київ, м. Запоріжжя), Philip Morris, США - Львівську область).

Сучасна інвестиційна діяльність безпосередньо пов'язана із участю бізнесу у різних європейських та світових площадках. Так, у липні 2024 року інвестиційні можливості України були представлені на URC MARKETPLACE в

¹⁰⁰ Основа економічного зростання України - сприятливий інвестиційний клімат. URL: <https://interfax.com.ua/news/blog/919255.html>

Лондоні, де були задекларовані стратегічні інвестиційні проекти та можливості із залучення боргового та акціонерного капіталу в шести ключових секторах¹⁰¹:

- ✓ будівництва та інжинірингу (виробництва будівельних матеріалів, обладнання, конструкторських робіт);
- ✓ енергетики (виробництві “зеленої” енергії, водню та біометану);
- ✓ логістики (модернізації транспортної інфраструктури);
- ✓ аграрному (глибокої переробки та повного використання відходів);
- ✓ видобування корисних копалин (виробництва літій-іонних акумуляторів та електромобілів), критичних мінералів та виробництво продуктів з них (виробництва літій-іонних акумуляторів та електромобілів);
- ✓ охорони здоров’я та фармацевтики.

Для залучення інвестицій в умовах війни необхідно запровадити заходи в сфері боргового фінансування, в тому числі з надання гарантій держави щодо їх захисту.

З метою стимулювання інвестиційної діяльності та подальших кроків з відновлення промислового виробництва та наповнення місцевих бюджетів з 1 січня 2024 року набрав чинності Закон України «Про внесення змін до Закону України "Про фінансові механізми стимулювання експортної діяльності" щодо страхування інвестицій в Україні від воєнних ризиків», який регламентує страхування та перестраховування експортних кредитів як міжнародних, так і вітчизняних на створення об’єктів та інфраструктури переробної промисловості та експорту товарів (робіт, послуг) українського походження, а також страхування та перестраховування прямих інвестицій в Україну від воєнних або політичних ризиків¹⁰².

Згідно Закону, в Україні запроваджується механізм страхування немайнових воєнних та політичних ризиків, яке здійснюватиметься Експортно-кредитним агентством (ЕКА) засновником та акціонером якого є держава в особі Кабінету Міністрів України. Метою діяльності цієї інституції є підтримка та стимулювання масштабної експансії експорту товарів (робіт, послуг) та захист експортерів від ризиків неплатежів та фінансових втрат, а також посилення кредитної політики підприємств. Слід також відзначити, що вказаний механізм є складовою державної економічної політики «Зроблено в Україні» в рамках якого вітчизняні виробники мають активніше використовувати державну підтримку підприємницької діяльності з постачання товарів на зовнішні ринки. З початку 2024 року найбільш активно користувалися страхуванням ЕКА експортери з м. Києва (1,15 млрд

¹⁰¹ Дайджест відновлення України. URL: https://rdo.in.ua/sites/default/files/pdf/digest66_ukr_2.pdf

¹⁰² Про внесення змін до Закону України "Про фінансові механізми стимулювання експортної діяльності" щодо страхування інвестицій в Україні від воєнних ризиків. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2023, № 134, ст.788. Законодавство України. сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3497-IX#Text>

підтриманого експорту), Львівської області (1,1 млрд грн) та Вінниччини (243 млн грн)¹⁰³.

Відповідно до розробленого механізму страхування, експортоорієнтовані підприємства України матимуть можливість отримати страховий поліс, який внесений Національним банком України до переліку прийнятних забезпечення за позиками. Для іноземних компаній цей поліс доступний через експортно-кредитні агентства Великобританії, Японії, Німеччини, Франції, Канади, Австралії, Ізраїля, Польщі та спеціалізовані організації (трастові фонди "Підтримка реконструкції та економіки України" (SURE) MIGA, DFC, UKEF, ЄБРР та інші.

Так, наприклад, Національна експортно-кредитна агенція Сполученого Королівства (UKEF) виділила 200 млн фунтів стерлінгів на страхування політичних і воєнних ризиків для британських інвесторів, які розглядають можливості інвестування в Україну. Американською міжнародною фінансовою корпорацією розвитку (DFC) публічно оголошений ресурс в 1 млрд\$¹⁰⁴.

Таким полісом вже скористались індустриальний парк у Львівській області і промислове підприємство у Київській області¹⁰⁵.

КМУ до воєнних ризиків відніс поширені в міжнародній практиці страхові ризики: воєнний конфлікт, включаючи війну або збройний конфлікт, збройну агресію, бойові дії, масові заворушення; насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, терористичні акти та/або диверсії, окупацію, анексію. До політичних ризиків віднесено: здійснене органами державної влади України примусове відчуження майна/вилучення суб'єкта господарювання (позбавлення права власності на майно); безпідставне (незаконне) відкликання ліцензії з боку регулятора ринку або примусове припинення діяльності суб'єкта господарювання державними органами, що встановлене рішенням суду і набрало законної сили, окрім випадків, коли таке припинення діяльності спричинене невиконанням суб'єктом господарювання вимог законодавства; невиконання або відмова від виконання державою зобов'язань, визначених законодавством, стратегічними або програмними документами, затвердженими в установленому законодавством порядку, та/або інвестиційним договором за умови, що суб'єкт господарювання має право вимагати виконання таких зобов'язань; введення державою заборони (платіжні ембарго, мораторій) на здійснення

¹⁰³ «Зроблено в Україні»: Обсяг підтриманого ЕКА е з початку року наближається до 3 млрд. ГРН. URL: <https://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=25d39a20-c06c-4f20-a817-a02d7f14f8e0&title=ZroblenoVUkraini-ObsiagPidtrimanogoEkaEksportuZPochatkuRokuNablizhatsiaDo3-MlrdGrn>

¹⁰⁴ Чи врятує бізнес страхування воєнних ризиків. URL: <https://www.businessz.com.ua/news/events/14045>

¹⁰⁵ Україна запроваджує страхування інвестицій від воєнних ризиків. URL: <https://sluga-narodu.com/ukraina-zaprovadzhuie-strakhuvannia-investytsiy-vid-voiennykh-ryzykiv/>

розрахунків; неможливість конвертації валюти або переказу валюти за кордон суб'єктом господарювання, крім випадків, передбачених законодавством¹⁰⁶.

Вважаємо, що використання цього інструменту може позитивно вплинути на інвестиційну активність бізнесу, зростання обсягів інвестицій в складних умовах ведення підприємницької діяльності та забезпечить розширення можливостей. Захист інвестицій, запровадження гарантій для інвесторів, покращення прозорості та боротьба з корупцією – основні завдання з покращення інвестиційного клімату. Експерти страхового ринку зазначають, що масштаб застосування описаного вище механізму страхування залежатиме від вартості страхового полісу, яка враховуватиме розмір і характер інвестицій, рівень ризику і можливості підприємств їх оплачувати, платоспроможності держави та політичної стабільності. Однак його позитивний вплив на регіональний та місцевий бізнес незаперечний.

Необхідно також відзначити, що для різних видів інвестицій існують різні ризики, тому набір інструментів регулювання інвестиційних процесів матиме комплексний характер і включатиме заходи із страхування ризиків, з надання податкових пільг та забезпечення прозорості їх розподілу та використання.

Загалом, залучення інвестицій у створення нових виробничих ланцюгів, нових продуктів та включення країни у складні ланцюги доданої вартості і відновлення зруйнованих та будівництво нових об'єктів сприятиме не тільки зростанню інвестиційної активності в регіонах, а й рівня технологічності економіки та її інноваційності.

Підвищення інноваційної активності регіонів та розвиток центрів інноваційного підприємництва

Сучасні зміни структури економіки регіонів України зумовлені впровадженням інновацій у виробничу, управлінську, освітню та інші види економічної діяльності.

На жаль, Україна є аутсайдером серед країн за рівнем наукоємності ВВП, який впродовж 2013-2024 років щорічно зменшується. Так, виконані в Україні дослідження і розробки у 2024 році становили лише 0,17% ВВП, або десяту частину від законодавчо встановленого показника, в той час як в середньому по країнах ОЕСР цей показник становить 2% ВВП; у Швейцарії – 3,4%; Кореї – 4,2%; Ізраїлі – 4,3% ВВП.

Основну увагу органів влади слід також зосередити на удосконаленні інноваційної інфраструктури, стимулюванні розвитку венчурного підприємництва тощо. Окрім активізації власних інноваційних розробок необхідно створювати також і спеціальні умови для диверсифікації зовнішньоекономічної діяльності та налагодження зв'язків бізнесу й наукових

¹⁰⁶ Кабмін затвердив перелік воєнних та політичних ризиків та порядок їх страхування та перестраховання. URL: <https://forinsurer.com/news/24/04/11/43669>

установ із партнерами з передових країн світу, заохочувати їх до трансферу технологій. Одночасно має відбуватись активний розвиток мереж креативних індустрій та сучасних інформаційно-освітніх центрів, що дозволить забезпечувати системний обмін інформацією між органами місцевого самоврядування та представниками бізнесу й іноземними компаніями. Пріоритетними сферами такої взаємодії повинні стати: трансфер інноваційних технологій; обмін досвідом у сфері енергомодернізації комунального господарства та економіки загалом, що сприятиме зниженню енерговитратності бізнесу та житлово-комунального господарства; розбудові та модернізації об'єктів транспортно-логістичної, інформаційної, маркетингової, інституційної та інноваційної інфраструктури регіонів, а також розширенню практики створення стартапів.

Стартапи, які є джерелом нових ідей і технологій відіграють важливу роль у формуванні центрів інновацій по всьому світу. Так, висока концентрація стартапів на душу населення характерна для Ізраїля, де вони активно розвиваються у сферах кібербезпеки, штучного інтелекту та медичних технологій. Серед європейських країн активним розвитком стартапів вирізняється Естонія.

Сьогодні розвиток стартапів в Україні пов'язаний із розбудовою інноваційної інфраструктури, тобто створенням нових інкубаторів, акселераторів, коворкінгів, які підтримують їх розвиток на місцях. До позитивів поширення цих суб'єктів слід віднести зростання інтересу інвесторів та фокусування на вирішенні локальних потреб. Активний розвиток стартапів сприятиме формуванню сучасних інформаційно-освітніх центрів, що дозволить забезпечувати системний обмін інформацією між органами місцевого самоврядування, представниками бізнесу й іноземними компаніями.

На жаль, на розвиток стартапів впливають і негативні чинники, а саме: недосконалість системи захисту прав інтелектуальної власності, несприятливий інвестиційний клімат, втрата контрактів через ризики високої нестабільності, втрата ключових партнерів та постачальників внаслідок військових дій, а також високі ризики інвестування та брак спеціалістів, як наслідок еміграції та мобілізації, тощо.

За результатами опитування, проведеного Gradus Research Plus, з початку війни 47% розпочали проєктів стикаються з відсутністю замовлень через обмеження ринків, 26% назвали проблемою витік кадрів. Однак, серед 18% опитаних стартапів в Україні розпочали свою діяльність саме з початку повномасштабної війни у порівнянні з 2% відкриттів нових традиційних бізнесів¹⁰⁷.

¹⁰⁷ Стартапи в Україні та їх розвиток в умовах війни. <https://mixfin.com/ua/blog/ukrainski-startapy-ta-yikh-rozvytok>

Нині спостерігаємо нерівномірне представлення стартапів у різних регіонах України, а висока їх концентрація зумовлена здебільшого наявністю потужних університетів і дослідницьких інститутів, доступністю до різних джерел капіталу (венчурних фондів, державних та інших грантів тощо) та розвиненістю мережевих зав'язків з інвесторами, менторами та іншими учасниками.

У 2021 році найбільша частка стартапів в Україні припадала на три регіони: м. Київ (53,2%), Харківську (10,8%) та Львівську (8,2%) області.

В табл. 2.9 представлено найбільші центри концентрації стартапів. Як бачимо, діяльність стартапів була зорганізована не тільки в регіональних центрах, а й в межах регіонів.

Таблиця 2.9. Регіональні центри діяльності стартапів, профінансованих УФС та їх спеціалізація

Регіон	Сфера застосування
м. Вінниця	Штучний інтелект, ІТ
м. Дніпро	Охорона здоров'я, штучний інтелект, ІТ, енергетика та екологія, освітні технології, промисловість, медіа та реклама, кібербезпека та безпека, відновлювальна енергетика.
Донецька область	Роздрібна торгівля
м. Житомир	ІТ, медіа та реклама
м. Запоріжжя	Промисловість, кібербезпека та безпека
Запорізька область	ІТ, роздрібна торгівля, штучний інтелект
м. Івано-Франківськ	Енергетика та екологія, промисловість, роздрібна торгівля
м. Київ	Освітні технології, ІТ, промисловість, штучний інтелект, агротехнології, роздрібна торгівля, медіа та реклама, охорона здоров'я, блокчейн, енергетика та екологія, кібербезпека та безпека, інфраструктурна відбудова
Київська область	ІТ
м. Львів	Охорона здоров'я, штучний інтелект, освітні технології, ІТ, роздрібна торгівля, розумний дім, е-комерція, енергетика та екологія, кібербезпека та безпека, ІТ
Львівська область	Освітні і медичні технології
м. Одеса	ІТ, медіа та реклама, штучний інтелект, промисловість, роздрібна торгівля, блокчейн, енергетика та екологія
м. Рівне	ІТ, електронний уряд, охорона здоров'я, освітні технології,
м. Тернопіль	Охорона здоров'я.
м. Харків	Медіа та реклама, роздрібна торгівля, освітні технології, охорона здоров'я, ІТ, штучний інтелект, електронний уряд, кібербезпека та безпека, енергетика та екологія, агротехнології, блокчейн,
м. Херсон	Переробна промисловість
м. Черкаси	Роздрібна торгівля
м. Чернігів	Роздрібна торгівля, енергетика та екологія

*Складено за: ¹⁰⁸

З початком повномасштабної війни діяльність стартапів здебільшого концентрувалась на потребах: безпеки і кібербезпеки (розробка та вироблення тактичних військових радіосистем, мобільних додатків для

¹⁰⁸ Український фонд стартапів. URL: <https://usf.com.ua/startups/>

кібербезпеки та ін.); охорони здоров'я (виготовлення біонічних протезів, розробка систем оптимізації роботи персоналу, мобільні додатки); розробці агротехнологій (розробка автоматичних дронів для внесення засобів захисту рослин і підживлення та комплексних рішень на базі безпілотних літаків); відновленні інфраструктури (розробка систем для пошуку та ідентифікації мін та снарядів).

Сьогодні Український фонд стартапів започаткував нову програму для грантової підтримки створення та розвитку інноваційної продукції подвійного призначення: технологій, процесів, що відрізняють таку продукцію від існуючих на ринку або відповідають існуючому попиту одночасно як від приватних осіб, так і держави. Грант надається у розмірі до 35 000 доларів США для розвитку стартапів у таких сферах, як: оборона; кібербезпека; охорона здоров'я; освіта; інфраструктурна відбудова¹⁰⁹. За даними Мінцифри, майже 30% усіх поданих заявок на нову грантову програму від Українського фонду стартапів — проекти в галузі military-tech. З 2022 року активно почали розвиватися стартапи націлені на потреби ЗСУ (Himera, Zvook, Falcons, Drone Space, Frontline та ін.), а у 2023 р. створено defense-tech кластер Brave1, який об'єднав понад 800 проєктів для військово-оборонного комплексу та кібербезпеки¹¹⁰.

Окрім міжнародної підтримки визначальну роль у розвитку стартапів має належати регіональним та місцевим органам влади, зокрема шляхом використання механізму ваучерної підтримки чи відшкодування відсотків за кредитами. Для прикладу, Львівська міська рада започаткувала конкурс ваучерної підтримки підприємців, які розробляють, створюють, впроваджують та реалізують інноваційну продукцію з подвійним призначенням для застосування як у цивільних, так і у військових цілях (у сфері охорони здоров'я, безпеки та оборони: реабілітації, протезування). Такий ваучер на проєкти подвійного призначення на суму до 300 тис. грн зможуть отримати юридичні та фізичні особи-підприємці, які зареєстровані на території Львівської міської територіальної громади¹¹¹.

Окрім того, для активізації діяльності стартапів регіональна та місцева влада мають:

- ✓ сприяти створенню «майданчиків» для виготовлення, тестування і популяризації інновацій (R&D-лабораторії, індустріальні парки тощо);

¹⁰⁹ Український фонд стартапів запускає нову програму грантової підтримки проєктів подвійного призначення. <https://usf.com.ua/ukrainskij-fond-startapiv-zapuskaie-novu-programu-grantovoi-pidtrimki-proiektiv-podvijnogo-priznachennya/>

¹¹⁰

https://speka.media/investicii-defense-tech-ukrayinski-startapi-2024-p6m2yo?utm_source=google&utm_medium=cpc&utm_campaign=21107681931&gad_source=1

¹¹¹ Львівська міська рада: <https://city-adm.lviv.ua/news/economy/300612-300-tys-hm-na-proieky-podviinoho-pryznachennia-konkurs-vid-lvivskoi-miskoi-rady>

- ✓ стимулювати розвиток людського капіталу шляхом налагодження співпраці університетів і науково-дослідних інституцій та бізнесу, що забезпечуватиме підготовку кадрів та проведення досліджень;
- ✓ сприяти формуванню онлайн-платформ, заходів тощо.

Попри наявні виклики, перспективи розвитку стартапів в регіонах України залишаються позитивними. Зростання екосистеми, збільшення інвестицій та фокус на локальні потреби створюватимуть сприятливі умови для появи нових успішних проєктів та *формування центрів інноваційного підприємництва*.

Потужним інноваційним драйвером та важливим фактором ефективної повоєнної відбудови економіки регіонів виступатиме цифровізація економіки, державного та публічного управління. Впровадження цифрових технологій у різні сфери економіки має стати каталізатором ефективного економічного відновлення та просторово-структурних зрушень, з огляду на те, що:

- ✓ цифрові інструменти сприятимуть реформуванню галузей та секторів економіки, що постраждали внаслідок війни (охорони здоров'я, освіти та підвищення кваліфікації);
- ✓ цифрова трансформація у всіх ВЕД сприятиме зростанню якості виготовлених товарів і наданих послуг при одночасному значному скороченні витрат;
- ✓ створення нових цифрових платформ для залучення фінансової підтримки та координації інноваційних проєктів зробить процес відбудови більш прозорим, ефективним та придатним до моніторингу як з боку органів влади, так і з боку громадськості та суб'єктів господарювання. Крім того використання цифрових платформ дозволить спростити виконання операцій, сформувати сучасні мережі зв'язків й обміну інформацією;
- ✓ розвиток military-tech-індустрії та використання інноваційних рішень у цій сфері стають важливим кроком у забезпеченні безпеки та обороноздатності країни;
- ✓ удосконалення інформаційного забезпечення державного та публічного управління підвищить рівень прозорості дій влади, покращить комунікаційні зв'язки між владою і населенням, а також підвищить інтенсивність інформаційного обміну між ними.

В Україні з 2019 року функціонує Міністерство цифрової трансформації України та започатковано процес цифровізації економіки, державного та публічного управління. Після початку повномасштабного вторгнення Міністерство цифрової трансформації ініціювало низку нових цифрових технологічних проєктів в сфері оборони і безпеки, таких як «Фронт цифрової дипломатії» (у співпраці з глобальними лідерами індустрії, такими як Meta, Palantir, Amazon), «Армія дронів», «ІТ-армія України», нові функції застосунку «Дія» (eVorog, гра eBayraktar), а також NFTпроєкт «Museum of War». Створено

також такі цифрові платформияк: Damaged.in.ua¹¹², яка займається оцифровкою даних для оцінювання збитків та планування проєктів відбудови та UNATED 24, створеної для реалізації цільових проєктів з підтримки армії, медицини та відбудови країни¹¹³ та інші.

Протягом 2023 року за сприяння Офісу з розвитку підприємництва та експорту в Україні було впроваджено близько 70 цифрових сервісів та реалізовано понад 3,5 тис. проєктів щодо розвитку бізнесу, а також впроваджено 6 освітніх програм для підприємців¹¹⁴.

Відповідні цифрові проєкти реалізуються на рівні державної, регіональної та місцевої влади у вигляді створення аналітичних порталів з розміщення інформації для бізнесу, науково-експертного середовища та громадськості. Ця інформація стосується динних щодо соціальних та економічних процесів в регіонах. Це і Опендатабот, який надає доступ до різних держаних реєстрів в режимі реального часу, інформаційні ДАШборди регіонів, на яких представлено мапи інвестиційних об'єктів регіонів, дані про внутрішньопереміщених осіб, реєстр функціональних територій регіонів, аналіз виконання обласних цільових програм, інформація щодо надання адміністративних послуг тощо.

Слід також зазначити, що в Міністерстві розвитку громад, територій та інфраструктури України планують розробити та удосконалити для прозорого і підзвітного процесу відбудови України ще понад 10 нових цифрових інструментів. Це насамперед онлайн платформи, портали та електронні реєстри, які дозволятимуть проводити моніторинг процесу відбудови, отримувати послуги у сфері містобудування тощо.

Сьогодні Україна в сфері цифровізації потребує продовження дії та оновлення діючої Стратегії цифрової трансформації України до 2025 року в напрямку посилення заходів для захисту даних і цифрової інфраструктури від кібератак і забезпечення цифрової інклюзивності, а також поповнення фінансового і кадрового ресурсу та розбудови технічної інфраструктури.

Зазначимо також, що подальша цифровізація економіки та управління сприятиме забезпеченню прогресивних структурних зрушень за рахунок зменшення використання матеріальних ресурсів та переходу до інформаційних ресурсів, що сприятиме скороченню витрат виробництва, створенню нових технологічних продуктів та виведенню їх на світовий ринок, підвищенню рівня конкурентоспроможності територій тощо.

¹¹² UADamage URL: <https://uadamage.info/>

¹¹³ На United24 з'явилися два нових напрямки, приєдналися ще п'ять амбасадорів. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubricsociety/3705231-na-united24-zavilisa-dva-novih-napramki-priednalis-a-se-pat-ambasadoriv-zelenskij.html>

¹¹⁴ Міністерство цифрової трансформації України. Результати Дія.Бізнес у 2023 році: розвиток української підприємницької екосистеми в умовах війни. URL: <https://thedigital.gov.ua/news/rezultati-diyabiznes-u-2023-rotsi-rozvitok-ukrainskoi-pidpriemnijskoi-ekosistemi-v-umovakh-viyini>

Загалом, відзначаючи вагомий вплив ресурсного чинника та інвестиційно-інноваційних процесів на структурну трансформацію економіки регіонів в період повоєнного розвитку України та їх регіонів зазначимо, що ключовими пріоритетами економічної політики, спрямованої на позитивні структурні зрушення в економіці регіонів має стати: фокусування структурної політики на пріоритетних секторах економіки та видах промислової діяльності із значним інноваційним потенціалом (ІТ, зелена енергетика, біотехнології, агросектор); створення екосистеми для інновацій (розвиток науково-дослідних інститутів, інкубаторів та акселераторів тощо); стимулювання зовнішніх і приватних інвестицій в т.ч. шляхом запровадження податкових пільг для інвесторів, які вкладають кошти в інноваційні проекти; запровадження програм підтримки стартапів та підтримки розвитку цифрової інфраструктури.

Підсумовуючи:

1. Досвід повоєнного відновлення економік балканських країн (Боснії і Герцеговини, Хорватії та Сербії) є корисним для України з огляду на євроінтеграційний курс України та величезні масштаби економічних втрат. Країни Західних Балкан стикнулись з низкою таких проблем, як і Україна сьогодні, серед яких - залежність від імпорту, негативний торговий баланс і висока зовнішня заборгованість, руйнування інфраструктури, втрата людського капіталу, зростання безробіття, слабкість інституцій тощо. Економічне відновлення цих повоєнних країн стало складним і тривалим процесом, а його успіх - результатом цілеспрямованої політики щодо впровадження низки інституційних змін, які покращили ділове середовище, зміцнили верховенство права та зменшили корупцію, а також сприяли посиленню їх економічної конвергенції з країнами-членами ЄС, проведенню ефективних структурних реформ в економіці і забезпеченню прозорості та ефективності використання фінансових ресурсів міжнародної допомоги, які залучались через програмні та грантові інструменти підтримки повоєнної реконструкції. Досягненню повоєнної стабілізації в балтійських країнах сприяло також прийняття низки стратегічних документів, розроблених владою цих країн у співпраці з міжнародними інституціями, які забезпечили поетапність економічної відбудови та контроль за фінансовими ресурсами.

2. Війна загострила існуючі структурні дисбаланси та посилила просторово-структурні зміни в економіці України. У довоєнний період структурні зміни в економіці України відбувались відповідно до загальносвітових тенденцій, таких як зростання частки зайнятих у сфері послуг, значна диференціація за рівнем технологічності секторів економіки та стратегічна орієнтація на розвиток низьковуглецевих виробництв. В умовах війни зросли просторово-структурні диспропорції економіки країни та сформувались нові можливості для диверсифікації структури економіки, у тому числі і за рахунок розвитку військово-оборонного комплексу.

Аналіз факторів, які впливають на інтенсивність структурних зрушень, засвідчив найбільший вплив на ці процеси рівня безробіття, міграційного приросту, частки обсягів реалізованої продукції малими підприємствами, частка обсягу реалізованої інноваційної продукції, наукоємності регіонів та низки просторових чинників, серед яких визначальними є щільність бізнесу, рівень урбанізації та інфраструктурного забезпечення. Однак, незважаючи на процеси релокації бізнесу внаслідок військових дій, позиціонування регіонів у міжрегіональну вимірі за показником щільності бізнесу не зазнало суттєвих змін.

В умовах війни найбільше капітальних інвестицій акумулюється у стратегічно важливих ВЕД, а саме у переробній промисловості, виробництві електроенергії, добувній промисловості, металургійному виробництві і безумовно у військово-оборонному виробництві.

Подолання руйнівних наслідків війни та побудова стійкої, конкурентоспроможної економіки України потребує глибоких структурних реформ та послідовної реалізації комплексної стратегії відновлення, пріоритетними завданнями якої мають стати:

- ✓ інтенсифікація використання мінерально-сировинного потенціалу регіонів країни шляхом удосконалення законодавчої бази з питань користування надрами, диверсифікації видобутку, залучення інвестицій і тому числі іноземних, у розробку корисних копалин "стратегічної сировини", цифровізації галузі для підвищення ефективності та прозорості її функціонування. Надзвичайної ваги набуває питання узгодження державних інтересів, інтересів регіонів і територіальних громад у сфері надрокористування;
- ✓ стимулювання інвестиційної діяльності шляхом запровадження заходів з гарантування захисту інвестицій, зокрема в сфері боргового фінансування та використання механізмів страхування інвестицій від воєнних та політичних ризиків. Важливим напрямом поживлення інвестиційної діяльності має стати підтримка експортерів через страхування експортних кредитів та надання інших форм державної підтримки;
- ✓ розвиток інноваційно містких галузей на основі запровадження державних програм з підтримки інновацій та науково-дослідницької діяльності, створення сприятливого середовища для розвитку стартапів та інноваційних підприємств, державної підтримки трансферу технологій та впровадження інноваційних рішень у виробництво та збереження і розвитку людського капіталу та підготовки кваліфікованих кадрів для інноваційних галузей.

Розділ 3. Дисбаланси розвитку регіональних ринків праці України та інструментарій їх подолання

3.1. Підходи до збалансування ринку праці в умовах воєнних конфліктів і нестабільності

Ринок праці – сегмент внутрішнього ринку, який в умовах кризи зазнає чи не найбільш деструктивного впливу, генеруючи, своєю чергою, активізацію широкого спектру викликів національної безпеки, життєздатності економіки та розбалансування регіонального розвитку. Як показують результати досліджень, дисбаланси тут – детермінанти соціальної безпеки людини, втрат людського потенціалу, знелюднення, депресивності та занепаду територій, громад, регіонів, порушення соціально-економічної стійкості та цілісності країни.

Таким чином, ринок праці відіграє значно більшу роль у соціально-економічній системі регіонального розвитку, ніж його виступ окремим сегментом внутрішнього ринку, призначеним для опосередкування відносин попиту і пропозиції праці. Попри це завдання на ринку праці як формуються, так і реалізуються інтереси держави, бізнесу і соціуму, створюються умови соціально-трудового життя населення. Ринок праці регіону слугує комплексним узагальненим індикатором цілого спектру соціально-економічних явищ та суспільних процесів. Однак, з іншого боку, вплив на нього також динамічно поширюється на більшість ключових параметрів соціального й економічного розвитку територій. Як показує світова практика, регулювання ринку праці є потужним фактором під час трансформації моделі просторового розвитку країни у сенсі структурного збалансування й стабілізації економіки, перетворення кількісних характеристик в якісні за прогресуючих темпів зростання.

Регіональні ринки праці одночасно і елементи економічної системи, що визначають динаміку економічного зростання, і потужні чинники багатьох соціальних процесів, включно з добробутом населення і задоволенням його базисних соціально-трудових потреб. З таких позицій йдеться про кругові взаємозв'язки еволюції ринку праці та водночас його вплив на поступ економіки і суспільства (рис. 3.1). Саме з огляду на це регіональна політика на

ринку праці зазвичай пов'язується зі процесами загальноекономічної динаміки і циклічними коливаннями в економіці.

Ринок праці еволюціонує (від лат. «evolutio» – розгортання; поступовий розвиток сутності при збереженні її якості в процесі кількісних змін, перетворень у часі; на відміну від розвитку може передбачати й деградацію, погіршення кількісних та якісних характеристик) в системі факторів впливу на нього у межах відповідної обраної державою (регіональними, місцевими органами влади) моделі економічного зростання, водночас, в значній мірі визначаючи ресурсний потенціал економічної системи.

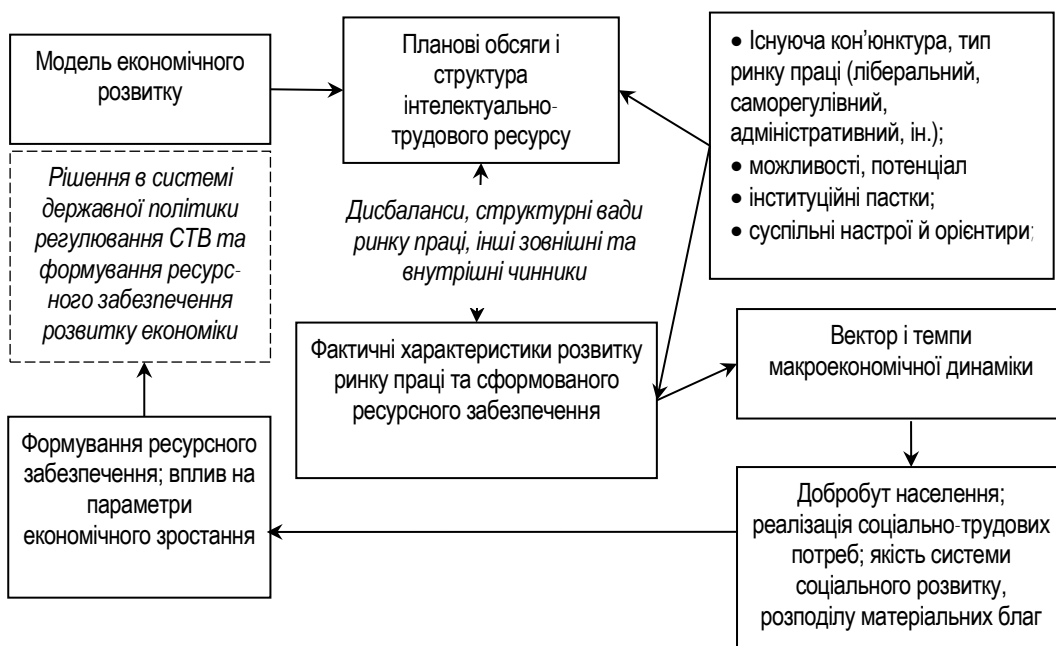

Рис. 3.1. Модель кругових взаємозв'язків функціонування ринку праці і соціально-економічного зростання

Джерело: авторська розробка.

Відомий широкий спектр моделей економічного розвитку, як суто на рівні теорій, так і прикладних методів, застосовуваних для забезпечення формування політики і практики економічного зростання й структурно-інституційних змін, поліпшення людського капіталу та якості життя, зокрема через сфери охорони здоров'я, освіти, зайнятості, умов праці і проживання і т. п. Вочевидь, на загал перелік моделей економічного зростання, як і різних комбінацій, стратегічних послідовностей і алгоритмів їх впровадження, недискретний, а обрання відповідної з них для практичної апробації було обумовлено внутрішніми і зовнішніми обставинами, стратегічними

орієнтирами політики розвитку економіки й суспільства. Відтак, це був або примус до адаптації за ситуації, що склалася, або свідоме бачення мети і засобів й слідування орієнтирам зростання.

Безпосередньо у контексті дослідження взаємозв'язків просторового розвитку та еволюції ринків праці вище методико-прикладне значення має аналізування досвіду моделей, по-перше, орієнтованих саме на формування і реалізацію економічного потенціалу (в тому числі інтелектуально-кадрового); по-друге, пов'язаних з найбільш актуальними на нині стратегіями економічного зростання. Йдеться передусім про глибину структурної перебудови та інституційних реформ, галузево-секторальну спеціалізацію, чинники піднесення й ефективізації в умовах глобалізації та інтеграції, тип індустріалізації тощо.

Базові моделі просторового розвитку й економічного зростання, як і процеси еволюції ринків праці, їх передумови, наслідки, підходи до регулювання тощо, беззаперечно, мають свою специфіку в умовах конфліктів і нестабільності. Як можливості економіки, так і рівень її економічної безпеки, включно з нівелюванням ризиків і загроз збереження структурних елементів (з-поміж яких ринок праці та пов'язані з ним процеси) послаблюються за умови, якщо у державі має місце збройний конфлікт, а також залишаються проблеми корумпованості, політичного популізму та спекуляції на патріотичних настроях, нелегального виробництва та збуту продукції, фіктивних угод, грошових махінацій, інших гібридних деформацій і загроз.

Воєнні конфлікти мають особливо критичні наслідки для ринку праці в порівнянні з, до прикладу, іншими типами криз і нестабільності, як от фінансові, політико-економічні та інші, у т. ч. світового масштабу, адже вводять і ринок праці, і економіку країни на загал у стан шоку, глибокої політико-економічної нестабільності. Якщо кризи мають здебільшого дискретний характер впливу, то війни завдають максимально глибинних негативних наслідків довгострокового характеру (рис. 3.2).

Це втрата вагової частки людського ресурсу, у т. ч. працездатного віку, докорінна зміна системно-структурних характеристик ринку праці, поширення його регіональних дисбалансів і диспропорцій, високий рівень складності проблеми відновлення через зменшення чисельності діючих суб'єктів господарювання, втрату доходів населення та фінансового ресурсу суб'єктів господарювання, що призводить до закономірного звуження в рази внутрішнього ринку, скорочення платоспроможного попиту на товари і послуги та, відповідно, ділової активності. За таких ситуацій спрацьовує й ефект мультиплікатора, коли починають активізуватися й інші деструктивні чинники, які заганняють і ринок праці і економічну систему на загал у стан критичної депресії. При цьому держава не має внутрішнього ресурсу, який міг би бути скерованим на стимулювання внутрішнього попиту і є безпосередньо

залежною від зовнішньої фінансової, технічної, технологічної й іншої підтримки.

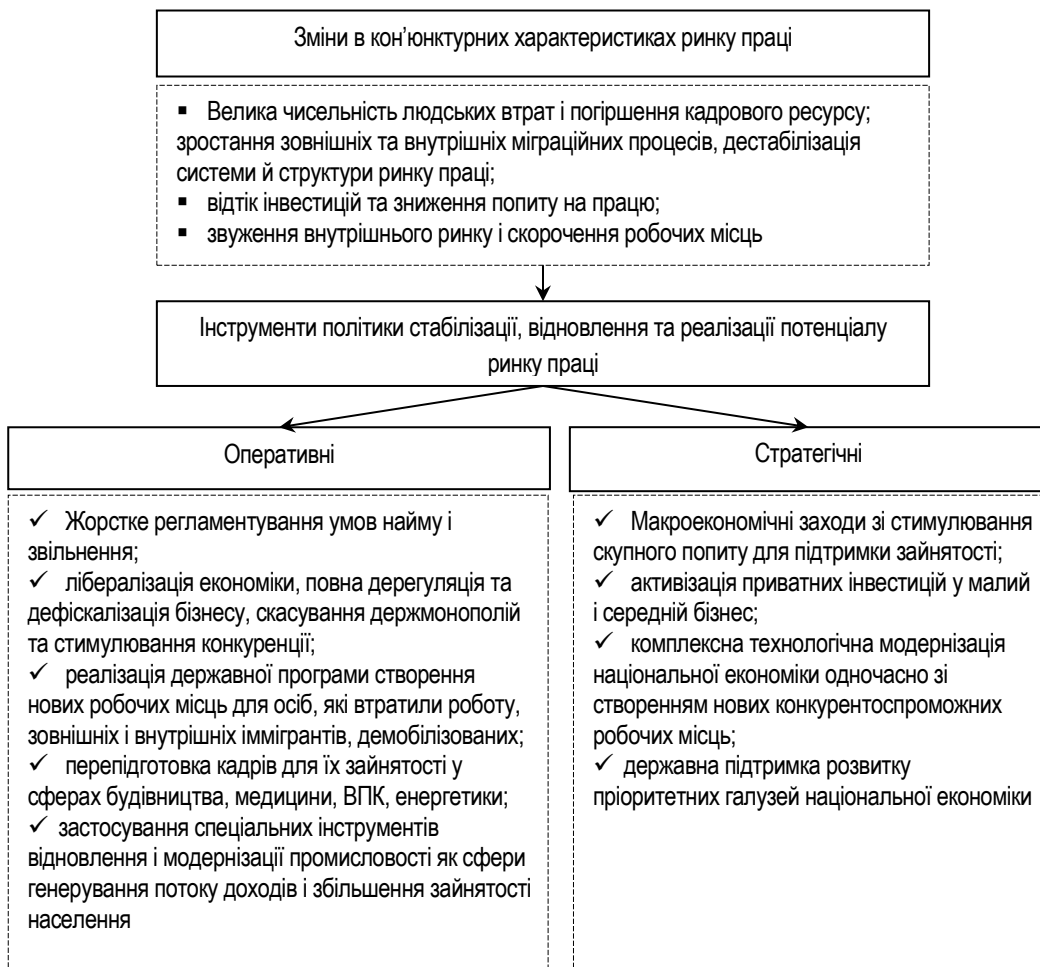

Рис. 3.2. Ключові положення еволюції ринку праці в умовах воєнних конфліктів і нестабільності

Узагальнено на основі ¹¹⁵.

Фактично, ринок праці потрапляє у фазу глибокої депресії, коли його поживлення залежить від комплексу оперативних, а також стратегічних заходів і засобів. При цьому, як показує світовий досвід, їх успішна реалізація ще не є запорукою відновлення. Все залежить від вдалого поєднання наявного

¹¹⁵ Як військові конфлікти впливають на економіку. URL: <https://mind.ua/openmind/20173685-yak-vijskovi-konflikti-vplivayut-na-ekonomiku>; Богдан Т. Післявоєнна відбудова: уроки з досвіду Балкан. URL: https://biz.censor.net/columns/3330248/pislyavoyenna_vidbudova_uroky_z_dosvidu_balkan; 5 історій економічного успіху після війни: світовий досвід для України. URL: https://lb.ua/economics/2022/04/13/513199_5_istoriy_ekonomichnogo_ustpihu_pislya.html.

ресурсного забезпечення і потенціалу, вірної стратегії і тактики відбудови економіки та суспільства, інших зовнішніх та внутрішніх чинників і умов. До прикладу, відомі наступні успішні моделі відновлення економіки та поживлення ринку праці країн Європи після Другої Світової Війни:

- ✓ ліберальна, де ключовими стали реформи скасування держмонополій і водночас стимулювання конкуренції та інвестицій, запуск механізмів приватизації, стабілізації фінансового сектора та переорієнтації військових підприємств на легку, харчову, текстильну промисловість, виробництво побутової техніки та автомобілів (Західна Німеччина), скасування розподільчої системи та державного адміністративного регулювання, запуск великих інфраструктурних проєктів (що супроводжувалося підвищенням рівня попиту на працю, створенням великої кількості нових робочих місць), як будівництво Національного ізраїльського водопроводу, енергетичних заводів і портів, потужні державні інвестиції в аграрний сектор та легку промисловість (Ізраїль);
- ✓ концентрації капіталу (Італія), коли ресурс зовнішньої допомоги був інвестований у кілька стратегічних підприємств (здебільшого машинобудування) національної економіки, а також проведено аграрну реформу, в підсумку якої розвинулося аграрне виробництво з одночасним попитом знову ж таки на продукцію машинобудування; ця галузь стала локомотивом нарощування експорту, залучення зовнішньої виручки, створення нових робочих місць та розвитку інших галузей національного господарства;
- ✓ поєднання лібералізму та демілітаризації (Японія), демонополізації ВПК, відкриття ринку землі та залучення в аграрний сектор, а надалі й інші види економічної діяльності, прогресивних технологій за проактивної банківської підтримки цих процесів; було визначено пріоритетні галузі економіки, зокрема на першому етапі електроніку та автомобілебудування, яким надано максимальну державну підтримку (за умови розвитку високотехнологічного виробництва) у формі субсидій, пільгових кредитів, високих мит на імпорт готової конкурентної продукції, обмежень іноземних інвестицій і демпінгових інструментів.

Світовий досвід державної політики розвитку ринку праці в моделі просторового розвитку в умовах війни та повоєнного відновлення можна узагальнити наступним: оперативні заходи держави мають спрямовуватися в першу чергу на нівелювання викликів і загроз втрати доходів і зайнятості біженців, вимушено переміщених осіб, мігрантів, а також осіб, які постраждали від воєнних дій; при цьому необхідна максимальна лібералізація економічних відносин та стимулювання збереження і розвитку бізнесу, особливо малого і середнього, за жорсткого контролю та регламентування найму і звільнення працівників, збереження їх соціально-трудова гарантії; заходи середньострокового характеру передбачають адаптацію трудового

ресурсу, підготовку і перепідготовку кадрів для тих видів діяльності, які найбільш затребувані у період повоєнного відновлення економіки; завдання стратегічного характеру зводяться до інвестицій у пріоритетні галузі економіки, високотехнологічні виробництва, розширення експортного потенціалу.

3.2. АНАЛІЗ СТРУКТУРНО-ДИНАМІЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ РЕГІОНАЛЬНИХ РИНКІВ ПРАЦІ: ПРЕВОЄННИЙ ПЕРІОД ТА СУЧАСНІ РЕАЛІЇ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

Внаслідок сильних суспільно-політичних потрясінь, зумовлених повномасштабною збройною агресією РФ проти України, суттєвих деструктивних змін зазнала економіка східних областей (зруйновано найбільші сталеливарні заводи у Маріуполі, Авдіївський коксохімічний завод, об'єднання «Азот» у Северодонецьку та інші підприємства), тоді як наслідки війни на заході України значно менші. Водночас серед різних секторів і галузей реальної економіки найбільшого удару зазнала промисловість. Російські ракети зруйнували всі основні нафтопереробні заводи, і, навпаки, ІТ-галузь залишилась практично неушкодженою: кількість вакантних місць там така ж, як і до війни. Такий нерівномірний вплив збільшив просторово-галузеві дисбаланси в економіці та посилив довоєнні структурні диспропорції на регіональних ринках праці.

Ключовими викликами для регіонів у *короткостроковому періоді* є перш за все посилення дисбалансів на регіональних ринках праці через скорочення робочих місць, зростання безробіття, загострення соціальної вразливості (прекаризація), зниження безпеки праці і захищеності зайнятості, звуження трудового потенціалу регіонів через втрату людських ресурсів. Західні, зокрема прикордонні, області України завжди вирізнялися вищою інтенсивністю міграційних процесів, що є одним із вирішальних факторів формування згаданих дисбалансів. Значний розрив спостерігається у забезпеченні робітничими кадрами. Доведено, що потреби на регіональних ринках праці не відповідають наявній пропозиції робочої сили. Для прикладу, у Львівській області зафіксовано майже 290 вакансій швачки (кравця, закрійника)¹¹⁶, при тому, що у регіоні функціонує 10 освітніх закладів (з них 2 у Львові), які готують таких фахівців. Причина полягає у трудовій міграції до Польщі, де пропонується вищий рівень заробітної плати, додатковий

¹¹⁶ Бондаренко М. У Державному центрі зайнятості розповіли, де найбільший дефіцит кадрів. *Факти* (22.02.2024). URL: <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20240222-u-derzhavnomu-czentr-zajnyatosti-rozpovily-de-najbilshyj-deficyt-kadriv>

соціальний пакет, кращі умови праці та інші переваги. Решта країн ЄС також залишаються міграційно привабливими. Так, з 2020 р. в Німеччині значно пом'якшені закони щодо працевлаштування фахівців робітничих професій з-поза меж ЄС, у Чехії зросли квоти на працівників з України, а сама Польща продовжує знімати обмеження для полегшення доступу українських мігрантів до своїх ринків праці та освітніх послуг.

Що ж до *довготривалих викликів*, то для України в цілому, як і регіонів зокрема, надважливим завданням залишається інтеграція в європейський економічний простір. Одним із напрямів реалізації цього завдання є *підвищення конкурентоспроможності вітчизняного ринку праці та посилення конвергенції* ринків праці України та ЄС в умовах політики євроінтеграції та нівелювання наслідків російського військового вторгнення в Україну. Причому прикордонні з ЄС регіони можуть стати драйверами цих процесів.

Трансформації параметрів регіональних ринків праці в частині пропозиції праці у довоєнний та воєнний періоди, зокрема у 2020-2023 рр., представлені у додатках В.1 та В.2.

Причини низького рівня зареєстрованого безробіття у регіонах України під час війни пов'язані з такими чинниками, як: (1) вимушена міграція населення з країни (8 млн осіб, за оцінками МОП, з них 2,75 млн осіб працездатного віку¹¹⁷); (2) уникання чоловіками звернень до Державної служби зайнятості (ДСС) України у зв'язку з вимогою надання документів із військкомату для реєстрації безробіття; (3) скорочення терміну виплат допомоги по безробіттю до 90 днів на період воєнного стану, що демотивує реєстрацію безробітними свого статусу (за даними ДСС України станом на січень 2023 р. загалом в країні допомогу отримували 110,9 тис. осіб, що на 77% менше порівняно зі січнем 2021 р.¹¹⁸); (4) тіньова зайнятість як альтернативна соціальна гарантія (за останні кілька років до війни частка неформально зайнятих у вітчизняній економіці коливалась від 19 до 20%¹¹⁹, однак з 2022 р. цей показник суттєво зріс через глибоку дестабілізацію національної економіки).

Таким чином, зниження рівня офіційного безробіття не є свідченням покращення ситуації на ринку праці регіонів, адже кількість вакансій скоротилась удвічі порівняно із довоєнним періодом, а, скоріше, ілюструє складні умови, в яких перебуває суспільство.

¹¹⁷ Ivanov O. Minus 8 million people minimum. How the war hit the labor market in Ukraine. *biz.nv.ua* (5.10.2022). URL: <https://biz.nv.ua/ukr/markets/rinok-praci-skilki-vnutrishnih-pereselenciv-zalishilsya-bez-roboti-novini-ukrajini-50274758.html>

¹¹⁸ Ситуація на зареєстрованому ринку праці та діяльність державної служби зайнятості. *Державна служба зайнятості України*, 2023. URL: <https://www.dcz.gov.ua/analytics/68>

¹¹⁹ Баррій К., Кучінік Р., Кучінік Н. Безробіття в Україні під час війни: аналітичний аспект. *Облік, аналіз і аудит*. 2022. Вип. 2 (86). С. 32-51.

На тлі загальних потрясінь, спричинених воєнними діями, відбувається звуження трудоресурсного потенціалу регіонів, послаблюється конкурентоспроможність робочої сили через погіршення її якісних параметрів. Частково це пов'язано із якістю підготовки кадрів та ступенем взаємодії системи освіти з ринком праці^{120;121}. Страждає як кваліфікація потенційної робочої сили, так і затребуваність фахівців (через недостатню гнучкість і мобільність закладів освіти, дефіцит діалогу з роботодавцями, недостатність практичної підготовки майбутніх кадрів – теоретизованість навчання).

Свого часу, державними органами статистики до 2016 р. оприлюднювався дуже важливий показник – частка випускників державних ЗВО, направлених на роботу. Якщо у 2010 р. *направлення на роботу* отримали 27,8% загальної кількості випускників (182 тис. осіб), то у 2016 р. – лише 17,6% (68 тис. осіб). У Карпатському регіоні ці частки у структурі усіх випускників регіону відрізнялись ще більшим розривом – 31,5% (21,5 тис. осіб) і 13,8% (6,7 тис. осіб) відповідно¹²². У результаті склалася тенденція декваліфікації кадрів або так званий «професійний дауншифтинг», коли 34% випускників ЗВО зайняті не лише не за фахом, а тими видами діяльності, які не потребують вищої освіти. У випадку випускників ЗПТО частка зайнятих за іншою спеціальністю – в межах 20%¹²³.

Ще однією проблемою якості підготовки кадрів є практика слідування трендам і відкривання багатьма закладами освіти популярних спеціальностей, абсолютно не властивих їх профілю і освітнім можливостям. Наприклад, підготовка економістів у медичному закладі освіти. На виході – неконкурентоспроможна робоча сила, котра поповнює лави безробітних, розбалансовуючи ринок, або стає міграційним ресурсом для інших країн. Тому тут важливими є система моніторингу і контролю якості освіти, оптимізація мережі закладів освіти та налагодження діалогу системи освіти із роботодавцями для вивчення їх потреб та запитів.

До слова, у Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 р. (№ 482-р від 12.07.2017 р. зі змінами від 19.01.2024 р.) однією з ключових проблем виокремлено «еміграцію висококваліфікованих фахівців та молоді, у тому числі внаслідок неповернення на Батьківщину після отримання освіти за кордоном, яка зростає через політику низки держав щодо залучення висококваліфікованих іммігрантів, молодих фахівців з числа іноземних

¹²⁰ Пищуліна О., Маркевич К. Ринок праці в умовах війни: основні тенденції та напрями стабілізації: аналітична записка. К.: Центр Разумкова, 2022. 21 с. URL: <https://razumkov.org.ua/images/2022/07/18/2022-ANALIT-ZAPIS-PISHULINA-2.pdf>

¹²¹ Левицька О. Інструменти оцінювання якості та результативності професійно-технічної освіти. *Економіка та суспільство*, 2021, № 28. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-28-41>.

¹²² Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок навчального року: статистичний збірник. К.: Державна служба статистики України, 2016, 205 с.

¹²³ Проект регіонального розвитку «Моніторинг реалізації інтелектуального потенціалу випускників ВНЗ і ПТНЗ прикордонного регіону: соціальне партнерство, державне і регіональне замовлення» Львівська обласна держадміністрація (замовник). 2018-2020 рр. URL: <https://intellectlviv.com/>

студентів (зокрема, Польщі, Німеччини, Чехії, Словаччини); у свою чергу, втрата Україною таких категорій працівників негативно позначається на віковій та освітньо-кваліфікаційній структурі робочої сили і гальмує економічне зростання». Відповідно з початком повномасштабної війни ситуація в цьому аспекті тільки погіршилась вимушеною міграцією за кордон, що означає перспективу тривалої стагнації зайнятості, просторову дезінтегрованість ринку праці і зниження конкурентоспроможності економіки регіонів.

На основі аналізу регіонального сукупного попиту (вільних та зайнятих робочих місць) і сукупної пропозиції (економічно активного населення) у 2008-2023 рр. (за даними ДСС і ДСЗ України) здійснено оцінку рівня збалансованості кон'юнктури вітчизняного ринку праці у регіональному зрізі (додаток В).

Згідно з результатами дослідження на *сукупному ринку праці регіонів* України баланс відсутній, оскільки значення індексів збалансованості у різні роки коливалися у межах 0,8-0,9. Це означає, що частина сукупної пропозиції праці не залучена до економічної активності і збільшує тим самим рівень безробіття.

Водночас, *zareєстрований ринок праці* є ще менше збалансованим, адже залежить від кількості заявлених роботодавцями вакансій і чисельності зареєстрованих безробітних. Традиційно м. Київ характеризується найбільш збалансованою кон'юнктурою зареєстрованого ринку праці, що пояснюється невисоким рівнем офіційного безробіття та великою кількістю вільних робочих місць (у порівнянні з рештою регіонів). У 2008 р. кон'юнктура ринку праці Києва була *працедефіцитною* (індекс збалансованості становив 2,5), тоді як у 2021 р., через скорочення кількості вакансій утричі, ринок досяг *рівноваги* (індекс дорівнював 1). На зареєстрованому ринку праці решти регіонів спостерігались суттєві дисбаланси між попитом і пропозицією праці у бік *праценадлишкової* структури з дефіцитом вакансій, які у 2023 році тільки посилились.

Відносна збалансованість сукупного ринку праці Карпатського макрорайону (як тилового регіону з найбільшою кількістю ВПО і релокованого бізнесу на початку повномасштабної війни) та вища за середнє значення в країні збалансованість зареєстрованого ринку праці регіону мали місце виключно завдяки високому рівню збалансованості ринку праці Львівської області (який у 2023 році перевищив навіть столичні показники, в значній мірі через зростання кількості вакансій на ринку завдяки релокації понад 200 підприємств). У решті областей Карпатського регіону диспропорції головно обумовлені такими тенденціями, як вимушена внутрішня міграція біженців з територій, де відбуваються воєнні дії та прилеглих до них областей (значна частина з яких шукає роботу, збільшуючи пропозицію робочої сили на теренах західних регіонів), послаблення кадрового потенціалу суб'єктів господарювання унаслідок мобілізації їх персоналу, еміграція населення, в тому числі зі західних областей, в умовах послаблення візового режиму та надання широкого сприяння біженцям з України, релокація бізнесу з

центральної та східних областей на захід, що змінює характеристики попиту на працю.

За результатами комплексного оцінювання конкурентоспроможності регіональних ринків праці у 2008-2021 рр. на основі коефіцієнтів чутливості (для розрахунку ваг груп індикаторів) та мультиплікативного підходу одержано кінцеві композиційні індекси (додаток Г). З'ясовано, що найвища конкурентоспроможність ринків праці була властива областям Столичного макрорайону (Київська, Чернігівська, Житомирська області, м. Київ), однак у 2011 та 2014 рр. лідером був Придніпровський район (Запорізька та Дніпропетровська області), а у період кризи пандемії коронавірусної інфекції у 2020 р. – Подільський район (Вінницька, Хмельницька і Тернопільська області). Причому зміна позицій відбувалась не стільки за рахунок покращення конкурентних переваг слабших регіонів, як послаблення позицій регіонів-лідерів, особливо у періоди криз і дестабілізації економіки. Примітно, що території Донбасу до початку російсько-української війни (2014 р.) жодного разу не займали останніх місць у рейтингу конкурентоспроможності регіональних ринків праці, а з 2014 р. – були переважно аутсайдерами, особливо у частині забезпечення якісних безпечних робочих місць та наявного інтелектуально-кадрового потенціалу. Цікавою є **закономірність**, що індустриальні райони України демонстрували, зазвичай, гірші параметри якості робочих місць (нестабільна праця, тіньова зайнятість недоукомплектовані робочі місця, шкідливі умови, недостатнє колективно-договірне регулювання відносин) порівняно з непромисловими регіонами.

Можна припустити, що розподіл макрорайонів України за рівнем розвитку ринку праці в умовний передвоєнний період та під час війни сильно відрізняться. Адже, як видно з результатів дослідження за 2008-2021 рр., макроекономічні шоки і військово-політичні потрясіння радикально змінювали рейтинг регіонів за показниками ринку праці (додаток Г). Проте, за відсутності актуальної статистичної бази, в умовах припинення обстежень підприємств і збору необхідних даних з боку державних органів статистики та за офіційного дозволу на відтермінування подання звітності небюджетними підприємствами на період воєнного стану, проведення комплексної оцінки конкурентоспроможності регіональних ринків праці за розробленою методикою є неможливим. Уся доступна інформація ґрунтується виключно на оцінках експертів, вибіркового соціологічного дослідження та статистиці Державної служби зайнятості України чи інших профільних інституцій щодо стану зареєстрованого ринку праці, котрий не у повній мірі відображає загальний стан речей.

Попри виявлені конкурентні переваги Столичного, Придніпровського та Північно-Східного економічного районів передбачати їхню стійкість після 2022 року видається проблематичним, оскільки ці території зазнали великих міграційних втрат через військове вторгнення РФ, і одночасно прихистили

значну кількість ВПО з більш небезпечних регіонів. Це, без сумніву, відчутно вплинуло на демографічну структуру і трудоворесурсний потенціал практично всіх територій, однак нові виклики тільки попереду. Адже коли воєнний стан буде скасовано, а заборону на виїзд військовозобов'язаних осіб буде знято, можна очікувати, що велика кількість чоловіків поїде за кордон або для возз'єднання з сім'єю чи на заробітки, або ж виїжджатиме для уникнення потенційної можливості мобілізації до Збройних сил України у майбутньому. Цілком імовірно, що матиме місце *чергова велика еміграційна хвиля* та поширення заробітчанства. За таких умов на вітчизняному ринку праці, скоріше за все, буде гірша ситуація, ніж в сусідніх країнах – і щодо рівня оплати праці, і щодо гарантій стабільної захищеної зайнятості, а отже, дефіцит робочої сили після закінчення воєнного стану передбачається ще більшим. Загальне послаблення конкурентоспроможності економіки регіонів спричинить нові міграційні втрати, зокрема серед молоді. Таким чином, можна стверджувати про *зростання загрози національній безпеці держави через високий рівень людських втрат і скорочення трудового потенціалу регіонів України*.

Специфіка економіки регіонів України та наявність великих міжрегіональних відмінностей у сфері праці та зайнятості формують стійкі просторові диспропорції і розбалансованість ринку праці. Попри територіальні розбіжності, реакція ринків на негативні та позитивні макроекономічні збурення була симетричною, що дає можливість їх групування за формулою Стерджеса¹²⁴.

Візуалізація результатів комплексного оцінювання конкурентоспроможності регіональних ринків праці дозволяє наочно виокремити *п'ять груп регіонів* за рівнем композиційного показника у 2008, 2014 та 2021 рр. (рис. 3.3-3.5), а саме: (1) із критичним рівнем; (2) із низьким рівнем; (3) зі середнім рівнем; (4) із помірним рівнем; (5) із високим рівнем конкурентоспроможності ринку праці.

У 2008 р. найбільш чисельною виявилась група із низьким рівнем конкурентоспроможності ринку праці (0,33-0,37), до котрої увійшло 11 регіонів, зокрема, Вінницька, Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Миколаївська, Полтавська, Сумська, Херсонська, Черкаська та Чернігівська області. Водночас, найбільш конкурентними були Дніпропетровська, Харківська області і м. Севастополь, котрі увійшли до групи із помірним рівнем групувальної ознаки (0,45-0,50), та м. Київ (як єдиний регіон із високим рівнем конкурентоспроможності ринку праці – 0,86).

¹²⁴ Шапочка М.К., Маценко О.М. Теорія статистики: навчальний посібник. Суми: Університетська книга, 2014. 312 с. (с. 58)

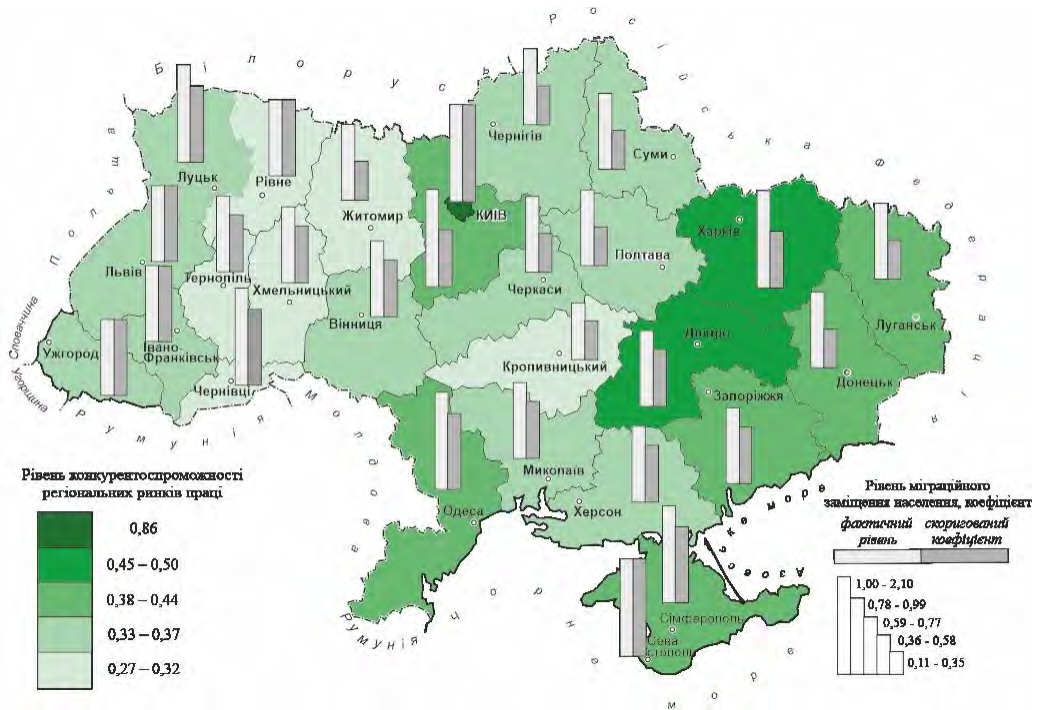

Рис. 3.3. Рівень конкурентоспроможності регіональних ринків праці на тлі посилення міграційних процесів, 2008 рік

Побудовано на основі розрахункових даних у додатку Г.

З анексією АР Крим та початком бойових дій на сході України у 2014 р. відбулись масові внутрішні переміщення населення, що позначились на стані регіональних ринків праці та стабільності економіки регіонів. У частини східних і північно-східних областей відбулось відчутне погіршення конкурентних позицій за параметрами розвитку ринків праці – найперше у Донецькій та Луганській областях. Рівень композиційного показника знизився з 0,42 і 0,38 у 2008 р. до 0,16 і 0,01 у 2014 р. відповідно (рис. 3.4). Це цілком очікувано, адже території у стані війни не можуть забезпечувати тривалу стійкість, конкурентоспроможність та економічне зростання. Свій конкурентний потенціал після 2014 року втратили також Дніпропетровська (з 0,47 до 0,42), Запорізька (з 0,41 до 0,34) та Житомирська (з 0,31 до 0,29) області. Через такий перерозподіл позицій найбільш чисельною у 2014 р. стала група регіонів зі середнім рівнем конкурентоспроможності ринку праці (14 областей) – в основному за рахунок покращення позицій регіонів із низькими значеннями групувальної ознаки на тлі погіршення показників областей-лідерів. Ринок праці м. Києва зберігав найвищі конкурентні позиції.

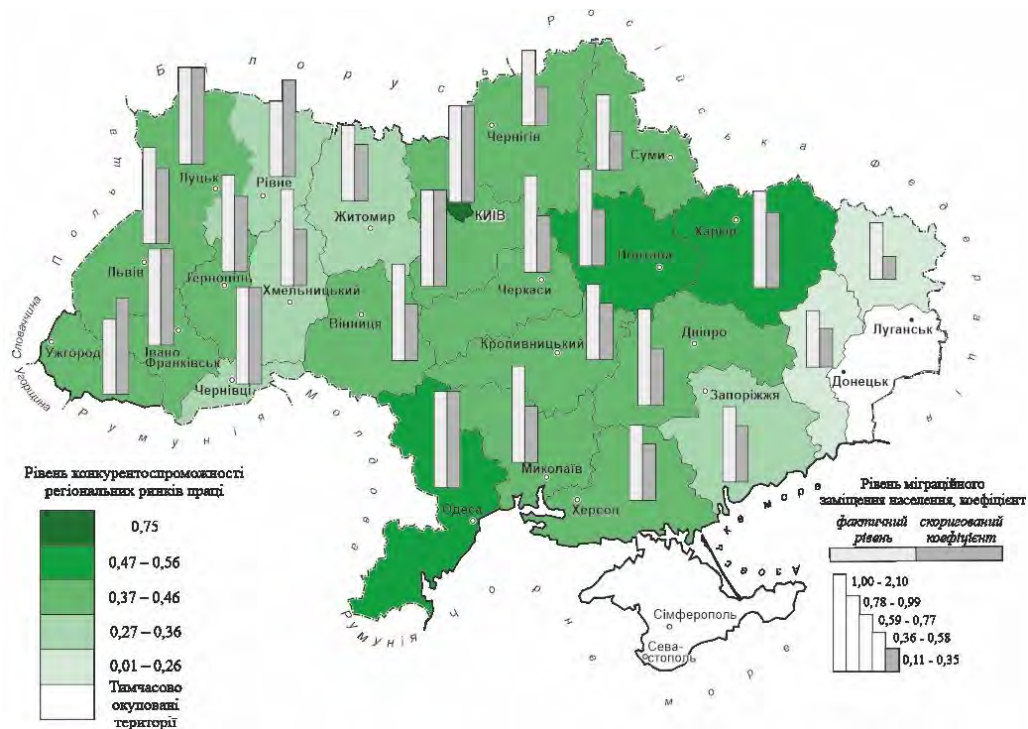

Рис. 3.4. Рівень конкурентоспроможності регіональних ринків праці на тлі посилення міграційних процесів, 2014 рік

Побудовано на основі розрахункових даних у додатку Г.

Велика міграційна хвиля у 2014 році кардинально змінила демографічну мапу регіонів. За рахунок масового переміщення жителів східних областей, котрі знаходились у зоні бойових дій або на територіях із загрозою таких дій, різко знизився рівень фактичного міграційного заміщення населення на сході, а натомість зросли відповідні показники у Київській (на 42%) і Кіровоградській (на 26%) областях, у Карпатському регіоні (в середньому на 7%), у Харківській (на 12%) та Дніпропетровській (на 5%) областях (які стали в той час територіями найчастішого вектору прибуття внутрішніх переселенців), а також у решті областей, за винятком Запорізької, Одеської та м. Києва, де фіксувалось скорочення темпів міграційного заміщення населення.

Конкурентні позиції регіональних ринків праці суттєво змінилися у 2021 році (рис. 3.4). Найбільш чисельна у 2014 році група областей зі середнім рівнем конкурентоспроможності ринку праці скоротилась внаслідок втрати багатьма регіонами своїх конкурентних переваг та їх переходу до груп із низькими і критичними значенням композиційного показника. Заходи соціального дистанціювання у 2020-2021 рр., пов'язані з COVID-19, вплинули на більшість секторів економіки регіонів і потребували швидкого впровадження гнучких (нестандартних) форм зайнятості. Однак не всі області

характеризувалися стійкістю до нових викликів і здатністю до відновлення після пандемії, що позначилось на розвитку їх ринків праці.

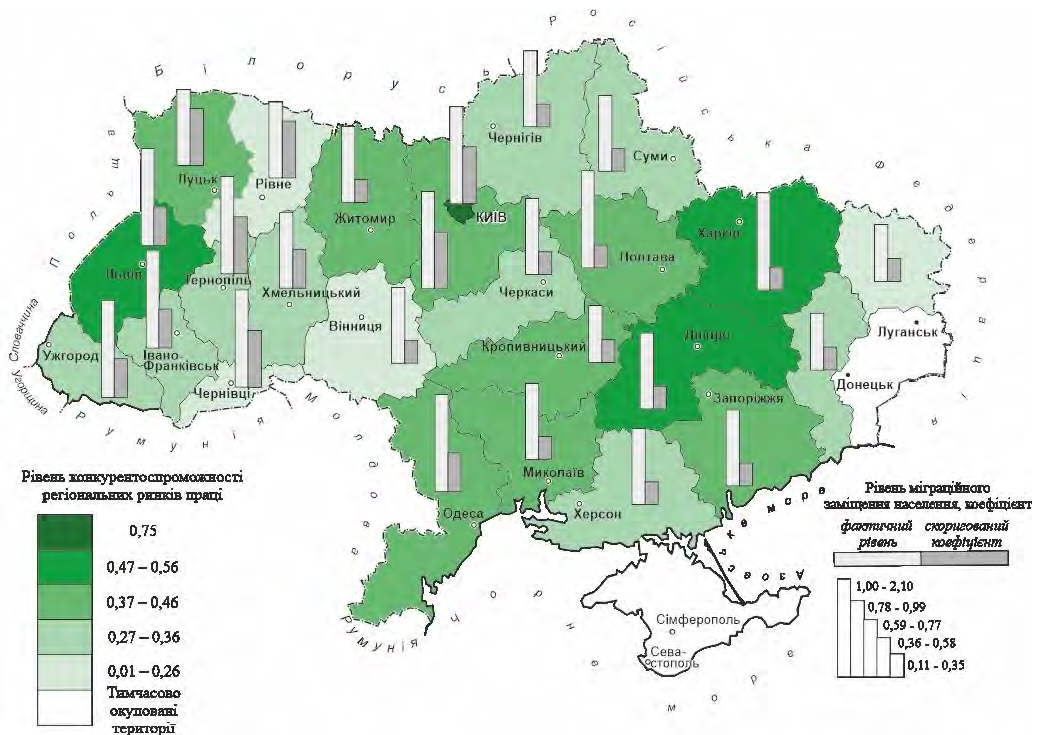

Рис. 3.5. Рівень конкурентоспроможності регіональних ринків праці на тлі посилення міграційних процесів, 2021 рік

Побудовано на основі розрахункових даних у додатку Г.

Найвищі конкурентні позиції у 2021 р. зберегли м. Київ, Львівська, Дніпропетровська та Харківська області з композиційним індексом конкурентоспроможності ринку праці у діапазоні 0,45-0,57. При цьому середній показник конкурентоспроможності за регіонами у 2021 р. знизився до 0,35 (у 2008 р. він складав 0,38, у 2014 р. – 0,39), головним чином через погіршення ситуації на ринку праці столиці (композиційний індекс за 2014-2021 р. скоротився з 0,75 до 0,57, тобто на 24%).

Виявлено закономірність, що найвищий рівень зайнятості у 2021 р. (від 58,0% до 61,6%) спостерігався в областях із вищим рівнем захворюваності на COVID-1, головню у регіонах із великою чисельністю населення та містами-мільйонниками. А найвищий рівень безробіття (15,4-16,0%) за методологією МОП концентрувався у регіонах бойових дій, насамперед у Луганській та Донецькій областях¹²⁵.

¹²⁵ Рівень зайнятості населення по регіонах (за матеріалами вибіркового обстеження населення з питань економічної активності). Державна служба статистики України, 2008-2022. URL:

Водночас, за 2014-2021 рр. до 4 одиниць збільшилась кількість регіонів із критичним рівнем конкурентоспроможності ринку праці, до яких, зокрема, увійшли Луганська, Вінницька, Рівненська та Чернівецька області. Це означає, що ці регіони мають найнижчий потенціал відновлення ринків праці, що формує внутрішнє середовище виштовхування населення з цих територій, підвищені міграційні ризики та перспективи соціально-економічної стагнації. Примітно, що саме ці регіони «відзначились» найбільшою поширеністю неформальної зайнятості населення.

Крім того, вперше відбулось *тотальне розбалансування ринку праці Карпатського регіону* через те, що у 2021 р. Львівська область опинилась серед лідерів, а Чернівецька – серед аутсайдерів за результатами оцінювання конкурентоспроможності регіональних ринків праці в Україні.

3-поміж головних причин складної ситуації у Чернівецькій області – низький рівень економіки. Це підтверджують дані Державної служби статистики України щодо найнижчої частки регіону (1% у 2021 р.) у структурі ВВП країни у порівнянні з рештою областей, найменшого обсягу прямих іноземних (57,3 дол. США на одну особу) та капітальних інвестицій (134,9 дол. США на одну особу, що є більшим лише за обсяг капітальних інвестицій в економіку Донецької та Луганської областей), а також недостатнього розвитку малого та середнього бізнесу в Чернівецькій області – 2,5 суб'єкта середнього підприємництва та 43,3 суб'єкта малого підприємництва у розрахунку на 10 тис. наявного населення при середніх значеннях по країні у 2021 р. – 3,6 і 66,9 відповідно. Рівень життя у досліджуваній області за показниками доходів населення вважається найгіршим, адже розмір середньомісячної номінальної заробітної плати одного штатного працівника становив лише 11,1 тис. грн, що у 2021 р. було найнижчим рівнем серед усіх областей¹²⁶. Можна припустити, що низька конкурентоспроможність ринку праці Чернівецької області стала чинником виштовхування населення і зростання міграційних втрат.

В умовах повномасштабної війни просторові трансформації ринку праці в Україні та їх наслідки і загрози для економіки *набули екзистенційного характеру*, що вимагає пошуку *ключових фокусів відновлення та зміцнення стійкості регіонів* (табл. 3.1).

http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2009/rp/rp_reg/reg_u/arh_rzn_u.htm; Статистичні дані щодо ситуації з COVID-19 в Україні. Оперативна інформація. База даних ЮНІСЕФ в Україні. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/covid-19-statistics>

¹²⁶ Vasylytsiv, T., Levytska, O., Shushkova, Yu., Voronko, O., Kohut, M. Competitiveness of regional labor markets as a determinant of international migration: A nexus empirical study. *Problems and Perspectives in Management*, 2023. 21(4), 678-695. DOI: [https://doi.org/10.21511/ppm.21\(4\).2023.51](https://doi.org/10.21511/ppm.21(4).2023.51)

Таблиця 3.1. Трансформації регіональних ринків праці в Україні в умовах повномасштабної війни: детермінація пріоритетів зміцнення стійкості територій

Регіони	Головні трансформації	Наслідки	Об'єкти регулювання
прифронтові	Масштабні вимушені переміщення населення з регіонів Руйнування, ліквідація, скорочення і релокація бізнесу та виробничого потенціалу Загострення безпекового чинника у сфері праці і зайнятості	Погіршення інтелектуально-кадрового потенціалу регіонів Зростання потреби у фахівцях, найбільш затребуваних для відбудови цих територій Звуження якості робочих місць і підприємницького капіталу Формування працедефіцитної кон'юнктури	залучення додаткових інвестиційних ресурсів для відновлення економіки і створення робочих місць посилення безпеки праці і захищеності доходів соціально-трудова інклюзія ветеранів і постраждалих внаслідок війни
центральні	Руйнування та економічні втрати бізнесу від війни Відтік економічно активного населення Скорочення споживчого попиту	Зростання безробіття і зниження рівня життя Посилення освітньо-кваліфікаційних диспропорцій на ринку праці	відновлення та покращення бізнес-середовища підвищення адаптивності робочої сили активізація діяльності центрів підтримки підприємництва
південні	Проблеми доступності морського експорту Погіршення логістичних ланцюгів Вимушена економічна переорієнтація	Скорочення обсягів зовнішньої торгівлі Галузева реструктуризація економіки Невідповідності обсягів і професійно-, галузевоструктурних характеристик на ринку праці	перекваліфікація кадрів, залучення потенціалу «срібної економіки», зайнятості жінок та молоді стратегічна переорієнтація бізнесу протидія структурному безробіттю
західні	Масовий вплив ВПО Релокація бізнесу з прифронтових та інших регіонів Поява нових перспектив для працевлаштування ВПО	Загострення соціально-трудова незахищеності і прекарізації праці Посилення навантаження на соціальну сферу через ВПО Зростання ділової активності за рахунок релокованого бізнесу Пожвавлення ІТ-сектору, переробної промисловості, будівельної галузі, сфери оптової та роздрібно торгівлі Формування працenaдлишкової кон'юнктури	залучення до економічної активності і соціальна адаптація ВПО удосконалення системи перекваліфікації шукачів роботи посилення підтримки роботодавців, котрі наймають ВПО соціально-трудова інтеграція ветеранів війни та осіб, що проходять у цих регіонах лікування і реабілітацію

У теперішніх умовах вбачаються великі *перспективи* щодо взаємовигідної *співпраці регіонів* України у вирішенні спільних проблем у сфері праці та зайнятості, наближення рівнів розвитку регіональних ринків

праці до відповідних європейських ринків, більш ефективного регулювання міграційних процесів та їх наслідків, поживлення ділової активності підприємств у регіонах (окремих громадах) за рахунок внутрішніх і зовнішніх інвестиційних вливань, створення нових, у т. ч. високооплачуваних, робочих місць, ініціювання програм повернення українських мігрантів. Причому важливою передумовою таких перспектив є євроінтеграційне майбутнє України. У цьому контексті західні області України, зокрема Карпатський регіон, мають низку *геостратегічних конкурентних переваг та можливостей*, а відповідно і – *високий міграційний потенціал*, величина, динаміка та структура якого стали помітним явищем у розвитку регіональної економіки. Більш того, у стратегічній перспективі саме західні області України можуть стати центром промислового розвитку та локації багатьох стратегічних підприємств і галузей реального сектора національної економіки у сенсі, по-перше, віддаленості від територій агресора (а, відтак, відносно вищого рівня безпеки); по-друге, наближеності транспортно-логістичної системи до країн ЄС (головного зовнішньоторговельного та економічного партнера держави); по-третє, ускладнення транспортування вітчизняної продукції до країн світу морським шляхом, а, відтак, зростання ваги вектору автотранспортного сполучення.

Загалом, ступінь відновлення регіональних ринків праці залежить від віддаленості від зони бойових дій, зміни ємкості ринку праці внаслідок релокації бізнесу і поживлення ділової активності, ефективності політики сприяння зайнятості та розвитку соціально-економічного середовища, міграції та мобільності робочої сили тощо. Зазначене актуалізує завдання пошуку можливих шляхів збалансування ринку праці, удосконалення системи соціального захисту безробітних, сприяння зайнятості населення, особливо в тих галузях, які працюють на відбудову втрачених житлових комплексів, критичної інфраструктури, об'єктів гуманітарної сфери, а також тих, що обслуговують ВПК для зміцнення національної безпеки. Однак ці виклики виходять за рамки лише внутрішніх інтересів України, так як зачіпають і зовнішні вектори розвитку.

3.3. ІНСТРУМЕНТАРІЙ ПОЛІТИКИ ПОДОЛАННЯ ДИСБАЛАНСІВ РОЗВИТКУ РЕГІОНАЛЬНИХ РИНКІВ ПРАЦІ В МОДЕЛІ ПРОСТОРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Повномасштабна війна суттєво вплинула на регіональні ринки праці в Україні, обумовивши значні коливання та зміни, посиливши їх

розбалансування і дестабілізацію. При тому, значна частина проблем має спільний характер практично для всіх областей, включно з викликами невизначеності, праценадлишкової кон'юнктури, масштабних потоків ВПО і мобілізації. Однак наявні й специфічні тренди, які потребують диференційованих підходів до врегулювання.

Саме тому *трансформація моделі державної політики просторового розвитку* (в аспекті ринку праці) має орієнтуватися як на заходи загальнонаціонального штибу, так і на інструменти та засоби суто регіонального рівня.

У контексті загальнодержавної проблематики важливо вести мову про *проактивну політику* (суб'єкти – Міністерство економіки України, Міністерство соціальної політики України, Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України, Державна служба України з питань праці, Державна міграційна служба України) *подолання найбільш актуальних гострих проблем функціонування ринку праці та їх соціальних і економічних наслідків*, а саме:

- ✓ значних (відносно порушення стабільності) втрат трудового ресурсу у підсумку, по-перше, великих обсягів зовнішньої міграції населення (біженців), які характерні для всіх регіонів України; по-друге, мобілізаційних процесів, які безпосереднім чином позначаються на обсягах найму працівників, призводять до змін обороту кадрів, зумовлюють особливості попиту й пропозиції, а також посилюють дефіцит кадрів на ринку праці;
- ✓ зростання проблеми пропозиції праці, дефіциту кваліфікованих працівників на тлі поступового відновлення економічної активності, відтак – переважання попиту на працю над пропозицією праці;
- ✓ низького рівня соціальної та трудової адаптації ВПО;
- ✓ перекваліфікації кадрів, залучення потенціалу «срібної економіки», зайнятості жінок та молоді як ресурсів інклюзивного розвитку;
- ✓ інклюзії до ринку праці і зайнятості ветеранів війни, демобілізованих, осіб, які постраждали внаслідок бойових дій, і т. п.;
- ✓ забезпечення зайнятості та доходами уразливих категорій населення.

Відносно регіональної специфіки, то державну політику доцільно спрямувати на подолання викликів розбалансування ринку праці, розвиток бізнес-середовища та послаблення проблем соціально-трудової вразливості залежно від розташування регіонів:

- ✓ прифронтові регіони – проблеми фізичного руйнування підприємств, загальної та виробничої інфраструктури, зменшення населення, послаблення як пропозиції, так і попиту на працю;
- ✓ центральні регіони – проблеми руйнації та отриманих збитків бізнесу від війни, відтоку населення та падіння споживчого попиту;

- ✓ південні регіони – проблеми доступності морського експорту, погіршення логістичних ланцюгів та вимушеної економічної переорієнтації;
- ✓ західні регіони – проблеми невідповідності обсягів і професійно-, галузево-структурних характеристик попиту і пропозиції на регіональному ринку праці, дефіциту спеціалізованих кадрів, освітньо-кваліфікаційних диспропорцій на ринку праці, слабкості системи перекваліфікації шукачів роботи, соціально-трудової інтеграції ветеранів війни та осіб, що проходять тут лікування і реабілітацію.

Отже, інструменти державної політики подолання розбалансованості ринків праці в Україні слід розділити на два блоки:

- ✓ інструменти стабілізації ринку праці в країні;
- ✓ інструменти збалансування ринків праці на регіональному та місцевому рівні.

З огляду на високу взаємозалежність і взаємообумовленість проблем функціонування ринку праці й розвитку міграційних переміщень населення в умовах повномасштабної війни, державну політику в цих сферах необхідно координувати та узгоджувати. Більше того, сучасні міграції – це практично прямі наслідки перебігу війни, а шоки й перекоси на ринку праці – результат впливу міграційних викликів. Відтак, чинна на нині Стратегія державної міграційної політики України на період до 2025 року, по-перше, не відповідає реаліям сьогодення; по-друге, містить завдання та заходи, які були актуальними для превоєнного етапу розвитку економіки і суспільства України; по-третє, не передбачає заходів проактивного реагування на сучасні критично гострі проблеми зовнішньої і внутрішньої міграції в умовах повномасштабної війни. Документ також не враховує принципів узгодження політики регулювання міграційних процесів та збереження стійкості ринку праці.

Відтак, актуалізувалася потреба в модернізації цього стратегічного планового документа й забезпеченні його розвитку до рівня *Стратегії гарантування міграційної й демографічної безпеки, збереження інтелектуально-кадрового потенціалу України в умовах війни*. Одним із провідних напрямів стратегії має стати *«Забезпечення стабілізації регіональних ринків праці в умовах міграційних викликів»*. Важливо аби у документі піднімалися питання негативних трендів в умовах тривалих безпекових викликів, пов'язаних насамперед зі структурно-просторовими дисбалансами у сфері праці та зайнятості на тлі глибокої економічної рецесії, значних вимушених міграційних переміщень населення (особливо в частині еміграції вузькоспеціалізованих і висококваліфікованих фахівців), посилення прекаризації праці і соціальної вразливості, погіршення інтелектуально-кадрового потенціалу суб'єктів господарювання, зниження сукупної продуктивності праці.

Стратегічний характер проактивної економічної політики у регіонах має спрямовуватися саме на розвиток ринку праці, етимологія і проблематика якого передбачає досягнення необхідних структурних співвідношень, подолання макроекономічних дивергенцій (у порівнянні з більш ефективними моделями), удосконалення інституціонального забезпечення, гарантування високої якості виконання функцій і завдань, реалізацію економічних інтересів регіонів у сфері розміщення і використання інтелектуального та працересурсного капіталу, інституціалізацію запобіжників безпеки й розбалансування. Таке бачення базується на дотриманні важливих принципових положень імплементації регіональної політики, а саме – своєчасності, системності, комплементарності та адаптивності до екзистенційних викликів сьогодення, цілісності й безпеки регіону. На такій основі система стратегічних завдань та пріоритетів політики подолання дисбалансів розвитку регіонального ринку праці стосується: (1) посилення резильєнтності ринку праці, (2) створення якісних робочих місць, (3) зниження безробіття, забезпечення продуктивної зайнятості, (4) зростання ефективності, забезпечення безпеки й інклюзивності праці, (5) збалансування попиту і пропозиції на ринку праці, (6) розвиток цифрової зайнятості та трудової мобільності, (7) підвищення рівня продуктивності праці у провідних секторах регіональної економіки.

З метою подолання найбільш актуальних гострих проблем функціонування ринку праці загальнодержавна політика в цій сфері має передбачати реалізацію наступних інструментів:

а) щодо **інгібування втрат трудового ресурсу**:

- ✓ активізація співпраці з країнами ЄС (Міністерство закордонних справ України) у сфері інформаційної та іншої політики повернення українців на батьківщину; головно це мають бути активні кампанії, орієнтовані на українців за кордоном (в частині складників: (1) політика зацікавлення, що має на меті переконати громадян, які живуть і працюють за кордоном, повернутися до країни свого походження (інформаційні кампанії, фінансові стимули, навчальні програми); (2) політика спрощення (всіх можливих адміністративних, юридичних, освітніх, соціально-трудова та ін. процедур на засадах «єдиного вікна» та з визнанням здобутої за кордоном освіти, можливості працевлаштування тощо) повернення; (3) політика забезпечення реінтеграції (підтримка в пошуку роботи, визнанні кваліфікацій, тренінги й програми для розвитку підприємницьких компетенцій, соціальна фінансова допомога), а також програми для інтеграції членів сім'ї, зокрема мовні й навчальні), а також на європейських партнерів заради утвердження переконання в тому, що допомога Україні у поверненні біженців це також елемент підтримки; у разі масового повернення українців додому існуватиме непряма вигода для країн Європи у вигляді зміцнення економіки України, зниження

тягаря фінансової допомоги й підтримки та розширення можливостей інвестування у безпеку та відновлення, що означатиме й меншу потребу у зовнішній фінансовій допомозі;

- ✓ розвиток механізмів державно-приватного партнерства (міністерство економіки України) в інвестиційній сфері, коли участь держави в спільних проєктах передбачає будівництво житла для ВПО, біженців, що повертаються, та формують штат потенційного персоналу новостворюваних підприємств, що сприятиме послабленню соціально-трудова проблем вимушено переміщених осіб, поверненню українців з-за кордону, особливо тих, хто втратив житло, а також залученню додаткових трудових мігрантів з інших країн;
- ✓ формування та реалізація механізмів фінансування (Міністерство фінансів України) програм створення та розширення банків комунального, соціального і службового житла (прямі бюджетні витрати на будівництво; зобов'язання забудовників віддавати частину житлової площі у новобудовах для забезпечення житлом малозабезпечених громадян; змішана дольова участь центральної влади і місцевої громади, бізнесу, населення та інших осіб; іпотечне кредитування на пільгових засадах та т. зв. житлові будівельні заощадження; державно-приватне партнерство в житловій сфері; субсидування (компенсація) вартості (її частини) будівництва і ремонту, а також оренди житла соціально вразливими категоріями населення, особливо ВПО);
- ✓ допомога у пошуку роботи (Державна служба з питань праці України) у відносно безпечному регіоні з додатковою підтримкою в частині перекваліфікації задля стимулювання повернення біженців у порівняно безпечні регіони України;
б) в частині **подолання проблеми дефіциту кваліфікованих кадрів:**
- ✓ активізація діяльності (департаменти освіти і науки обласних державних військових адміністрацій, неурядовим організаціям, що спеціалізуються на підтримці розвитку та модернізації системи освіти і її закладів) з формування та реалізації потенціалу інструмента інституційного партнерства (дуальна освіта, наглядові ради, інші форми колективно-договірної співпраці суб'єктів, зацікавлених у зростанні якості системи та підготовці висококваліфікованих фахівців робітничих професій, у тому числі з метою збереження їх на теренах України (на противагу зовнішній міграції), що сприятиме формуванню і розвитку людського потенціалу територій) суб'єктів бізнесу та системи підготовки фахівців робітничих професій задля збільшення обсягів підготовки / перепідготовки / перекваліфікації фахівців для виробничого сектора економіки, подолання дефіциту спеціалізованих кадрів, усунення незадоволеного попиту на працю з гідними умовами праці і високим рівнем її оплати; у перспективі можливе утворення асоціації наглядових рад регіону як

структури алокації інформації про розвиток цього інституту, його здобутки, проблемні аспекти, спільні практики з розвитку професійної (професійно-технічної) освіти, її інфраструктури системи працевлаштування випускників, розвитку ринку праці фахівців робітничих професій, зближення системи освіти та виробництва (реального сектора регіональної та місцевої економіки);

- ✓ поширення гібридних форм зайнятості (розширення правових засад нестандартних форм зайнятості; налагодження процесів переходу на дистанційну роботу в галузях зайнятості бюджетного сектору), що найкраще задовольняють усі сторони трудових відносин (Міністерству економіки України доцільно скласти і подати на затвердження Кабінету Міністрів України перелік посад, професій, робота за якими може виконуватися дистанційно; необхідно також розробити регламенти переходу підприємств, установ і організацій на дистанційний режим роботи у випадку непередбачуваної ситуації);
- ✓ формування адаптивності робочої сили та навчання найбільш конкурентним професіям;
- ✓ покращення інформування роботодавців (представників малого й середнього бізнесу) щодо можливостей підтвердження повної або часткової професійної кваліфікації осіб у кваліфікаційних центрах для забезпечення кадрових потреб у секторах із великим дефіцитом кадрів;
- ✓ удосконалення процесу навчання працівників за рахунок організації навчальних центрів, розвитку систем наставництва, залучення послуг постачальників та/або зовнішніх провайдерів; покращення перспектив формування кадрового потенціалу підприємств у повоєнній перспективі (зокрема, унормування процесів мобілізації, створення умов для повернення переміщених осіб);

в) відносно перекваліфікації кадрів, **залучення потенціалу «срібної економіки», зайнятості жінок та молоді як ресурсів інклюзивного розвитку:**

- ✓ підвищення залученості населення до профорієнтаційних послуг у центрах зайнятості, покращення їхньої якості (обласні та міські центри зайнятості); надання системи ваучерів на змістове перенавчання в освітніх закладах (обласні державні військові адміністрації);
- ✓ оновлення пріоритетності професій, за якими здійснюється підготовка, перепідготовка та підвищення кваліфікації у закладах професійно-технічної освіти; надання компенсацій підприємствам за фахове перенавчання на їхньому обладнанні; інклюзія до ринку праці і зайнятості ветеранів війни, демобілізованих осіб і т. п.;

г) щодо забезпечення **зайнятстю та доходами уразливих категорій населення:**

- ✓ організація та координація заходів (обласні державні військові адміністрації), спрямованих на стимулювання зайнятості, соціально-

трудової реабілітації і професійної підготовки / перепідготовки, надання індивідуальної підтримки для самореалізації ветеранів війни та інших вразливих категорій населення шляхом: покращення взаємодії з роботодавцями, надання їм консультативної підтримки з питань особливостей організації робочих місць для ветеранів з інвалідністю (забезпечення безбар'єрності на робочому місці);

- ✓ проведення інформаційних кампаній із поширення позитивного досвіду ефективних програм корпоративної соціальної відповідальності за напрямом забезпечення зайнятості ветеранів / ветеранів з інвалідністю;
- ✓ відшкодування частини заробітної плати працівника на визначений період за працевлаштування соціально вразливих категорій населення; часткова компенсація витрат на перенавчання працівників з інвалідністю, ветеранів війни, отримання психологічної / соціальної допомоги для таких осіб тощо.

У частині реалізації інструментів подолання найбільш характеристичних проблем, зокрема диспропорційності і розбалансованості регіональних ринків праці України регіональну, економічну політику слід передусім спрямувати на зменшення масштабів і подолання негативних наслідків безробіття з одночасним врегулюванням проблеми посилення тиску та розвитку структурно-кваліфікаційних диспропорцій, у професійно-кваліфікаційних характеристиках попиту і пропозиції на ринку праці.

Фактично регіональну політику в цьому аспекті доцільно спрямувати за векторами:

- ✓ **реалізація потенціалу місцевого економічного розвитку та відновлення / розбудови виробничої інфраструктури** (обласні державні військові адміністрації (розробка й реалізація програм місцевого економічного розвитку, державно-приватного партнерства з розбудови інфраструктури, залучення грантової підтримки)) засобами відкриття індустріальних парків, виробничо-складських та торговельних хабів (на територіях області, які мають високий транзитний потенціал та знаходяться на перетині національних і регіональних транспортних магістралей, ресурсний потенціал для розвитку АПК, переробної промисловості, інших галузей реального сектора) та створення центрів акумуляції й ініціалізації нових бізнес-активностей;
- ✓ **використання потенціалу ВПО та релокованого бізнесу** (обласні державні військові адміністрації (реалізація комплексних програм підтримки ВПО, конкурентоспроможності економіки, зокрема в частині фінансово-кредитної підтримки)) через активізацію політики забезпечення ВПО зайнятістю, їх перекваліфікацію та адаптацію до місцевого ринку праці, підтримку в започаткуванні та розвитку власного мікро- / малого бізнесу, зростання трудової мобільності ВПО;

- ✓ **проактивна політика збереження людського потенціалу** (обласні державні військові адміністрації (програми розвитку молоді, малого та середнього підприємництва)) та, відповідно, пропозиції праці, а також відновлення структурних пропорцій на внутрішньо регіональному ринку праці засобами стимулювання повернення зовнішніх мігрантів (як умовних біженців від війни, так і трудових мігрантів), застосування дистанційних форм зайнятості зі програмами стимулювання подальшого повернення (за можливості) на попередні та/чи нові місця праці в регіоні; посилення гнучкості ринку праці та оптимізації трудових відносин; запуску механізмів реверсної трудової міграції та релокації бізнесу з-за кордону; розвитку сегменту ринку віртуальної і креативної зайнятості; сприяння інститутам саморегулювання ринку праці; ув'язки процесів релокації бізнесу та зайнятості на релокованих підприємствах.

У підсумку узагальнення результатів наукових досліджень встановлено, що регіональні ринки праці в умовах війни та обумовленої нею нестабільності зазнають суттєвої дестабілізації й розбалансування через велику чисельність людських втрат і погіршення кадрового ресурсу, зростання зовнішніх та внутрішніх міграційних переміщень, відтік інвестицій та зниження попиту на працю. Натомість стабілізація ринку праці відбувається коли першочергові оперативні заходи спрямовуються на нівелювання викликів і загроз втрати доходів і зайнятості, стимулювання бізнесу за жорсткого контролю і регламентування трудових відносин, збереження соціально-трудова гарантій, адаптацію і перепідготовку кадрів для тих видів діяльності, які найбільш затребувані у ситуації війни й подальшого повоєнного відновлення.

Зміни, спричинені повномасштабною збройною агресією проти України, позначаються на функціонуванні ринку праці загалом та його регіональних сегментах зокрема, поглиблюють проблеми диспропорційності, **послаблюють конкурентні переваги регіонів**. Потенціал та характер інструментів відновлення залежить від низки факторів, якими є віддаленість від лінії фронту, місткість і кон'юнктура ринку праці, стан релокації бізнесу, підприємницької активності, якості і результативності політики сприяння зайнятості та стимулювання розвитку бізнес-середовища, інтенсивність і масштаби міграції робочої сили, **соціальна мобільність робочої сили**, накопичений у регіоні запас стійкості ринку праці **на основі збережених конкурентних переваг** та ін.

Стабілізація регіональних ринків праці в умовах війни потребує реалізації заходів державної політики за двома векторами: (1) макроекономічним, (2) регіональним та місцевим.

Інструментарій першого напряму орієнтований на посилення резильєнтності ринку праці до обставин війни, сучасних міграційних викликів, втрат людського потенціалу, загальної структурно-динамічної нестабільності через істотні внутрішні та зовнішні ризики і загрози послаблення

працересурсного потенціалу регіональної економіки і стосується вирішення таких завдань, як відновлення інтелектуально-кадрового потенціалу, послабленого масовими зовнішніми міграціями та мобілізацією, вирішення проблеми дефіциту кадрів (особливо робітничих професій та фахівців, **затребуваних** в умовах війни і повоєнної відбудови), соціально-трудова адаптація ВПО, розвиток «срібної» економіки, ширша трудова інклюзія жінок і молоді, ветеранів війни, демобілізованих, осіб, які постраждали внаслідок бойових дій.

Інструменти регіонального та місцевого рівня слід формувати у відповідності до регіональної специфіки функціонування, поточних проблем, існуючих диспропорцій та потенційних викликів і загроз ринку праці, які в більшій мірі обумовлені географічним розташуванням територій в умовах сучасної повномасштабної війни (прифронтові, південні, центральні, західні). Найбільш актуальними в існуючих реаліях (з огляду на потребу в подоланні викликів) є інструменти регіональної політики, орієнтовані на відновлення, розвиток і модернізацію бізнес-середовища, посилення адаптивності робочої сили, навчання найбільш затребуваним професіям, максимальне залучення в соціально-трудова сферу ВПО, працевлаштування молоді, збільшення чисельності нових конкурентоспроможних робочих місць завдяки відкриттю нових виробництв і алокації нових бізнесів та зростання масштабів діяльності вже переміщених суб'єктів господарювання, активізацію діяльності системи (у т. ч. інформаційно-консалтингової) підтримки розвитку малого підприємництва, стимулювання інвестицій та запровадження дієвих механізмів страхування воєнних ризиків, що в сукупності дозволяють системно протидіяти структурному безробіттю й послабити кадровий дефіцит.

Розділ 4. Розвиток системи експортної логістики РЕГІОНІВ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ГЛОБАЛЬНИХ ЛАНЦЮГІВ ВАРТОСТІ

4.1. ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ГЛОБАЛЬНИХ ЛАНЦЮГІВ ВАРТОСТІ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ

Глобальний ланцюг доданої вартості (GVC) об'єднує послідовні стадії із виробництва кінцевих товарів та інтегрує такі процеси, як дизайн продукту, придбання сировини, безпосереднє виробництво деталей, комплектування, доставка готової продукції, маркетинг та реклама. У сучасному світі ланцюги створення вартості є інтернаціоналізованими, оскільки охоплюють різні країни, у яких здійснюються різні етапи виробничого процесу. Така інтернаціоналізація вимагає усунення торговельних бар'єрів, лібералізації торгівлі та інвестицій. Водночас тісна співпраця, формування складних зв'язків у виробничих ланцюгах може сформувати залежність, яка в умовах нестабільності та криз може уповільнити або навіть порушити виробничий процес. Коронавірусне захворювання (COVID-19) та повномасштабна війна в Україні, розпочата російською федерацією з 2022 р., засвідчили вразливість глобальних ланцюгів доданої вартості та необхідність зосередити увагу на компенсаційних механізмах та заходах торговельної політики, та окреслили нові тренди у формуванні ланцюгів постачання.

Згідно теоретичних підходів до дослідження глобальних ланцюгів доданої вартості вирізняють дві різні «школи» чи підходи. Перший – **інтернаціоналістичний підхід**, що включає північно-американську школу глобальних ланцюгів вартості. Яскравими представниками якої є Д. Джерефі, Р. Каплінский, П. Гібон та інші. Фокусом досліджень інтернаціоналістів є макрорівень, відтак у їхніх працях аналізується політика та досліджуються окремі галузі загалом. Другий – **індустріальний підхід**, що представлений Дж. Хамфрі, Х. Шмітом та іншими. Індустріалісти використовують мікропідходи та локалізують свої дослідження в напрямі аналізу регіонального та кластерного розвитку, зосереджуються на дослідженні окремих компаній чи продуктів (case-study methodology)¹²⁷

¹²⁷ Morrison A., Pietrobelli C., Rabellotti R. (2008) Global Value Chains and Technological Capabilities: A Framework to Study Learning and Innovation in Developing Countries. Oxford Development Studies. Vol. 36, 1: 39-58 : URL:

Загалом можна говорити про два основні види глобальних ланцюгів доданої вартості, кожен з яких має свою логіку формування та стосується окремих секторів економіки (табл. 4.1).

Таблиця 4.1. Два основні види глобальних ланцюгів та їх особливості

Вид ланцюга	Ланцюги, керовані виробниками (Producer-driven GVCs)	Ланцюги, керовані покупцями (Buyer-driven GVCs)
координатор (організатор) ланцюга	виробники, індустріальні підприємства (домінують декілька вертикально інтегрованих фірм, у тісній координації зі своїми субпідрядниками, які мають значний ринковий вплив на канали збуту)	великі роздрібні продавці і покупці (бренди) (здійснюється децентралізоване виробництво продукції через мережу різних компаній; лише на найвищому щаблі ланцюга кілька глобальних покупців (брендів), здійснюють стратегічне планування та напрями оптимізації виробництва з метою збільшення доходу)
бар'єри виходу на ринок	високі	низькі
характер інвестицій	капіталомісткий (технології, устаткування)	трудомісткий
робоча сила	висококваліфікована	низькокваліфікована
тип продукт (за рівнем технологічності)	високотехнологічний	низькотехнологічний
галузь економіки	автомобільна (транспортні засоби та устаткування), аерокосмічна, електронна (електроніка), хімічна промисловість (фармація)	харчова та легка промисловість, (одяг, взуття, посуд, іграшки тощо)

Джерело: складено автором за: ¹²⁸

Традиційно розвиток ланцюга доданої вартості розглядають як перехід від однієї його стадії до іншої. Причому рух може мати висхідний чи низхідний напрям. Якщо підприємство переходить на вищий щабель, тобто здійснює діяльність, яка має більшу додану вартість, то можна говорити про модернізацію. Модернізація потребує стратегічної візії від підприємств та значних інвестицій.

В останні десятиліття з'явилося чимало іноземної літератури, присвяченої питанням модернізації у ланцюгу доданої вартості. Відтак,

https://www.researchgate.net/publication/4847463_Global_Value_Chains_and_Technological_Capabilities_A_Frame_work_to_Study_Industrial_Innovation_in_Developing_Countries.

¹²⁸ Producer and Buyer-driven Value Chains. URL: <https://transportgeography.org/contents/chapter7/freight-transportation-value-chains/producer-buyer-value-chains/>; Interconnected economies: Benefiting From Global Value Chains. Meeting of the OECD Council at Ministerial Level. Paris 29-30 May 2013, 48 p.

зустрічаються дослідження модернізації у ланцюгу доданої вартості у таких вимірах як **економічний, соціальний та екологічний**.

1. Економічна модернізація (industrial or economic upgrading)

Економічна модернізація – процес, за допомогою якого суб'єкти економіки - країни, фірми переходять від діяльності з низькою доданою вартістю до відносно високої вартості у глобальному виробничому ланцюгу¹²⁹.

З динамічної перспективи висхідний рух (upgrading) у ланцюгу доданої вартості можна розглядати як економічні ролі та можливості, пов'язані з виробничою та експортною діяльністю. Прикладом цього може бути: комплектація на основі імпортих матеріалів (характерно для експортно-переробних зон); виробництво компонентів та деталей (стадія Original Equipment Manufacturer – далі OEM), виробництво готової продукції певного бренду (Original Brand Manufacturer – далі OBM), розробка та дизайн виробу (Original Design Manufacturing - далі ODM)¹³⁰

Економічна модернізація може мати чотири підвиди:

- ✓ *модернізація продукту*: перехід до більш складних ліній виробництва продукції зі збільшенням доданої вартості;
- ✓ *удосконалення процесу*: через реорганізацію виробничих систем або використання передових технологій (ефективність виробничих процесів);
- ✓ *функціональне вдосконалення*: здійснення нових, більш широких функцій у ланцюгу, або відмова від існуючих функцій з низькою доданою вартістю для нарощення діяльності, яка вимагає спеціалізованих навичок та вмінь;
- ✓ *міжгалузєва (або ланцюгова) модернізація*: використання компетенції, набутої в певному ланцюжку, для переходу в нові сектори, галузі економіки¹³¹

Траєкторія модернізації не обов'язково лінійна; підприємства можуть пропустити або швидко перейти через певні етапи, знаходячи різні способи покращити свої позиції в ланцюгу доданої вартості. Зокрема, збувати продукцію на різні ринки, займати ринкові ніші з різними стандартами або цінами¹³².

¹²⁹ Gereffi, G. The Global Economy: Organization, Governance, and Development. In N. J. Smelser & R. Swedberg (Eds.), The Handbook of Economic Sociology: Second edition. Princeton and Oxford: Princeton University Press; New York: Russell Sage Foundation, 2005, 160-182

¹³⁰ Gereffi, G & Fernandez-Stark, K. GLOBAL VALUE CHAIN ANALYSIS: A PRIMER. Center on Globalization, Governance & Competitiveness (CGGC) Duke University Durham, North Carolina, USA. May 31, 2011. URL: https://www.researchgate.net/publication/265892395_Global_Value_Chain_Analysis_A_Primer

¹³¹ Humphrey J., Schmitz H. (2002) How does insertion in global value chains affect upgrading in industrial clusters? Regional Studies 36(9): 1017-1027, URL: https://www.researchgate.net/publication/24087684_How_Does_Insertion_in_Global_Value_Chains_Affect_Upgrading_in_Industrial_Clusters

¹³² Gereffi, G (2019) Economic upgrading in global value chains. in *Handbook on global value chains*. p. 240-253

На думку Д. Джерефі, існуючі дослідження (емпіричні та теоретичні), що присвячені висхідному руху у ланцюзі вартості (модернізації), можна згрупувати за п'ятьма основними напрямками: (1) проблеми виокремлення різних типів модернізації на практиці; (2) численні траєкторії модернізації у різних галузях; (3) більш широкий підхід до поняття модернізації та виокремлення типів висхідного (upgrading) та низхідного (downgrading) руху у ланцюгах вартості; (4) успішна модернізація підприємств не обов'язково відповідає кращому положенню в ланцюгу доданої вартості; і (5) проблеми нерівномірного просторово-географічного поширення модернізації, що впливає на можливості включення та виключення з ланцюгів доданої вартості¹³³.

Фактично, економічний розвиток у ланцюгу не завжди відбувається висхідним шляхом. Він може мати і низхідний вектор руху. Підприємство може відмовитися від виробництва продукту з високою доданою вартістю, і таким чином перейти на нижчий щабель у ланцюзі, виробляючи товари з нижчою доданою вартістю. Однак це не означає, що підприємство нерентабельне; навіть у такому випадку воно може збільшити свої прибутки.

Ж. Блажек досліджував типології функціонального економічного розвитку як висхідний, так і низхідний напрям. Автор розрізняє кілька типів функціонального низхідного руху або зниження позицій (downgrading): **«пасивне» зниження** (мимовільний рух компанії до виробництва більш простого продукту, спричинений відмовою покупця від товару через його ціну чи якість); **«адаптивне» зниження** (підприємство не в змозі протистояти тиску конкурентів і змушене зосередитися на сегменті ринку з меншою доданою вартістю); і **«стратегічне» зниження** (що здійснюється з метою зміни бізнес-стратегії). Дослідник наголошує, що на практиці еволюційна траєкторія окремих підприємств у ланцюгу – це зигзагоподібний рух, що охоплює як низхідний, так і висхідний рух¹³⁴

2. Соціальна модернізація

З 2000-х років з'являються публікації присвячені виокремленню соціальної модернізації як окремого процесу у глобальному ланцюгу вартості, що пов'язана з покращенням умов та стандартів праці. Соціальну модернізацію можна розглядати у двох площинах: **оціночні стандарти**, які стосуються таких матеріальних аспектів, як рівень заробітної плати, умови трудового контракту та робочий час; та **наявні права**, які охоплюють права на вільне створення асоціацій та профспілок працівників, недискримінації, права голосу та можливостей впливати на рішення.

¹³³ Там само.

¹³⁴ Blažek J. (2016) Towards a typology of repositioning strategies of GVC/GPN suppliers: the case of functional upgrading and downgrading. Journal of Economic Geography, Volume 16, Issue 4, 849–869. URL: <https://doi.org/10.1093/jeg/lbv044>. URL: <https://academic.oup.com/joeg/article/16/4/849/2412561>)

Процес соціального підвищення – неоднорідний. По-перше, він не завжди є наслідком економічної модернізації. Якщо економічна модернізація вимагає високих і послідовних стандартів якості, які найкраще забезпечуються стабільною, кваліфікованою та офіційно зареєстрованою робочою силою, то економічна та соціальна модернізація будуть мати позитивну кореляцію. І навпаки, економічний тиск, спрямований на скорочення витрат і підвищення гнучкості, може змусити роботодавців поєднувати економічну модернізацію із зниженням соціальних стандартів (наприклад, передача роботи на аутсорсинг, підряднику, який використовує неофіційну робочу силу, не гарантує належні та безпечні умови праці). По-друге, навіть в межах одного підприємства може відбуватися соціальне підняття не усіх працівників, а лише окремих. Для збереження або покращення своєї позиції в глобальній виробничій мережі, підприємства повинні брати участь у балансуванні між максимізацією якості, щоб відповідати стандартам покупців, та мінімізацією витрат/ціни, щоб залишатися конкурентоспроможними на ринку¹³⁵.

Якщо розглядати соціальну модернізацію в контексті її наслідків для працівників, то на думку Т. Бернгардта та В. Мільберга, слід говорити про наступне: 1) збільшення (або принаймні не зниження) зайнятості; та 2) збільшення реальної заробітної плати (і/або покращення стандартів праці)¹³⁶.

3. Екологічна модернізація

Екологічна модернізація в ланцюгах доданої вартості – покращення екологічних показників шляхом змін у технологічних, соціальних та організаційних процесах з наміром уникнути або зменшити негативний вплив на навколишнє середовище.

Екологічна модернізація включає різні сфери, в яких підприємства можуть модернізуватися, щоб зменшити екологічні наслідки свого виробничого процесу, наприклад: парниковий ефект; зменшення споживання природних ресурсів; використання відновлюваних технологій, тощо. Завдяки ретельному дизайну та науковим розробкам (R&D) екологізація охоплює не лише виробництво кінцевого продукту компанії, а й постачальників, які мають орієнтуватися на більш ефективне виробництво компонентів, або використання менш забруднювальної сировини¹³⁷.

Виокремлюють два типи екологічної модернізації – це модернізація процесу та продукту. Модернізація процесу – це впровадження стратегії «еко-ефективності» (eco-efficiency). Тобто трансформація внутрішніх процесів підприємства та перепрофілювання їх на основі нових екологічних стандартів

¹³⁵ Barrientos, S., Gereffi, G., & Rossi, A. (2011). Economic and social upgrading in global production networks: A new paradigm for a changing world. *International Labour Review*, 150(3-4), 319–340. doi:10.1111/j.1564-913x.2011.00119.

¹³⁶ Bernhardt, T., & Milberg, W. (2011). Economic and Social Upgrading in Global Value Chains: Analysis of Horticulture, Apparel, Tourism and Mobile Telephones. *SSRN Electronic Journal*. doi:10.2139/ssrn.1987688

¹³⁷ Khattak, A., Pinto, L. (2018) A systematic literature review of the environmental upgrading in global value chains and future research agenda. *Journal of Distribution Science* 16(11):11-1. DOI: 10.15722/jds.16.11.201811.11

або цілей. Модернізація продукту – це формування «еко-бренду» (eco-branding) або «лідерства у витратах на навколишнє середовище». Екологічна стійкість це не тільки підхід до реорганізації бізнесу, в якому компанія конкурує, але також зміна підходу підприємства до своєї конкурентної ніші, відкриття нових можливостей для бізнесу відповідати вимогам стійкості¹³⁸.

У звітті про розвиток глобального ланцюга доданої вартості 2021 серед сучасних трендів розвитку GVCs визначено такі¹³⁹:

- ✓ уповільнення глобалізації;
- ✓ орієнтація на ефективність та продуктивність сприяє поділу ланцюга вартості на дрібні виробничі процеси, що надає можливість країнам, які розвиваються, брати участь у ньому не шляхом виробництва кінцевого продукту, а через виготовлення окремих компонентів та вирішення окремих виробничих завдань;
- ✓ скорочення етапів у ланцюгах постачання для окремих секторів;
- ✓ ризики порушення ланцюгів та адаптація підприємств до них, зокрема внаслідок пандемії COVID-19;
- ✓ зростання ролі дочірніх філій транснаціональних корпорацій (ТНК) у національній економіці, зокрема через інтелектуальну власність, бренд, патенти, нематеріальні ноу-хау та маркетингові мережі. Організація економічного співробітництва та розвитку надає базу даних, з оновленими таблицями «витрати-випуск», у яких додана вартість поділена на виробництво вітчизняних фірм і виробництво філій ТНК;
- ✓ акцент на аспектах функціонування ланцюга доданої вартості, що охоплюють сфери поза виробничим процесом. Зокрема, це роль GVC у стимулюванні технологій та інновацій; зростаюча роль послуг, потенціал онлайн-платформ для забезпечення більш інклюзивної глобалізації та сприяння участі мікро-, малих і середніх підприємств (МСП).

У публікації Організації економічного співробітництва та розвитку про «Послуги у глобальних ланцюгах постачання» наведено аргументи на користь переоцінки ролі послуг у GVCs¹⁴⁰:

- ✓ внесок послуг, як внутрішніх, так й іноземних, оцінюється як 37% вартості виробленого експорту;
- ✓ від 25% до 60% зайнятих у виробничій компанії припадає на сферу допоміжних (супутніх) послуг таких, як – дослідження і розробки (R&D),

¹³⁸ Marchi, V. D., Maria, E. D., & Micelli, S. (2012). Environmental Strategies, Upgrading and Competitive Advantage in Global Value Chains. *Business Strategy and the Environment*, 22(1), 62–72. DOI:10.1002/bse.1738

¹³⁹ Global Value Chain Development Report 2021: Beyond Production. Asian Development Bank, Research Institute for Global Value Chains at the University of International Business and Economics, the World Trade Organization, the Institute of Developing Economies – Japan External Trade Organization, and the China Development Research Foundation. 247 p. DOI: <http://dx.doi.org/10.22617/TCS210400-2>

¹⁴⁰ Miroudot, S & Cadestin, C. (2017) Services In Global Value Chains: From Inputs to Value-Creating Activities. *OECD Trade Policy Papers*. No 197. OECD Publishing, Paris. URL: <https://doi.org/10.1787/465f0d8b-en>

програмування, транспортування, логістика, маркетинг, дистрибуція, управління, адміністрування та інші;

- ✓ показник, який значно зріс протягом 2000-2011 рр. – це частка іноземних послуг доданої вартості у товарному експорті;
- ✓ МСП є також частиною *servicification* і здійснюють внесок у експорт послуг, які йдуть в комплекті з товаром. Вони зазвичай залучені до допоміжної діяльності і незамінних послуг.

Отже, послуги є вагомими аспектами формування сучасних GVCs та мають особливі функції у них, зокрема в контексті експортної логістики:

- ✓ *Послуги служать зв'язками в GVC*, зокрема підприємства використовують такі послуги як транспортування, зв'язок, логістику, фінанси тощо. Це означає, що у глобальних ланцюгах вартості першочергова роль послуг полягає в поєднанні різних етапів виробничої діяльності на різних територіях.
- ✓ *Послуги - це переважно аутсорсинг в GVC*. Ланцюги створення вартості можуть починатися, наприклад, з науково-дослідних робіт або проектування і закінчуватися маркетинговою чи дистрибуційною діяльністю. Усі ці дії є «самими по собі важливими етапами виробництва». Однак, якщо таку діяльність передано сторонньому підряднику, вона, очевидно, стає послугою. Деякі з цих послуг є горизонтальними, що має вирішальне значення для всіх типів фірм у всіх GVC (наприклад, бухгалтерські та юридичні послуги). У той час як інші послуги є вертикальними, що означає, що вони залежать від галузі (наприклад, дослідження портфолію в банківському та фінансовому секторах).
- ✓ *Послуги є внутрішніми ресурсами GVC*. Поширеною практикою є створення власних служб підтримки всередині компанії, наприклад, діяльність з управління інфраструктурою. Незважаючи на те, що така діяльність зазвичай розглядається як частина функцій самої компанії, насправді вона є послугою, яку підприємство надає самостійно, а не віддає на аутсорсинг.
- ✓ *Послуги надаються в комплексі з виробленими товарами*, оскільки виробники часом не продають товари самі, а пропонують їх у комплекті із послугами. Наприклад, обладнання може експортуватися разом із послугами монтажу та технічного обслуговування.

Загалом «зв'язувальні послуги» ('linking services') відкривають шлях до створення доданої вартості в межах GVC. У випадках, коли послуги використовуються як вхідні ресурси, додана вартість походить або від самих цих вхідних ресурсів, або від економії витрат, якщо вони передані на аутсорсинг. Деякі послуги, такі як юридичні чи бухгалтерські, можуть допомогти виробничим компаніям створити вартість шляхом покращення їх діяльності та продуктивності. У той час як транспортні чи логістичні послуги

дозволяють скоротити витрати, якщо їх передано на аутсорсинг, завдяки економії на масштабу та спеціалізації зовнішніх постачальників. Подібним чином інвестування у внутрішні послуги також може дозволити підприємствам створювати вартість, особливо якщо реалізація постачання є менш вартісною, або якщо це має вирішальне значення для збереження конкурентної переваги. І останнє, але не менш важливе, надання додаткових послуг може покращити організацію компанії і принести нове джерело доходу, і водночас створює більше цінності для споживачів, пропонуючи їм економічні індивідуальні рішення¹⁴¹.

Окрім сучасних трендів у розвитку ланцюгів створення вартості є зовнішні чинники, які впливають на їх формування. Пандемія Covid-19 яскраво продемонструвала ризики збоїв GVC. Використовуючи дані опитувань у 26 країнах, у *звіті про промисловий розвиток за 2022 рік* (UNIDO's Industrial Development Report) було зазначено, що 77% компаній, які беруть участь у глобальних або регіональних ланцюгах створення вартості зазнали нестачі ресурсів після спалаху пандемії. Окрім пандемії, вже у 2022 р. повномасштабна війна в Україні посилила збої в глобальних виробничих мережах. Україна і російська федерація є інтегровані у світове виробництво через експорт окремих товарів. Відповідно, наслідки війни, впливатимуть на всі ланцюги доданої вартості, в яких беруть участь ці країни¹⁴².

Щодо пандемії, то вона спричинила низку економічних шоків. Зокрема, **шок пропозиції** (supply shock) зумовлений зниженням мобільності працівників, негативно вплинув на зростання експорту через скорочення виробництва. Однак, сила такого впливу відмінна для різних галузей, адже багато в чому залежить від доцільності та можливості організації дистанційної роботи для підтримки виробничих процесів після запровадження урядами країн заходів щодо соціального дистанціювання для обмеження поширення вірусу. **Шок попиту** проявився у скороченні споживання (зменшення внутрішнього попиту), особливо товарів не першої необхідності та тривалого використання. І як наслідок, негативний вплив на експорт сировини. **Шок пропозиції конкурентів** (competitor supply shock), що проявився у структурних змінах постачальників. І мав певний позитивний вплив для внутрішніх експортерів у конкуренції з експортерами із третіх країн¹⁴³.

І. Чонг, Дж. Х. Ю, К. Хонг та П. Т. Лі змоделивали три різні сценарії впливу пандемії Covid-19 на експорт та глобальні ланцюги створення вартості. Насамперед автори наголошують, що пандемія вплинула на скорочення

¹⁴¹ Dinh, D (2020) Chapter 1: Services in global value chains and new patterns in global services trade. p. 1-33. URL: <https://www.elgaronline.com/display/9781789908084.00008.xml>

¹⁴² Global value chains in times of multiple crises | UNIDO. URL: <https://www.unido.org/stories/global-value-chains-times-multiple-crises>

¹⁴³ Brenton, P.; Ferrantino, M. J.; Maliszewska, M. 2022. Reshaping Global Value Chains in Light of COVID-19: Implications for Trade and Poverty Reduction in Developing Countries. Washington, DC: World Bank. <http://hdl.handle.net/10986/37032>

світового експорту. Однак для кожної країни масштаби цього впливу відрізняються. Японія та США продемонстрували менше зниження експорту, ніж у середньому по інших країнах, тоді як країни Асоціації держав Південно-Східної Азії (ASEAN), Китай, Південна Корея та ЄС зазнали більших потрясінь, ніж у середньому. Таким чином, наслідки Covid-19 для експорту з країн Азії, що розвиваються, та ЄС будуть вищими, ніж для експорту з Японії та США. Також пандемія має неоднаковий вплив на різні сектори економіки. Легка промисловість, високі технології, машинобудування та автомобілебудування, які мають найбільш розвинені GVC, зазнають найбільшого впливу на їхній експорт і вертикальну спеціалізацію торгівлі. Як показують результати моделювання, якщо країни не вживають достатніх заходів для стимулювання своєї економіки, погіршення GVC неминуче¹⁴⁴.

Неоднорідний (гетерогенний) вплив Covid-19 на різні сектори економіки проявився наступним чином:

- ✓ Сектори з більшою часткою професій, які можна виконувати дистанційно менше постраждали під час пандемії. Це є свідченням того, що дистанційна форма роботи пом'якшила негативний вплив і стала ефективним заходом адаптації до нових умов. Наприклад, за період лютий-червень 2020 р. негативний ефект від Covid-19 був на 19% більшим для виробництва целюлози, паперу та картону в таких країнах, як Угорщина, де менше однієї третини виробництва можна виконувати дистанційно, ніж для виробництва електродвигунів, генераторів і трансформаторів у таких країнах, як Японія, де більше двох третин виробничих процесів можна здійснювати дистанційно.
- ✓ Зменшення роздрібної мобільності в країні-партнері, наприклад закриття роздрібних магазинів, мало менший негативний вплив на імпорт товарів тривалого користування в тому самому місяці, але більший вплив у наступному місяці, хоча попит на певні товари тривалого користування міг зростати через блокування чи обмеження імпорту. Для секторів, в яких усі товари класифікуються як товари довгострокового користування (наприклад, виробництво деталей і аксесуарів для автомобілів) негативний вплив був на 41% менший, ніж для секторів, у яких товари не класифікуються як товари довготривалого або середньострокового користування (наприклад, обробка та консервація фруктів і овочів).
- ✓ Хоча шоки попиту та пропозиції спровоковані Covid-19 мали різний рівень впливу в залежності від сектора економіки, оцінки не підтвердили думку про те, що шоки в третій країнах мали позитивний вплив на експортерів, які конкурували на тих самих ринках призначення. Одним із

¹⁴⁴ Cheong, I., Yoo, J.H., Hong, K. and Lee, P.T-W. (2022) 'Impact of the COVID-19 pandemic on global value chain and implications for the belt and road initiative', Int. J. Shipping and Transport Logistics, Vol. 14, No. 4, pp.371–394.

пояснень цього є те, що криза вплинули на групу з 28 експортерів у вибірці одночасно і обмежила потенціал до нарощення двосторонньої торгівлі через коригування каналів конкуренції¹⁴⁵.

Збої в глобальних ланцюгах створення вартості через пандемію Covid-19 посилили запит на самозабезпечення та повторне переміщення (reshoring) виробництва. Водночас нове дослідження Світового банку, показує, що рещоринг є контрпродуктивним і може сприяти значному зростанню глобальної бідності. Натомість тісна економічна інтеграція та зміцнення GVC можуть стимулювати стабільне економічне зростання¹⁴⁶.

У розпал поширення пандемії Covid-19 набула поширення практика **регіоналізації окремих GVC**. Особливо це характерне для галузей, де підтримка стійкості потоків ланцюга постачання має не менше значення, ніж витрати та ефективність. Ці регіональні GVC є коротшими та менш фрагментованими. Регіоналізація GVC може відбуватися у трьох напрямках: переміщення виробництва (reshoring); модернізація; управління системами, що також включає механізми, які підтримують комунікацію та координацію між учасниками. Загалом, регіоналізація ланцюгів сприяє стимуляції місцевого економічного розвитку, тим самим сприяючи більшій участі місцевих фірм у ланцюгах вартості, зменшуючи вплив підприємств на навколишнє середовище та створюючи можливості для модернізації ланцюга створення вартості¹⁴⁷.

Наслідки впливу пандемії стимулюють підприємства, які залучені до ланцюгів вартості, коригувати та адаптувати свої стратегії. Особливо це стосується конфігурації GVC в контексті розташування різних видів діяльності та їх управління.

Традиційно поширена така модель управління ланцюгами постачання як Supply-Chain Operations Reference (SCOR). Модель SCOR відображає класичний ланцюг постачання, що лінійно пов'язує кожен етап. Постачальники сировини та деталей комунікують з виробниками товарів, виробники взаємодіють із дистриб'юторами, а дистриб'ютори налагоджують контакти з клієнтами та споживачами. Кожна стадія ланцюга постачання взаємопов'язана процесом планування майбутньої діяльності, замовлення та підтвердження, що призводить до обмеженості у маневрах такого ланцюга. Відтак, нерідко виникають проблеми в координації такого ланцюга, особливо гостро це стало відчутно в умовах пандемії. У відповідь на сучасні виклики набула поширення

¹⁴⁵ Brenton, P.; Ferrantino, M. J.; Maliszewska, M. 2022. Reshaping Global Value Chains in Light of COVID-19: Implications for Trade and Poverty Reduction in Developing Countries. Washington, DC: World Bank. P. 58-59. URL: <http://hdl.handle.net/10986/37032>

¹⁴⁶ Global Value Chains in Light of COVID-19: Trade, Development & Climate Change. URL: <https://www.worldbank.org/en/topic/trade/publication/global-value-chains-in-light-of-covid-19-trade-development-climate-change>

¹⁴⁷ Pla-Barber, J., Villar, C., & Narula, R. (2021). Governance of global value chains after the Covid-19 pandemic: A new wave of regionalization? BRQ Business Research Quarterly, 24(3), 204–213. <https://doi.org/10.1177/23409444211020761>

модель управління ланцюгом поставок 4.0 (Supply Chain 4.0), що пропонує перспективу значного покращення ефективності ланцюга постачання і прибутковості підприємств. Ключовим принципом такої моделі є наскрізна прозорість та координація ¹⁴⁸.

Цифровий (новітній) ланцюг постачання – це інтегрована екосистема, мережа, що передбачає використання сучасних діджиталізованих процесів та технологій. Наприклад: хмарні обчислення (Cloud computing), програмне забезпечення як послуга (software-as-a-service (SaaS)), штучний інтелект (AI), машинне навчання (ML), обробка природної мови (NLP), великі дані, бізнес-аналітика, віртуальна реальність, робототехніка та роботизована автоматизація процесів (RPA), інтернет речей (IoT).¹⁴⁹

Відмінність між процесами управлінням традиційного та цифрового ланцюга постачання, що продемонстровано на рисунку 4.1, полягає в наступному¹⁵⁰:

- ✓ Традиційний ланцюг постачання зосереджується лише на виробництві та постачанні, тоді як цифровий – на потребах клієнтів загалом.
- ✓ Цифровий дозволяє будь-якій бізнес-організації відчутти цінність у створенні партнерства, тоді як традиційний передбачає єдиний послідовний шлях для компаній.
- ✓ Організації, що працюють в рамках цифрового ланцюга, створюють і надають цінність продукту, який споживає кінцевий клієнт. Тоді як традиційний ланцюг не має таких стратегій для підвищення вартості готового продукту.
- ✓ В цифровому ланцюзі закладені сучасні технології та стратегії.
- ✓ Цифровий ланцюг забезпечує швидкий прогрес порівняно із традиційним.
- ✓ Цифровий ланцюг також використовує логістичне управління, яке є системою, що планує, реалізує та контролює прямий і зворотний потік товарів. Це забезпечує ефективність процесу, а також безпечну доставку товару.
- ✓ Цифровий ланцюг насамперед зосереджується на побудові партнерств, альянсів і колаборації.

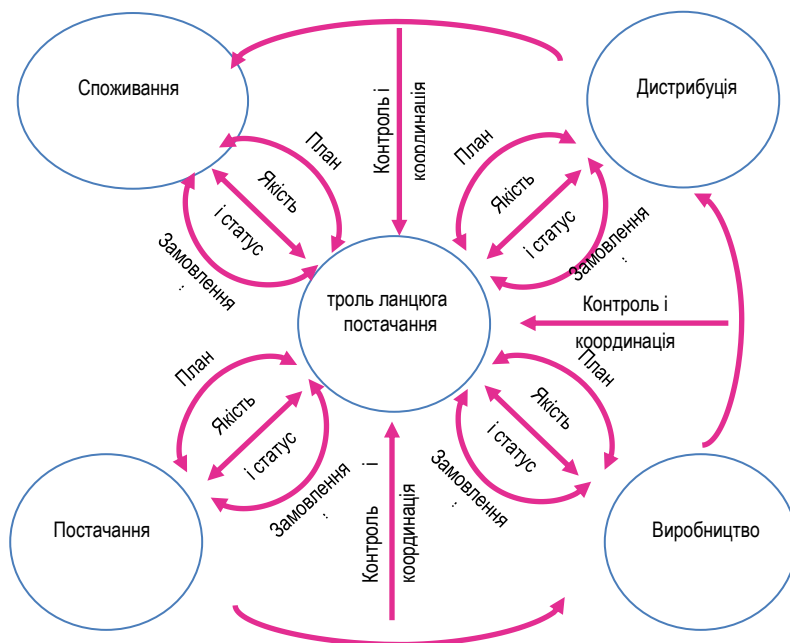
¹⁴⁸ Brenton, P.; Ferrantino, M. J.; Maliszewska, M. 2022. Reshaping Global Value Chains in Light of COVID-19: Implications for Trade and Poverty Reduction in Developing Countries. Washington, DC: World Bank. <http://hdl.handle.net/10986/37032>

¹⁴⁹ <https://www.motivationtechkitchens.in/2022/04/supply-chain-scm-traditional-vs-modern.html>

¹⁵⁰ Traditional vs Modern Supply Chain Management. CDS. Posted on May 14, 2020. URL: <https://www.cdsltd.ca/traditional-vs-modern-supply-chain-management/>

А) Модель традиційного ланцюга постачання

Б) Інтегрована екосистема ланцюга постачання

Рис. 4.1. Моделі цифрової екосистеми ланцюга постачання та традиційного лінійного ланцюга постачання

Джерело: Schrauf, S. & Bertram, Ph. Industry 4.0. How digitization makes the supply chain more efficient, agile, and customer-focused. PWS. 32 p. URL: <https://www.strategyand.pwc.com/gx/en/insights/2016/digitization-more-efficient.html>

Пандемія також прискорила деякі існуючі тренди, зокрема автоматизацію, електронну комерцію та роботу з дому. Компанії пристосувалися, зменшивши різноманітність продукції, збільшивши гнучкість виробничих процедур і планування робочої сили, а також шукаючи

альтернативних постачальників. Підтримка материнськими компаніями філіалів і філіалів постачальників була широко поширеною, однак не загальною¹⁵¹.

R. Strange¹⁵² наголошує, що, по-перше, поширення релокації та/або інтерналізація GVC навряд чи призведе до більшої стійкості самого ланцюга, адже може вимагати значних витрат на такий перехід. По-друге, стійкість формується завдяки більшій диверсифікації. Водночас вагомим є геополітичний контекст та зростання протекціоністських настроїв у всьому світі, що будуть критичними факторами для формування нових стратегій управління GVC.

Отже, під час криз підприємства починають адаптуватися до них. Насамперед підприємства намагаються зберегти свою ефективність у економічній площині, бути стійкими до нових викликів та шукати альтернативні джерела постачання сировини, орієнтовані на заміщення, чи диверсифікацію. Відтак підприємства виробляють та впроваджують різні стратегії. Однак стратегії їх діяльності значною мірою будуть залежати і від стратегічних пріоритетів та політики держави, зокрема тої, що стосується сталого та екологічного розвитку.

Відтак під час розвитку та управління сучасними ланцюгами постачання важливими є такі три поняття як **ефективність, стійкість (resilience) і сталість (sustainability)**. Ці концепції певною мірою суперечать одна одній й передбачають компроміси, водночас можуть і взаємо доповнюватися. Сильна увага до ефективності та стійкості не обов'язково змінює глобальну орієнтацію ланцюгів постачання, але, швидше за все, сприятиме формуванню соціально відповідальних та екологічних ланцюгів шляхом зменшення впливу на навколишнє середовище. Наприклад, це може включати підвищення ефективності вхідних ресурсів, краще управління відходами та впровадження циркулярних практик. Водночас, орієнтація на сталість може мати як позитивний, так і негативний вплив на ефективність ланцюгів. Більше того, сильний фокус на ефективність та стійкість має на меті зробити GVC більш стійкими через диверсифікацію постачальників і регіонів, а також шляхом збільшення резервів і буферів. Однак загалом підвищення стійкості GVC може знизити його ефективність¹⁵³ (див. рисунок 4.2).

¹⁵¹ Brenton, P.; Ferrantino, M. J.; Maliszewska, M. 2022. Reshaping Global Value Chains in Light of COVID-19: Implications for Trade and Poverty Reduction in Developing Countries. Washington, DC: World Bank. <http://hdl.handle.net/10986/37032>

¹⁵² Strange, R. (2020). The 2020 Covid-19 pandemic and global value chains. *Journal of Industrial and Business Economics*. 47, 455–465. <https://doi.org/10.1007/s40812-020-00162-x>

¹⁵³ Grumiller, J., Grohs, H. & Raza, W. Reconciling efficiency, resilience and sustainability: global value chains in a post-Covid-19 world. In book: A Just Post-COVID-19 World - Cooperative Policies at a Global Level Publisher: Südwind Verlag Available from: https://www.researchgate.net/publication/369658598_Reconciling_efficiency_resilience_and_sustainability_global_value_chains_in_a_post-Covid-19_world [accessed Aug 29 2023].

Рис. 4.2. Моделі GVC в залежності від орієнтації на ефективність, стійкість та сталість

Джерело: Grumiller, J., Grohs, H. & Raza, W. (2022) Reconciling efficiency, resilience and sustainability: global value chains in a post-Covid-19 world. In book: A Just Post-COVID-19 World - Cooperative Policies at a Global Level. Publisher: Südwind Verlag. Available from: https://www.researchgate.net/publication/369658598_Reconciling_efficiency_resilience_and_sustainability_global_value_chains_in_a_post-Covid-19_world [accessed August 29, 2023]

У відповідь на будь-які глобальні та продовольчі кризи, виробляються рекомендації, певна політика міжнародних організацій та окремих країн. Ці рекомендації можуть бути корисними і актуальним у випадку майбутніх потрясінь і криз, що можуть виникнути. Нижче наведено низку заходів, які варто вживати урядами різних країн для пом'якшення впливу кризи Covid-19¹⁵⁴:

- ✓ Спрощення доступу до основних медичних товарів і витратних матеріалів (наприклад через зниження до нуля імпорتنних тарифів на медичні препарати, пов'язані з Covid-19, або звільнення від імпорتنних мит на медичні товари і послуги, пов'язаних із боротьбою з Covid-19);

¹⁵⁴ Brenton, P.; Ferrantino, M. J.; Maliszewska, M. 2022. Reshaping Global Value Chains in Light of COVID-19: Implications for Trade and Poverty Reduction in Developing Countries. Washington, DC: World Bank. <http://hdl.handle.net/10986/37032>

- ✓ *Підтримка споживання предметів першої необхідності та обмеження негативного впливу на найбільш вразливі верстви населення (наприклад, зменшення імпорتنих мит на продукти харчування, скасування податків на імпорт харчових продуктів на час кризи, утримання від накладення заборони на експорт або податків на найважливіші продукти харчування);*
- ✓ *Підтримка експортерів для збереження робочих місць і надходжень в іноземній валюті (зняття, або зменшення заборон, квот та обмежень, податків на експорт, відшкодування експортерам, які втратили продажі за кордоном, податку на додану вартість, сплаченого на вхідні ресурси);*
- ✓ *Регуляторні заходи макроекономічної політики, з метою захисту економіку від спаду, пов'язаного з Covid-19 (зниження до нуля імпорتنих тарифів, або відмова від податків на імпорт на всі товари, впорядкування регулювання, що впливає на торгівлю послугами, дозвіл імпортерам відстрочити сплату податку на додану вартість протягом початкового періоду у перші 12 тижнів);*
- ✓ *Спрощення митних та прикордонних процедур (усунення потреби в заявках, дозволах і ліцензіях для товарів, які становлять мінімальний ризик для здоров'я людини, екологічної безпеки, або захисту споживачів, використання веб-ресурсів або автоматизовані варіанти для запитів на отримання документів; призупинення сплати податків і зборів, пов'язаних із видачею будь-яких ліцензій, дозволів і сертифікатів, необхідних для товарів, пов'язаних із боротьбою з Covid-19, визнання сертифікатів або системи відповідності для медичного обладнання, основних харчових продуктів і ресурсів сільського господарства від акредитованих установ у країнах із подібними або вищими стандартами; покращення механізмів координації управління кордонами як на політичному рівні, так і на операційному рівнях (порти, аеропорти та прикордонні пости); а також посилення співпраці між прикордонними відомствами; забезпечення безперервності бізнесу шляхом більш широкого використання інформаційних і комунікаційних технологій, гнучкого робочого графіка, збільшення часу роботи пунктів пропуску, розширення доступу до онлайн-сервісів, які можуть підвищити ефективність і обмежити фізичну присутність і взаємодію логістичних працівників і офіційних осіб у пунктах перетину кордону).*

Багато із вищезазначених заходів передбачають короткострокові фінансові втрати для країн; водночас міжнародні інституції такі як Світовий банк, можуть підтримати країни з низьким і середнім рівнем доходу в умовах глобальної кризи, надаючи пільгове фінансування за допомогою інструментів, що зокрема включають позики на політику розвитку¹⁵⁵.

¹⁵⁵ Там само

Окрім того, важливою є синергія між внутрішньою та зовнішньою політикою держави. Власне, на це і орієнтується ЄС, який здійснив низку заходів для усунення існуючих прогалів у внутрішній та зовнішній економічній політиці. Перш за все це короткострокова реакція на спалах Covid-19 і економічне відновлення пов'язані з довгостроковою диверсифікацією та прагненнями сталого розвитку. У зв'язку з цим було запропоновано ряд інструментів, переважно в сфері торгівлі та інвестицій.

Торговельна стратегія ЄС передбачає захист існуючих постачальників, диверсифікацію іноземних та збереження потенціалу до сталості. Тому торговельні інструменти ЄС зосереджені насамперед на:

- ✓ імплементації та виконанні торгових і пов'язаних з торгівлею зобов'язань;
- ✓ запровадженні нових або перегляд існуючих інструментів, спрямованих на іноземну діяльність, що може зменшити доступ ЄС до критичних сировинних ресурсів (CRM – Critical Raw Materials), і які спрямовані на спотворення (обмеження) торгівлі та інвестицій;
- ✓ проведення переговорів щодо нових угод про вільну торгівлю та перегляд існуючих угод відповідно до необхідності скасування імпорتنих тарифів, зменшення експортних обмежень, такі як тарифи та квоти;
- ✓ інвестування у відновлювані джерела енергії та виробництво стійких матеріалів як стратегічна мета.

Друга група інструментів адресувалася сировинним та енергетичним загрозам: зближення національних, міжнародних і багатонаціональних політик у сфері відновлюваної енергії, життєво важливих сировинних ресурсів і стійкості ланцюга постачання; забезпечення енергетичних вимог ЄС; і зниження залежності від невідновлюваних джерел енергії.

Варто підкреслити, що набула переосмислення ідея Європейської стратегічної автономії (European strategic autonomy). Ця ідея бере свій початок у сферах безпеки та оборони, але вийшла за їх межі і поширилась на зовнішню та торговельну політику після того, як ЄС представив свою нову торговельну стратегію у 2022 році. Пандемія Covid-19 і нещодавно російське вторгнення в Україну чітко показали вразливість GVC і необхідність підтримувати функціональні та стійкі ланцюги постачання і торгівлі потоки під час таких криз¹⁵⁶.

¹⁵⁶ Amighini, A., A., Maurer, A., Garnizova, E., Hagemeyer, J., Stoll, P-T., Dietrich, M., Roy, R., Skowronek, A. & Tentori, D. Study "Global value chains: Potential synergies between external trade policy and internal economic initiatives to address the strategic dependencies of the EU". European Parliament Coordinator: Policy Department for External Relations Directorate General for External Policies of the Union PE 702.582 – March 2023. 186 p. URL: <https://www.case-research.eu/en/global-value-chains-potential-synergies-between-external-trade-policy-and-internal-economic-initiatives-to-address-the-strategic-dependencies-of-the-eu-102430>

Широкомасштабна війна в Україні сильно впливає на ланцюги створення вартості, особливо через обмеження експорту певних груп товарів і необхідність формування нових експортних логістичних маршрутів.

Російська федерація є важливим експортером сировинних та проміжних товарів і послуг, які використовуються в експорті інших країн на ранній стадії виробництва. На це вказує позиція російської федерації в глобальних GVC, як постачальника енергетичних ресурсів (кокс і нафта), металів та хімікатів, а також послуг з транспортування і певних бізнес-сервісів. Натомість, російська федерація є набагато менш вагомою як «покупець» у GVC, оскільки вона менше покладається на імпорتنі ресурси для виробництва свого експорту (backward GVC participation). По-перше, перебої в торгівлі з російська федерація мають глобальний вплив через **підвищення цін**, особливо **на енергетичні ресурси**, що **впливає на транспортні витрати та практично на всі GVC**. По-друге, окремі ринки безпосередньо залежать від постачання конкретних видів товарів. Наприклад, в експорті чавуну домінували три країни (російська федерація, Бразилія та Україна), на які разом припадало понад три чверті світового експорту. Отже, замінити імпорт чавуну з цих країн буде складніше, ніж продукцію, для якої світовий ринок менш концентрований. Відтак, GVC, що залежать від товарів, які мають менше замінників, постраждають сильніше. Замінність ресурсів також залежить від того наскільки диференційованою чи однорідною є продукція. Кілька ключових експортних товарів російської федерації (наприклад, рідкісні метали) важко замінити в короткостроковій перспективі, що свідчить про серйозний вплив на GVC¹⁵⁷.

За даними COT¹⁵⁸:

- ✓ Війна в Україні завдає величезних людських втрат, і після пандемії Covid-19, поставила серйозні виклики глобальній економіці.
- ✓ У 2022 році світова торгівля продовжувала зростати, включно з товарами, які сильно постраждали від війни, що підкреслює стійкість багатосторонньої торгової системи.
- ✓ У довгостроковій перспективі моделювання, проведене економістами COT, підкреслює важливість зміцнення багатосторонніх торговельних зв'язків та акцентує, що користь від подальшої багатосторонньої лібералізації є велика.
- ✓ Переваги реглобалізації полягають не лише в прибутках, а й у стабільності та надійності постачання товарів. Зокрема, збереження позитивних показників торгівлі для країн, що залежать від імпорту з регіону конфлікту, сприяла здатність до переорієнтації їх імпорту до економік, які не постраждали внаслідок війни.

¹⁵⁷ Wuester, L., Winkle, D. Implications of Russia's invasion of Ukraine for its value chains. VOXEU. May 11, 2022. URL: <https://cepr.org/voxeu/columns/implications-russias-invasion-ukraine-its-value-chains>

¹⁵⁸ WTO (2023) One year of war in Ukraine. Assessing the impact on global trade and development. URL: https://www.wto.org/english/res_e/publications_e/oneyukr_e.htm

- ✓ Відбулося збільшення цін на окремі сировинні товари на світовому ринку. Водночас, зростання цін на товари, які найбільше постраждали від війни, було меншим, ніж очікувалося на початку війни. Наприклад, за результатами моделювання проведеного СОТ, прогноз зростання цін на пшеницю становив до 85% у деяких регіонах з низьким рівнем доходу. Проте фактичне зростання склало 17 %.
- ✓ РФ та Україна відіграють відносно незначну роль у світовій економіці, за винятком окремих сільськогосподарських і промислових товарів таких, як пшениця, кукурудза, соняшникова продукція, добрива, палива та паладій.
- ✓ Реакції імпортерів були дуже різні. Тоді як деякі країни значно скоротили свій імпорт, наприклад США, Велика Британія, Польща, Республіка Корея та Фінляндія, інші збільшили імпорт, наприклад Китай, Індія та Туреччина. Частково це корелює із тим, чи ввели країни відповідні санкції чи ні. Проте для окремих країн, які запровадили санкції, такі як Італія, Греція та Франція, також спостерігалось зростання імпорту через тимчасове звільнення палива від санкцій у поєднанні зі зростанням цін на нафту та газ.
- ✓ Відносна стриманість членів СОТ у введенні експортних обмежень, ймовірно, зіграла ключову роль у стримуванні зростання цін.

Як результат, найгірші сценарії, передбачені на початку війни щодо цін на продовольчі товари та безпеку, досі не здійснилися. Натомість початкові наслідки були стримані частково завдяки відкритості багатосторонньої торгової системи та прозорості, а також дотриманні зобов'язань їх учасників. Це свідчить про те, що стійкість, зрештою, найкраще забезпечуватиметься сприянням розвитку більш глибоких і різноманітних міжнародних ринків, заснованих на відкритих і передбачуваних правилах торгівлі¹⁵⁹.

Підсумовуючи, особливості **формування ланцюга** доданої вартості **визначається** насамперед **його видом** (ланцюг керований виробниками чи споживачами). **Розвиток у межах ланцюга доданої вартості може бути низхідний чи висхідний.** У першому випадку відбувається перехід підприємства у ланцюгу доданої вартості на нижчу стадію, виробництво продукції з меншою доданою вартістю. З іншого боку, висхідний розвиток – це перехід від діяльності з низькою доданою вартістю до відносно більшої доданої вартості у глобальному виробничому ланцюгу.

Аналіз основних досліджень, присвячених різним видам модернізації дозволяє виділити такі її види: *економічна, соціальна та екологічна*. Модернізація не є лінійним, чи послідовним процесом, а скоріше має зигзагоподібний характер. *Кожен вимір модернізації має свої підвиди.*

¹⁵⁹ WTO (2023) One year of war in Ukraine. Assessing the impact on global trade and development. URL: https://www.wto.org/english/res_e/publications_e/oneyukr_e.htm

Економічна модернізація може відбуватися на рівні продукту, процесу, функціонального вдосконалення, або із переходом у іншу галузь (міжгалузева). Соціальна модернізація стосується робочої сили, а саме умов зайнятості працівників, заробітної плати, дотримання соціальних стандартів праці, можливостей організації профспілок, інших організацій працівників, та їх впливу на підприємство. Екологічна модернізація – це екологічний аспект діяльності підприємства, що проявляється у налагодженні процесу виробництва з меншим негативним навантаженням та впливом на навколишнє середовище і формування стратегії «еко-бренду». *Можуть існувати різні комбінації модернізацій у ланцюгу* (економічна і соціальна, економічна і екологічна, або усі три разом). Однак, зв'язок між соціальною та економічною модернізацією не завжди лінійний. Підприємство може підніматися у ланцюгу доданої вартості, але при цьому скорочувати витрати на робочу силу, оптимізувати умови праці, не дотримувати мінімальних соціальних гарантій, пільг у сфері праці. Як наслідок, економічно буде висхідний розвиток, а з позиції соціальної – низхідний.

Серед сучасних трендів розвитку глобальних ланцюгів створення вартості варто зазначити: уповільнення глобалізації, орієнтація на ефективність та продуктивність, що сприяє поділу ланцюга вартості на дрібні виробничі процеси; регіоналізація, решоринг; скорочення етапів у ланцюгах постачання для окремих секторів; зростання ролі дочірніх філій транснаціональних корпорацій; акцент на аспектах функціонування ланцюга доданої вартості, що охоплюють сфери поза виробничим процесом, зокрема зростання ролі послуг.

Важливість ролі та функцій послуг у формуванні сучасних GVCs відображаються через те, що послуги виступають як зв'язкові ланки в GVC. Вони можуть бути аутсорсингом, внутрішніми ресурсами, невід'ємним атрибутом підтримки товарів або навіть надаються в комплексі з виробленими товарами.

Окрім сучасних трендів у розвитку ланцюгів створення вартості є зовнішні чинники, які впливають на їх формування. Пандемія Covid-19 яскраво продемонструвала ризики збоїв GVC як і повномасштабна війна російської федерації проти України з 2022 р.

Пандемія спричинила такі економічні шоки як *шок пропозиції, шок попиту та шок пропозиції конкурентів*. Це призвело до скорочення світового експорту. Однак *масштаби цього скорочення відрізнялися для кожної країни і залежали від виду експортованих товарів та можливостей здійснити диверсифікацію*. Галузі економіки, які мають найбільш розвинені GVC зазнали найбільшого впливу на експорт своєї продукції (наприклад, легка промисловість, високі технології, машинобудування, автомобілебудування). *Неоднорідний вплив Covid-19 на різні сектори економіки* також

обумовлювався можливістю та доцільністю організації дистанційні форми роботи, яка стала пом'якшуючим чинником у падінні виробництва.

Збої в глобальних ланцюгах створення вартості через пандемію Covid-19 посилили запит на самозабезпечення та повторне переміщення (reshoring) виробництва. Актуалізувалося питання управління GVC і зміна моделі управління ланцюгом з традиційної на цифрову. У відповідь на сучасні виклики набула поширення модель управління ланцюгом поставок 4.0 (Supply Chain 4.0). Ключовим принципом такої моделі є наскрізна прозорість та координація, а її побудова передбачає формуванні інтегрованої екосистеми, мереж із використанням сучасних діджиталізованих процесів та технологій.

Важливими характеристиками розвитку та управління сучасними ланцюгами постачання є *ефективність, стійкість (resilience) і сталість (sustainability).*

Після пандемії Covid-19 серйозним викликом для функціонування глобальних ланцюгів постачання стала повномасштабна війна в Україні. Вона вплинула на переформатування налагоджених каналів постачання продукції, важливою частиною яких була і Україна, і росія. Обидві країни є основними експортерами сільськогосподарської продукції (пшениця, кукурудза, соняшникова продукція) тощо, добрив, палива та паладію. Санкції, запроваджені ЄС та іншими країнами щодо торгівлі з росією, розірвання логістики експорту української продукції спричинили наслідки глобального масштабу. Різко підвищилися ціни на продовольчі товари та енергетичні ресурси, що вплинуло на підвищення вартості транспортних перевезень та відповідно функціонування глобальних ланцюгів вартості. Зміни в експортній логістиці більшості вітчизняних товарів зумовили необхідність формування нових логістичних маршрутів та адаптації світової логістичної системи, виробників, постачальників тощо до нових реалій.

Зменшення негативного впливу кризових ситуацій можливе через виважену регуляторну політику міжнародних організацій та окремих країн. Водночас стійкість глобальних ланцюгів створення вартості залежатиме не тільки від заходів, здійснених підприємствами із оптимізації та адаптації своєї діяльності, але і від розвитку багатосторонніх партнерств, міжнародних ринків, заснованих на відкритих, прозорих і передбачуваних правилах торгівлі, а також дотриманні зобов'язань всіх партнерів.

4.2. ТРАНСФОРМАЦІЯ ЕКСПОРТНИХ ПОТОКІВ ТА РОЗВИТОК СИСТЕМИ ЕКСПОРТНОЇ ЛОГІСТИКИ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

Економіка України характеризується достатньо високим рівнем відкритості. У 2016-2023 рр. зовнішньоторговельний оборот країни у середньому складав $\approx 85\%$ її ВВП. Частка експорту у ВВП України у 2022 році склала 28%, а у 2023 році – 20%, що свідчить про високий рівень експортоорієнтованості вітчизняної економіки. Налагодження, розвиток та ефективне функціонування системи експортної логістики є невід’ємною складовою здійснення зовнішньоекономічної діяльності та реалізації експортного потенціалу країни та її регіонів.

У 2022 році початок повномасштабної війни росії проти України, блокування українських морських портів різко звузили можливості експортувати вітчизняну продукцію налагодженими каналами збуту. До війни близько двох третин експорту перевозилось саме морським транспортом. Це вплинуло на різке падіння експорту у 2022 році – на 35% порівняно з 2021 роком. Відтак протягом 2022-2024 рр. українські товаровиробники активно налагоджували нові альтернативні логістичні маршрути експорту продукції. Питання розбудови експортної логістики стало одним з пріоритетів стратегії економічного розвитку країни в умовах війни та повоєнного відновлення.

Втрата транзитного потенціалу та вимушена переорієнтація транспортно-логістичних потоків на сьогодні є одними з ключових викликів розвитку України. Це зазначено у проекті оновленої Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки (далі – Стратегія)¹⁶⁰. Актуалізація діючої Стратегії відбувається з врахуванням нових умов розвитку економіки регіонів під час війни та набуття Україною статусу кандидата на членство в ЄС. Задля досягнення стратегічної цілі II. Підвищення рівня конкурентоспроможності регіонів одними із завдань у Стратегії визначено: «2.2.7. Підтримка реалізації економічних проектів у ключових секторах - енергетика, переробка аграрної продукції, транспорт та експортна логістика, виробництво критичних матеріалів» та «2.3.5. Створення умов для відновлення та розвитку системи експортної логістики».

18 березня 2024 року Кабінет Міністрів України затвердив План для Ukraine Facility, який стане основою для реалізації програми фінансової підтримки України від Європейського Союзу у 2024-2027 рр.¹⁶¹. План передбачає реалізацію реформ, які закладуть фундамент для подальшого відновлення й розвитку економіки та інтеграції України до ЄС. Протягом 2024-

¹⁶⁰ Проект Постанови КМУ «Про внесення змін до Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки».

¹⁶¹ Уряд затвердив План для реалізації програми Ukraine Facility (2024). URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/uriad-zatverdvy-plan-dlia-realizatsii-prohramy-ukraine-facility>

2027 рр. 50 мільярдів євро від ЄС буде спрямовано на фінансування державного бюджету, стимулювання інвестицій, а також технічну підтримку в реалізації програми¹⁶².

Передбаченим у Плані 69 реформам відповідають понад 150 кварталних індикаторів виконання¹⁶³. Транспорт і логістика визначено ключовими напрямками для експортноорієнтованого розвитку країни у контексті більш тісної інтеграції як з економікою Європейського Союзу, так і зі світовою економікою. До пріоритетів розвитку країни віднесено модернізацію логістичних систем, мереж ТЕН-Т, приведення залізничного сектору у відповідність до стандартів ЄС та покращення портових послуг: відновлення транспортної інфраструктури, модернізація шляхів для експорту до ЄС, конкурентний ринок залізничних перевезень, безпека та якісні портові послуги.

Зокрема у Розділі «Транспорт» в рамках реалізації Реформи 2. Розвиток експортно-логістичного потенціалу України у четвертому кварталі 2024 року передбачається прийняття Стратегії розвитку та розбудови прикордонної інфраструктури з країнами-членами Європейського Союзу та Молдовою до 2030 року. Стратегія зосереджуватиметься на таких основних сферах: реконструкція пунктів пропуску на кордоні з Польщею, Словаччиною, Угорщиною, Румунією; створення мережі сервісних зон; спрощення процедур перетину кордону (цифровізація та запровадження спільного контролю) відповідно до стандартів Європейського Союзу.

Розвиток та розбудова експортної логістики визначається насамперед *товарною структурою вітчизняного експорту*. Вона відповідно впливає на пошук **ринків збуту**, побудову *логістичного маршруту* та *вид транспортування*.

Товарна структура експорту у 2021-2023 рр.

Вітчизняний експорт має переважно сировинний характер. У 2021-2023 роках близько 70% вартості та більше 90% фізичного обсягу експорту припадало на 8 товарних груп (продукцію сировини та низькотехнологічну продукцію) (див. таблицю 4.2).

У 2021 році на три товарні групи (72. Чорні метали, 10. Зернові культури і 26. Руди, шлак і зола) припадало ~ 50% експорту у грошовому вимірі і 71,4% експорту у фізичному вимірі. У 2022-2023 роках внаслідок військової агресії росії експорт цих трьох товарних груп істотно зменшився. Блокування морських портів та налагодження нових логістичних маршрутів через сухопутну ділянку кордону не дозволило здійснити експорт зерна у повному обсязі. У 2022 році його експорт у фізичному вимірі зменшився практично на 25%.

¹⁶² Ukraine Facility. URL: <https://www.ukrainefacility.me.gov.ua/>

¹⁶³ Індикатори. URL: http://www.ukrainefacility.me.gov.ua/wp-content/uploads/2024/04/indikatori-pu_ukr.pdf

Таблиця 4.2. **ТОП-8 найбільших товарних груп експорту України у 2021-2023 рр.**

Код та назва групи товарів за УКТЗЕД	2021				2022				2023			
	Вартість експорту, тис. дол. США	Частка у загальному обсязі експорту (у грошовому вимірі), %	Вага нетто, т	Частка у загальному обсязі експорту (у фізичному вимірі), %	Вартість експорту, тис. дол. США	Частка у загальному обсязі експорту (у грошовому вимірі), %	Вага нетто, т	Частка у загальному обсязі експорту (у фізичному вимірі), %	Вартість експорту, тис. дол. США	Частка у загальному обсязі експорту (у грошовому вимірі), %	Вага нетто, т	Частка у загальному обсязі експорту (у фізичному вимірі), %
10. Зернові культури	12343849	18,1	50796530	31,4	9115714	20,6	38538649	38,6	8306549	23,0	44819710	44,7
12. Насіння і плоди олійних рослин	2435209	3,6	3925990	2,4	3760791	8,5	7932008	7,95	2819460	7,8	7395343	7,4
15. Жири та олії тваринного або рослинного походження	7037278	10,3	5628953	3,5	5952842	13,5	4656000	4,7	5649078	15,6	6482253	6,5
23. Залишки і відходи харчової промисловості	1733183	2,5	5598831	3,5	1082235	2,5	4193556	4,2	1397607	3,9	5598441	5,6
25. Сіль; сірка; землі та каміння	510474	0,7	12832643	7,9	202811	0,5	3484414	3,5	152747	0,42	2713421	2,7
26. Руди, шлак і зола	7119590	10,5	45191333	27,9	3080857	6,97	24586566	24,6	1807418	5,0	18161054	18,1
44. Деревина і вироби з деревини	2000882	2,9	4640089	2,9	1882583	4,3	3579132	3,6	1488788	4,1	3628812	3,6
72. Чорні метали	13951120	20,5	19622538	12,1	4533089	10,3	6106348	6,2	2647724	7,3	4764683	4,7
Всього по восьми групах	48733865	71,6	152240215	94,0	30652600	69,4	94085508	94,3	24269371	67,1	93563717	93,3
Всього експортовано товарів Україною	68087661	100,0	161907407	100,0	44172875	100,0	99764474	100,0	36185822	100,0	100325436	100,0

Розраховано за даними Державної служби статистики України.

У 2023 році завдяки створенню «зернового коридору» у Чорному морі вдалося наростити експорт зерна на 16% порівняно з 2022 роком. На фоні більш різкого падіння експорту за рештою товарних груп, частка експорту зерна у загальній структурі експорту істотно зросла: з 18,1% у 2021 році до 23% у 2023 році (у грошовому вимірі) і з 31,4% у 2021 році до 44,7% у 2023 році (у фізичному вимірі) (див. рисунок 4.3).

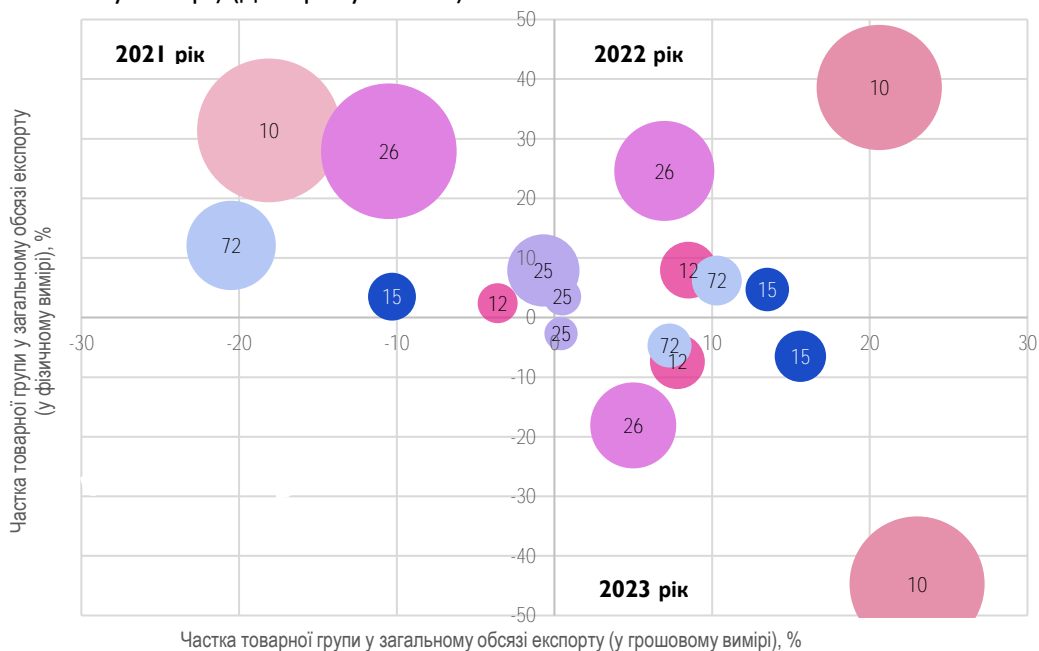

Рис. 4.3. Частка експорту за основними товарними групами у загальному обсязі експорту у 2021-2023 роках

Розмір бульбашки відповідає фізичному обсягу експорту відповідної товарної групи
 Розраховано за даними Державної служби статистики України.

У 2022 році експорт чорних металів впав практично утричі, а експорт руд, шлаків і золи – удвічі. У 2023 році падіння їх експорту продовжилось. Руйнування та пошкодження виробничих потужностей металургійних підприємств на сході та півдні країни та у меншій мірі втрата налагоджених логістичних маршрутів відчутно звузили експортні можливості країни.

На фоні загального зниження обсягів експорту більшості продукції у грошовому та фізичному вимірах Україна наростила експорт насіння і плодів олійних рослин та соняшникової олії, що вивело ці товарні позиції у 2023 році у Топ-3 найбільших товарних груп експорту (у грошовому вимірі) (10. Зернові культури, 15. Жири та олії тваринного або рослинного походження, 12. Насіння і плоди олійних рослин).

Питання розвитку експортної логістики стосується у більшій мірі проблем транспортування вітчизняної сировинної продукції, вартість якої у розрахунку

на 1 тону є в рази нижчою порівняно з решта експортованими товарами. На рисунку 4.4 наведено вартість українського експорту у розрізі окремих товарних груп з розрахунку на 1 тону.

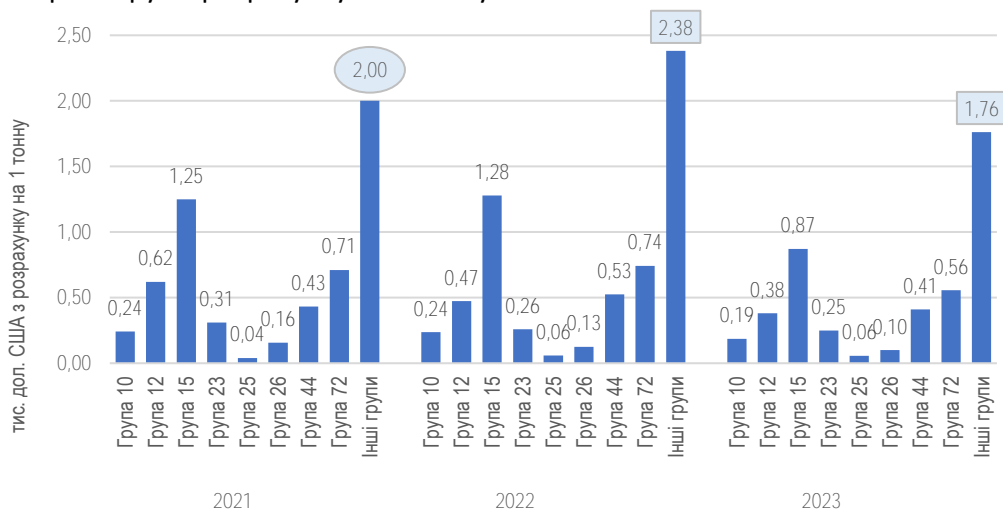

Рис. 4.4. Вартість вітчизняного експорту з розрахунку на 1 тону у 2021-2023 роках, тис. дол. США

Розраховано за даними Державної служби статистики України.

Якщо у 2022 році за окремими товарними групами вартість 1 тони продукції зростає, то вже у 2023 році відбулося падіння вартості у розрізі всіх восьми товарних груп. Це пов'язано насамперед з падінням цін на світових ринках сировини. *Відтак сучасні виклики реалізації експортного потенціалу України пов'язані насамперед з пошуком альтернативних логістичних шляхів транспортування сировинного експорту, 1 тонна перевезення якого приносить ~ у 7 разів менше валютної виручки порівняно з решта товарними групами!!!*

Налагодження і розбудова логістично-транспортної інфраструктури потребує значних капіталовкладень. При цьому валютні надходження (з розрахунку на 1 тону) від експорту більше 90% продукції (у тонах) є вкрай низькими. *Розвиток і розбудова логістично-транспортної інфраструктури для забезпечення експорту вітчизняної продукції повинні враховувати не лише поточні потреби у експорті продукції. Їх планування повинне базуватись на оцінках товарної структури експорту у середньо- та довгостроковій перспективах та прогнозних обсягах міжнародних та транзитних вантажопотоків.*

Експортні вантажопотоки у 2021-2023 роках: регіональний зріз.

Аналіз товарної структури експорту регіонів України у 2021-2023 рр. дозволив визначити регіони, на які припадає найбільша частка експорту

продукції груп 10,12, 15, 23, 25, 26, 44, 72, та відповідно, які стикнулися з найбільшими проблемами щодо налагодження логістики експорту товарів (див. рисунок 4.5).

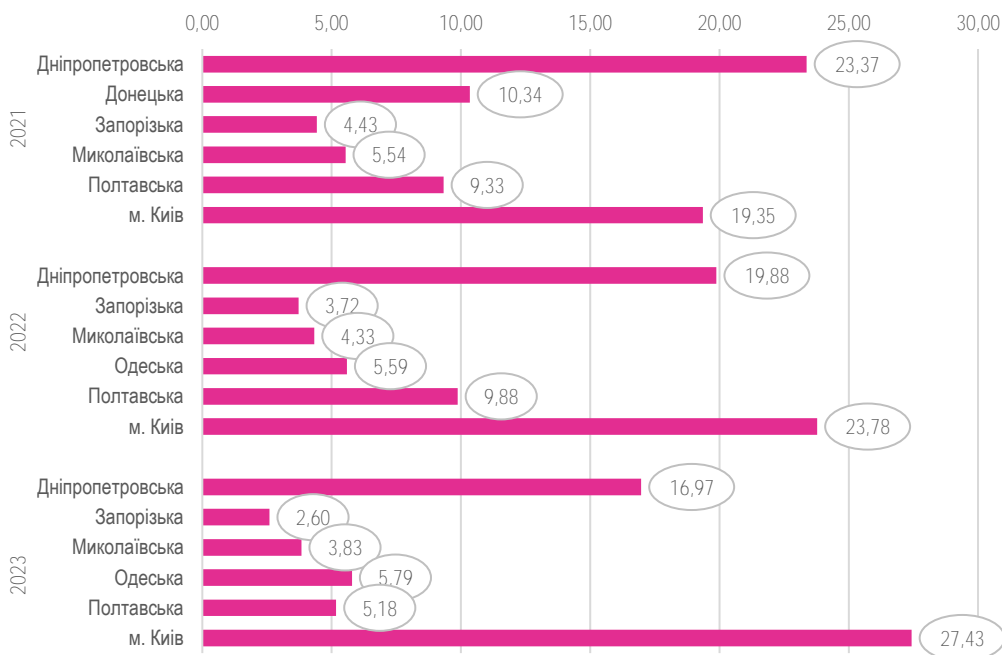

Рис. 4.5. Регіони України, на які припадає найбільша частка експорту товарів груп 10,12, 15, 23, 25, 26, 44, 72, %

Розраховано за даними Державної служби статистики України.

До війни Дніпропетровська область була лідером за обсягом (у фізичному вимірі) експорту продукції. На неї припадало 23,4% (у грошовому вимірі) експорту продукції досліджуваних товарних груп. Київ традиційно посідав 2-ге місце. У 2022-2023 роках у результаті різкого падіння експорту з Дніпропетровської, Донецької, Запорізької та Полтавської областей частка м. Києва відчутно зростає (див. рисунок 4.6).

У Дніпропетровській, Запорізькій, Миколаївській та Полтавській областях, які до війни експортували більше половини (у грошовому вимірі) продукції груп 10,12, 15, 23, 25, 26, 44, 72, темпи скорочення зазначеної продукції у 2022 році становили відповідно -47,6%, -48,2%, -51,8% та -34,8%. У 2023 році падіння обсягів експорту досліджуваних товарних груп продовжилось і у середньому склало -14,2%, -29,9%, -11% і -47,3% (відносно 2021 року скорочення становило відповідно -55%, -63,7%, -57,1% і -65,6%). Дія «зернового коридору», яка забезпечила експорт зерна з портів Чорноморськ, Одеса та Південний через гуманітарний коридор, дозволила наростити обсяги

експорту з Одеської області у 2023 році практично удвічі порівняно з 2021 роком.

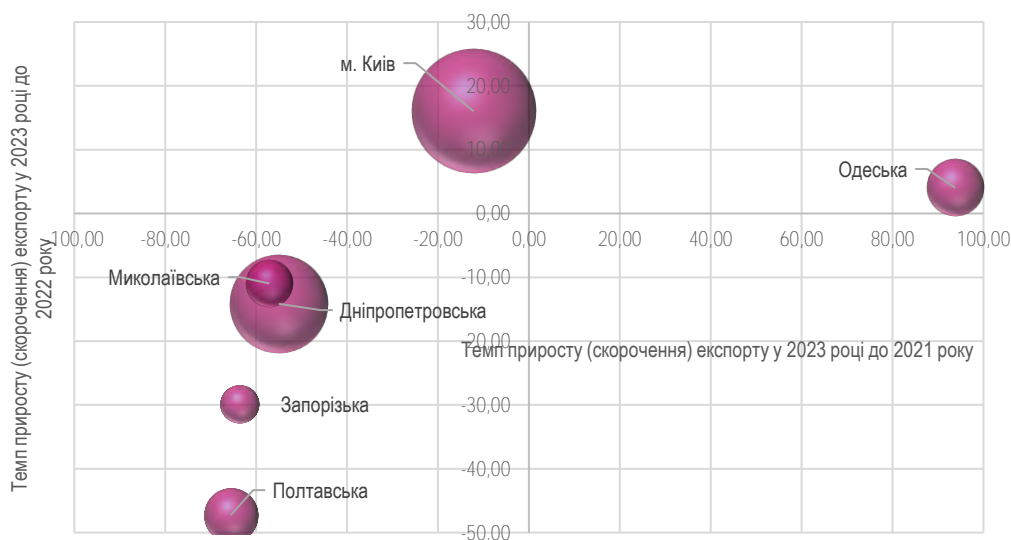

Рис. 4.6. Темп приросту (скорочення) експорту товарів груп 10,12, 15, 23, 25, 26, 44, 72 у 2023 році порівняно з 2021 і 2022 роками, %

Розраховано за даними Державної служби статистики України.

Міжнародні ринки збуту експорту вітчизняної продукції: відкриття нових ринків та диверсифікація існуючих

Важливим чинником формування експортної логістики є географія міжнародних ринків збуту продукції, яка в умовах війни зазнала суттєвих змін. Особливо чутливими до цих змін є товари групи «10. Зернові культури», які є однією з основних експортних статей України. Блокування морських портів вплинуло на можливості реалізації товарів цієї групи. До повномасштабної війни у 2021 році Китай був основним споживачем продукції зазначеної групи і його частка у загальному експорті зерна (у грошовому вимірі) становила 21%. У 2022 році відбулося значне зменшення обсягів експорту до Китаю (на 1 495 944 тис. дол. США), що знизило його частку до 12%. У 2023 році, через незначне зростання обсягів експорту, частка цієї країни склала 14% (див. таблицю 4.3).

У 2022 році значна частина вантажопотоку переорієнтувалася у напрямі портів Румунії. Обсяги експорту до цієї країни зросли на 1 241 480 тис. дол. США, а її частка у загальному експорті зернових 2022 році склала 14%. Також Україна наростила обсяги експорту до Іспанії на 161 894 тис. дол. США, що призвело до збільшення частки країни з 5% у 2021 році до 8% у 2022 році. У 2023 році подальше збільшення обсягів експорту до Іспанії збільшило її частку до 17%.

Таблиця 4.3. Зміни у географії експорту товарів групи «10. Зернові культури» у 2021-2023 рр.

Країна	Зміни у географії експорту у 2022 р. відносно 2021 р.				Зміни у географії експорту у 2023 р. відносно 2021 р.			
	Низхідні тенденції у здійсненні експортної діяльності		Висхідні тенденції у здійсненні експортної діяльності		Низхідні тенденції у здійсненні експортної діяльності		Висхідні тенденції у здійсненні експортної діяльності	
	Зменшення обсягів експорту, тис. дол. США	Частка країни у експорті станом на 2022 р. (2021 р.), %	Збільшення обсягів експорту, тис. дол. США	Частка країни у експорті станом на 2022 р. (2021 р.), %	Зменшення обсягів експорту, тис. дол. США	Частка країни у експорті станом на 2023 р. (2021 р.), %	Збільшення обсягів експорту, тис. дол. США	Частка країни у експорті станом на 2023 р. (2021 р.), %
ТОП – 5 найбільших ринків збуту								
Єгипет	616638↓	3% ↓ (7%)	-	-	858265↓	0% ↓ (7%)	-	-
Індонезія	731411↓	0,02% ↓ (6%)	-	-	733006↓	0% ↓ (6%)	-	-
Туреччина	91084 ↓	-	-	6% ↑ (5%)	140651↓	-	-	6% ↑ (5%)
Іспанія	-	-	161894↑	8% ↑ (5%)	-	-	830122↑	17% ↑ (5%)
Китай	1495944↓	12% ↓ (21%)	-	-	1399837↓	14% ↓ (21%)	-	-
Нідерланди	538687↓	0% ↓ (4%)	-	-	538687↓	0% ↓ (4%)	-	-
Румунія	-	-	1241480↑	14% ↑ (0,004%)	-	-	993171↑	12% ↑ (0,004%)
Інші	1074259↓	-	-	57% ↑ (51%)	2089971↓	50,6% ↓ (51%)	-	-

Розраховано за даними Державної митної служби України:
<https://customs.gov.ua/statistika-ta-reiestri#bi>

До війни у ТОП-5 країн, куди експортувалась продукція групи 10, входив Єгипет. У 2022 році частка експорту до Єгипту зменшилася до 4% та нуля у 2023 р. У 2021 році вона склала 7%. Також протягом 2022-2023 рр. знизилася до нуля частка Нідерландів та Індонезії у загальному експорті зернових.

Суттєві зміни відбулися і у географії експорту товарів групи «12. Насіння і плоди олійних рослин з України». У 2021 році Німеччина була основним ринком збуту товарів цієї групи. З початком війни обсяги експорту до Німеччини зменшилися на 252 709 тис. дол. США, що знизило частку цієї країни у загальному експорті насіння і плодів олійних рослин до 8% порівняно з 23% у попередньому році. Також у 2022 році частка експорту товарів цієї групи до Білорусі, Нідерландів, Бельгії та Пакистану знизилася практично до нуля. Натомість відбулася зміна логістики постачань у напрямі сусідніх країн. Обсяги експорту продукції до Туреччини зросли на 291 157 тис. дол. США, Румунії - на 699 381 тис. дол. США, Польщі - на 380 495 тис. дол. США та Болгарії - на 419 590 тис. дол. США. У результаті їхня сукупна частка у загальному експорті склала 53%. (див. таблицю 4.4).

Таблиця 4.4. Зміни у географії експорту товарів групи «12. Насіння і плоди олійних рослин» у 2021-2023 рр.

Країна	Зміни у географії експорту у 2022 р. відносно 2021 р.				Зміни у географії експорту у 2023 р. відносно 2021 р.			
	Низхідні тенденції у здійсненні експортної діяльності		Висхідні тенденції у здійсненні експортної діяльності		Низхідні тенденції у здійсненні експортної діяльності		Висхідні тенденції у здійсненні експортної діяльності	
	Зменшення обсягів експорту, тис. дол. США	Частка країни у експорті станом на 2022 р. (2021 р.), %	Збільшення обсягів експорту, тис. дол. США	Частка країни у експорті станом на 2022 р. (2021 р.), %	Зменшення обсягів експорту, тис. дол. США	Частка країни у експорті станом на 2023 р. (2021 р.), %	Збільшення обсягів експорту, тис. дол. США	Частка країни у експорті станом на 2023 р. (2021 р.), %
	ТОП – 6 найбільших ринків збуту				ТОП – 5 найбільших ринків збуту			
Туреччина	-	-	291157↑	13%↑ (8%)	-	-	163929↑	12%↑ (8%)
білорусь	115214↓	0,002%↓ (5%)	-	-	115283↓	0%↓ (5%)	-	-
Нідерланди	86150↓	0%↓ (4%)	-	-	-	-	28230↑	4,06%↑ (4%)
Бельгія	227189↓	0,001%↓ (9%)	-	-	118885↓	4%↓ (9%)	-	-
Німеччина	252709↓	8%↓ (23%)	-	-	187901↓	13%↓ (23%)	-	-
Пакистан	197287↓	0%↓ (8%)	-	-	197287↓	0%↓ (8%)	-	-
Румунія	-	-	699381↑	19%↑ (0%)	-	-	305928↑	11%↑ (0%)
Польща	-	-	380495↑	10%↑ (0,43%)	-	0,41%↓ (0,43%)	938↑	-
Болгарія	-	-	419590↑	11%↑ (0%)	-	-	49792↑	2%↑ (0%)
Єгипет	222↓	0,04%↓ (0,07%)	-	-	-	-	304994↑	11%↑ (0,07%)
Інші	-	39%↓ (42,49%)	430050↑	-	-	-	164670↑	42,54%↑ (42,49%)

Розраховано за даними Державної митної служби України:
<https://customs.gov.ua/statistika-ta-reiestri#bi>

У 2023 році збільшилися обсяги експорту до Нідерландів, досягнувши довоєнного рівня. Подібна тенденція спостерігається і щодо експорту до Бельгії. Обсяг експорту до цієї країни склав практично половину (47%) від його обсягу у 2021 році. За обсягом та часткою експорт до Німеччини знову став найбільшим – 359 934 тис. дол. США та 13% відповідно; обсяги експорту відновилися на 65% відносно 2021 року. Також найбільше екпортувалося товарів цієї групи до Туреччини (12%), Румунії (11%) та Єгипту (11%). Експорт до Єгипту збільшився на 304994 тис. дол. США порівняно з 2021 роком, а його частка зростає до 11%. Частка експорту до білорусі та Пакистану залишилася практично на нульовому рівні. Обсяги експорту до Польщі зросли, водночас її частка склала лише 0,41% порівняно з 10% у 2022 році.

Міжнародні ринки збуту товарів групи «Жири та олії тваринного або рослинного походження» у 2022-2023 роках також зазнали змін (табл. 4.5).

Таблиця 4.5. **Зміни у географії експорту товарів групи «15. Жири та олії тваринного або рослинного походження» у 2021-2023 рр.**

Країна	Зміни у географії експорту у 2022 р. відносно 2021 р.				Зміни у географії експорту у 2023 р. відносно 2021 р.			
	Низхідні тенденції у здійсненні експортної діяльності		Висхідні тенденції у здійсненні експортної діяльності		Низхідні тенденції у здійсненні експортної діяльності		Висхідні тенденції у здійсненні експортної діяльності	
	Зменшення обсягів експорту, тис. дол. США	Частка країни у експорті станом на 2022 р. (2021 р.), %	Збільшення обсягів експорту, тис. дол. США	Частка країни у експорті станом на 2022 р. (2021 р.), %	Зменшення обсягів експорту, тис. дол. США	Частка країни у експорті станом на 2023 р. (2021 р.), %	Збільшення обсягів експорту, тис. дол. США	Частка країни у експорті станом на 2023 р. (2021 р.), %
	ТОП – 4 найбільших ринків збуту				ТОП – 5 найбільших ринків збуту			
Польща	-	-	509161↑	13%↑ (4%)	17816↓	-	-	5%↑ (4%)
Китай	971486↓	0,3%↓ (14%)	-	-	367817↓	11%↓ (14%)	-	-
Індія	1133057↓	13%↓ (27%)	-	-	1905207↓	0%↓ (27%)	-	-
Нідерланди	761335↓	0,02%↓ (11%)	-	-	748824↓	0,24%↓ (11%)	-	-
Туреччина	-	-	657706↑	11%↑ (0,1%)	-	-	837562↑	15%↑ (0,1%)
Румунія	10606↓	0,0001%↓ (0,2%)	-	-	-	-	947157↑	17%↑ (0,2%)
Інші	-	-	589468↑	61%↑ (43%)	757930↓	-	-	51%↑ (43%)

Розраховано за даними Державної митної служби України:
<https://customs.gov.ua/statistika-ta-reiestri#bi>

Передусім практично зупинився експорт товарів цієї групи до Індії, яка у 2021 році займала найбільшу частку у загальному експорті цих товарів. У 2022 році обсяги експорту до Індії скоротилися майже на 60% (на 1 133 057 тис. дол. США), а у 2023 році знизилися до нуля. Так само частка експорту до Нідерландів у 2021 р. становила 11%, а у 2022-2023 роках знизилася практично до нуля. Зменшилася частка експорту до Китаю із 14% у 2021 р. до 0,3% у 2022 році. Однак у 2023 році експорт до Китаю товарів цієї групи зріс на 603 669 тис. дол. США, що підвищило його частку у загальному експорті до 11%.

На противагу Індії та Нідерландам, збільшення обсягів експорту спостерігалось до Туреччини, Румунії та Польщі. Туреччина збільшила обсяги експорту на 657 706 тис. дол. США у 2022 році та на 837 562 тис. дол. США у 2023 році, що підвищило її частку з 0,1% до 11% у 2022 році та до 15% у 2023 році. Румунія, яка мала незначну частку у 2021 році (0,2%), значно збільшила обсяги експорту (на 947 157 тис. дол. США) у 2023 році, а її частка у загальному

експорту цих товарів зросла до 17%. Позитивною динамікою характеризувався і експорт даної продукції до Польщі: у 2022 році обсяги експорту зросли на 509 161 тис. дол. США, що підвищило її частку до 13%. У 2023 році частка Польщі майже повернулася до рівня 2021 року і становила 5%.

У 2022-2023 роках відбулася і зміна логістики експорту товарів групи «Залишки і відходи харчової промисловості»: експорт до Китаю скоротився, натомість збільшився експорт до сусідніх країн (Польщі, Румунії та Угорщини). У 2022 році обсяги експорту до Китаю скоротилися на 258 322 тис. дол. США та склали 32% у загальному експорті, а у 2023 році незначне зростання обсягів на 4 523 тис. дол. США порівняно з попереднім роком не змогло запобігти зменшенню частки у загальному експорті до 25%. Водночас у 2022 році експорт до Польщі зріс в 1,4 рази (на 71 225 тис. дол. США), а в 2023 році зріс більше ніж у два рази (на 201 430 тис. дол. США) порівняно з 2021 роком, що підвищило частку Польщі у загальному експорті товарів цієї групи з 11% у 2021 році до 28% у 2023 році. Частка Румунії у загальному експорті з України зросла до 10% у 2023 році, частка Угорщини – до 5% у 2022 та 2023 роках (див. таблицю 4.6).

Таблиця 4.6. **Зміни у географії експорту товарів групи «23. Залишки і відходи харчової промисловості» у 2021-2023 рр.**

Країна	Зміни у географії експорту у 2022 р. відносно 2021 р.				Зміни у географії експорту у 2023 р. відносно 2021 р.			
	Низхідні тенденції у здійсненні експортної діяльності		Висхідні тенденції у здійсненні експортної діяльності		Низхідні тенденції у здійсненні експортної діяльності		Висхідні тенденції у здійсненні експортної діяльності	
	Зменшення обсягів експорту, тис. дол. США	Частка країни у експорті станом на 2022 р. (2021 р.), %	Збільшення обсягів експорту, тис. дол. США	Частка країни у експорті станом на 2022 р. (2021 р.), %	Зменшення обсягів експорту, тис. дол. США	Частка країни у експорті станом на 2023 р. (2021 р.), %	Збільшення обсягів експорту, тис. дол. США	Частка країни у експорті станом на 2023 р. (2021 р.), %
ТОП – 4 найбільших ринків збуту				ТОП – 5 найбільших ринків збуту				
Туреччина	86550↓	2%↓ (6%)	-	-	80739↓	2%↓ (6%)	-	-
Польща	-	-	71225↑	24%↑ (11%)	-	-	201430↑	28%↑ (11%)
Китай	258322↓	32%↓ (35%)	-	-	253799↓	25%↓ (35%)	-	-
Франція	52282↓	3%↓ (5%)	-	-	86661↓	0%↓ (5%)	-	-
Румунія	-	-	2270↑	0,2%↑ (0%)	-	-	137333↑	10%↑ (0%)
Угорщина	-	-	50993↑	5%↑ (0%)	-	-	67505↑	5%↑ (0%)
Інші	266119↓	30%↓ (34%)	-	-	189751↓	29%↓ (34%)	-	-

Розраховано за даними Державної митної служби України:
<https://customs.gov.ua/statistika-ta-reiestri#bi>

За аналізований період основні зміни у експорті товарів групи «25. Сіль; сірка; землі та каміння» стосувалися скорочення експорту до рф, Італії та Іспанії з одночасним збільшенням експорту до таких сусідніх країн, як Румунія, Польща та Угорщина. У 2022 році на останні припало 41%, а у 2023 році - 53% усього експорту товарів цієї групи. Вітчизняні товаровиробники найбільше наростили експорт до Польщі – із 2% у 2021 році до 21% у 2022 році та 25% у 2023 році (див. таблицю 4.7).

Таблиця 4.7. Зміни у географії експорту товарів групи «25. Сіль; сірка; землі та каміння» у 2021-2023 рр.

Країна	Зміни у географії експорту у 2022 р. відносно 2021 р.				Зміни у географії експорту у 2023 р. відносно 2021 р.			
	Низхідні тенденції у здійсненні експортної діяльності		Висхідні тенденції у здійсненні експортної діяльності		Низхідні тенденції у здійсненні експортної діяльності		Висхідні тенденції у здійсненні експортної діяльності	
	Зменшення обсягів експорту, тис. дол. США	Частка країни у експорті станом на 2022 р. (2021 р.), %	Збільшення обсягів експорту, тис. дол. США	Частка країни у експорті станом на 2022 р. (2021 р.), %	Зменшення обсягів експорту, тис. дол. США	Частка країни у експорті станом на 2023 р. (2021 р.), %	Збільшення обсягів експорту, тис. дол. США	Частка країни у експорті станом на 2023 р. (2021 р.), %
	ТОП – 6 найбільших ринків збуту				ТОП – 5 найбільших ринків збуту			
рф	100488 ↓	1% ↓ (20%)	-	-	102932 ↓	0% ↓ (20%)	-	-
Італія	79011 ↓	8% ↓ (19%)	-	-	8666 ↓	5% ↓ (19%)	-	-
Іспанія	49825 ↓	-	-	18% ↑ (17%)	80579 ↓	4% ↓ (17%)	-	-
Румунія	-	-	1487 ↑	15% ↑ (6%)	-	-	877 ↑	20% ↑ (6%)
Польща	-	-	32062 ↑	21% ↑ (2%)	5390 ↓	-	-	25% ↑ (2%)
Угорщина	-	-	4305 ↑	5% ↑ (1%)	-	-	6096 ↑	8% ↑ (1%)
Інші	70962 ↓	22,3% ↓ (22,8%)	-	-	80950 ↓	-	-	23% ↑ (22,8%)

Розраховано за даними Державної митної служби України:
<https://customs.gov.ua/statistika-ta-reiestri#bi>

До повномасштабної війни основний потік товарів групи «26. Руди, шлак і зола» був спрямований до Китаю, частка якого у загальному експорті становила 41%. У 2022-2023 рр. обсяги експорту до Китаю та частка скоротилися до нуля. Також скоротилися обсяги експорту до Польщі та Чехії, але на фоні значного зменшення загального експорту товарів цієї групи їхня частка зросла. Частково товаропотоки були переправлені до Словаччини, обсяги експорту до якої збільшилися на 560 216 тис. дол. США у 2022 році та на

501 820 тис. дол. США у 2023 році відносно 2021 року. Це вплинуло на збільшення її частки у загальному експорті цих товарів з 0,02% у 2021 році до 18% у 2022 році та 28% у 2023 році (див. таблицю 4.8).

Таблиця 4.8. **Зміни у географії експорту товарів групи «26. Руди, шлак і зола» у 2021-2023 рр.**

Країна	Зміни у географії експорту у 2022 р. відносно 2021 р.				Зміни у географії експорту у 2023 р. відносно 2021 р.			
	Низхідні тенденції у здійсненні експортної діяльності		Висхідні тенденції у здійсненні експортної діяльності		Низхідні тенденції у здійсненні експортної діяльності		Висхідні тенденції у здійсненні експортної діяльності	
	Зменшення обсягів експорту, тис. дол. США	Частка країни у експорті станом на 2022 р. (2021 р.), %	Збільшення обсягів експорту, тис. дол. США	Частка країни у експорті станом на 2022 р. (2021 р.), %	Зменшення обсягів експорту, тис. дол. США	Частка країни у експорті станом на 2023 р. (2021 р.), %	Збільшення обсягів експорту, тис. дол. США	Частка країни у експорті станом на 2023 р. (2021 р.), %
ТОП – 4 найбільших ринків збуту								
Китай	2935362 ↓	0% ↓ (41%)	-	-	2935362 ↓	0% ↓ (41%)	-	-
Чехія	121819 ↓	-	-	18% ↑ (10%)	339875 ↓	-	-	19% ↑ (10%)
Польща	62937 ↓	-	-	16% ↑ (8%)	199533 ↓	-	-	20% ↑ (8%)
Словаччина	-	-	560216 ↑	18% ↑ (0,02%)	-	-	501820 ↑	28% ↑ (0,02%)
Інші	1463328 ↓	-	-	46% ↑ (41%)	2300715 ↓	32% ↓ (41%)	-	-

Розраховано за даними Державної митної служби України:
<https://customs.gov.ua/statistika-ta-reiestri#bi>

У 2022-2023 рр. змінилась географія експорту товарів групи «44. Деревина і вироби з деревини». Зокрема суттєво скоротився їхній експорт на ринки Китаю. Частина експорту переорієнтувалася на ринки Румунії та Італії, експорт до яких зріс у 2022 році, збільшивши їх частку у загальному експорті до 5%. Натомість вже у 2023 році обсяги експорту до цих країн зменшились відносно 2022 року. Польща залишилась незмінним лідером за часткою у загальному експорті цієї продукції України. У 2022 році Польща збільшила обсяг імпорту даної продукції з України на 40 785 тис. дол. США, а у 2023 році скоротила його на 69 472 тис. дол. США. Водночас її частка у загальному експорті залишилася на рівні 18% як і у попередньому році. У 2023 році Туреччина стала новим ринком збуту для деревини та виробів з неї, а її частка у загальному експорті склала 5% (див. таблицю 4.9).

Таблиця 4.9. Зміни у географії експорту товарів групи «44. Деревина і вироби з деревини» у 2021-2023 рр.

Країна	Зміни у географії експорту у 2022 р. відносно 2021 р.				Зміни у географії експорту у 2023 р. відносно 2021 р.			
	Низхідні тенденції у здійсненні експортної діяльності		Висхідні тенденції у здійсненні експортної діяльності		Низхідні тенденції у здійсненні експортної діяльності		Висхідні тенденції у здійсненні експортної діяльності	
	Зменшення обсягів експорту, тис. дол. США	Частка країни у експорті станом на 2022 р. (2021 р.), %	Збільшення обсягів експорту, тис. дол. США	Частка країни у експорті станом на 2022 р. (2021 р.), %	Зменшення обсягів експорту, тис. дол. США	Частка країни у експорті станом на 2023 р. (2021 р.), %	Збільшення обсягів експорту, тис. дол. США	Частка країни у експорті станом на 2023 р. (2021 р.), %
ТОП – 5 найбільших ринків збуту								
Польща	-	-	40785↑	18% ↑ (15%)	28687 ↓	-	-	18% ↑ (15%)
Німеччина	845 ↓	-	-	6,3% ↑ (6%)	45833 ↓	5% ↓ (6%)	-	-
Китай	117903 ↓	0,1% ↓ (6%)	-	-	119248 ↓	0,04% ↓ (6%)	-	-
Румунія	-	-	25793 ↑	5% ↑ (3%)	-	-	22015 ↑	6% ↑ (3%)
Італія	-	-	26035 ↑	5% ↑ (4%)	39747 ↓	2% ↓ (4%)	-	-
Туреччина	-	-	-	-	-	-	67823 ↑	5% ↑ (0%)
Інші	124111 ↓	52% ↓ (54%)	-	-	323749 ↓	52% ↓ (54%)	-	-

Розраховано за даними Державної митної служби України:
<https://customs.gov.ua/statistika-ta-reiestri#bi>

Військова агресія російської федерації спричинила суттєве скорочення експорту товарів групи «72. Чорні метали», що призвело до змін у географії її експорту. Зменшилися обсяги експорту до таких ключових ринків як Італія (на 1 662 467 тис. дол. США у 2022 році та на 1 704 338 тис. дол. США у 2023 році відносно 2021 року) та Туреччини (на 1 718 479 тис. дол. США у 2022 році та на 1 900 004 тис. дол. США у 2023 році відносно 2021 року). У 2023 році скоротилася частка експорту до США до 3% та російської федерації – до нуля. Однак, на фоні загального скорочення експорту товарів цієї групи з України, навіть при зменшенні обсягів експорту до Польщі, її частка у загальному експорті зросла до 40%. Натомість частка Болгарії зросла до 14% порівняно із 0,4% у 2021 році при зростаючій динаміці обсягів експорту чорних металів до неї у 2022-2023 рр. (див. таблицю 4.10).

Таблиця 4.10. **Зміни у географії експорту товарів групи «72. Чорні метали» у 2021-2023 рр.**

Країна	Зміни у географії експорту у 2022 р. відносно 2021 р.				Зміни у географії експорту у 2023 р. відносно 2021 р.			
	Низхідні тенденції у здійсненні експортної діяльності		Висхідні тенденції у здійсненні експортної діяльності		Низхідні тенденції у здійсненні експортної діяльності		Висхідні тенденції у здійсненні експортної діяльності	
	Зменшення обсягів експорту, тис. дол. США	Частка країни у експорті станом на 2022 р. (2021 р.), %	Збільшення обсягів експорту, тис. дол. США	Частка країни у експорті станом на 2022 р. (2021 р.), %	Зменшення обсягів експорту, тис. дол. США	Частка країни у експорті станом на 2023 р. (2021 р.), %	Збільшення обсягів експорту, тис. дол. США	Частка країни у експорті станом на 2023 р. (2021 р.), %
ТОП – 5 найбільших ринків збуту				ТОП – 4 найбільших ринків збуту				
США	645796↓	5,6%↓ (6%)	-	-	831300↓	3%↓ (6%)	-	-
Італія	1662467↓	4%↓ (13%)	-	-	1704338↓	5%↓ (13%)	-	-
Туреччина	1718479↓	5%↓ (14%)	-	-	1900004↓	2%↓ (14%)	-	-
Польща	-	-	142256↑	28%↑ (8%)	45447↓	-	-	40%↑ (8%)
рф	768483↓	1%↓ (6%)	-	-	824882↓	0%↓ (6%)	-	-
Болгарія	-	-	382835↑	10%↑ (0,4%)	-	-	307624↑	14%↑ (0,4%)
Інші	4500384↓	38%↓ (45%)	-	-	5564537↓	25%↓ (45%)	-	-

Розраховано за даними Державної митної служби України:
<https://customs.gov.ua/statistika-ta-reiestri#bi>

Таким чином, упродовж 2022-2023 рр. в географія експорту України зазнала значних змін, що вимагало налагодження нових логістичних маршрутів експорту продукції. Практично для всіх груп товарів змінилися ключові ринки збуту. Вітчизняні товаровиробники почали орієнтуватися здебільшого на ринки сусідніх країн та ближнього зарубіжжя, повністю припинивши експорт даних товарів до російської федерації та білорусі. З одного боку, географічна структура експорту майже всіх досліджуваних товарних груп стала менш диверсифікованою. Винятком є такі групи як жири та олії тваринного або рослинного походження, а також залишки і відходи харчової промисловості. З іншого боку, зменшилася залежність від торговельних партнерів, на яких у довоєнний період припадала значна частка експорту. Це дозволило Україні адаптуватися до нових умов міжнародної торгівлі та частково зберегти експортний потенціал.

Вантажні перевезення через кордон України: у розрізі ділянок кордону та видів сполучень.

Зміна географії зовнішньої торгівлі, пандемія COVID-19, початок повномасштабного вторгнення росії в Україну вплинуло на динаміку перетинів митного кордону України вантажними транспортними засобами (див. таблицю 4.11).

Таблиця 4.11. Розподіл вантажних транспортних засобів, що перетнули митний кордон України, за їхніми видами у 2018-2023 рр.

Вид транспорту	Кількість, тис. од.	Темп приросту до попереднього року, %	Кількість, тис. од.	Темп приросту до попереднього року, %	Кількість, тис. од.	Темп приросту до попереднього року, %	Кількість, тис. од.	Темп приросту до попереднього року, %	Кількість, тис. од.	Темп приросту до попереднього року, %	Кількість, тис. од.	Темп приросту до попереднього року, %
	2018		2019		2020		2021		2022		2023	
Залізничні вагони	2970,7	-4,3	2647,1	-10,9	2129,6	-19,5	2514,7	18,1	1489,4	-40,8	1391,0	-6,6
Морські судна	15,3	-5,6	17,0	11,1	16,7	-1,8	17,2	3,0	6,1	-64,5	9,2	50,8
Річкові судна	16,3	-5,8	15,6	-4,3	9,7	-37,8	13,9	43,3	26,0	87,1	33,4	28,5
Автотранспорт	17985,8	-4,8	15241,4	-15,3	6659,4	-56,3	7925,0	19,0	7879,1	-0,6	8232,4	4,5
Повітряні судна	134,7	14,8	145,3	7,9	64,2	-55,8	107,2	67,0	13,5	-87,4	0,1	-99,3
Інші транспортні засоби	82,7	-21,2	83,1	0,5	53,0	-36,2	70,5	33,0	47,5	-32,6	48,7	2,5
Всього	21205,5		18149,4		8932,7		10648,5	19,2	9461,7		9714,8	

Розраховано за даними Державної митної служби України

У 2020 році пандемія COVID-19 спричинила падіння обсягів світової торгівлі, тим самим зменшуючи потребу у послугах транспортування. Відтак у цьому році кількість вантажних транспортних засобів, які перетнули митний кордон України, зменшилась за всіма видами транспорту. Однак вже у 2021 році відновлення зовнішньоторговельної діяльності сприяло збільшенню кількості перетинів кордону країни.

У 2022 році блокування морських портів спричинило зменшення кількості перетинів митного кордону України на 64,5%. Частково вантажні перевезення переорієнтувалися на річковий транспорт, кількість перетинів яким протягом 2022-2023 рр. збільшилась відповідно на 87,1% та 28,5%.

У 2018-2023 рр. кількість пропущених транспортних засобів через державний кордон України зменшилась як з країнами ЄС, так і з країнами СНД. Проте розрив у кількості пропущених транспортних засобів з країнами ЄС та

країнами СНД значно збільшився, особливо після 2022 року. Наприклад, у 2018 році пропущено 11,62 млн. одиниць транспортних засобів через кордон України з країнами ЄС, що на 19,5% більше (на 2,26 млн од.) порівняно з транспортними засобами, які перетнули кордон з країнами СНД. У 2023 році цей розрив зріс до 81,8%, де 8,2 млн. одиниць транспортних засобів перетнули кордон із країнами ЄС, порівняно із 1,49 млн. одиниць – із країнами СНД. Динаміка пропуску вантажних транспортних засобів через митний кордон України за напрямками у 2018-2023 рр. наведено на рисунку 4.7.

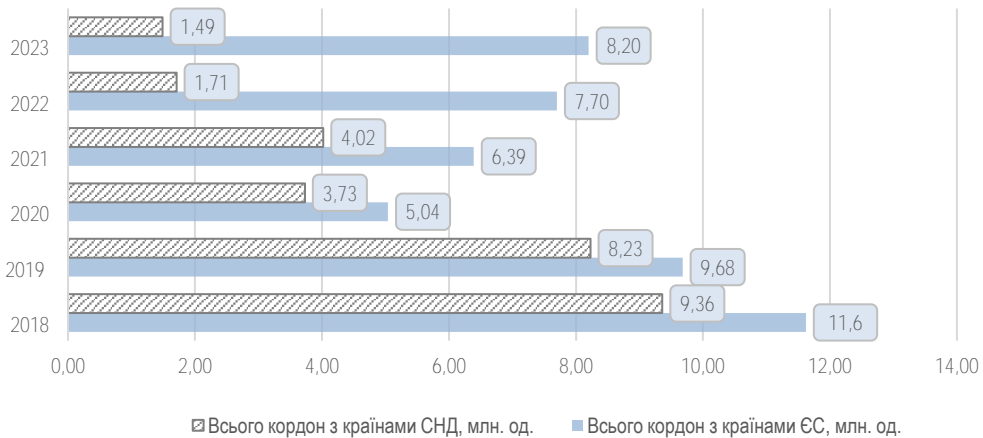

Рис. 4.7. Динаміка пропуску вантажних транспортних засобів через митний кордон України за напрямками у 2018-2023 рр.

Джерело: Державна митна служба України

У таблиці 4.12 наведено розподіл вантажних транспортних засобів, що перетнули митний кордон України, за ділянками кордону у 2018-2023 рр.

Таблиця 4.12. Розподіл вантажних транспортних засобів, що перетнули митний кордон України, за ділянками кордону у 2018-2023 роках

Ділянка державного кордону України з:	Частка пропущених вантажних транспортних засобів за рік, %					
	2018	2019	2020	2021	2022	2023
<i>Польщею</i>	30,6	30,0	32,0	35,4	46,5	47,9
<i>Словаччиною</i>	5,7	5,3	6,5	7,1	9,7	9,5
<i>Угорщиною</i>	11,3	11,1	11,1	9,9	11,2	10,3
<i>Румунією</i>	7,2	6,9	6,8	7,5	13,8	16,8
Всього кордон з країнами ЄС	54,8	53,3	56,4	59,9	81,4	84,4
<i>російською федерацією</i>	18,4	18,5	19,5	17,8	1,6	0,0
<i>білоруссю</i>	11,8	11,7	12,2	9,3	1,4	0,0
<i>Республікою Молдова</i>	14,0	15,2	10,1	10,6	15,1	15,3
Всього кордон з країнами СНД	44,2	45,3	41,8	37,7	18,1	15,3
Через морські пункти пропуску	0,4	0,5	1,1	1,3	0,4	0,3
Через авіаційні пункти пропуску	0,6	0,8	0,7	1,0	0,1	0,0

Розраховано за даними Державної митної служби України

Дані таблиці 4.12 свідчать, що частка перетинів кордону України з Польщею зросла з 30,6% у 2018 році до 47,9% у 2023 році; зі Словаччиною - з 5,7% до 9,5% і з Румунією - з 7,2% до 16,8%. Кількість перетинів кордону України з Республікою Молдовою зросла незначно - з 14% до 15,3%. У той же час, у 2023 році частка перетинів кордону з російською федерацією та білоруссю знизилася до нуля, порівняно з 18,4% та 11,8% у 2018 році.

Обсяг товарів, пропущених через митний кордон України, демонструють помірне зростання з 2018 по 2020 рік і свідчать про незначний вплив пандемії на ці обсяги в 2020 та 2021 роках. У 2020 році порівняно з 2018 роком обсяг товарів на вивіз з України зріс на 13,7%, тоді як обсяг на ввіз в Україну зменшився на 8%. У 2020 році порівняно з попереднім роком зростання обсягу на вивіз становило 6,1%, а спад на ввіз – 10%. Проте у 2021 році спостерігалася протилежна тенденція: обсяг на вивіз знизився на 2,9%, тоді як на ввіз зріс на 7,3% (див. рисунок 4.8).

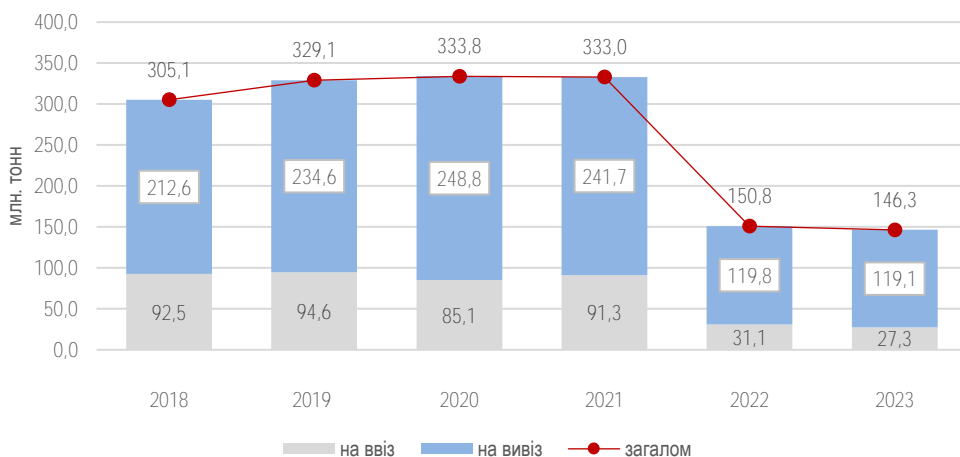

Рис. 4.8. Динаміка пропуску товарів через митний кордон України у 2018-2023 роках¹⁶⁴

Джерело: Державна митна служба України

Повномасштабна війна вплинула на скорочення обсягів пропущених товарів через кордон загалом на 54,7% у 2022 році порівняно з 2021 роком, а також ще на 3% у 2023 році. Зокрема, у 2022 році обсяги зменшилися на 50,4% для експорту та на 65,9% для імпорту. У 2023 році вони знизилися ще на 0,6% для експорту та на 12,2% для імпорту.

Найбільші обсяги експорту та імпорту товарів у ваговому вимірі припадають на морські пункти пропуску, що становить у середньому за аналізований період 59,4%. Друге місце за цим показником посідає кордон із

¹⁶⁴ Не враховано товари, що переміщуються стаціонарними видами транспорту.

країнами ЄС – в середньому 23,4%. Найменша частка обсягів товару проходить через авіаційні пункти пропуску – в середньому 0,01% (див. рисунок 4.9).

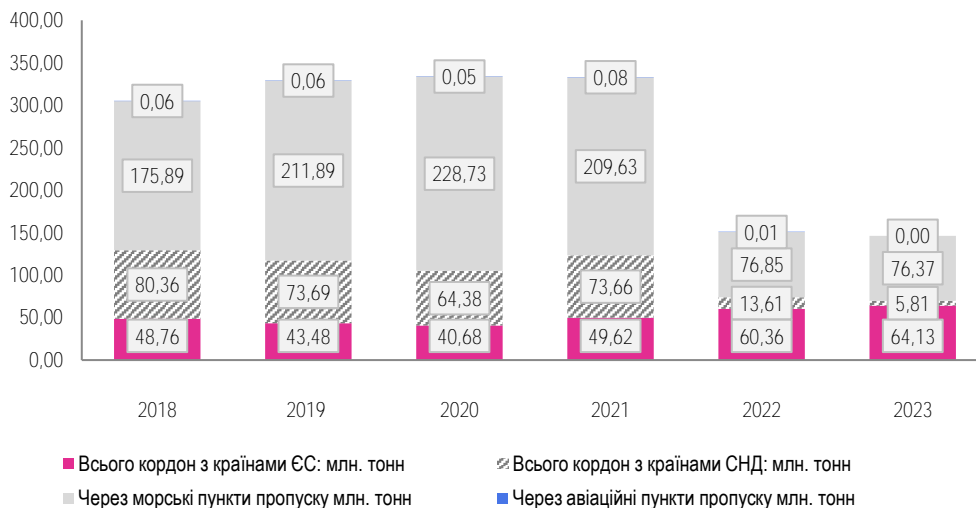

Рис. 4.9. Динаміка пропуску товарів через митний кордон України за напрямками у 2018-2023 роках

Джерело: Державна митна служба України

Дослідження обсягів товарів, пропущених через сухопутний кордон України у розрізі ділянок кордону із сусідніми країнами, показало збільшення частки Польщі з 21,32% у 2018 році до 32,5% у 2023 році та Румунії – з 3,9% до 10,55% відповідно. Водночас значення цього показника за всіма іншими напрямками скоротилося, причому для кордонів з білоруссю та російською федерацією знизилася до нуля (див. рисунок 4.10).

Переорієнтація частини міжнародних вантажопотоків з морської ділянки кордону на сухопутну зумовило збільшення навантаження на пункти пропуску для автомобільного та залізничного сполучення, особливо на ділянці кордону з країнами ЄС. Зокрема, протягом 2018-2023 рр. обсяг вантажів, пропущених через сухопутну ділянку кордону з країнами ЄС, зріс на 31% (див. рисунок 4.11). При цьому обсяги перевезення вантажівками зросли на 62%, а залізницею – на 16%. Частка залізничного транспорту у загальних перевезеннях зменшилась з 68% у 2018 році до 60% у 2023 році.

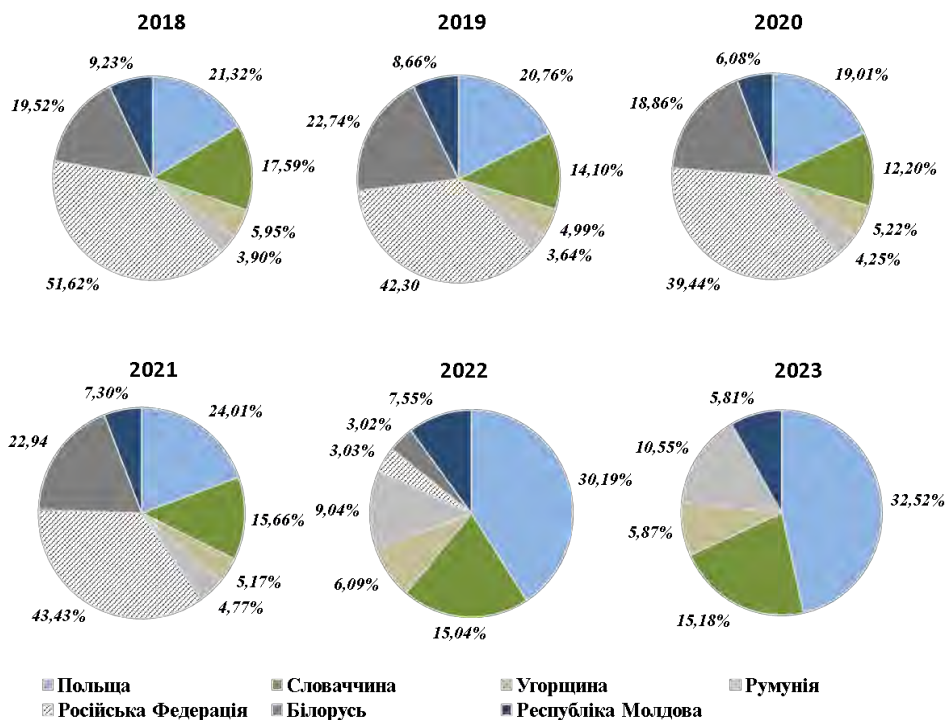

Рис. 4.10. Динаміка пропуску товарів через митний кордон України у 2018-2023 роках у розрізі ділянок кордону

Джерело: Державна митна служба України

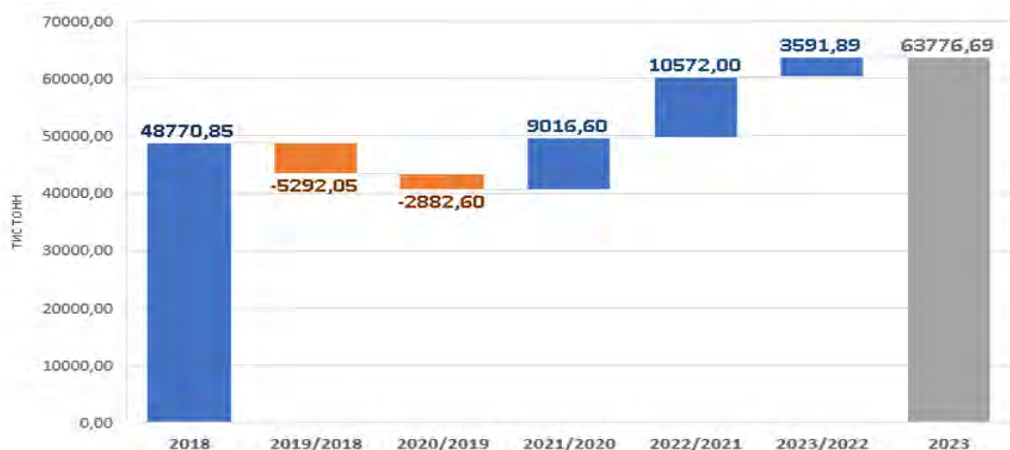

Рис. 4.11. Обсяг пропущеного вантажу через сухопутну ділянку кордону з країнами ЄС

Розраховано за даними, наданими Державною митною службою України (лист №19/19-02-03/14/2062 від 24.04.2024)

У 2022 році зростання обсягів перевезення вантажів через сухопутну ділянку кордону (на 10572 тис. т) було забезпечене завдяки автомобільному транспорту на 56%, а у 2023 році – на 62%. В умовах обмежених можливостей вантажних перевезень морським транспортом роль автотранспорту у забезпеченні зовнішньоторговельної діяльності країни та її регіонів стала визначальною. Кількість вантажівок, які перетнули кордон з країнами ЄС, у 2023 році порівняно з довоєнним 2021 роком зросла на 29%. Подібна динаміка перетинів притаманна і залізничним вантажним вагонам, їх кількість за цей же період зросла на 28%.

Протягом 2021-2023 рр. на українсько-польській ділянці кордону кількість перетинів вантажівками зросла на 12,6%, українсько-словацькій – на 27,4%, українсько-угорській – на 10,8% та українсько-румунській – у 2,2 рази. Відтак частка українсько-румунської ділянки кордону у загальному обсязі перетинів кордону зросла з 15% у 2021 році до 25% у 2023 році (див. рисунок 4.12).

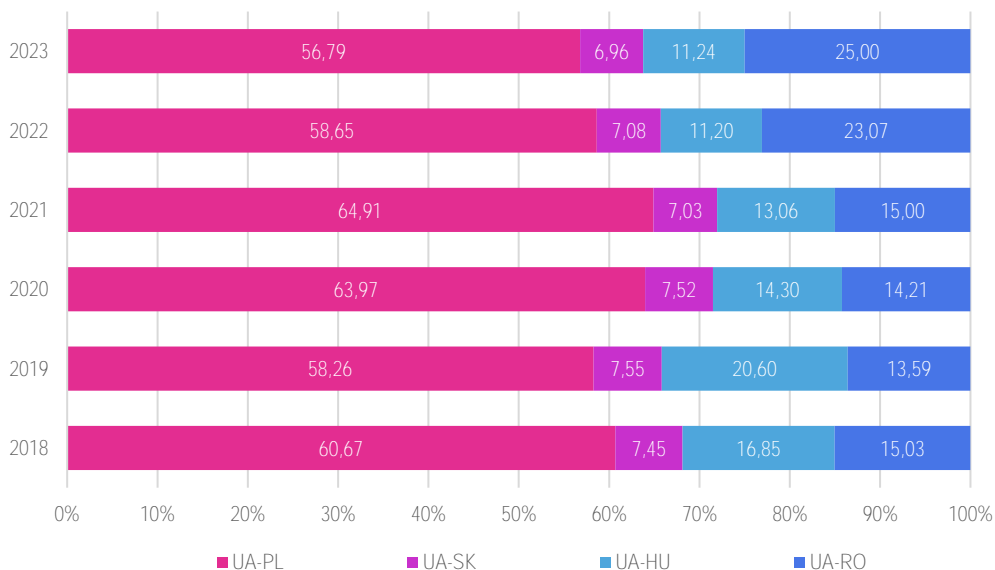

Рис. 4.12. Структура перетинів кордону України з країнами ЄС вантажівками у розрізі ділянок кордону

Розраховано за даними, наданими Державною митною службою України (лист №19/19-02-03/14/2062 від 24.04.2024)

У 2023 році динаміка перетинів українсько-польської ділянки кордону зменшилась через блокаду кордону, починаючи з листопада 2023 року. Станом на 4 березня 2024 року через блокування кордонів з Польщею Україна недоотримала близько 8 млрд гривень митних платежів, фінансові втрати

бізнесу склали понад 1,5 млрд євро. При цьому простоювання однієї доби для перевізника сягає більш як 200 євро¹⁶⁵.

Близько 58% всієї експортної продукції, яка перевозилася вантажівками у 2022-2023 рр., перетинала українсько-польську ділянку кордону. Зважаючи на достатньо високий рівень відкритості економіки країни блокування саме цієї ділянки кордону становить вагомую загрозу зовнішньоекономічній безпеці України та її регіонів. Не зважаючи на більш високу динаміку зростання перетинів українсько-румунської ділянки кордону, інтенсивність перетинів українсько-польської ділянки кордону співмірна з інтенсивністю пропуску вантажних автомобілів на українсько-словацькій, українсько-угорській та українсько-румунській ділянках кордону сумарно (див. рисунок 4.13).

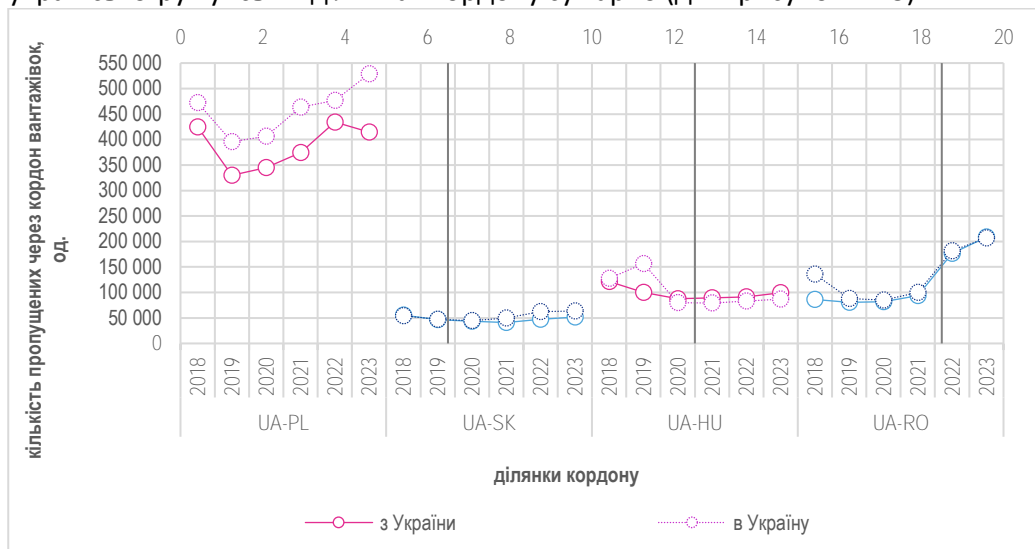

Рис. 4.13. Динаміка перетинів вантажівками у розрізі окремих ділянок кордону

Розраховано за даними, наданими Державною митною службою України (лист №19/19-02-03/14/2062 від 24.04.2024)

Позитивне торговельне сальдо у більшості регіонах України у 2021-2022 роках формувалось саме завдяки позитивному сальдо торгівлі послугами. Коефіцієнт покриття експортом товарів імпорту в Україні у 2021 році становив 0.93, у 2022 році – 0.8, а у 2023 році – 0.57¹⁶⁶. Відтак кількість перетинів кордону вантажівками у напрямі «в Україну» превалювала практично у всіх роках і на

¹⁶⁵ Що відомо про імпорт зерна з Росії та Білорусі до Польщі, які збитки Києва через блокаду та як реагують уряди <https://susplne.media/698720-so-vidomo-pro-import-zerna-z-rosii-ta-bilorusi-do-polsi-aki-zbitki-kieva-cerez-blokadu-ta-ak-reaguut-uradi/>

¹⁶⁶ Статистичний збірник «Регіони України» (2 частини) (2021). URL: https://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/12/Regionu_21_pdf.zip; Регіональні обсяги зовнішньої торгівлі товарами у 2022 році. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2022/zd/oet/oet1222_ue.xls

всіх ділянках кордону. Шість регіонів України у 2021-2023 роках демонстрували негативне зовнішньоторговельне сальдо товарами: Волинська, Київська, Луганська, Львівська, Харківська області та м. Киві. На них припадає близько 40% експорту товарів та 65% всього товарного імпорту.

Розподіл пропуску вантажівок та вантажів у напрямі «з України» у розрізі ділянок кордону наведено на рисунках 4.14-4.15.

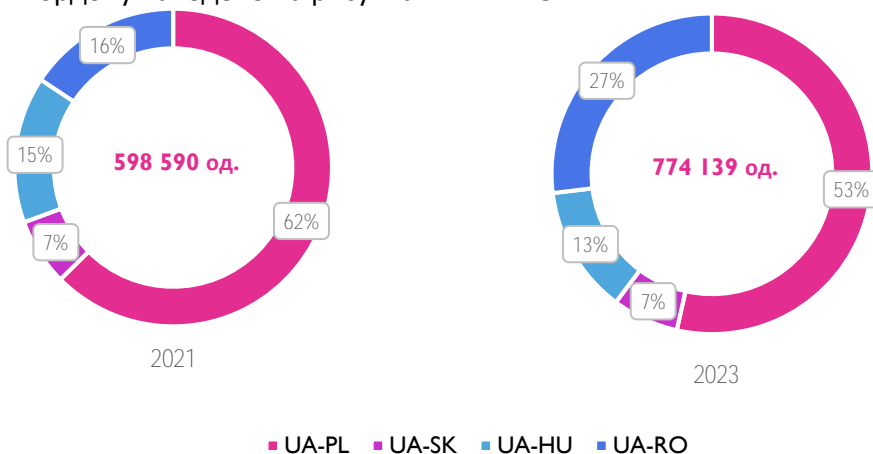

Рис. 4.14. Розподіл пропущених вантажівок на виїзд з України за ділянками кордону у 2021 та 2023 роках, %

Розраховано за даними, наданими Державною митною службою України (лист №19/19-02-03/14/2062 від 24.04.2024)

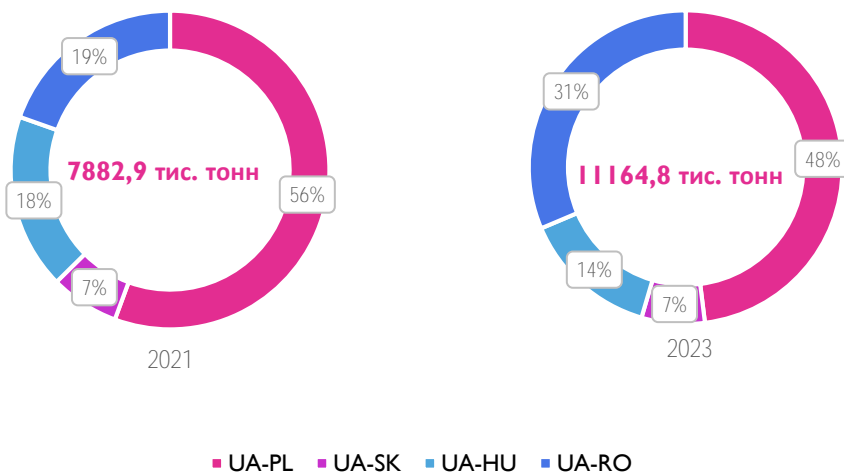

Рис. 4.15. Розподіл пропущених вантажів на виїзд з України за ділянками кордону у 2021 та 2023 роках, %

Розраховано за даними, наданими Державною митною службою України (лист №19/19-02-03/14/2062 від 24.04.2024)

В умовах збільшення навантаження на сухопутну ділянку кордону частка українсько-словацької ділянки кордону у загальному обсязі перетинів вантажівками та вантажем не змінилася. Якщо до війни кордон із Польщею перетинало близько двох третин всіх вантажівок, то після початку війни – менше половини. Суттєво збільшилась кількість перетинів українсько-румунської ділянки кордону, на яку припадає майже третина всіх перетинів.

Протягом 2021-2023 рр. інтенсивність перетинів кордону вантажними залізничними вагонами зросла на 28%, вантажів – практично на 20% (див. рисунок 4.16). При цьому частка транзитних перевезень знизилась практично до нуля. У 2018-2021 рр. близько 25% перевезених вантажів припадало на транзит.

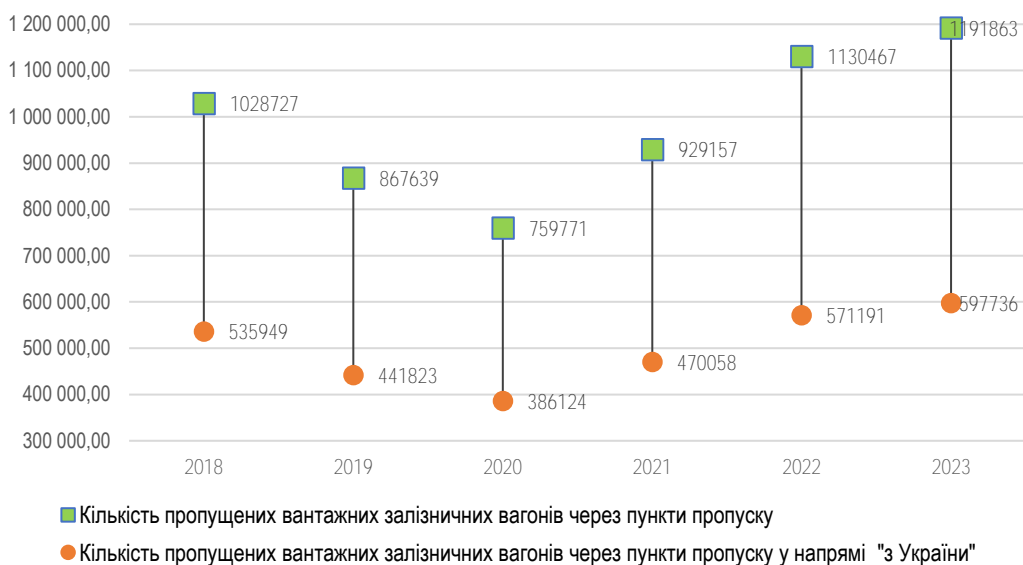

Рис. 4.16. Динаміка перетинів кордону вантажними залізничними вагонами

Розраховано за даними, наданими Державною митною службою України (лист №19/19-02-03/14/2062 від 24.04.2024)

Підсумовуючи, варто зазначити, що до війни сільське господарство і металургія забезпечували близько 50% валютних надходжень від експорту і на них припадало понад 70% фізичного обсягу всього експорту. Товарна структура експорту визначала формування його логістики, основою якої були морські перевезення. Російське вторгнення в Україну у 2022 році вплинуло на скорочення експортного потенціалу майже на 40% через блокування морських портів та руйнування виробничих потужностей частини експортоорієнтованих

підприємств. Серед регіонів України близько 40% всього вантажопотоку генерувалось у Дніпропетровській області та м. Києві і близько 70% у шести регіонах країни (Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Миколаївській та Полтавській областях та м. Києві). Транспортування основної частини продукції здійснювалось залізницею у напрямі морських портів для подальшого перевезення вже морським транспортом.

Перерозподіл товарних потоків з України, спричинений війною, характеризується суттєвим скороченням експорту на ринки Азії й частково Африки, з одночасною переорієнтацією на ринки Європи, особливо до сусідніх країн. Зокрема, у 2022-2023 роках значно зменшилася частка Китаю у збуті зернових культур, жирів та олії тваринного або рослинного походження, залишків і відходів харчової промисловості, руди, шлаку і золи, деревини і виробів з деревини. До війни Китай був основним торговельним партнером України. Втрата ринків білорусі та російської федерації зумовило необхідність експортерам переорієнтуватись на ринки Польщі, Румунії та Туреччини, які стали новими важливими партнерами України. Це дозволило частково зберегти експортний потенціал країни в умовах війни та глобальних викликів, спричинених нею.

Налагодження нових логістичних маршрутів експорту вітчизняної продукції та переорієнтація частини вантажопотоків з українських морських портів у напрямі сухопутного західного кордону значно збільшило навантаження на цій ділянці кордону. Пропускна спроможність прикордонної інфраструктури на ділянці кордону Україна-ЄС не відповідала існуючим потребам у експорті продукції. Найбільш інтенсивними були вантажопотоки на українсько-польській та українсько-румунській ділянках кордону через формування найкоротших логістичних маршрутів у напрямі морських портів країн ЄС та розвинену транспортно-логістичну інфраструктуру на цих маршрутах (автомагістралі, термінали, залізниця тощо). Одним з альтернативних логістичних маршрутів експорту продукції стали також дунайські порти, які у 2023 році обробили рекордні 29 млн т вантажів. Це у 2 рази більше порівняно з попереднім роком та в 6 разів відносно 2021 року¹⁶⁷.

У 2023 році збільшення вантажопотоку автомобільним транспортом на ділянці кордону Україна-ЄС відбулось насамперед завдяки зростанню інтенсивності перетинів українсько-румунської ділянки в умовах блокування пунктів пропуску на українсько-польській ділянці. Також частина вантажопотоків знову переорієнтувалася у напрямі портів Великої Одеси.

У квітні 2024 року за попередніми підсумками обсяги українського експорту сягнули рекордного за час війни показника у понад 13 млн тон. Таких результатів вдалося досягти завдяки відкриттю морського коридору влітку

¹⁶⁷ Колісниченко В. Порти Дунаю у 2023 році обробили рекордні 29 млн т вантажів. URL: <https://gmk.center/ua/news/porti-dunaju-u-2023-roci-obrobili-rekordni-29-mln-t-vantazhiv/>

2023 року, програмі страхування суден UNITY, створеної спільно з британським урядом та пулом страхових компаній, розширенню логістичних можливостей на кордонах з Румунією та Молдовою та покращенню умов транспортування вантажів залізницею до дунайських портів¹⁶⁸.

У цьому році найбільша у світі компанія з перевезення морських контейнерів Maersk, що пішла з росії, запустила перший глибоководний контейнерний сервіс в Україні після початку повномасштабної війни. Очікується, що це збільшить обсяги перевезень мінімум удвічі протягом найближчих місяців, коли до послуги приєднається більше судноплавних ліній. Також це відкриває можливості для прямих перевезень в Україну з Єгипту і Туреччини¹⁶⁹.

В умовах переформатування ланцюгів постачання у глобальному масштабі, формування нових транспортних коридорів та війни в Україні питання налагодження та розвитку логістичних маршрутів для експорту вітчизняної продукції залишатимуться на порядку денному. Їх планування та розбудова повинна базуватись на оцінках товарної структури експорту у середньо- та довгостроковій перспективах та прогнозних обсягах міжнародних та транзитних вантажопотоків. Розвиток і розбудова логістично-транспортної інфраструктури для забезпечення експорту вітчизняної продукції не повинна відштовхуватись лише від поточних потреб у забезпеченні експорту сировинної продукції, валютні надходження від експорту більше 90% якої (з розрахунку на 1 тону) є вкрай низькими.

4.3. ВПРОВАДЖЕННЯ ЕЛЕКТРОННИХ СИСТЕМ УПРАВЛІННЯ ТРАНСПОРТНИМИ ПОТОКАМИ ЧЕРЕЗ ПУНКТИ ПРОПУСКУ НА КОРДОНІ УКРАЇНА-ЄС

Динаміка міжнародної торгівлі у значній мірі визначається ефективністю функціонування транспортно-логістичної системи, яка забезпечує міжнародний рух товарів. Попри сформовані вектори розвитку міжнародного транспортного сполучення (коридорів) у рамках таких стратегічних програм як TEN-T та TRACECA, на шляху транспортування товарів у пунктах пропуску на державному кордоні виникає ефект пляшкового горла. Це створює низку

¹⁶⁸ Зануда А. Непомічена перемога: як Україні вдалося відновити експорт Чорним морем. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/crgyjr2rerjo>

¹⁶⁹ Бутурлім О. Глобальний лідер контейнерних перевезень відновлює сполучення з українськими портами. URL: <https://www.unian.ua/economics/transport/lider-konteynernih-perevezen-u-sviti-vidnovlyuye-spoluchennya-z-ukrajinskimi-portami-12655062.html>

проблем економічного та соціального характеру. Така ситуація значно звужує можливості реалізації транзитного потенціалу не лише прикордонних регіонів України, а й держави у цілому.

Процеси нарощення експорту продовольчих товарів сухопутним транспортом в умовах війни значно посилили інтенсивність вантажопотоків через ділянку кордону Україна-ЄС. Існуюча пропускна спроможність прикордонної інфраструктури не відповідає зростаючим потребам у здійсненні міжнародних вантажних перевезень. Окрім національних відмінностей правового регулювання здійснення контрольних процедур при перетині кордону, що збільшує час перетину кордону, проблемою національного і навіть глобального рівня стали величезні черги автотранспорту, що формуються перед автомобільними пунктами пропуску (далі - АПП). Це завдає прямі економічні збитки усім учасникам зовнішньоекономічної діяльності.

Лише за приблизними оцінками, збитки зокрема міжнародної компанії „Modern-Expo”, однієї з найбільших експортерів у Волинській області, від простою вантажівок на кордоні у одному АПП „Ягодин” становлять близько 120 000 USD щодня, а в рік сягають до 50 млн USD¹⁷⁰. Виходячи з середньої заробітної плати водія за день простою (від 20 до 50 євро), збитки перевізників лише у розрізі заробітної плати за 1 день простою у черзі перед АПП «Чоп (Тиса)» (єдиний на кордоні з Угорщиною для вантажного сполучення без обмеження ваги), «Ужгород» (єдиний на кордоні зі Словаччиною для вантажного сполучення без обмеження ваги) та «Дяково» (Румунія), через які у середньому на добу перетинають близько 540 вантажівок, складають від 11 до 27 000 EUR.

Формування таких великих черг перед АПП негативно впливає на реалізацію транзитного потенціалу країни. Це відзначено і у Рекомендаціях щодо здійснення транзиту Всесвітньою митною організацією (ВМО)¹⁷¹. При цьому основними питаннями функціонування АПП на сьогодні є вирішення питань:

- ✓ забезпечення гарантованого та прогнозованого часу перетину кордону;
- ✓ усунення фізичних черг автотранспорту на під'їзних шляхах до АПП;
- ✓ мінімізація часу очікування перетину кордону.

¹⁷⁰ Костюк Д. «Ми щодня втрачаємо 120 тисяч доларів», – Петро Пилипюк про черги на кордоні. URL: <https://lutsrk.rayon.in.ua/news/318402-mi-shchodnia-vtrachaemo-120-tisjach-dolariv-petro-pilipiuk-pro-cherghi-na-kordoni>

¹⁷¹ World Customs Organization (2017). Transit Guidelines Route for efficient transit regime. URL: <http://www.wcoomd.org/-/media/wco/public/global/pdf/topics/facilitation/instruments-and-tools/tools/transit/transit-guidelines.pdf?db=web>

На думку окремих дослідників¹⁷² одним із шляхів вирішення проблеми черг вантажівок перед АПП є впровадження системи електронного бронювання часу перетину кордону, що впливатиме на кількість та рівномірність «припливу» автомобілів.

Впровадження електронних систем управління трафіку перед АПП є успішною практикою впорядкування руху вантажного транспорту. Крім того використання таких систем унеможливорює виникнення чорного ринку продажу місць в черзі перетину кордону та дозволяє¹⁷³:

- ✓ збільшити пропускну здатність АПП до 20% за рахунок оптимізації та цифровізації процесів перетину кордону;
- ✓ здійснювати моніторинг перетину кордону від моменту реєстрації у черзі до моменту виїзду за межі території України;
- ✓ забезпечити належні умови перетину кордону: облаштовані зони очікування (сервісні зони), туалет, душ, охорона, сервіс;
- ✓ ефективно використовувати людський ресурс та забезпечити належну експлуатацію та обслуговування вантажівок.

Аналіз міжнародного досвіду організації управління чергами транспорту перед АПП дозволяє виділити дві основні її моделі:

проактивна модель бронювання часу в'їзду до АПП для перетину кордону;

модель «постфактум» автоматизації процедури в'їзду до АПП для перетину кордону транспортних засобів (далі - ТЗ), що фактично прибули у прикордонну зону.

Перша модель базується на законодавчому закріпленні функції організації перетину кордону. Вона запроваджена та функціонує на всій ділянці державного кордону у Естонії, Фінляндії, Литві та Білорусії (на кордоні з країнами ЄС). Узагальнена характеристика практики її реалізації наведена у таблиці 4.13. Друга модель базується на застосуванні цифрових рішень організації перетину кордону виключно «живої» черги автотранспорту та визначення орієнтовного часу в'їзду ТЗ до АПП. Така модель запроваджена у окремих пунктах пропуску Польщі, Болгарії, Грузії та Туреччині.

Використання **проактивної моделі електронної черги** відповідає всім рекомендаціям ВМО стосовно функціонування АПП. Аналогом системи, яка закладена у цій моделі, є система організації повітряного руху. Диспетчерська служба управління повітряним рухом надає затверджений інтервал часу посадки кожному з повітряних суден в аеропорту прибуття. Без цього літак в

¹⁷² Klimek M., System elektronicznej rezerwacji odprawy celnej autokarów i busów (eBooking BUS) , "Logistyka" 2015, No 1, pp. 48–51.

¹⁷³ World Customs Organization (2017). Transit Guidelines Route for efficient transit regime. URL: <http://www.wcoomd.org/-/media/wco/public/global/pdf/topics/facilitation/instruments-and-tools/tools/transit/transit-guidelines.pdf?db=web>

Таблиця 4.13. Узагальнена характеристика проактивної моделі електронної черги перетину кордону

№	Країна	Відповідальний орган державної влади	Сервіс		Вартість сервісу, EUR за 1 ТЗ					
			Назва	Початок використання	Вантажний ТЗ			Легковий ТЗ		
					ЗО	Інше	Разом	ЗО	Інше	Разом
1	Естонська Республіка	Міністерство внутрішніх справ	GoSwift	01.08.2011	11.2	1.5	12.7	3.0	1.5	4.5
	<p><i>Довідково</i>¹⁷⁴: GoSwift - єдина інформаційна електронна система бронювання часу перетину кордону в прикордонній черзі. Законом Естонської Республіки "Про державний кордон" від 30.06.1994 встановлено плату не більше: - 6.39 EUR за один перетин ТЗ категорії «В», «ВЕ» і «В1» (легкові ТЗ); - 15.97 EUR за один перетин ТЗ категорії «С», «СЕ», «D» (вантажні ТЗ та автобуси). При цьому розмір плати складається з двох компонентів: 1) фіксований платіж за бронювання місця в електронній прикордонній черзі у розмірі 1,5 EUR незалежно від способу бронювання: онлайн, в call-центрі чи в зоні очікування; 2) тариф зони очікування встановлюється окремо у кожній зоні очікування й варіюється: - від 11.20 EUR - до 14,47 EUR за вантажні авто та автобуси; - від 3.00 EUR - до 3.20 EUR за легкові авто. Користувачі здійснюють оплату або оператору електронного сервісу або оператору сервісної зони. Бронювання можливо здійснити за 90 днів.</p>									
2	Литовська Республіка	Дирекція пунктів прикордонного контролю при міністерстві сполучення	EVIS	01.06.2013	4.8	0.2	5.0	1.0	0.15	1.15
	<p><i>Довідково</i>¹⁷⁵: EVIS - інформаційна система управління чергами транспортних засобів, які очікують перетину державного кордону Литовської Республіки. Величина оплати за одноразове попереднє бронювання: - 4.80 EUR для вантажних транспортних засобів (плюс плата за грошовий переказ - 0.20 EUR); - 1.00 EUR для легкових транспортних засобів (плюс плата за грошовий переказ – 0.15 EUR). Оплата здійснюється під час бронювання на сайті www.ltsiena.lt за допомогою кредитної карти або через електронну банківську систему. Розмір оплати за бронювання встановлюється шляхом оцінювання фактичних витрат з надання послуги бронювання і затверджується наказом директора Дирекції. Розмір плати може змінюватися не частіше, ніж один раз на рік.</p>									

¹⁷⁴ State Borders Act (2015). URL: <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/ee/Riigikogu/act/515042016001/consolide>; GoSwift (2024). URL: <https://www.eestipiir.ee/yphis/terms.action>

¹⁷⁵ Select border crossing point (2024). URL: <https://www.lithuanianborder.eu/yphis/index.action>

	Відкриття попереднього бронювання відбулося 28 травня 2013 року в рамках державного візиту Президента Ільвеса в Литовську Республіку. Система є спільною розробкою Литви і Естонії.									
3	Фінляндська Республіка	Управління дорожнім рухом Міністерства транспорту та комунікації Фінляндії	EVPA	01.10.2014	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
	<p><i>Довідково</i>¹⁷⁶ :</p> <p>EVPA - інформаційна система управління чергою для транспортних засобів, які очікують черги на перетин державного кордону Фінляндії. Використання EVPA сервісу є обов'язковим для всіх вантажних транспортних засобів. Для інших - не обов'язкова. EVPA сервіс бронювання часу перетину кордону є безкоштовним за винятком можливих телекомунікаційних або інші витрат, пов'язаних з підключенням. Оператор GoSwift – отримує щомісячну плату за підтримання працездатності сервісу незалежно від кількості ТЗ.</p>									
4	Республіка білорусь	Республіканське унітарне підприємство «Белтаможсервис», що належить до сфери управління Державного митного комітету Республіки Білорусь ¹⁷⁷	Сервіс бронювання місця в черзі на кордоні	01.09.2016	9.00	0.00	9.000	9.00	0.00	9.00
	<p><i>Довідково</i>¹⁷⁸:</p> <p>Розмір плати за користування сервісом бронювання місця в черзі на кордоні становить одну базову величину за кожний транспортний засіб. Розмір грошових коштів, що перераховуються операторам зон очікування, становить 80 % від розміру плати за кожне бронювання в системі електронної черги часу в'їзду транспортних засобів до пунктів пропуску (п. 3.3. Постанова Ради Міністрів). Послуга електронного бронювання надається на платній основі на умовах 100% попередньої оплати (п. 1.5. Порядок надання послуги). Бронюються інтервал часу довжиною 1 годину. На створення бронювання відводиться 30 хв. Вартість послуги бронювання становить 1 базову величину (27 BYN = 9 EUR за курсом на 18.08.2020) за кожний транспортний засіб незалежно від категорії і дати бронювання. На оплату бронювання для фізичних осіб відводиться 60 хв. Транспортний засіб має прийти до в'їзду в сервісну зону очікування до початку заброньованого інтервалу. Забронювати місце в черзі на кордоні можна за 40 днів, але не пізніше однієї години до бажаного часу.</p>									

¹⁷⁶ Fintraffic (2023). URL: <https://www.tmf.fi/fi/itm/itm-finland-lyhyesti>

¹⁷⁷ Прим. автора: на відміну від країн, де до організації управління чергами залучені суб'єкти приватного права, оператором електронної черги та 5 з 9 сервісних зон є державне підприємство Республіканське унітарне підприємство «Белтаможсервис». Таким чином встановлено державну монополію у відповідній сфері господарювання.

¹⁷⁸ Payment service for registration in the electronic queue system. URL: <https://belarusborder.by>; Electronic queue system (2024). URL: <https://gpk.gov.by/peresechenie-granitsy/sistema-elektronnoy-ocheredi/>; RUE "Beltamozhservice" (2024). URL: <https://declarant.by/ru/about-company/>

аеропорту вибуття не може злетіти. Такий інтервал часу гарантує, що літак прибуде точно в строк, а не раніше чи пізніше, що дозволяє прогнозувати часові та логістичні аспекти рейсу, ефективно експлуатувати повітряне судно, у тому числі витратами пального, та керувати льотним персоналом рейсу. У разі високої завантаженості смуг аеропорту прибуття чи інших форс-мажорних обставин, пілотів попереджають про відтермінування вильоту чи перенаправляють в інший аеропорт, який готовий прийняти літак. Таким чином формується електронна черга, яка є передумовою фактичного управління аерорухом.

Мета системи бронювання часу в'їзду вантажівок до АПП є аналогічною: за допомогою системи управління чергами транспортний засіб до АПП буде направлено тільки при наявності реальної можливості провести необхідні процедури для перетину кордону (вільна смуга, вільний ресурс і т. д.). Таким чином, за допомогою електронного сервісу, всі ТЗ розміщуються у електронній черзі та викликаються до АПП для перетину кордону із місць їх фактичного очікування – так званих зон очікування чи сервісних зон, виключно при наявності вільних ресурсів для здійснення контрольних процедур у АПП.

За рахунок віртуалізації живої черги та облаштування спеціальних зон очікування перед АПП, усуваються передумови фізичного скупчення ТЗ на автомобільних дорогах безпосередньо біля АПП та багатокілометрові затори на під'їзних шляхах, що утруднюють рух не тільки до АПП, а й звичайний рух ТЗ у прикордонних районах. Також, оскільки черга електронна, водії можуть враховувати заброньований час при плануванні поїздки, час руху та відпочинку у рейсі та очікувати виклик до АПП в будь-якому зручному для нього місці, де створені умови для надання гарантованого сервісу. Для логістичних компаній сервіс електронної черги перетину кордону, завдяки можливості прогнозувати час перетину кордону ТЗ та виключення із бізнес процесу непрогнозованого кількадечного простою ТЗ у живій черзі перед АПП, є ефективним інструментом планування комплексного використання ресурсів, задіяних як у міжнародних, так і внутрішніх вантажних перевезеннях.

Запровадженню зазначеної моделі на практиці у кожній із країн передувало законодавче закріплення на різному рівні правового регулювання:

- ✓ визначення державної функції організації перетину кордону та її віднесення до одного із центрального органу влади (МВС, Мінтранс, Митна служба);
- ✓ обов'язку створення та застосування електронної бази даних для управління чергою перетину кордону;
- ✓ інтеграції до процедури перетину держаного кордону автомобільних сервісних зон перед АПП – так звані «зони очікування»;

- ✓ можливості реалізації моделі шляхом залучення суб'єктів господарювання приватного сектору економіки: оператор бази даних бронювання місця у черзі та оператори сервісних зон;
- ✓ вимог до оператора електронної бази даних та зон очікування для забезпечення необхідної якості послуг, що надаються у процесі перетину транспортним засобом державного кордону: інформаційні послуги, мінімально достатня інфраструктура та сервіс зон очікування виклику до пункту пропуску для перетину кордону;
- ✓ верхньої межі чи розміру вартості єдиного платежу, що сплачується користувачами сервісу при перетині кордону за комплекс послуг, який забезпечує сервіс.

Послуги, які забезпечує сервіс, мають комплексний характер та надаються:

оператором бази даних (сервісу) – від моменту бронювання до в'їзду ТЗ у АПП:

реєстрація користувача у черзі очікування;

виклик транспортного засобу для в'їзду до АПП у напрямку виїзд з території країни;

інформування користувача про зміну часу виклику для в'їзду до АПП;

суб'єктом господарювання зони очікування – від моменту прибуття ТЗ до зони очікування до моменту його виїзду в АПП:

стоянки (паркування) транспортного засобу;

охорона та освітлення зони очікування

доступ до мережі Інтернет (Wi-Fi);

збір побутових відходів;

користування вбиральнею та душовими приміщеннями.

Інституційними суб'єктами реалізації проактивної моделі керування чергою перетину кордону у більшості випадків є:

відповідальний орган державної влади, до компетенції якого віднесено функцію організації перетину кордону;

органи державної влади, що здійснюють прикордонний та митний контроль у пункті пропуску;

оператор електронного сервісу (бази даних) управління чергою перед АПП – суб'єкт господарювання, визначений на конкурсних засадах;

оператор зони очікування – суб'єкт господарювання приватної чи державної форми власності, на балансі якого перебуває спеціально облаштована інфраструктура автомобільної сервісної зони як безпосередньо перед АПП, так і на шляху слідування до нього (до 35 км);

користувачі сервісу - водії вантажних транспортних засобів, суб'єкти ЗЕД – експортери, логістичні компанії.

Відтак у 2011 році для вирішення проблем черг на естонсько-російському кордоні була впроваджена система управління чергами GoSwift. Її модифікований варіант, адаптований до національних особливостей функціонування пунктів пропуску, був запроваджений у 2013 році на литовсько-білоруському кордоні, а у 2014 році - на фінляндської-російському кордоні. У результаті роботи даного сервісу понад 80% вантажівок перетинають кордон у заздалегідь заброньований час перетину кордону, не реєструючись у «живій черзі». Точність прибуття ТЗ до АПП складає 98,8%. Відповідна практика була рекомендована Всесвітньою митною організацією як ефективний інструмент вирішення проблеми черг перед АПП¹⁷⁹.

Впровадження сервісу в Естонії позитивно вплинуло на роботу всіх зацікавлених сторін. Зокрема середній час фізичного очікування у черзі скоротився з 60 годин до приблизно 1 години. Естонська асоціація міжнародних автоперевізників підрахувала, що завдяки впровадженню системи бронювання естонські транспортні компанії економлять близько 4 млн євро на рік.

Також, у звіті парламенту Естонії зазначено, що після запуску в експлуатацію системи бронювання, зникла необхідність у державних інвестиціях у розширення паркувальної зони для великовантажних автомобілів. Вказаний ефект зумовлений завдяки тому, що наслідком імплементації електронного сервісу управління рухом ТЗ перед АПП стало:

- ✓ обов'язковий характер використання сервісу для перетину кордону вантажним автотранспортом, без виключень;
- ✓ формування системи чітких та прогнозованих економічних показників функціонування сервісних зон, таких як: кількість вантажівок, що перетинає кордон, сталий розмір вартості послуг які сплачуються користувачами сервісу
- ✓ створення рівних конкурентних умов для операторів сервісних зон та електронного сервісу.

Загальна схема управління чергою наведена на рисунку 4.17.

Відповідно до алгоритму управління чергою користувачу, який бажає перетнути кордон з використанням даного сервісу, пропонується два варіанти. Перший – *попереднє бронювання вільного часового інтервалу прибуття до АПП для перетину кордону*. Алгоритм передбачає можливість користувача забронювати один або кілька вільних часових інтервалів для прибуття до АПП із запропонованих системою на найближчі 30 - 90 днів відповідно до запланованих перетинів кордону. Часовий інтервал для прибуття до АПП, переважно складає 1 годину. Для бронювання часового інтервалу користувач

¹⁷⁹ World Customs Organization (2017). Transit Guidelines Route for efficient transit regime. URL: <http://www.wcoomd.org/-/media/wco/public/global/pdf/topics/facilitation/instruments-and-tools/tools/transit/transit-guidelines.pdf?db=web>

вносить в системи дані посвідчення особи і реєстраційний номер транспортного засобу, а в разі вантажного автомобіля - додаткові дані потрібні при митномЗу контролі подібного виду транспорту. У визначений проміжок часу, до заброньованого інтервалу прибуття до АПП, ТЗ має прибути до зони очкування, де відбувається його автоматична ідентифікація за реєстраційним номером, а електронна система управління чергою отримує інформацію про готовність ТЗ виїзду до АПП. Після цього ТЗ викликається електронною системою управління чергою до АПП з таким розрахунком, щоб прибути до АПП у заброньований часовий інтервал. Після прибуття ТЗ до АПП у заброньований часовий інтервал ТЗ автоматично ідентифікується за реєстраційним номером й після цього допускається електронною системою управління чергою до АПП для проходження митних або будь-яких інших контрольних процедур.

ЗАГАЛЬНА СХЕМА УПРАВЛІННЯ ЧЕРГОЮ

Рис. 4.17. Загальна схема управління чергою

Другий варіант – *реєстрація в «живій» черзі*. Якщо на найближчі 90 днів немає вільних часових інтервалів або запропоновані системою інтервали не задовольняють користувача, тоді пропонується можливість зареєструватися у так званій «живій» черзі при фактичному прибутті у зону очікування. При цьому сервіс забезпечує безперервну роботу як попереднього бронювання, так і реєстрації «живої» черги, а також управління чергою ТЗ, які мають визначений законодавством пріоритет у перетині кордону. При цьому ці потоки розподіляються відповідно до пропускної здатності та фактичної завантаженості АПП.

Отже, самостійними етапами проективної моделі електронної черги є:
Реєстрація в черзі.

Будь-який транспортний засіб, що перетинає кордон, повинен мати місце в електронній черзі до прибуття до АПП. Транспортний засіб, який немає активного бронювання (місця в черзі) не допускається на АПП. Реєстрацію в електронній черзі можна здійснити декількома каналами:

онлайн (через інтернет-портал);

по телефону (при наявності центру прийому дзвінків);

на території зон очікування (ЗО) за допомогою терміналів самообслуговування або за допомогою працівника зони очікування.

Завдяки можливості дистанційної реєстрації, час стоянки в АПП та зоні очікування зводиться до мінімуму. Також система передбачає можливість використання особистого кабінету. У такому випадку плата за бронювання користувачем може здійснюватися безготівковим розрахунком.

Присвоєння місця в черзі (часових інтервалів).

Після підтвердження реєстрації транспортного засобу в електронній черзі, буде призначений часовий інтервал для перетину кордону. Якщо користувач вибрав живу чергу, то система визначить приблизний час направлення на АПП для перетину кордону. До тих пір, поки транспортний засіб не буде викликано до АПП, він повинен залишатися за межами АПП, наприклад, у спеціально облаштованій зоні очікування. Система управління чергами може працювати за відсутності зони очікування, а також з декількома зонами очікування, які можуть перебувати на відстані від кількох десятків метрів до кількох десятків кілометрів від АПП.

Виклик транспортного засобу до АПП.

Система управління чергами при отриманні автоматизованого сигналу, що у АПП з'явилася можливість пропустити наступний ТЗ, викликає такий ТЗ автоматично. Користувачі інформуються про свій виклик за допомогою дисплеїв, які розташовані в зонах очікування, а так само при замовленні послуги оповіщення - через СМС. Система фіксує будь-які перепони у перетині кордону ТЗ (аварійні ситуації, припинення роботи суміжної сторони тощо) та автоматично корегує (зміщує) послідовність виклику ТЗ до АПП.

Користування зоною очікування.

Усі ТЗ викликаються до АПП із зони очікування, куди вони прибувають заздалегідь до настання заброньованого часу в'їзду до АПП. Зони очікування мають відповідати статусу охоронюваних парковок (т.зв. Secured Truck Park). Працівники зон очікування можуть виконувати окремі функції оператора бази даних (сервісу): здійснювати реєстрацію ТЗ, стягувати плату, тощо.

Цифровізація процесів перетину кордону передбачає, що оператор електронного сервісу забезпечує створення та функціонування відповідного програмного забезпечення, яке інтегрує до єдиного технологічного процесу перетин кордону в АПП та сервісні зони перед ним.

Автоматизація процесів здійснюється на базі створеного програмно-апаратного комплексу (далі - ПАКС) у складі наступних компонентів:

- ✓ центрального сервера бази даних електронної черги перетину кордону;
- ✓ камер зчитування номерів на в'їзді та виїзді до/із зони очікування (сервісної зони);
- ✓ камер зчитування номерів на в'їзді та виїзді до/із АПП;
- ✓ камер зчитування номерів чи датчиків ідентифікації ТЗ на смугах руху ТЗ у АПП та інших локаціях по шляху руху ТЗ в АПП, згідно технологічної схеми пункту пропуску (направлення на огляд, повернення на територію України тощо);
- ✓ камер відеоспостереження у контрольних точках переміщення ТЗ;
- ✓ зовнішніх пристроїв для користування системою контролюючими органами;
- ✓ кіосків самообслуговування користувачів для реєстрації у черзі у зонах очікування без необхідності мати власний пристрій з підключенням до Інтернету;
- ✓ засобів керування рухом ТЗ у зоні очікування та АПП: інформаційне табло, світлофори, шлагбауми, тощо.

У серпні 2022 року, у рамках реалізації проекту міжнародної технічної допомоги, що реалізувався відповідно до положень Угоди¹⁸⁰ між Кабінетом Міністрів України та Урядом Естонської Республіки про технічне та фінансове співробітництво від 26.05.2021, було розроблено схему розташування ПАКС для імплементації проективної моделі управління чергами транспорту перед міжнародним пунктом пропуску для автомобільного сполучення «Чоп (Тиса)» на україно-угорському кордоні (див. рис. 4.18-4.19).

Альтернативою проактивної моделі бронювання часу є **модель «постфактум» автоматизації процедури в'їзду до АПП**. Дана модель управління чергами перед АПП базується на автоматизації процедури в'їзду до конкретного АПП із визначених сервісних зон, розташованих перед ним. Вона передбачає застосування цифрових рішень організації перетину кордону виключно «живої» черги автотранспорту та визначення прогнозованого часу в'їзду до АПП. Така модель запроваджена у Польщі, Болгарії, Грузії та Туреччині.

Зазначені системи забезпечують дотримання *виключно «живої» черги* ТЗ, що прибули до прикордонної зони для перетину кордону та визначає лише потенційний, а не попередньо «заброньований» час в'їзду до АПП. Цифрові рішення у різних АПП не є уніфікованими.

¹⁸⁰ Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Естонської Республіки про технічне та фінансове співробітництво. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/233_001-20#Text

Рис. 4.18. Схема розташування компонентів програмно-апаратного комплексу електронної черги перетину кордону МАПП «Чоп (Тиса)»

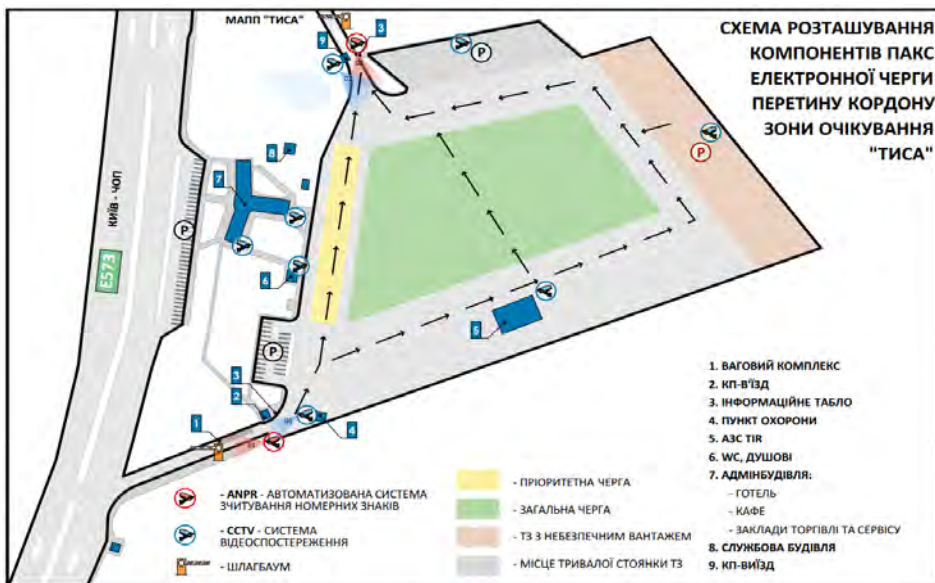

Рис. 4.19. Схема розташування компонентів ПАКС електронної черги перетину кордону зони очікування «Тиса»

Обов'язковими компонентами, як і у проактивній моделі, є: сервісна зона перед АПП; реєстрація ТЗ в «живій» черзі перетину кордону; виклик ТЗ із сервісної зони до АПП для перетину кордону.

Саме відсутність можливості бронювання часу перетину кордону на заздалегідь визначний час й позбавляє модель проактивності та визначає характер її функціонування виключно від факту прибуття ТЗ до прикордонної зони з метою перетину кордону, тобто «постфактум».

Разом з тим обидві досліджені моделі:

- ✓ передбачають наявність сервісних зонах перед АПП, які є елементом технології перетину кордону та інфраструктурним елементом, який забезпечує рівномірність (балансування) проходження потоків ТЗ через АПП;
- ✓ забезпечують прогнозованість перетину кордону, а у випадку проактивної моделі й можливість точного часу прибуття у АПП;
- ✓ передбачають надання чітко визначеного сервісу у зоні очікування;
- ✓ реалізуються суб'єктами господарювання приватного права;
- ✓ характеризуються високим ступенем чи повною автоматизацією процесу перетину кордону;
- ✓ мінімізують, а в окремих випадках виключають суб'єктивний чинник прийняття рішення щодо черговості перетину кордону ТЗ;

Також важливо зазначити, що платний характер сервісу в обох моделях забезпечує якість послуг, утримання та розвиток як електронного сервісу так і сервісних зон; стимулює створення нових робочих місць; генерує збільшення дохідної частини державного бюджету за рахунок створення нової сфери господарської діяльності.

Особливості впровадження сервісу «Електронна черга перетину кордону» (є-Черга) в Україні.

Запроваджена в Україні модель не відповідає жодній з описаних вище моделей.

З грудня 2022 року в'їзд вантажних ТЗ до АПП «Ягодин» у напрямку «виїзд з України» здійснюється з використанням електронної системи «Електронна черга перетину кордону» (є-Черга)¹⁸¹. З травня 2023 року відповідний порядок запроваджено ще на 15 АПП, у тому числі й у АПП «Тиса» та «Ужгород». У липні 2023 році дія є-Черги поширилась і на автобуси, які здійснюють міжнародні перевезення пасажирів (на 8 найбільших АПП).

¹⁸¹ Постанова КМУ «Про особливості реалізації експериментального проекту з організації управління чергами автомобільних транспортних засобів перед міжнародними пунктами пропуску через державний кордон України для автомобільного сполучення за допомогою електронної системи «Електронна черга перетину кордону» від 2 грудня 2022 р. № 1349. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1349-2022-%D0%BF#Text>

У перспективі Уряд України планує поширити є-Чергу й на легкові автомобілі¹⁸². За словами профільного заступника Мінінфраструктури Сергія Деркача, зазначене має запрацювати у 2024 році¹⁸³

Відповідно до чинних національних нормативних актів основними завданнями Є-Черги є:

- ✓ організація управління чергами автомобільних транспортних засобів перед ПП за допомогою електронної системи “Електронна черга перетину кордону”;
- ✓ реалізація механізму проходження електронної черги перед автомобільними ПП.

Порядком реалізації експериментального проекту з організації управління чергами автомобільних транспортних засобів перед міжнародними пунктами пропуску через державний кордон України для автомобільного сполучення за допомогою електронної системи “Електронна черга перетину кордону”¹⁸⁴ визначено, що є-Черга – це інформаційно-комунікаційна система, яка створена для оптимізації організації управління руху та автоматизації бронювання, адміністрування (регламент допуску) автомобільних транспортних засобів у черзі перетину державного кордону. Вона складається з веб-порталу, мобільного застосунку та інших програмних модулів або підсистем.

Базовим елементом системи є поняття черга очікування, тобто послідовність виклику, направлення та допуску автомобільних транспортних засобів до ПП відповідно до сформованої електронною системою системи ранжування бази даних про черги: черга попереднього бронювання, пріоритетна черга (для вантажних автомобілів). У разі відсутності автомобільного транспортного засобу в є-Черзі такий автомобільний транспортний засіб не допускається органами охорони державного кордону Держприкордонслужби на в’їзд до міжнародного пункту пропуску через державний кордон України для автомобільного сполучення. Бронювання місця в черзі, використання функцій електронної системи щодо руху черги та виїзду для перетину державного кордону здійснюється безоплатно.

Адміністратором АС «Е-Черга» є Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України (Мінінфраструктури), що здійснює організаційні

¹⁸² Урядовий портал (2023). Прем’єр-міністр: Електронна черга перетину кордону запрацює для легкових авто й автобусів. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/premier-ministr-elektronna-cherha-peretynu-kordonu-zapratsiuie-dlia-lehkovykh-avto-i-avtobusiv>

¹⁸³ Interfax-Україна (2023). З наступного року всі транспортні засоби виїжджатимуть за електронною чергою - заступник глави Мінвідновлення Деркач. URL: <https://interfax.com.ua/news/interview/941779.html>

¹⁸⁴ Постанова КМУ «Про особливості реалізації експериментального проекту з організації управління чергами автомобільних транспортних засобів перед міжнародними пунктами пропуску через державний кордон України для автомобільного сполучення за допомогою електронної системи “Електронна черга перетину кордону» від 2 грудня 2022 р. № 1349. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1349-2022-%D0%BF#Text>

заходи, пов'язані із створенням, модернізацією та функціонуванням електронної системи, а також нормативно-правове, методологічне та інформаційне забезпечення щодо функціонування електронної системи. Технічним адміністратором АС «Е-Черга» є Державне агентство відновлення та розвитку інфраструктури (Агентство відновлення), що здійснює технічні та технологічні заходи для забезпечення реалізації функцій електронної системи.

Також для організації руху вантажівок безпосередньо перед АПП задіяно оперативні групи Державної служби України з безпеки на транспорті (Укртрансбезпека). При цьому Агентство відновлення та Укртрансбезпека належать до сфери управління Мінінфраструктури.

Таким чином до питання організації перетину кордону та вирішення проблеми черг автотранспорту перед ПП окрім Держприкордонслужби та Національної поліції¹⁸⁵ долучено ще три органи державної влади: Мінінфраструктура, Агентство відновлення та Укртрансбезпека. Питання черг перед АПП також висвітлює й Держмитслужба на своїх інформаційних ресурсах. Водночас досвід запровадження електронної системи дозволяє стверджувати про відсутність на сьогодні чіткої регламентації функцій кожного з вказаних державних органів у сфері організації перетину кордону, а саме забезпечення оптимізації, прогнозованості та прискорення відповідних процесів за прикладом країн ЄС.

Проблемні питання функціонування «Електронної черги перетину кордону». Запровадження є-Черги дозволило частково вирішити лише одну проблему – усунути фізичні черги вантажівок на під'їзних шляхах перед АПП. При цьому час очікування відповідно до електронної черги перед окремими АПП навіть збільшився на 2 – 5 днів. Також, наразі автобуси продовжують очікувати в чергах від 2 – 18 годин на під'їзних шляхах перед ПП.

Головним недоліком діючої системи є виключно віртуалізація «живої» черги та відсутність можливості попереднього бронювання часу для перетину кордону. При цьому, якщо раніше «жива» черга формувалася при фактичному прибутті транспортного засобу до АПП, то тепер вона формується відповідно до послідовної реєстрації ТЗ в є-Черзі незалежно від того де він фактично знаходиться. Тобто, якщо ТЗ знаходиться у Харкові й зареєструвався в електронній черзі перетину кордону ПП «Ягодин» швидше, ніж ТЗ у місті Луцьк, який може доїхати до ПП за 3 години, то останній зможе перетнути кордон лише після ТЗ з Харкова, що має прибути до ПП за 2 – 3 дні. При цьому орієнтовний час очікування для кожного ТЗ система відображає однаковий. До

¹⁸⁵ Інструкції про порядок взаємодії між посадовими особами підрозділів Державної прикордонної служби України та територіальних органів Національної поліції України у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху в місцях значного скупчення транспортних засобів перед пунктами пропуску через державний кордон України, затверджена наказом МВС від 16.02.2017 № 128. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0346-17#Text>

прикладу, станом на 25.10.2023 система повідомляє, що час очікування в'їзду до ПП складає 11 днів 5 годин та 45 хв. (рис. 4.20).

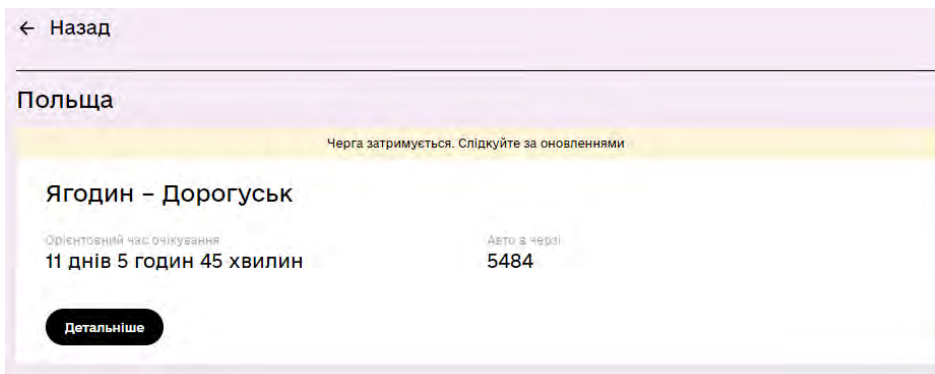

Рис. 4.20. Знімок екрану кабінету реєстрації в є-Черзі

Серед основних проблем неефективної роботи є-Черги на думку користувачів та Адміністратора (Мінінфраструктури) можна виділити такі:

- ✓ значна частка «фіктивної» реєстрації в черзі, яка в окремих АПП сягає від 10% - до понад 70% (Ягодин – 39%, Чоп – 18%, Ужгород – 28%)¹⁸⁶, що збільшує розрахунковий час очікування на кілька днів (2-5 дні);
- ✓ порушення термінів доставки вантажів до ПП, який складає від 5 до 10 днів. У випадках, коли черга інформує про більшу кількість днів для в'їзду до ПП, чи про збільшення часу очікування або фактично очікування триває більше вказаних термінів – виникає необхідність звернення до митниці про продовження терміну доставки. У протилежному випадку виникають підстави для складання протоколу про порушення митних правил та притягнення водія до адміністративної відповідальності;
- ✓ маніпуляції з реєстрацією в черзі ТЗ, що знаходиться за межами території України та переміщують товари, на підставі яких здійснюється пріоритетний доступ до ПП для перетину кордону. Наприклад, перевозиться зерно вагою 17 000 кг (основний вантаж), а для пріоритетного проїзду до ПП додатково переміщується товар 100 кг за кодом УКТ ЗЕД 0809290000, сливи свіжі, який внесений до таблиці, що розміщена на сайті є-Черга;
- ✓ відсутність чи неефективна інтеграція з інформаційними системами Держприкордонслужби та Держмитслужби;
- ✓ непрозора система пріоритизації, яка базується на кодах визначеного переліку товару, попри те, що право пріоритетного контролю мають транспортні засоби що переміщуються на умовах Митної Конвенції про

¹⁸⁶ є-Черга. URL: <https://echerha.gov.ua/statistics>

міжнародне перевезення вантажів із застосуванням книжки МДП та Конвенції про процедуру спільного транзиту;

- ✓ неврахування є-Чергою відстані та часу слідування ТЗ до кордону. На сьогодні ТЗ, що зареєструвався у черзі й знаходиться за 20 км до кордону, перетне кордон не раніше ТЗ, що зареєструвався перед ним і ще має подолати 600 – 800 км до кордону;
- ✓ збереження суб'єктивного чинника допуску ТЗ у ПП. Доступ у ПП здійснюється не автоматизовано на підставі інформації є-Черги, а на підставі рішення прикордонника, який лише здійснює перевірку наявності ТЗ у є-Черзі. Тому виникає ситуація, коли АПП може прийняти ТЗ, а виклик чи допуск у нього ТЗ не здійснюється;
- ✓ відсутність дієвих механізмів відповідальності за недобросовісне використання є-Черги з боку користувачів;
- ✓ відсутність відповідальності адміністратора та технічного адміністратора за функціонування є-Черги;
- ✓ невідповідність встановленого правового регулювання фактичним процесам функціонування є-Черги;
- ✓ нерегульованість порядку функціонування є-Черги стосовно автобусів, що здійснюють міжнародні перевезення пасажирів. При цьому наявність відповідного порядку визначена у рішенні Уряду окремо для вантажних, окремо для автобусів та окремо для легкових ТЗ.

Окремі з окреслених проблем станом на червень 2024 вже є частково вирішені, проте кардинальних змін у функціонуванні є-Черги не відбулося.

Таким чином, функціонування є-Черги вплинуло на скорочення кількості міжнародних рейсів, що здійснюються перевізниками, від 30 до 60%, та призводить до відчутних збитків всіх учасників зовнішньоекономічної діяльності. Додатковими чинниками, які негативно впливають на здійснення зовнішньоторговельних операцій, є збільшення часу очікування перетину кордону та відсутність можливості прогнозованого перетину кордону.

У таблиці 4.14 систематизовано основні проблеми функціонування є-Черги та потенційні шляхи їх вирішення.

Таблиця 4.14. Проблемні питання функціонування є-Черги та шляхи їх вирішення

Проблемні питання функціонування є-Черги	Рекомендації щодо вирішення проблемних питань
<i>Правова невизначеність функціонування є-Черги</i>	
Відсутня чітка регламентація компетенції органів влади у сфері організації перетину кордону. А саме: <ul style="list-style-type: none"> - Держприкордонслужба та Держмитслужба здійснюють свої функції у ПП; - Держприкордонслужба та Нацполіція мають вживати заходи в місцях значного скупчення 	Закріпити на рівні Закону: <ul style="list-style-type: none"> - поняття державної функції організації перетину кордону та її віднесення до сфери компетенції Мінінфраструктури; Зазначене повною мірою корелюється з передачею у березні 2023 року функцій з розвитку та утримання ПП до цього ж органу, а майно у ПП - до сфери управління

Проблемні питання функціонування є-Черги	Рекомендації щодо вирішення проблемних питань
<p>транспортних засобів перед пунктами пропуску, тобто коли виникає черга;</p> <ul style="list-style-type: none"> - Мінінфраструктури, Агентство відновлення, ДСБТ й функціонал є-Черги забезпечують реалізацію механізмів проходження електронної черги перед ПП. <p>Відтак повної відповідальності за організацію перетину кордону не несе жоден з органів державної влади.</p> <p>Діюча правова регламентація, на період реалізації «експерименту», не може перевищувати 2 роки. Вказаний термін спливає в грудні 2024 року. Відтак можемо стверджувати, що діюче правове регулювання є-Черги:</p> <ul style="list-style-type: none"> - є неповним та фрагментарним; - не містить положень, що закріплюють чітку відповідальність у відповідній сфері залучених суб'єктів, як органів влади так і суб'єктів господарювання; - сприяє появі нових корупційних ризиків. - не визначає джерел фінансування підтримання працездатності та розвитку системи після завершення реалізації експериментального періоду її функціонування. 	<p>Агентства відновлення. Таким чином у одному відомстві концентруються повноваження щодо організації руху перед ПП та можливості формування цифрової інфраструктури у ПП для повної автоматизації системи управління рухом ТЗ при перетині кордону.</p> <ul style="list-style-type: none"> - створення та застосування електронної бази даних для управління чергою перетину кордону; - інтеграцію до процедури перетину держаного кордону автомобільних сервісних зон перед ПП – так звані «зони очікування»; - можливості реалізації моделі шляхом залучення суб'єктів господарювання приватного сектору економіки; - створення самоокупної й дохідної сфери господарювання; - створення нового конкурентного ринку оперування чергою перетину кордону та сервісу у зонах очікування. <p>Закріпити на рівні рішень Уряду:</p> <ul style="list-style-type: none"> - вимоги до оператора електронної бази даних та зон очікування для забезпечення необхідної якості послуг, що надаються у процесі перетину транспортним засобом державного кордону; - верхню межу чи розмір вартості єдиного платежу, що сплачується користувачами сервісу при перетині кордону за комплекс послуг, який забезпечує сервіс по організації перетину кордону, а саме: <ul style="list-style-type: none"> оператором бази даних (сервісу) – від моменту бронювання до в'їзду ТЗ у АПП: <ul style="list-style-type: none"> ✓ реєстрація користувача у черзі очікування; ✓ виклик транспортного засобу для в'їзду до АПП у напрямку виїзду з території країни; ✓ інформування користувача про зміну часу виклику для в'їзду до АПП; <p>суб'єктом господарювання зони очікування – від моменту прибуття ТЗ до зони очікування до моменту його виїзду в АПП:</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ стоянки (паркування) транспортного засобу; ✓ охорона та освітлення зони очікування; ✓ доступ до мережі Інтернет (Wi-Fi); ✓ збір побутових відходів; ✓ користування вбиральною та душовими приміщеннями.
Відсутність матеріальної бази функціонування є-Черги у ПП	
<p>Необхідними елементами автоматизації системи у будь якій країні є системи автоматичного розпізнавання номерних знаків (ANPR); інформаційні табло; шлагбауми чи світлофори; інші засоби збору інформації про рух ТЗ та управління ним.</p>	<p>Розробити план розвитку цифрової інфраструктури є-Черги у ПП, який має включати:</p> <ul style="list-style-type: none"> - перелік типових рішень облаштування ПП; - визначення потреб кожного ПП; - оцінку вартості потреб кожного ПП; - визначення джерел фінансування необхідних видатків; - строки реалізації модернізації ПП.

Проблемні питання функціонування є-Черги	Рекомендації щодо вирішення проблемних питань
<p>Наразі є-Черга - це IT продукт, який немає периферійних пристроїв, що можуть забезпечити функціонування автоматизованої системи:</p> <ul style="list-style-type: none"> - керування рухом ТЗ перед ПП; - виклик ТЗ до ПП; - допуск ТЗ до ПП. <p>Технологічне рішення допуску до ПП базується на інформації, що генерується прикордонником, який за допомогою планшета здійснює верифікацію ТЗ при в'їзді у ПП та виїзді з нього.</p> <p>Також відсутніми є будь-які пристрої, які можуть здійснювати моніторинг смуг руху ТЗ, де здійснюються контрольні процедури, щоб надавати системі коректну інформацію про можливість здійснити виклик наступних ТЗ у ПП.</p>	<p>Рекомендується також визначити відповідні вимоги до цифрової інфраструктури зон очікування, що можуть бути задіяні у технології перетину кордону.</p> <p>Доцільно забезпечити автоматизований доступ до ПП та керування рухом ТЗ перед ПП та при виїзді з нього за рахунок керування шлагбаумами (воротами) на підставі системи автоматизованого розпізнавання номерів ТЗ (ANPR).</p> <p>Для забезпечення моніторингу руху ТЗ у зонах здійснення контрольних процедур ПП необхідно впровадити технології радіочастотної ідентифікації засобів автоматизованої радіочастотної ідентифікації - UHF RFID та враховувати інші рекомендації, передбачені Рамковими стандартами безпеки та сприяння глобальній торгівлі (SAFE)¹⁸⁷</p>
<p>Сервісні зони (зони очікування) перед пунктами пропуску не інтегровані до процедури перетину кордону</p>	
<p>Віртуалізація «живої» черги та будь-які прецеденти її функціонування на практиці можуть призводити до блокування під'їзних шляхів до ПП та нівелювання електронних алгоритмів регулювання рухом ТЗ перед ПП.</p> <p>У всіх країнах, де успішно функціонують автоматизовані системи керування рухом ТЗ, перед ПП створено спеціальні облаштовані сервісні зони, з території яких здійснюється виклик ТЗ до ПП для перетину кордону.</p> <p>Таким чином повністю виключається ризик блокування під'їзного шляху до ПП та доступ до нього з метою перетину кордону за рахунок:</p> <ul style="list-style-type: none"> - індивідуального виклику ТЗ у ПП; - включення будь-якого скупчення ТЗ перед в'їздом до ПП . <p>Наразі черги з автобусів перед ПП Ужгород, що в'їжджають у ПП на ділянці вантажних ТЗ, періодично зумовлюють блокування проїжджої частини. І навпаки, вантажні ТЗ, які очікують в'їзд до ПП, запуск яких здійснюється по 10 – 20 ТЗ, можуть заблокувати рух автобусів.</p> <p>Це зумовлено тим, що принцип дії сервісу є-Черги аналогічний системі управління повітряним рухом. Літак не злетить, поки йому не буде виділено, заброньовано інтервал часу для посадки. Так само, поки не буде заброньовано вільна смуга руху у ПП для перетину кордону вантажівкою, вона не може в'їхати до ПП.</p> <p>Зазначене зумовлює необхідність створення інфраструктури для очікування з відповідним сервісом. Відповідно й процедура перетину кордону розпочинається з моменту прибуття та реєстрації ТЗ у відповідній сервісній зоні перед</p>	<p>Визначити у типовій технології перетину кордону ТЗ у ПП (постанова КМУ «Питання пропуску через державний кордон осіб, автомобільних, водних, залізничних та повітряних транспортних засобів перевізників і товарів, що переміщуються ними» №451 від 21 травня 2012 р.) інтеграцію до процедури перетину кордону сервісних зон, розміщених перед ними.</p> <p>Визначити критерії облаштування сервісних зон та процедуру їх сертифікації шляхом імплементації Делегованого регламенту Комісії (ЄС) 2022/1012 від 7 квітня 2022 року, що доповнює Регламент (ЄС) № 561/2006 Європейського Парламенту та Ради щодо стандартів, які регламентують рівень обслуговування та надійності безпечних і захищених паркувальних зон, а також процедури їх сертифікації.</p>

¹⁸⁷ WCO (2021). URL: https://www.wcoomd.org/-/media/wco/public/ru/pdf/topics/facilitation/instruments-and-tools/tools/safe-package/ru_safe_framework.pdf?la=fr

Проблемні питання функціонування є-Черги	Рекомендації щодо вирішення проблемних питань
ПП, по аналогії з тим, як пасажир реєструється в аеропорту.	
Можливі маніпуляції з реєстрацією в є-Черзі через відсутність верифікації інформації у базах даних Держмитслужби, Держприкордонслужби та інших центральних органів влади перед завершенням процедури присвоєння ТЗ місця у черзі	
<p>Наразі є-Черга має частковий обмін даними з Держмитслужбою в частині інформації про митну декларацію та товар, що переміщуються. Зазначене використовується для певної пріоритизації ТЗ у черзі за кодами товарів УКТЗЕД, що визначають профільними міністерствами.</p> <p>Зокрема, з бази Держмитслужби є-Черга отримує інформацію про товар, який перевозить кожна вантажівка. Якщо товар є в переліку пріоритетних, то система автоматично ставить вантажівку в чергу з товарами, що мають право пріоритетного перетину кордону. Машина з пріоритетним правом перетину кордону і ті, що перетинають кордон на загальних підставах, їдуть у пропорції 1 до 5 (1 - машина з пріоритетом та 5 - без пріоритету). Ця пропорція є змінною залежно від різних обставин¹⁸⁸.</p> <p>Також є-Черга отримує інформацію чи ТЗ знаходиться на території України. Проте інформація не впливає на можливість реєстрації ТЗ у черзі.</p>	<p>Забезпечити:</p> <ul style="list-style-type: none"> - внесення інформації до є-Черги з використанням цифрового підпису; - обмін даними між інформаційними системами ЦОВ для верифікації інформації перед постановкою ТЗ в черзі; - чіткі правила пріоритизації згідно законодавства, яке регламентує пріоритетність здійснення процедур у ПП. <p>Запровадити алгоритми пріоритизації ТЗ в черзі не лише за кодом УКТЗЕД, а й відповідно до суб'єкта та процедури перевезення, зокрема:</p> <ul style="list-style-type: none"> - авторизовані економічні оператори АЕО; - переміщення товарів, на умовах Митної конвенції про міжнародне перевезення вантажів із застосуванням книжки МДП (Конвенції МДП) 1975 року; - переміщення товарів на умовах Конвенції про процедуру спільного транзиту; - переміщення товарів гуманітарної допомоги. У зв'язку з війною такі ТЗ не мають стояти у черзі як на виїзд з кордону, так і на в'їзд.
Незадовільний рівень комунікації суб'єктів ІУК з користувачами ПП	
<p>В Україні наразі відсутня дієва система інформування користувачів ПП, яка би забезпечувала їх доступною, структурованою, актуальною та повною інформацією, зокрема щодо завантаженості та правил перетинання кордону, а також виключала би всі можливі різночитання з даних питань.</p>	<p>На національному рівні доцільно запровадити єдиний інтерфейс доступу користувачів ПП до інформації про перетин кордону.</p> <p>Оскільки у перспективі є-Черга поширюватиметься на всі види автомобільних ТЗ, створений веб-портал та мобільний застосунок може стати інтегральним інформаційним ресурсом для громадян та суб'єктів ЗЕД, пов'язаний із перетином кордону.</p>

Таким чином, підвищення пропускної спроможності транспортно-логістичної інфраструктури вздовж кордону Україна-ЄС є ключовою передумовою забезпечення стабільного постачання та конкурентоспроможності української продукції на зовнішніх ринках. Це зазначено у Звіті про пріоритети економічної політики, спрямованої на забезпечення економічного зростання¹⁸⁹, підготовленому Міністерством фінансів спільно з Міністерством економіки України. Питання забезпечення ефективного функціонування митних пунктів пропуску для вантажних перевезень з Польщею, Словаччиною, Угорщиною, Румунією та Молдовою в

¹⁸⁸ Є-Черга. URL: <https://echerha.gov.ua/faq>

¹⁸⁹ Міністерство фінансів України (2024). Звіт про пріоритети економічної політики, спрямованої на забезпечення економічного зростання. URL: <https://reformmatrix.mof.gov.ua/wp-content/uploads/2024/06/bila-kniga-ukr-fin.pdf>

умовах блокування морських портів та переформатування експортної логістики набули стратегічного характеру. У 2022-2023 рр. близько 58% експорту товарів (у грошовому виразі) транспортувалось наземними видами транспорту¹⁹⁰. Відтак пропускна спроможність прикордонної інфраструктури повинна відповідати зростаючим потребам у здійсненні міжнародних вантажних перевезень. Водночас на сьогодні діючі пункти пропуску неспроможні справитись з високою інтенсивністю руху транспортних засобів, що призводить до утворення величезних черг перед пунктами пропуску, затримкою вантажів, зриву зовнішньоекономічних контрактів тощо. Одним із рішень даної проблеми є впровадження електронних систем управління трафіку перед АПП, що дозволить оптимізувати та цифровізувати процеси перетину кордону та ефективно використовувати людський ресурс. Лише вирішення проблеми нерівномірності потоків дозволить збільшити пропускну здатність АПП до 20%. Проведення цифрової реформи у сфері сприяння торгівлі для підвищення конкурентоспроможності торгівлі та ефективності роботи прикордонних та митних служб є також однією зі складових забезпечення прискореного економічного зростання України.

¹⁹⁰ Розподіл експорту-імпорту товарів за видами їх транспортування. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2024/zd/new/r_tr_23.xls; https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2024/zd/new/r_tr_22.xls

Розділ 5. Напрями узгодження регіональної політики України у контексті інтегрування в ЄС

5.1. Територіально орієнтований підхід до соціально-економічного розвитку країн ЄС та потенціал його адаптації у регіональній політиці України

Не зважаючи на перманентне існування проблем пов'язаних з нерівномірністю соціально-економічного розвитку територій України, дезінтегрованістю її економічного та суспільного просторів, необхідністю стимулювання територій з порівняно нижчим потенціалом зростання (сільські, гірські, мономіста тощо), регіональна політика в Україні є явищем достатньо новим. Її активне включення в систему інститутів державного управління значною мірою пов'язане з спонуканням та підтримкою з боку партнерів країн ЄС, США. Ба більше, в межах Угоди про асоціацію України з ЄС (повна назва — Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони) чітко означено напрямки та кроки, які Україна зобов'язується реалізувати в контексті становлення регіональної політики на державному та регіональному рівнях. Адміністративно-фінансова децентралізація стала логічним завершенням радянської моделі патерналістського розвитку територій та громад і створила підвалини для орієнтування на власну ініціативу і відповідальність, а також ефективне використання ендогенного потенціалу регіонів та громад. Водночас імплементація цієї реформи загострила низку проблем регіонального розвитку та навіть спровокувала появу нових, що обумовлює доцільність поглибленого вивчення та врахування досвіду децентралізованого управління регіональним розвитком на рівні ЄС та вироблення підходів до його імплементації в Україні.

Первинно мету регіональної політики ЄС, яку називають політикою згуртування, було визначено як – сприяння гармонійному соціально-економічному розвитку Європейського Союзу та його країн-членів¹⁹¹. Політика базується на політичному принципі солідарності багатших країн і регіонів із біднішими країнами і регіонами, а також на економічному принципі, згідно з яким нижчі обсяги виробництва в бідних країнах-учасниках і регіонах, або

¹⁹¹ Прокопчук О, Ковальчук О, Усик Т. Європейська політика згуртування: концептуальні засади, імперативи для України. Економіка та суспільство. 2021. № 26.

країнах і регіонах з високим рівнем безробіття є втратою сукупного потенціалу Європейського Союзу¹⁹².

До початкових пріоритетів регіональної політики ЄС було віднесено підтримку регіонів зі складними природно кліматичними умовами та демографічною ситуацією, з високим рівнем безробіття, що переживали промисловий перехід, сільських територій, неблагополучних міських районів та найвіддаленіших регіонів. Однак, надалі механізм регіональної політики ЄС поширились на проблеми викликані впливом глобалізації, міграції, бідності та відсутності інновацій, змін клімату, енергетичного переходу та забруднення навколишнього середовища, які притаманні регіонам в усіх країнах ЄС, а не лише менш розвинених. Проведений аналіз розподілу фінансування з структурних фондів ЄС засвідчує, що в першій десятці країн з найвищими обсягами асигнувань на період 2021-2027 рр. є такі країни як Німеччина, Франція, Італія, які характеризуються порівняно вищим рівнем ВВП на одного мешканця (рис. 5.1).

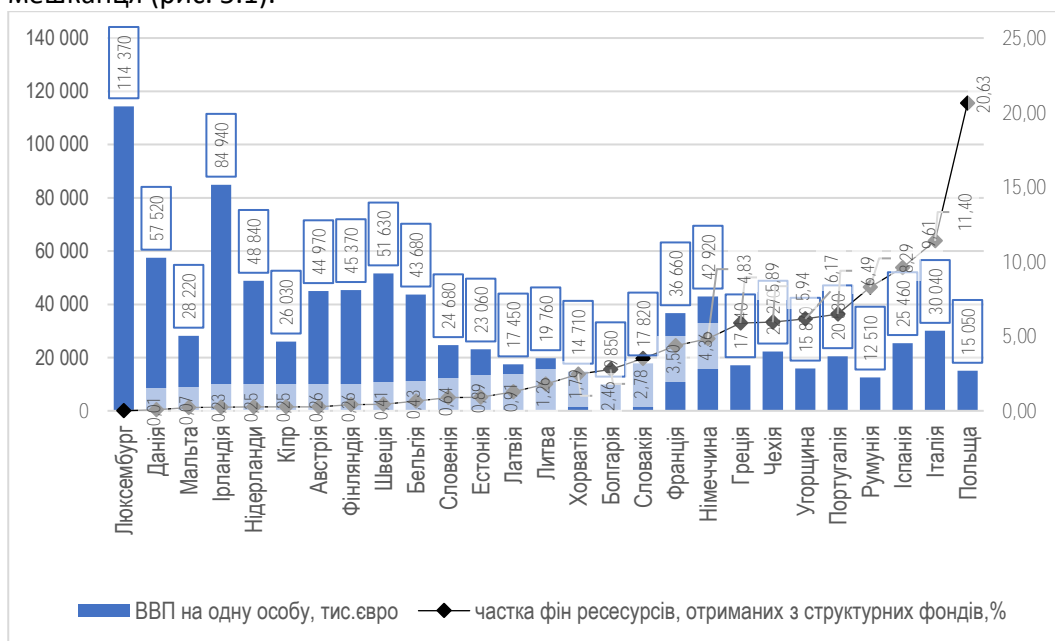

Рис. 5.1. Розподіл асигнувань для країн ЄС в межах реалізації політики згуртування на 2021-2027 рр.

Регіональна політика ЄС здійснюється на усіх рівнях європейського управління – від місцевого і регіонального рівня до державного і навіть наднаціонального. Водночас на кожному рівні існують власні інструменти і

¹⁹² Європейська регіональна політика: натхнення для країн, що не входять до ЄС? Застосування принципів та обмін досвідом. URL: https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/presenta/international/external_uk.pdf

механізми її реалізації. Так, на наднаціональному рівні регіональна політика ЄС вважається тематично упорядкованою та такою, що приймається на основі централізованих рішень, комплексом заходів, спрямованих на усунення дисбалансу через правові та фінансові інструменти економічного і соціального розвитку регіонів ЄС разом зі збереженням економічної і соціальної цілісності¹⁹³.

Починаючи з кінця 1980-х років в регіональній політиці країн Європейського Союзу відбулись парадигмальні зміни – на зміну парадигми старого регіоналізму прийшла парадигма нового регіоналізму. Остання передбачала зміщення від ресурсорозподільчої моделі до інноваційно-стимулюючої, в якій акцент ставиться на здатності прогнозувати потреби ринку праці у відповідності із змінами технологій, інформатизації суспільства, використанні соціального та інституційного капіталу регіону (рис. 5.2). Основними новаціями інноваційно-стимулюючої моделі стали наступні):

- ✓ відбувся перехід від моделі «Європа регіонів», що базувалась на прямій фінансовій допомозі відсталим регіонам до моделі «Європа через регіони», в основі якої - стимулювання саморозвитку регіонів та підвищення їх конкурентоспроможності на основі ендогенних чинників розвитку. Зокрема у Маастріхтському договорі (1992 р.) політику згуртування країн та регіонів було віднесено до головних пріоритетів ЄС та зазначено, що «регіональна політика ЄС тепер є політикою, що орієнтується на можливості для майбутнього, мобілізуючи невикористаний потенціал, а не виплачуючи компенсацію за проблеми минулого»¹⁹⁴;
- ✓ «перенесення» механізмів реалізації політики згуртування з національного на регіональний рівень, що дозволяє при розподілі коштів концентрувати їх на конкретних регіонах, що їх найбільше потребують, а не на країні в цілому. Регіони все частіше стають учасниками міжнародних відносин та інтеграційних процесів;
- ✓ відбувся перехід до моделі довгострокового розвитку на принципах децентралізації, спрямованого на просування усіх регіонів, враховуючи інноваційний чинник зростання. Щорічні бюджети було замінено на 6-7 річні фінансові плани, що дозволило здійснювати фінансування довгострокових проектів (реалізували такі багаторічні плани: фінансовий план 1988-1993рр, фінансовий план 1994-1999рр, фінансовий план 2000-2006рр, фінансовий план 2007-2013рр, фінансовий план 2014-2020рр., фінансовий план 2021-2027рр.).

¹⁹³ Давимука С., Куйбіда В., Федулова Л. Тенденції розвитку нової регіональної політики країн-членів Європейського Союзу. Регіональна економіка 2019. №1. С.76-85.

¹⁹⁴ Гумерова Р. Региональная политика Европейского Союза и ее правовое и институциональное регулирование. Право и государство: теория и практика. 2010. №2. С.119-122.

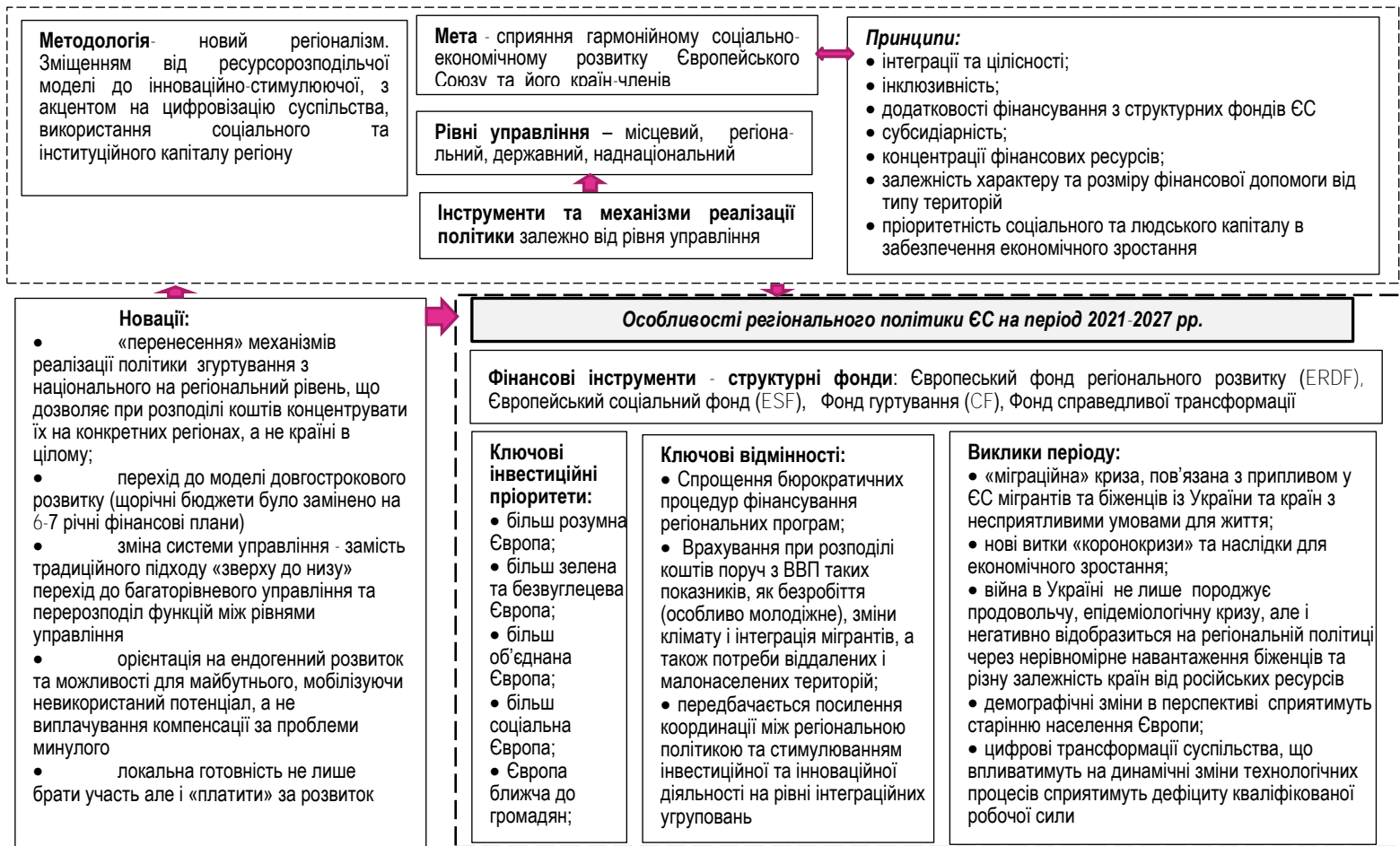

Рис. 5.2. Нові підходи до формування регіональної політики Європейського Союзу на період 2021-2027 рр.

- ✓ має місце радикальний перегляд системи управління регіональним розвитком. Замість традиційного підходу «зверху до низу» впроваджується багаторівневе управління та відбувається перерозподіл функцій між рівнями управління;
- ✓ посилилась значущість локальних особливостей розвитку територій та активів – матеріальних та нематеріальних, що потребує розробки підходів до їх ідентифікації, зміни підходів до управління просторовим розвитком, що проявляються у локальній готовності не лише брати участь але і «платити» за розвиток¹⁹⁵.

В основу регіональної політики, що базується на парадигмі нового регіоналізму *покладені такі основоположні принципи розвитку*, співпраці та співіснування громад, регіонів, країн:

1. **Принцип інтеграції та цілісності** закладений у базових документах ЄС. Політика конвергенції, або економічного зближення більш розвинених та менш розвинених країн та регіонів ЄС реалізується через інтеграційні процеси, які отримують зсув з міждержавного рівня на міжрегіональний. Потенціал протистояння «лідерів та «аутсайдерів» змінюється на потенціал синергії міжрегіональної співпраці, яка формується на основі досягнення ефективності використання регіональних ресурсів розвитку¹⁹⁶. Починаючи з періоду 2007-2013 років в політику згуртування ЄС була вперше введена ціль 3 «Європейська територіальна кооперація», яка згодом пролонгувалась та реалізується в рамках програми «Засоби з'єднання Європи». Для її досягнення намічено об'єднати місцеві та регіональні ініціативи та сприяти міжтериторіальній співпраці через розвиток міжнародної транспортної інфраструктури та інше¹⁹⁷.
2. **Необхідність впровадження принципу інклюзивності** при вирішенні завдань регіональної політики зумовлена загостреннями викликаними негативним впливом «простого» (неінклюзивного) економічного зростання на регіональний розвиток за рахунок посилення дисбалансів та нерівномірності розвитку, виникнення ризиків соціальної та економічної ізоляції регіонів і громадян. Нова регіональна політика в контексті концепції інклюзивності акцентує увагу на питаннях стимулювання інклюзивного зростання та розвитку регіонів за рахунок використання специфічних активів територій та ресурсів, що раніше не використовувались, або використовувались неефективно чи

¹⁹⁵ Давимука С., Куйбіда В., Федулова Л. Тенденції розвитку нової регіональної політики країн-членів Європейського Союзу. Регіональна економіка 2019. №1. С.76-85.

¹⁹⁶ Нова регіональна політика. Для нової України. Аналітична доповідь. К., Інститут суспільно-економічних досліджень. 2017. 36 с.

¹⁹⁷ Гумерова Р. Региональная политика Европейского Союза и ее правовое и институциональное регулирование. Право и государство: теория и практика. 2010. №2. С.119-122.

обмежено; залученні потенціалу регіонів до національного економічного розвитку; забезпеченні територіальної єдності країни. Інклюзивний розвиток визначено як процес структурних змін, що супроводжується поліпшенням якості життя місцевого населення¹⁹⁸.

3. **Орієнтація на ендогенний розвиток регіонів**, а не на екзогенні інвестиції та трансферти, сприяє ефективному використанню сукупності ресурсів на певній території та забезпечує спроможність виявлення та залучення незадіяних джерел розвитку задля забезпечення ефективного функціонування території¹⁹⁹.
4. **Згідно принципу субсидіарності** нова регіональна політика ЄС базується на концепції багаторівневого управління, яка передбачає гармонізацію та узгодження рішень, що приймаються на різних рівнях управління місцевому, регіональному, національному, міжнародному. Згідно даного принципу заходи повинні здійснюватися на якомога нижчому рівні. Органи ЄС реалізують певні завдання тільки у тому випадку, якщо вони не можуть бути самостійно виконані регіонами або країнами-членами ЄС²⁰⁰.
5. **Принцип додатковості** передбачає додаткове фінансування з структурних фондів ЄС, які доповнюють фінансові ресурси країн-членів ЄС, а не замінюють їх. Політику згуртування фінансують через три основні фонди Європейський фонд регіонального розвитку (ЄФРР), Європейський соціальний фонд (ЄСФ), Фонд гуртування (ФГ). Основним серед фондів є ЄФРР (60% усіх коштів), його ціллю є зменшення диспропорцій розвитку регіонів, сприяння розвитку депресивних регіонів, посилення конкурентоспроможності. Фонд гуртування спеціалізується на фінансуванні проектів транспортної, екологічної інфраструктури, відновлюваної енергетики. Цілями ЄСФ є соціальна інтеграція, боротьба з бідністю, а кошти фонду спрямовані на сприяння зайнятості, інвестиціям у людський капітал, освіту, професійну підготовку. Країни ЄС мають відмінну структуру розподілу асигнувань за фондами: для таких країн як Люксембург, Данія лише чверть фінансування припадає на ЄФРР, тоді ж як половина виділених коштів використовується на територіальне співробітництво, натомість для країн з найвищою часткою фінансування асигнувань на політику згуртування (Польща, Італія, Румунія, Іспанія) частка ЄФРР в структурі фінансування є вищою 60%. Основний обсяг коштів Фонду згуртування

¹⁹⁸ Козирева О.В., Тур О.В. Політика вирівнювання соціально-економічного розвитку регіонів в Європейському союзі. Бізнесінформ. 2016. №9. С.34-38.

¹⁹⁹ Стале ендогенне зростання регіонів України в умовах децентралізації: монографія / ред. І. З. Сторонянська. Львів, ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України». 2019. 501 с.

²⁰⁰ Сторонянська І., Бенюк Л. Просторові асиметрії економічного розвитку в умовах адміністративно-фінансової децентралізації. Економіка України. 2018. №2. С.50-64.

виділяється на розвиток країн постсоціалістичного табору – Польща, Чехія, Румунія, Естонія, Угорщина (рис. 5.3). У 2021 році створено Фонд справедливої трансформації – новий фінансовий інструмент в рамках політики згуртованості. Він спрямований на надання підтримки територіям, які стикаються з серйозними соціально-економічними викликами через викиди парникових газів, та фінансуватиме проекти зі зменшення негативних соціально-економічних наслідків енергетичного переходу для громад країн ЄС, які залежать від викопного палива чи галузей, що спричиняють викиди парникових газів.

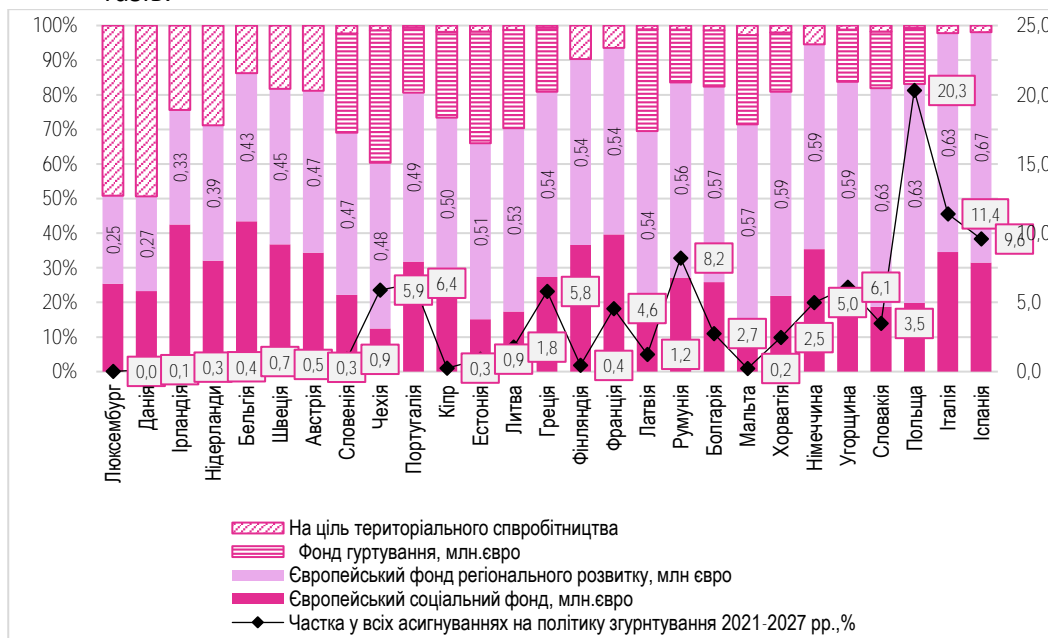

Рис. 5.3. Розподіл асигнувань для країн ЄС в розрізі фондів фінансування політики згуртування на 2021-2027 рр., %

6. **Принцип концентрації** - обмеження допомоги тільки тими видами діяльності, які мають велике значення для соціально-економічного згуртування ЄС. Мова йде наприклад про підтримку регіонів, які перебувають у найбільш складній ситуації. Цей принцип дозволяє уникнути розпорощення фінансових ресурсів та сприяє зосередженню на небагатьох чітко встановлених цілях та проектах²⁰¹.
7. **Акцент на людському та соціальному капіталі** та його ролі в економічному зростанні територій, що пояснюється такими

²⁰¹ Козирева О.В., Тур О.В. Політика вирівнювання соціально-економічного розвитку регіонів в Європейському союзі. Бізнесінформ. 2016. №9. С.34-38.

елементами: 1. Знання необхідні для використання потенціалу територій, формування стратегій. 2. Спрямованість на локальні цінності та ідею згуртування спільнот / громад збільшує вірогідність досягнення результатів, сприяє локальній готовності не лише брати участь, але і «платити» за розвиток та нести відповідальність за соціальні та екологічні наслідки²⁰².

8. **Залежність характеру та розміру фінансової допомоги від типу території.** Основна фінансова допомога ЄС здійснюється через структурні фонди, основним з яких є Європейський фонд регіонального розвитку (ЄФРР). Починаючи з 1980 року ключовим фактором розподілу коштів на потреби політики згуртування є показник ВВП на одну особу населення регіонів NUTS-2. У процесі переходу до періоду 2014-2020 рр. вперше регіони були розділені не на дві, а на три групи – як зазвичай, найбільш проблемні (з ВВП на одну особу менше 75% від середнього по ЄС при розрахунку за ВВП), найбільш благополучні (ВВП на одну особу населення більше 90%) і проміжну групу (від 75 до 90%). До останньої відносять регіони у «перехідному» стані (включаючи, наприклад, території, що поліпшили показники щодо середніх по ЄС за рахунок статистичного ефекту, викликаного вступом в ЄС порівняно бідніших країн Центральної та Східної Європи). Поділ на три групи зберігається і на період 2021–2027 рр., але найбільш благополучними вважатимуться регіони з ВВП на одну особу населення більше 100% від середнього по ЄС у 2014-2016 рр.²⁰³.

Залежно від попадання в ту чи іншу групу, регіони ЄС повинні будуть забезпечувати різний рівень співфінансування. Якщо для найменш розвинених країн досить вкласти, залежно від напряму інвестування, 30–35% (решта буде профінансована Європейським Союзом), то для найбільш розвинених – 60% (а за деякими напрямами навіть 85%). Починаючи з періоду 2021–2027 рр. чітко встановлено, що облік ВВП на одну особу населення у процесі розподілу коштів «політики згуртування» буде впливати лише на 81% фінансування, тоді як 15% буде визначатися становищем на ринках праці (молодіжне безробіття, низький освітній рівень, демографічна ситуація), 1% – змінами клімату (де-факто – викидами парникових газів), а 3% – міграційною ситуацією²⁰⁴.

Особливості регіональної політики ЄС на період 2021-2027 рр. насамперед пов'язані із спрощенням правил видачі бюджетних коштів ЄС та

²⁰² Виклики та пріоритети управління активами територіальних громад в умовах війни: науково-аналітична доповідь / наук. ред. Сторонянська І. З. Львів, ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України». 2022. 79 с.

²⁰³ Begg I. Innovative Directions for EU Cohesion Policy after 2020. URL: <https://www.cesifo.org/en/publikationen/2018/articlejournal/innovative-directions-eu-cohesion-policy-after-2020>

²⁰⁴ Лукач Н. Європейська політика згуртування в XXI ст.: орієнтири та досвід для України. Політикус. 2021. №5. С.107-113.

усунення низки бюрократичних процедур, приділенням особливої уваги «м'яким» чинникам розвитку, таким як компетенції, інноваційні можливості бізнесу та державного сектору тощо.

Згідно з новим фінансовим планом ЄС на 2021– 2027 рр. «регіональний розвиток і згуртування» є одним із трьох елементів другої групи цілей, об'єднаних під назвою «Згуртованість і цінності». На цей період політика згуртованості в ЄС фокусується на наданні коштів найменш розвиненим регіонам ЄС для п'яти ключових інвестиційних пріоритетів:

- ✓ *більш розумна* Європа через інновації, діджиталізацію, перетворення та підтримку малого і середнього бізнесу;
- ✓ *більш зелена* та безвуглецева Європа, інвестиції у відновлювані джерела енергії та боротьба зі зміною клімату;
- ✓ *більш об'єднана* Європа з розвинутими транспортними та цифровими мережами;
- ✓ *більш соціальна* Європа, що охоплює підтримку зайнятості, освіти, соціальну інтеграцію та рівний доступ до медичної допомоги;
- ✓ *Європа ближча до громадян* завдяки підтримці стратегій місцевого розвитку та сталого розвитку міст²⁰⁵.

Ключові відмінності фінансового плану ЄС на 2021-2027 рр. від планів попередніх періодів пов'язані із зниженням бюрократичних процедур з метою спростити регуляторний вплив та зробити його формулювання більш доступними для користувача. Серед них є такі:

- ✓ як і раніше, показники ВВП на одиницю населення будуть ключовими для прийняття рішень про розподіл коштів на потреби «політики згуртування», додатково тепер будуть враховуватися такі показники, як безробіття (особливо молодіжне), зміни клімату і інтеграція мігрантів, а також потреби віддалених і малонаселених територій;
- ✓ регіональна політика ЄС за масштабами асигнувань на цей період перевершить загальну сільськогосподарську політику. Основна частина фінансування в рамках регіональної політики буде проходити через Європейський фонд регіонального розвитку (226,3 млрд євро за 7 років);
- ✓ передбачається посилення координації між регіональною політикою та стимулюванням інвестиційної та інноваційної діяльності на рівні інтеграційних угруповань;
- ✓ формально політика згуртування після 2021 р. буде сильно спрощена – вже презентовані 80 заходів, що сприяють зниженню бюрократії (скорочення величини текстів документів, що регулюють «політику згуртування», майже на 50%, що має зробити формулювання

²⁰⁵ Eurostat regional yearbook. 2021 URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Eurostat_regional_yearbook

зрозумілими користувачам. Крім того, 11 тематичних розділів будуть зведені лише до 5-ти). Вперше всі сім фондів, через які можна отримати кошти «політики згуртування», працюватимуть в єдиному інтерфейсі²⁰⁶;

- ✓ впровадження принципу єдиної бюджетної та регіональної політики та спрощення правил видачі бюджетних коштів ЄС на фінансування регіональних програм на період 2021-2027 рр. з метою полегшення можливостей малих та середніх підприємств та органів місцевої влади за рахунок відмови від виконання умов співфінансування проектів;
- ✓ приділення особливої уваги «м'яким» чинникам розвитку, таким як компетенції, інноваційні можливості бізнесу та державного сектору, міжфірмові мережеві взаємодії.

Досвід нової регіональної політики ЄС у плані згуртування країн та регіонів, регулювання розвитку проблемних територій, активізації транскордонного співробітництва, підвищення конкурентоспроможності територій є важливим для України, яка, з однієї сторони, зіткнулась з невидимим раніше викликом ведення війни з РФ та боротьби з її руйнуючим впливом на економіку, інфраструктуру, а з іншої – отримала за таких умов статус кандидата на члени ЄС, а, отже, зробила важливий крок до членства ЄС.

В останні роки зроблено чимало кроків спрямованих на зближення регіональних політики ЄС та України, що відобразилось у наступному:

- ✓ Відбулась синхронізації планування періодів розвитку ЄС та України: аналогічно до семирічних фінансових планів ЄС в Україні прийнята Державна стратегія регіонального розвитку на 2021-2027 роки, регіональні стратегії розвитку та стратегії розвитку територіальних громад на семирічний періоди. Відповідно до цілей політики згуртування ЄС стратегічною метою державної регіональної політики України до 2027 року визначено розвиток та єдність орієнтовані на людину – гідне життя у згуртованій, децентралізованій, конкурентоспроможній, демократичній країні, а ціллю номер 1-формування згуртованої держави в соціальному, гуманітарному, економічному, екологічному, безпековому та просторовому вимірах .
- ✓ На відміну від практики патерналізму і простого перерозподілу фінансових ресурсів між багатшими та біднішими територіями, європейська практика засвідчила ефективність реалізації регіональної політики на основі стимулювання розвитку функціональних типів територій, що спрямований на виявлення активів територій та включення їх ендogenous потенціалу в процеси розвитку. Аналогічно у Державній стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки України

²⁰⁶ Лукач Н. Європейська політика згуртування в XXI ст.: орієнтири та досвід для України. Політикус. 2021. №5. С.107-113.

вперше було виділено функціональні типи територій: сільські території у несприятливих умовах, прикордонні території у несприятливих умовах, території, що потребують економічної реструктуризації (старопромислові території, мономіста), території з обмеженням розвитку (гірські, природно-заповідні території), регіональні полюси економічного зростання, зони впливу міжнародних транспортних коридорів, макрорегіон “Азов-Чорне море” та ін. Такий підхід за аналогом регіональної політики ЄС дозволяє посилити координацію між регіональною політикою та стимулюванням інвестиційної та інноваційної діяльності на рівні інтеграційних угруповань.

- ✓ Аналогічно до створення та функціонування у Європейському просторі структурних фондів, які є основним фінансовим інструментом формування регіональної політики ЄС, основними принципами функціонування яких є принципи субсидіарності та принцип компліментарності (згідно з якими кошти структурних фондів лише доповнюють національні та місцеві фонди), в Україні створено Державний фонд регіонального розвитку (ДФРР), обсяги якого залежать від обсягу доходів загального фонду Державного бюджету України та використовується на фінансування проектів місцевого розвитку.
- ✓ Відповідно до європейських практик в Україні реалізується реформа децентралізації з орієнтацією на ендogenous розвиток територій та зміною системи управління - замість традиційного підходу «зверху» до «низу» перехід до багаторівневого управління та перерозподіл функцій між рівнями управління.

Війна в Україні створила нові виклики та ризики розвитку регіонів, що призвело до необхідності розробки нової типології територій попри існування виділених у Стратегії функціональних типів територій. В липні 2022 року Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо засад державної регіональної політики та політики відновлення регіонів і територій» було визначено нові функціональні типи територій: території відновлення; регіональні полюси зростання; території з особливими умовами для розвитку; території сталого розвитку. Хоча ця типологія здійснена з акцентом на безпеку, однак у ній вже є ознаки спрямовані на відновлення та економічне зростання територій - виділення полюсів зростання, узагальнення проблемних територій, як таких, розвиток яких зумовлений особливими умовами.

Водночас такі законодавчі зміни у типології територій потребують перегляду існуючої Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки, регіональних стратегій розвитку та низки інших законів. Концентрація фінансових ресурсів на відновленні територій є першочерговим завданням держави, водночас не можна нівелювати питання стимулювання та

фінансового забезпечення розвитку інших функціональних типів територій, які характеризуються особливими потребами, зокрема гірських, сільських тощо.

Понад це, вагомим викликом інтегрування системи регіональної політики України в європейську систему координат є введення в дію такого механізму підтримки України як програма Ukraine Facility.

5.2. Виклики для регіональної політики України в контексті використання коштів програми UKRAINE FACILITY

На сучасному етапі регіональна політика України характеризується значними трансформаціями, які зумовлені головним чином наслідками повномасштабної війни РФ проти України та їх впливу на територіальні громади та регіони, підвищення ролі безпеки та стійкості регіональних систем до зовнішніх чинників. Водночас набуття Україною статусу кандидата на членство в ЄС, поглиблення ступеня виконання положень Угоди про асоціацію між Україною і ЄС та її державами-членами та переходу до початку переговорів про вступ України до ЄС формують перелік вимог до нової моделі регіональної політики в напрямку її наближення до регіональної політики країн ЄС.

Зважаючи на це, Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України у 2023 році здійснило масштабну роботу (за участю 230 експертів) з актуалізації Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки. У грудні 2023 року було представлено на публічне обговорення проєкт нової редакції Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки. Попри те, що цей документ є одним із понад ста діючих на сьогодні стратегічних документів національного рівня в Україні, його значимість важко переоцінити з огляду на те, що саме він покликаний:

(а) поєднати секторальний та територіальний зрізи у питаннях відновлення та соціально-економічного розвитку України;

(б) забезпечити імплементацію в практику управління територіального підходу – через визначення цілей та завдань для окремих функціональних типів територій;

(в) сформувати «територіальну основу» для залучення фінансового ресурсу з різних джерел (зокрема міжнародної допомоги) для реалізації проєктів з відновлення та реконструкції.

Завдання як надто амбітні, так і дуже складні. Їх реалізація фактично вимагає повної трансформації інституційної системи регіональної політики України та її вибудовування на нових європейських засадах та з використанням

європейських інструментів. Складність полягає ще й у тому, що процес формування такої інституційної системи, який тривав у країнах ЄС десятки років, Україна повинна пройти максимально швидко, тоді можливості отримання коштів європейських фондів з'являться вже у 2024 році.

Зважаючи на це, важливо дуже ретельно вивчити досвід європейських країн, зокрема сусідньої Польщі, в питаннях модернізації регіональної політики в умовах інтегрування в ЄС та формування інституційної системи освоєння коштів через передвступні інструменти – Instruments for Pre-Accession Assistance (IPA).

Проект нової редакції Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки покликаний дати відповідь щодо цілей та завдань регіональної політики в контексті нових викликів сьогодення: втрата людського капіталу та прискорення депопуляції; різкі просторові та структурні зміни в економіці, втрата експортного потенціалу регіонів; збільшення кількості територій, які потребують державної підтримки; знищення й значні пошкодження інфраструктури та її невідповідність актуальним потребам людини, економіки та вимогам безпеки; втрата транзитного потенціалу та вимушена переорієнтація транспортно-логістичних потоків; зміна клімату та погіршення екологічної ситуації внаслідок бойових дій на території України; збройна агресія російської федерації, тимчасова окупація частини території України та втрата інституційної спроможності влади на місцевому рівні; неготовність системи управління регіональним розвитком до процедур та кращих практик ЄС²⁰⁷.

Фактично в проекті нової редакції Стратегії чітко відслідковується дві основних траєкторії – відновлення і розвиток територій України з першочерговим врахуванням фактору безпеки та перезавантаження системи управління регіональним і місцевим розвитком в перспективі євроінтеграції. Пріоритетами за другим напрямком є розвиток багаторівневого врядування, наближення системи управління регіональним розвитком до процедур та кращих практик ЄС, а також розвиток інституційної спроможності органів місцевого самоврядування на регіональному та місцевому рівні у сферах стратегічного планування, проєктного менеджменту, цифровізації, антикорупції. Ці пріоритети розкриваються через оперативні цілі та завдання в стратегічній цілі 3 Стратегії «Розбудова ефективного багаторівневого врядування».

²⁰⁷ Проект нової редакції Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки. https://mtu.gov.ua/files/%D0%94%D0%B5%D1%80%D0%B6%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%B0%20%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D1%96%D1%8F_%202021-2027%20%D1%80%D0%BE%D0%BA%D0%B8.pdf

В цьому контексті фокусом уваги стає програма Ukraine Facility²⁰⁸, яка є розширеним інструментом фінансування для України як країни-кандидата на членство в ЄС. Європейський Парламент на засіданні 27 лютого ухвалив рішення про виділення Україні фінансової та технічної допомоги ЄС на загальну суму 50 млрд євро у рамках програми Ukraine Facility (в тому числі 17 млрд євро – у формі грантів на безповоротній основі, 33 млрд євро – у формі позик). Кошти виділятимуться протягом 2024-2027 років на основі виконання щоквартальних індикаторів, визначених в Плані України.

На відміну від традиційної підтримки країн-кандидатів через Instruments for Pre-Accession Assistance (IPA), які спрямовуються на реалізацію реформ і зближення національного законодавства з правом ЄС, інструмент Ukraine Facility розширений за рахунок фінансової допомоги на відновлення, реконструкцію та розбудову України. Ukraine Facility²⁰⁹ включає три складові (піллари):

1й піллар включає фінансову підтримку реалізації Плану України у формі грантів та позик, які надійдуть до державного бюджету та спрямовуватимуться на макрофінансову стабілізацію, інвестиційне забезпечення проєктів з відновлення, реконструкції та модернізації, підтримку реформ, необхідних для вступу в ЄС.

Щорічна безповоротна грантова підтримка в межах 1го піллару складатиме 5,3 млрд євро та надаватиметься за умови виконання умов, узгоджених та задекларованих в Плані України. Водночас передбачено, що принаймні 20% цих ресурсів, спрямовуватиметься на потреби регіонів та громад у відновленні, реконструкції та модернізації.

2й піллар концентрується на зниженні ризиків інвесторів щодо фінансування інвестиційних проєктів відновлення та реконструкції в Україні через залучення міжнародних фінансових інституцій. Такими інвесторами можуть виступати органи державної та регіональної влади, муніципалітети, компанії приватного сектору та державні підприємства, інші учасники. Інвестиційні проєкти повинні відповідати визначеним у Плані України пріоритетам, спрямовуватись на його реалізацію і досягнення цілей.

Ukraine Facility передбачає використання щонайменше 15% фінансового ресурсу за цим пілларом для підтримки стартапів, малих та середніх підприємств (МСП). Також важливою вимогою є спрямування щонайменше 20% інвестиційних ресурсів в межах 1го та 2го пілларів на підтримку проєктів, націлених на зелений перехід.

²⁰⁸ Proposal for a Regulation Of The European Parliament And Of The Council on establishing the Ukraine Facility. Brussels, 20.6.2023 COM(2023) 338 final. 2023/0200 (COD). https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/document/download/dd8cd260-1897-4e37-81dc-c985179af506_en

²⁰⁹ Там само.

Зй піллар – це технічна допомога урядові на розробку та впровадження реформ, пов'язаних зі вступом до ЄС, поступове приведення національного законодавства у відповідність із правилами, стандартами, політиками та практиками *Acquis* ЄС з огляду на майбутнє членство України в ЄС. У цьому процесі також мають бути враховані відповідні рекомендації міжнародних органів, таких як Рада Європи та Венеціанська комісія. Підтримка має сприяти зміцненню верховенства права та незалежності судової системи, боротьбі з корупцією, децентралізації, посиленню ефективності державного управління та місцевого самоврядування, зміцненню спроможності організацій громадянського суспільства, розвитку міжрегіонального та міжтериторіального співробітництва між українськими та європейськими регіонами, громадами, містами.

Загалом програма *Ukraine Facility* акцентує увагу на важливості «ролі, яку відіграють місцеві та регіональні органи влади як промоутери інклюзивного територіального підходу до місцевого розвитку, включаючи процеси децентралізації, участь організацій громадянського суспільства та місцевих громад» та на необхідності «сприяння підвищення спроможності місцевих органів управління, зокрема для реалізації проектів у рамках програми, відповідно до принципу місцевого самоврядування, визначеного в Європейській хартії місцевого самоврядування, підписантом якої є Україна»²¹⁰ (насамперед в межах 3го піллару). Це лише підтверджує тезу, що **успішна імплементація *Ukraine Facility* неможлива без проактивної регіональної політики**, а План заходів та Програми регіонального розвитку, які будуть розробляться на виконання Державної стратегії регіонального розвитку, повинні стати інструментами досягнення цілей Плану України, які фінансуватимуться за рахунок коштів європейських фондів.

Водночас це виводить в ранг першочергових питання, адміністративної та спроможності. Тобто здатності “поглинати” фінансовий ресурс в межах *Ukraine Facility*, реалізовувати проекти і програми відповідно до Плану України, досягати поставлені цілі та виконувати задекларовані умови. Адміністративна спроможність розглядається як загальна здатність органів державної влади та місцевого самоврядування, залучених до процесу програмування, моніторингу управління й фінансування проектів, реалізовувати програми і проекти, що співфінансуються з структурних фондів, відповідно до вимог законодавства ЄС.

Аналітична оцінка динаміки використання коштів європейських фондів країнами ЄС²¹¹ свідчить, що у стратегічному періоді 2014-2020 рр. жодна

²¹⁰ Proposal for a Regulation Of The European Parliament And Of The Council on establishing the Ukraine Facility. Brussels, 20.6.2023 COM(2023) 338 final. 2023/0200 (COD). https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/document/download/dd8cd260-1897-4e37-81dc-c985179af506_en

²¹¹ Explore the 2014-2020 data by fund. <https://cohesiondata.ec.europa.eu/funds/14-20>

країна не змогла використати виділений бюджет з структурних фондів у повному обсязі. Максимальне використання – 93% – продемонструвала Португалія. А в одинадцяти країнах-членах ЄС рівень освоєння виділеного ресурсу був нижче середнього рівня по ЄС (79%). Найефективнішими в імplementації інвестицій за результатами 2014-2020 років були Португалія, Литва, Фінляндія, Люксембург, Мальта, Словенія, Естонія, Ірландія, Чехія, Франція, Швеція та Сполучене Королівство. Кожна з цих країн мала освоєні витрати на рівні понад 80% відносно запланованого бюджету. В переліку цих країн є країни з невеликими обсягами асигнувань (нижче 10 млрд євро – Литва, Фінляндія, Люксембург, Мальта та інші), які однозначно легше освоювати, а також країни з якісною та сильною системою інститутів (органів державного та субрегіонального управління), спроможних «поглинати» значні обсяги виділених коштів структурних фондів.

Попри те, що Польща за спроможністю освоювати кошти у попередньому стратегічному періоді знаходилась на середньому рівні (78%), її досвід є дуже цінним, оскільки вона змогла використати максимальну серед країн ЄС суму – 87,1 млрд євро. Наступна за обсягом освоєного ресурсу країна Італія використала 58 млрд євро. Це свідчить про високу ефективність побудованої в Польщі системи взаємодії з структурними фондами.

З початку 1990-х років, в очікуванні поглиблення євроінтеграційних процесів та надходження коштів з бюджету ЄС на цілі розвитку, головною метою регіональної політики Польщі стала побудова злагодженої та ефективної системи освоєння коштів. При цьому, стратегічними напрямками в цьому питанні стали:

- ✓ утворення потужних, помітних на карті Європи регіонів – воєводств. У 1999 р. було створено 16 великих воєводств замість 49 малих;
- ✓ формування сильної інституції національного рівня, яка може координувати національну політику розвитку територій і представляти уряд у відносинах з регіональними інституціями для обговорення міжрегіональних проєктів та заходів національного значення. До 2005 р. координуючу роль виконувала недержавна структура Польська агенція регіонального розвитку (PARR). Але у 2005 р. було створено Міністерство регіонального розвитку, на яке покладені функції, пов'язані з регіональною політикою, управлінням коштами ЄС і національним стратегічним соціально-економічним і територіальним програмуванням;
- ✓ формування сильних регіональних інституцій, здатних планувати та впроваджувати політику на своїх територіях, використовуючи власні ресурси та юридичні повноваження, а також реалізувати міжрегіональні проєкти. Процес створення таких інституцій був дуже диференційований в часі у різних регіонах. Тому відповідальність за реалізацію передвступних програм з 2000 року та програм політики згуртування

(після вступу до ЄС у 2004 році) уряд Польщі поклав на органи державного управління, і лише з 2006 року, також і на регіональні органи місцевого самоврядування.

Отже, Польща формувала ефективну структуру органів освоєння коштів європейських структурних фондів понад десятиліття. Вивчення досвіду країн ЄС, зокрема Польщі, дозволило сформувати низку уроків та рекомендацій для України. Забезпечення спроможності до освоєння коштів Ukraine Facility на національному, регіональному та місцевому рівнях неможливе без вирішення таких найбільш нагальних питань:

- ✓ - **Створення нормативно-правової бази** для управління структурними фондами відповідно до вимог статті 174 та 175 Договору про функціонування ЄС та гармонізація національного законодавства з Acquis ЄС у таких конкретних сферах як охорона довкілля, державні закупівлі, конкурентна політика, забезпечення принципів недискримінації та рівних можливостей тощо.
- ✓ - **Вибудовування інституційної системи для імплементації програми Ukraine Facility** та майбутнього освоєння структурних фондів ЄС. Йдеться про створення нових та посилення спроможності існуючих інституцій (зокрема наділення їх новими функціями) на національному, регіональному та місцевому рівнях. Досвід країн ЄС свідчить про складність налагодження такої системи та її дороговартісність (3-5% від вартості реалізовуваних програм).

На національному рівні **роль стратегічної і координаційної інституції** в країнах ЄС покладається, як правило, на одне з міністерств, з яким свої політики щодо використання фондів ЄС погоджують органи управління національними та регіональними програмами (інші міністерства та відомства, регіональні та місцеві органи самоврядування). Для прикладу, у Польщі функцію координації та отримання трансів виконує Міністерство фондів і регіональної політики, саме в цьому Міністерстві, а також в Міністерстві сільського розвитку та Міністерстві морського господарства зосереджені органи управління національними програмами, а у 16 воєводствах присутні органи управління регіональними програмами.

До цього слід додати **надважливу роль системи аудиторських інституцій**, які функціонують на національному та регіональному рівнях і відповідають за аудит процесу відбору програм та проєктів, а також за правильність їх реалізації. До цієї інституційної системи також слід включити сукупність інститутів, які здійснюють підготовку проєктів та їх реалізацію (агенції розвитку організації громадянського суспільства тощо), приватні та державні компанії, суб'єкти малого та середнього підприємництва, які прозоро здійснюють економічну діяльність відповідно до нормативних вимог тощо.

Поряд з інститутами важливим є **створення відповідних інструментів і процедур підготовки, управління, моніторингу та контролю програм і проєктів**, які реалізовуватимуться за кошти Ukraine Facility, а в майбутньому європейських структурних фондів.

В контексті створення інституційної системи імплементації Ukraine Facility вагомую роль будуть відігравати **цифрові управлінські платформи**. Тут Україна має найвагоміші досягнення – активно розробляє і просуває такі платформи як цифрова екосистема DREAM (Digital Restoration Ecosystem for Accountable Management), яка позиціонується як єдиний цифровий канал для всіх проєктів відбудови на національному, регіональному та місцевому рівнях, Реєстр пошкодженого та знищеного майна (РПЗМ), Єдина державна електронна система у сфері будівництва (ЄДЕССБ) та інші.

Наразі для України питання вибору інституційної та територіальної моделі управління коштами ЄС залишається відкритим.

Забезпечення **цілісного підходу до соціально-економічного та просторового розвитку на основі ефективної регіональної політики та сучасного просторового планування**. Зараз архітектура документів стратегічного та просторового планування розвитку держави, регіонів та територіальних громад характеризується суттєвими вадами та неузгодженістю, що ускладнює процес розробки та практичну реалізацію цих документів.

Вже сьогодні зрозуміло, що відбір будь-якого інвестиційного проєкту розвитку регіону / територіальної громади буде передбачати звернення до документів стратегічного планування. При цьому недостатньо буде лише мати документ під назвою “стратегія розвитку”. Питання буде стосуватись якості самого документу, інклюзивності процесу його розробки, наявності актуального Плану заходів з реалізації, проходження процедури стратегічної екологічної оцінки тощо.

Але, якщо якість стратегічного планування розвитку регіонів та громад впродовж останніх двох років суттєво зросла (значною мірою завдяки підтримці донорських організацій), то питання просторового планування залишається невирішеним з огляду на: надвисоку для територіальних громад вартість Комплексних планів просторового розвитку громад (10-20 млн грн), відсутність достатньої кількості інституцій, які можуть розробляти такі документи, розгортання дискусій навколо програм комплексного відновлення територій територіальних громад.

Понад це Генеральна схема планування території України, яка є первинним планувальним документом, розроблена у період 1998-2000 років і затверджена у 2002 році, практично втратила свою актуальність (зокрема з огляду на суттєві просторові соціально-економічні трансформації в умовах повномасштабної війни) та не відповідає потребам сьогодення. А саме цей

документ (принципово новий за статусом, змістом та формою, розроблений на основі сучасних геоінформаційних технологій) мав би стати точкою відліку для планувальних документів нижчого рівня та просторовою рамкою для реалізації інвестиційних проєктів відновлення та розвитку України.

Ці питання зараз перебувають у фазі активної дискусії (під головуванням Мінвідновлення), а від їх вирішення значною мірою залежить подальша ефективність використання фінансового ресурсу, його територіальна та секторальна спрямованість. Тут також важливо пам'ятати, що модернізація архітектури планувальних документів та їх змісту має відбуватись в контексті інтегрування програм / інструментів ЄС в національну систему планування, що дозволить узгодити використання фондів ЄС з національними пріоритетами.

Імплементация багаторівневого управління та координації між різними суб'єктами, що беруть участь у розробці програм та управлінні коштами інструменту Ukraine Facility. При цьому особливого значення набуває спроможність спільної реалізації проєктів в частині їх співфінансування з боку української сторони. А це означає, що кожен з партнерів в межах проєкту несе відповідальність за наявність грошових ресурсів для реалізації проєкту до моменту відшкодування витрат з фондів ЄС.

Широке залучення наукової спільноти до імплементации Ukraine Facility. Принципом використання коштів ЄС є прийняття рішень про реалізацію проєктів на основі аналізу даних та широкої наукової експертизи, а також здійснення моніторингу ефективності реалізації проєктів в світлі їх впливу на досягнення означених цілей. Це вимагає налагодження співпраці органів влади з науковими та експертними колами.

Підсумовуючи зазначене – саме адміністративна спроможність усіх без винятку суб'єктів реалізації регіональної політики та освоєння коштів Ukraine Facility в сучасних умовах стає одним з основних критеріїв успішності переговорного процесу України. Розвиток адміністративної спроможності є спільним цільовим індикатором для багатьох його розділів . Тому Україна повинна бути готова інвестувати кошти та зусилля в його розбудову спроможності на національному, регіональному та місцевому рівнях. Також розбудова адміністративної спроможності інституцій регіональної політики - стане важливим фактором ефективної повоєнної відбудови та подолання наслідків повномасштабної війни рф проти України за принципом “будуй краще, ніж було” (build back better).

5.3. Оновлення підходів до фінансового вирівнювання місцевих бюджетів в умовах війни

Необхідність фіскального вирівнювання розвитку територій зумовлена різним фінансово-економічним потенціалом територій. Останні десятиліття в Україні відбувалася концентрація фінансового капіталу у кількох найбільш економічно розвинутих регіонах та його відтік з економічно слабших регіонів. У 2020 році п'ять регіонів країни - м. Київ, Дніпропетровська Харківська, Львівська, Одеська області сконцентрували 57% капітальних інвестицій, 65% депозитів населення, 42% доходів населення²¹². Такі тенденції створили серйозні загрози збалансованому розвитку решти регіонів та знизило їх інвестиційну привабливість. Процеси формування нових громад нерідко відбувалось під впливом суб'єктивних чинників, як наслідок - одні території після об'єднання ставали ще більш багатшими, а інші біднішими, що посилювало внутрішньорегіональну диференціацію за рівнем економічного та фінансового потенціалу, та залежність фінансово неспроможних громад від державних трансфертів.

Повномасштабна війна з РФ обумовила різкі зміни в просторовому вимірі демографічних та економічних процесів в країні. Розширення території окупації та зони ведення бойових дій, збільшення переліку деокупованих громад, значна кількість громад, які характеризуються втратою майна, руйнацією інфраструктури, масовою міграцією мешканців, втратою економічного та експортного потенціалу тощо призвело до зниження спроможності територіальних громад та зумовило збільшення кількості територій, які потребують державної підтримки.

В умовах зниження економічної активності для багатьох громад вагомим джерелом наповнення місцевих бюджетів став податок на доходи фізичних осіб (ПДФО) з грошового забезпечення військовослужбовців, обсяги якого зросли за рахунок збільшення кількості військових частин та військовослужбовців, зростання рівня їх заробітних плат.

Такі тенденції обумовили виникнення дисбалансів місцевих бюджетів та стали новим викликом для системи фінансового вирівнювання розвитку територій, насамперед горизонтального вирівнювання, в основі якого лежить індекс податкоспроможності (співвідношення ПДФО, що надходить до місцевого бюджету, до чисельності населення адміністративно-територіальної одиниці). Причинами цього стали, з одного боку, специфіка системи

²¹² Фінансові детермінанти економічного зростання регіонів і громад України в умовах нестабільності: погляд крізь призму поведінкової економіки: електрон. монографія / ДУ "Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України"; наук. ред.: Г. В. Возняк.". Львів, 2023. 557 с.

вирівнювання в Україні та її прив'язка до одного податку – ПДФО, з іншого - суттєво вища, ніж в інших країнах залежність місцевих бюджетів від ПДФО.

Порівняння зарубіжного та вітчизняного досвіду фінансового вирівнювання розвитку територій дозволило з'ясувати наступне:

- ✓ окрім того, що за кожним рівнем бюджетної системи в європейських країнах закріплено властиві лише йому податки, широкого розповсюдження отримала практика розщеплення податків. Зокрема, у Німеччині розщеплення трьох податків здійснюється між усіма ланками бюджетної системи зокрема: податок на доходи фізичних осіб - 42,5 % до федерального, 42,5% до федерацій (земель) та 15 % до бюджетів громад; ПДВ - 49,5 % до федерального, 48,4% до федерацій (земель) та 2,1 % до бюджетів громад; податок на доходи з капіталу фізичної особи- 44% до федерального, 44% до федерацій (земель) та 12% до бюджетів громад. Податок на прибуток корпорацій та промисловий податок розподіляється між федеративним бюджетом та бюджетами земель з відповідними пропорціями 50%:50% та 43,5%:56,5%.²¹³ Для усіх аналізованих країн обов'язковим є розщеплення податку на доходи фізичних осіб;
- ✓ горизонтальне вирівнювання податкоспроможності здійснюється з використання формульного підходу. Проте, якщо в Україні в розрахунок формули податкоспроможності адміністративно-територіальної одиниці закладено лише один показник – ПДФО, більшість країн використовують весь обсяг податкових надходжень (Німеччина, Польща). Швейцарія для формули горизонтального вирівнювання використовує – податковий потенціал (сума ПДФО, податку на багатство, податку на прибуток);
- ✓ частка ПДФО, що надходить до бюджетів низових ланок в Україні значно вища – 64% (для порівняння: Польща – 39,34 %, Німеччина – 15 %, Швейцарія – 20,5%). Однак наповнення бюджетів низових ланок в інших країнах відбувається через низку інших податків: у Німеччині - податок на доходи з капіталу фізичної особи – 12%, ПДВ – 2,1%; у Швейцарії - 10 % податку на капітал, лотереї, 5% ПДВ, 10% податку з реалізації спиртних напоїв; у Польщі – через податок на прибуток корпорацій – 6,71 %;
- ✓ існує досвід накладання умов зарахування розщеплених податків до місцевих бюджетів у Швейцарії, зокрема 10 % від обсягу податку з прибутку від реалізації алкогольних виробів повинні бути використані для боротьби з наркоманією, а 5 % від суми ПДВ податку повинні бути використані на медичне страхування осіб з низькими доходами.
- ✓ на відміну від більшості європейських країн, де ПДФО зараховується до місцевого бюджету за місцем проживання платника податку, в Україні

²¹³ Л.Демиденко, Ю. Наконечна Фіскальна децентралізація: німецький досвід та українські реалії вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 2015. №2 (167)

ПДФО зараховується за місцем розміщення підприємства чи його реєстрації;

- ✓ механізми горизонтального вирівнювання є схожими для більшості країн: крім основної вирівнюючої субвенції використовуються цільові субвенції та дотації. Для більш розвинутих країн характерним є зростання частки нецільових трансфертів, що дозволяє підвищити роль рішень на місцях у фінансуванні розвитку територій (табл. 5.1).

Таблиця 5.1. Порівняння систем бюджетного вирівнювання розвитку територіальних громад України та деяких європейських країн

	<i>Україна</i>	<i>Польща</i>	<i>Німеччина</i>	<i>Швейцарія</i>
<i>Методи та особливості вирівнювання</i>	Поєднання вертикального та горизонтального вирівнювання. Вирівнювання податкоспроможності територіальних громад та використання цільових субвенцій	Акцент на вирівнювання податкоспроможності і гмін. Використання цільових субвенцій	Акцент на вертикальне вирівнювання з елементами горизонтального вирівнювання. Застосування системи розщеплених податків. Якщо після цього кошів не вистачає використовуються дотації та субвенції з фонду вирівнювання	Акцент на вертикальне вирівнювання. Відхід від цільових субвенцій та переважання нецільових дотацій.
<i>Доходи, що використовуються для розрахунку формул вирівнювання</i>	ПДФО	вся сума податкових доходів	податкові доходи	Податковий потенціал кантонів (сума ПДФО, податку на багатство, податку на прибуток на одну особу).
<i>Механізм горизонтального вирівнювання</i>	Розрахунок індексу податкоспроможності : (якщо він нижче 0,9 середнього значення показника в країні, громада отримує базову дотацію в розмірі 80,0 % від суми, необхідної для досягнення показника 0,9. Водночас бюджети, рівень податкоспроможності у яких вище 1,1 середнього значення показника, частину	Вирівнююча частина субвенції складається з основної та додаткової сум. Основна сума надається: гмінам, в яких податкові надходження на особу нижчі 92% середнього по країні рівня податкових доходів(компенсація може становити до 80% різниці між середнім рівнем	Для вирівнювання доходів земель, рівень податкової спроможності яких складає більше 120% від середнього по країні, передають 75% податкових доходів, які перевищують це значення, до фонду вирівнювання. Натомість землі з	1. Порівняння податкового потенціалу кантонів з середнім по країні. Відповідно фінансово «слабкі» кантони отримують 85 % від суми необхідної для досягнення еталонного показника

	Україна	Польща	Німеччина	Швейцарія
	надходжень передають до державного бюджету у вигляді реверсної дотації. При цьому вилучаються лише 50,0 % перевищення індексу податкоспроможності 1,1	податкових доходів гмін і доходом відповідної гміни). Додаткова сума спрямована гмінам , в яких щільність населення є нижчою за середню щільність населення країни. Реверсні платежі сплачують гміни, в яких податкові доходи на особу перевищують 150% середнього по гмінах значення. Розмір реверсних платежів складає 20% від перевищення понад 150% від середнього показника; після перевищення 200% частка зростає.	рівнем податкової спроможності нижче 80% можуть отримати трансферти з цього фонду для покриття дефіциту бюджетного ресурсу у розмірі 75% від середнього по країні значення податкової спроможності. Після цього має місце вирівнювання видатків земель, в ході якого землі з нижчим за 99,5% рівнем податкової спроможності можуть додатково отримати до 77,5% недостатнього бюджетного ресурсу	податкового потенціалу.. 2.Вирівнювання «додаткових витрат» для кантонів у гірській місцевості, з низькою щільністю населення, соціальною напруженістю – високий відсоток літніх людей, безробітних. 3.фонд об'єднання для зміни системи вирівнювання.
<i>Місце зарахування ПДФО</i>	за місцем їх фактичної роботи підприємства, чи за місцем його реєстрації	За місцем проживання особи	За місцем проживання особи	За місцем проживання особи
<i>Частка ПДФО, що залишається у бюджетів низових ланок</i>	60 % та 40% для м. Київ	39,34 %	15 %	Була 17 % від валових надходжень податків, а у 2015 р. прийнято рішення про підвищення ставки до 20,5%.

Складено з використанням: ²¹⁴

²¹⁴ Сторонянська І.З., Бенювська Л.Я. Моделі фінансового вирівнювання: світова практика. Фінанси України 2020. №2. С.25-37; Колосов А., Глінковська-Краузе Б., Чеботарьов Є та інші Формування спроможності сільських і селищних об'єднаних територіальних громад в Україні: використання досвіду Польщі. Agricultural and Resource Economics: International Scientific E-Journal. 2020. №4; Волохова І. Міжбюджетні відносини в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку. Одеса . 2010. 234с.

Якщо оцінити частку фінансового ресурсу (базова та додаткова дотація), яка спрямовується на вирівнювання в Україні, то вона порівняно невелика і не перевищує 0,4 % ВВП (3,7 % усіх доходів місцевих бюджетів). До прикладу, в Польщі показник вирівнювання становить близько 0,86 % ВВП (5,4 % місцевих доходів), Словенії – 0,8 %, а ВВП (16,6 % місцевих доходів), Німеччині – 1 % ВВП (12 % місцевих доходів), Швеції – 1,7 % ВВП (13,1 % місцевих доходів)²¹⁵ (табл. 5.2).

Таблиця 5.2. Частка коштів вирівнювання у ВВП та загальних доходах місцевих бюджетів

Країни	% доходів від ПДФО, що передається на місцевий рівень	Частка обсягу вирівнювання у загальних доходах місцевих бюджетів, %	Частка обсягу вирівнювання у ВВП, %
Словенія	37,8% за місцем проживання, 16, 2% для фонду вирівнювання	16,69	0,8
Польща	39,3 % гміни 10,25 % повіти	5,4	0,86
Німеччина	15%	12	1
Україна	64%	3,7	0,4

Складено з використанням: ²¹⁶, ²¹⁷

ПДФО є критично важливим в системі фінансового вирівнювання доходної спроможності місцевих бюджетів в Україні, оскільки, по-перше, частка ПДФО, що надходить до бюджетів низових ланок в Україні значно вища – 64%, ніж в інших країнах (для порівняння: Польща – 39,34 %, Німеччина – 15 %, Швейцарія – 20,5%); по-друге, в основу формули розрахунку податкоспроможності адміністративно-територіальної одиниці закладено лише один показник – ПДФО, тоді як більшість країн використовують весь обсяг податкових надходжень (Німеччина, Польща), або податковий потенціал податковий потенціал (Швейцарія).²¹⁸

Війна значно посилила вертикальні дисбаланси бюджетів, адже органи місцевого самоврядування вимушені фінансувати видатки зумовлені наслідками війни, значно зменшились обсяги трансфертів з державного бюджету при тому, що значна кількість територіальних громад, втратили економічний потенціал, або не можуть його задіяти з огляду на воєнні дії,

²¹⁵ Щодо покращення системи фінансового вирівнювання місцевих бюджетів. Департамент фінансів Львівська ОДА.

²¹⁶ Л.Демиденко, Ю. Наконечна Фіскальна децентралізація: німецький досвід та українські реалії вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 2015. №2 (167)

²¹⁷ Щодо покращення системи фінансового вирівнювання місцевих бюджетів. Департамент фінансів Львівська ОДА.

²¹⁸ Сторонянська І. З., Бенюська Л. Я. Моделі фінансового вирівнювання: світова практика. *Фінанси України*. 2020. №2. С.25-37. DOI: <https://doi.org/10.33763/finukr2020.02.025>

велика кількість ВПО в громадах, які створюють додаткове навантаження на соціальну та житлово-комунальну інфраструктуру приймаючих громад, тощо.

Основним викликом системи горизонтального вирівнювання під час війни стала виражена залежність доходів місцевих бюджетів від ПДФО з грошового забезпечення військовослужбовців. У регіональному розрізі у 2022 році темпи зростання цього показника порівняно з попереднім варіювали з 2,3 до 10,6 разів! (рис. 5.4).

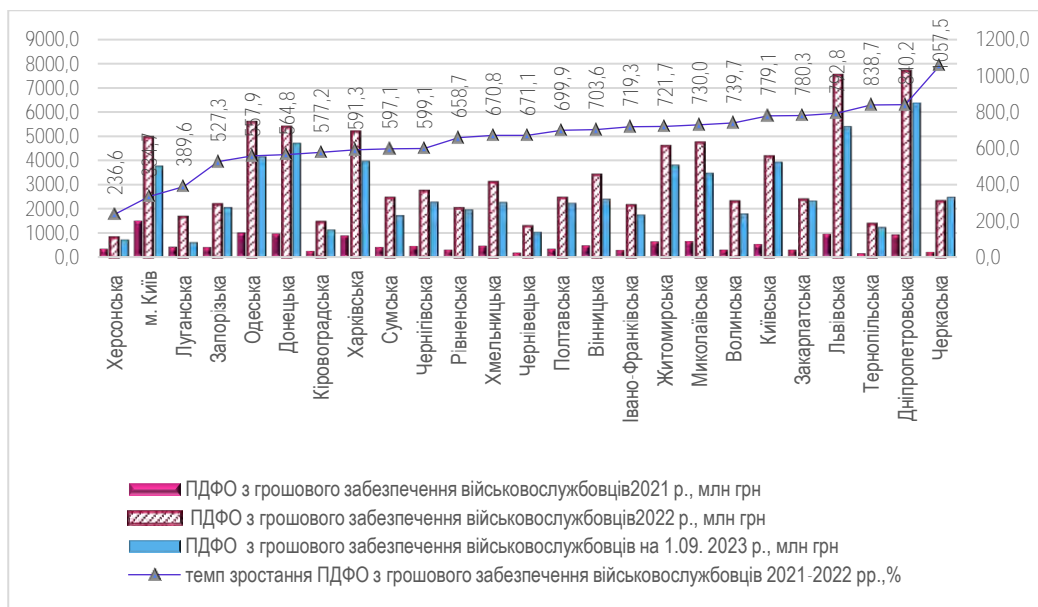

Рис. 5.4. Темпи зростання доходів місцевих бюджетів від ПДФО з грошового забезпечення військовослужбовців 2022-2021 рр.: регіональні особливості

Розрахунки авторів на основі даних <https://openbudget.gov.ua/>

Водночас у територіальних громадах суттєво знизилась обсяги ПДФО з інших доходів. У регіональному розрізі приріст обсягів доходів місцевих бюджетів від ПДФО без «військового» відбувся виключно у безпечних західних регіонах (рис. 5.5). Натомість у частково окупованих та прифронтових регіонах у 2022 році обсяг ПДФО без «військового» зменшився на 17-74,5% порівняно з попереднім роком.

Водночас навіть у тих областях, які загалом демонстрували позитивний ріст обсягів ПДФО (без ПДФО з грошового забезпечення військово службовців), у 2022 році були громади, в яких обсяги надходжень цього податку до місцевих бюджетів зменшились. Так, у Львівській області надходження від ПДФО з грошового забезпечення військових у 2022 році порівняно з попереднім

роком у кожній п'ятій громаді зросли у 5-10 разів, а у кожній четвертій громаді більше, ніж у 10 разів, негативним темп зростання був лише у двох громадах. Однак, розрахунки динаміки обсягів доходів від ПДФО без грошового забезпечення військових показали, що темп зростання 120 % та вище мали місце лише у 17 з 73 громад Львівської області, а з врахуванням річного індексу інфляції (у 2022 році 26,4 %) середній темп зростання по області склав 89,1% і позитивний приріст мали лише 7 громад (табл. 5.3).

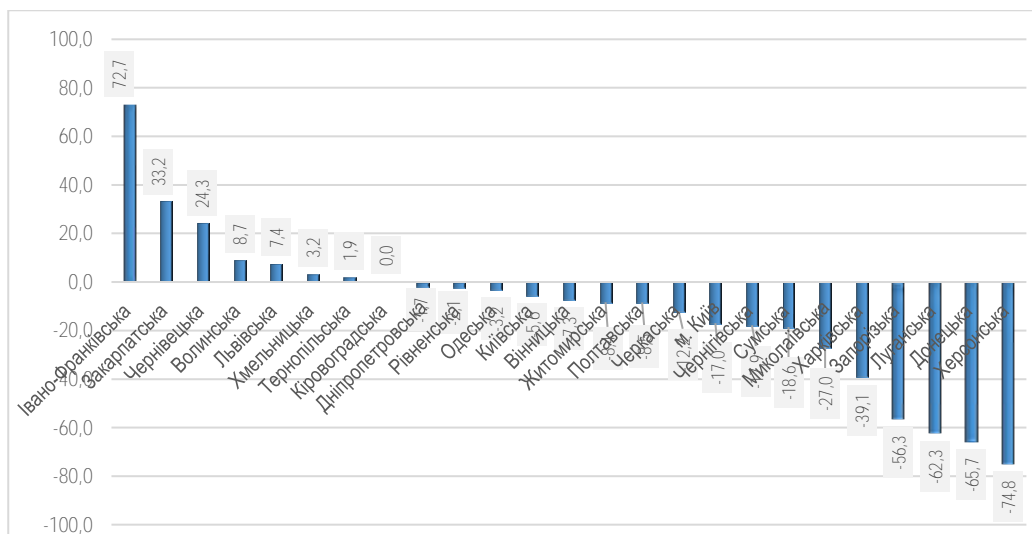

Рис. 5.5. Приріст обсягів ПДФО (без ПДФО з грошового забезпечення військовослужбовців) у 2022-2021 рр., сплачених до місцевих бюджетів, %
 Розрахунки авторів на основі даних <https://openbudget.gov.ua/>

Серед причин низьких обсягів надходження ПДФО від іншої діяльності доцільно виділити такі: негативний вплив повномасштабної війни – зупинка бізнесу, перервані ланцюги постачання, втрата кваліфікованих трудових ресурсів через міграцію та мобілізацію, зниження купівельної спроможності населення та інше. Склалась ситуація, коли мобілізовані працівники сплачують ПДФО за місцем реєстрації військової частини – тобто громада, де вони працювали раніше, фактично втрачає ці доходи, натомість набувачем цих доходів стає інша громада. При цьому є велика кількість випадків, коли військові частини навіть не розташовані у цих громадах, а лише зареєстровані. Це створило значні розбіжності у формуванні податкоспроможності громад в умовах повномасштабної війни.

Таблиця 5.3. Розподіл територіальних громад Львівської області за темпами зростання доходів місцевих бюджетів від ПДФО, 2022 до 2021 р.

Темп зростання ПДФО з грошового забезпечення військових (середньо обласне значення - 19,8 разів)					
	менше 100%	100-200 %	200-500%	500-1000%	більше ніж у 10 раз
кількість громад	2	4	25	12	14
% громад у Львівській області	3,5	7,0	43,9	21,1	24,6
Темп зростання ПДФО без «військового ПДФО» (середньо обласне значення - 112,8 %)					
	менше 100%	100-110%	110-120%	120-130%	більше 130 %
кількість громад	7	15	34	13	4
% громад у Львівській області	9,59	20,55	46,58	17,81	5,48
Темп зростання ПДФО без «військового ПДФО», скорегований на індекс інфляції (середньо обласне значення - 89,1 %)					
	більше 100%	90-100%	80-90%	77-80%	менше 70 %
кількість громад	7	33	26	4	3
% громад у Львівській області	9,59	45,21	35,62	5,48	4,11

Розрахунки авторів

Дискусію породила і політика громад щодо використання отриманих доходів від цього податку. Адже, з однієї сторони, кошти спрямовувались на купівлю обладнання і техніки, облаштування ліній захисту, невідкладне відновлення зруйнованих обстрілами інфраструктурних об'єктів; закупівлю дронів для армії,²¹⁹ купівлю військових облігацій (Львівська, Хмельницька, Вінницька, Житомирська, Полтавська)²²⁰. Ці повноваження, хоч і виходять за межі повноважень органів місцевого самоврядування, але їх фінансування з доходів від «військового» ПДФО в умовах війни є обґрунтованим і вимушеним кроком. З іншого боку, цілком логічно, що отриманий фінансовий ресурс використовувався на виконання власних повноважень органів місцевого самоврядування, серед яких і утримання житлово-комунального господарства, об'єктів освіти, культури, спорту тощо. Але соціальну напругу в суспільстві спричинило проведення місцевою владою масштабних ремонтів та реконструкцій стадіонів, музеїв, переукладання бруківки, облаштування

²¹⁹ За даними Центру дослідження фінансової політики, лідерами з таких витрат є Дніпро (68 млн грн), Луцьк (14 млн грн), Лисичанськ (13 млн грн), Івано-Франківськ (9 млн грн) та Опішнянська громада Полтавської області (9 млн грн)

²²⁰ Піддубний І., Титюк С., Даркович А «Військовий» ПДФО: як може змінитися система спрямування податку та до чого це призведе. *Вокс Україна*. URL: <https://voxukraine.org/vijskovyj-pdf-o-yak-mozhe-zminytsky-sya-systema-spryamuvannya-podatku-ta-do-chogo-tse-pryzvede>

парків, на які спрямовувались невинувато великі для умов воєнного часу доходи від податків з зарплат військових. Волонтери та центральна влада закинули громадам марнотратство десятків мільйонів гривень з місцевих бюджетів під час війни, а уряд на цьому тлі запропонував обмежити місцевій владі фінансові потоки, а кошти централізовано розподілити на потреби військових (законопроект №10037 пропонує переспрямувати ПДФО з грошового забезпечення військовослужбовців з місцевих бюджетів у державний бюджет і акумульовані ресурси використати на закупівлю та виробництво зброї).

Розуміючи, що це суттєво розбалансиє бюджети багатьох територіальних громад, урядом були запропоновані заходи з уникнення вертикальних та горизонтальних дисбалансів місцевих бюджетів. Зокрема, при розрахунку реверсної дотації на 2024 рік не враховувався ПДФО з військових, що дозволило багатьом громадам уникнути сплати реверсу у наступному році. Іншим рішенням стало дофінансування місцевих бюджетів дотаціями до рівня 2021 року тощо (табл. 4). Однак кошти додаткової дотації у проекті державного бюджету на 2024 р. (які зросли з 23,9 млрд грн у 2023 році до 33,4 млрд.грн у 2024 р.) передбачено лише на здійснення повноважень ОМС на деокупованих, тимчасово окупованих та інших територіях, які зазнали негативного впливу у зв'язку з агресією рф. Натомість обсяг покриття додатковою дотацією заходів з фінансування видатків з утримання закладів освіти та охорони здоров'я в територіальних громадах залишились на рівні попереднього року (2,95 млрд.грн.) попри інфляційні процеси. По-суті, компенсація втрати місцевих бюджетів від вилучення ПДФО з грошового забезпечення військовослужбовців стосуватиметься лише окремих регіонів.

Іншою проблемою є діюча формула розподілу додаткової дотації, що потребує вдосконалення, адже 40% ресурсу додаткової дотації на освіту та охорону здоров'я спрямовується відповідно до середнього показника податкоспроможності області²²¹. Застосування узагальнених по області показників не відображає диференціації фінансової спроможності громад. Найбільше втрачають регіони з високим рівнем асиметрії між обласним центром та периферією. Для прикладу у Львівській області у 2022 році середній показник податкоспроможності становив 1,028, однак 52 місцеві бюджети із 73 в області мали індекс нижче 0,8 та лише 11 бюджетів – більше 1,028. У 2023р. при середньому по області показнику податкоспроможності 1,2275 індекс нижче 0,8 був у 70% бюджетів, а вище 1,2 у 18 % бюджетів (табл. 5.4).

²²¹ Сторонянська І.З., Беновська Л.Я. Особливості фінансового вирівнювання розвитку територій в умовах бюджетної децентралізації. Фінанси України. 2018. № 6. С.58-74. Стале ендегенне зростання регіонів України в умовах децентралізації: монографія / ред. д.е.н., проф. І. З Сторонянська. Львів, ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України». 2019. 501 с. <https://ird.gov.ua/irdp/p20190009.pdf>

Таблиця 5.4. Розподіл місцевих бюджетів територіальних громад Львівської області за індексом податкоспроможності, 2022-2023 рр.

Рік	Середній по області індекс податко-спроможності	до 0,5		від 0,5 до 0,8		вище середнього по області	
		кількість бюджетів	частка у загальній кількості місцевих бюджетів області, %	кількість бюджетів, один.	частка у загальній кількості місцевих бюджетів області, %	кількість бюджетів, один.	частка у загальній кількості місцевих бюджетів області, %
2022	1,0281	30	41	22	30	5	7
2023	1,2275	30	42	21	29	13	18

Розрахунки авторів

За дами Департаменту фінансів ЛОВА через використання узагальненого показника податкоспроможності по області місцеві бюджети Львівщини у 2022 році втратили близько 15 % додаткової дотації. Аналогічна ситуація і по інших областях.

Слід зауважити, що сплата реверсної дотації на час війни є відкладена в часі. Для розрахунку реверсної та базової дотацій громади у році, який стане першим повоєнним роком, будуть враховані сьогоднішні планові показники доходів від ПДФО, на які значною мірою впливає ПДФО, сплачений військовослужбовцями, який суттєво знизиться після масової демобілізації. Тобто громада, яка за гіпотетичним планом має отримувати значні доходи, стане платником реверсної дотації. Але за фактичними показниками вона цілком може опинитися серед тих, хто потребуватиме базової дотації. Це стане подвійним ударом по бюджету таких громад – вони не лише не отримають коштів «військового» ПДФО та базової дотації для фінансування своїх основних потреб, але й будуть вимушені стати фінансовим донором для інших громад²²².

Рішення про переспрямування ПДФО з грошового забезпечення військовослужбовців з місцевих бюджетів у державний бюджет, крім того, що порушує цілісність бюджетної та податкової систем викликає питання справедливості діючої системи вирівнювання:

- ✓ ПДФО з грошового забезпечення військовослужбовців по своїй природі не відрізняється від ПДФО з заробітної плати фізичних осіб від інших видів діяльності;
- ✓ великі дисбаланси є не лише за ПДФО з грошового забезпечення військовослужбовців, але і за сплатою ПДФО великими державними монополіями: НАК «Нафтогаз України», «Укрпошта», «Укрзалізниця», що

²²² Піддубний І., Титюк С., Даркович А «Військовий» ПДФО: як може змінитися система спрямування податку та до чого це призведе. *Вокс Україна*. URL: <https://voxukraine.org/vijskovyj-pdf-o-yak-mozhe-zminytsky-sya-systema-spryamuvannya-podatku-ta-do-chogo-tse-pryzvede>

- zareєстровані в столиці²²³;
- ✓ вилучення бюджету м. Києва із горизонтального вирівнювання фінансової спроможності місцевих бюджетів застосовується вже впродовж багатьох років, що істотно впливає на обсяги базової дотації (табл. 5.5).

Таблиця 5.5. Наслідки переспрямування ПДФО з грошового забезпечення військовослужбовців з місцевих бюджетів у державний бюджет в контексті впливу на систему фінансового вирівнювання

Позитивні	Негативні
Надходження з ПДФО з грошового забезпечення військовослужбовців спрямовано на закупівлю спеціальної техніки та обладнання, на реформування та розвиток оборонно-промислового комплексу, впровадження нових технологій, нарощування наявних виробничих потужностей для виготовлення продукції оборонного призначення	Порушення цілісності бюджетної та податкової систем, адже ПДФО з грошового забезпечення військовослужбовців по своїй природі не відрізняється від ПДФО з заробітної плати фізичних осіб від інших видів діяльності.
У розпорядженні органів місцевого самоврядування залишилась реверсна дотація 2024 року, яка не перераховується до державного бюджету в умовах воєнного часу	Посилення невідповідності між доходами місцевих бюджетів та делегованим місцевим органам влади повноваженнями. Зменшення дохідної частини місцевих бюджетів сприятиме зменшенню можливостей фінансувати з місцевих бюджетів програми, прийняття яких зумовлено наслідками війни (програми надання підтримки внутрішньо переміщеним, програми підтримки добровольчих формувань територіальної оборони, програми захисту населення від надзвичайних ситуацій воєнного характеру облаштування укриттів та інші)
У 2024 році всі громади дофінансовуються з державного бюджету до рівня доходів 2021 року дотаціями	У територіальних громадах зросло навантаження на комунальні установи, соціальну інфраструктуру. Водночас багато людей з числа ВПО не працевлаштовані та не сплачують ПДФО. Посилення навантаження на видаткову частину місцевих бюджетів без збільшення держаних трансфертів місцевим бюджетам
Усунена можливість громад маніпулювати у питаннях реєстрації військових частин	Дофінансування громад з державного бюджету до рівня доходів 2021 року дотаціями не враховує індекс інфляції
	Громади демонстрували швидку реакцію на потреби військових частин (за запитом військових закупували запчастини до техніки, обладнання та інше та передавали до військової частини, або шляхом прямої фінансової підтримки спрямовувала кошти до військової частини, а та проводила закупівлю необхідного обладнання та послуг). Процес централізованої закупівлі через міністерства, відомства може бути затягнутим в часі та негативно відобразиться на можливостях швидкої реакції на потреби військових.

Джерело: авторська розробка

²²³ Гануцак Ю. Фіскальна реформа та ПДФО військових: чому місцева влада та Кабмін мають сісти за стіл переговорів. *Дзеркало тижня*. 10 вересня 2023.

У зв'язку з важливістю проблеми сьогодні на різних рівнях управління розроблено чимало рекомендацій розподілу ПДФО з грошового забезпечення військовослужбовці, починаючи з пропозиції повного вилучення «військового» ПДФО до державного бюджету до пропозицій різних моделей розщеплення цього податку (табл. 5.6)

Таблиця 5.6. Потенційні варіанти розподілу ПДФО з грошового забезпечення військовослужбовців та їх вплив на систему вирівнювання

Варіанти розподілу ПДФО з грошового забезпечення військовослужбовців	Вплив на систему вирівнювання
Без змін, тобто залишити весь «військовий» ПДФО у доходах місцевих бюджетів	Посилення горизонтальних дисбалансів, через нерівномірність розподілу військових частин, їх перереєстрацію з однієї громади у іншу
Вилучення «військового» ПДФО до державного бюджету	Посилення вертикальних дисбалансів, загроза неспроможності громад, де військова частина є основним та найбільшим платником податку до місцевого бюджету, фінансувати власні та делеговані повноваження
ПДФО, сплачений військовослужбовцями, що має йти до бюджетів громад, рівномірно розподіляється між громадою, де зареєстрована військова частина, та громадою, де зареєстрований/а військовослужбовець (пропозиція Віталія Безгіна)	Позитивний вплив на усунення горизонтальних дисбалансів адже сплачений військовими ПДФО буде більш рівномірно розподілений між громадами. Також за цього варіанту зберігаються надходження в громадах з місцями реєстрації військових частин для компенсації ймовірності обстрілів і пов'язаним із цим зменшенням бізнес-активності. Однак такий варіант і надалі породжуватиме маніпуляції з реєстрацією військових частин на території громад
Сплачений військовослужбовцями ПДФО, повністю спрямовується до громади, де зареєстрований/а військовослужбовець (загальноприйняту практику спрямування податків на доходи фізосіб у Європі)	Найбільш оптимальний варіант позбутись горизонтальних дисбалансів. Місце реєстрації військових частин не матиме значення
10% від ПДФО, сплаченого військовослужбовцями, залишається в громадах, де зареєстровані військові частини, 40% спрямовується до держбюджету, а 50% – за місцем реєстрації військовослужбовця (компромісний варіант)	Дає можливість підтримувати органами місцевої влади військові частини, що зареєстровані на їх території. Проте здійснювати водночас сплату ПДФО за місцем реєстрації платника податку (фізичної особи) та місцем реєстрації установи, де він працює є технічно ускладненим завданням

Авторська розробка

На нашу думку, вирішення означених проблем полягає не лише в перерозподілі доходів від ПДФО від доходів військовослужбовців між місцевими і державним бюджетом, а у **перегляді системи справляння та адміністрування ПДФО**, оскільки це визначальний податок в системі фінансового вирівнювання в Україні.

Діюча система передбачає сплату ПДФО за місцем реєстрації підприємства, а податковим агентом зі сплати ПДФО є роботодавець, що сплачує податок до бюджету. Чинне законодавство дозволяє підприємствам обирати варіант сплати ПДФО - за місцем їх фактичної роботи, чи за місцем реєстрації. Таке формулювання є вигідним для великого бізнесу, що має

численні підрозділи, а сплачує податок лише за місцем реєстрації основного підприємства, та не бажає змінювати таку систему, адже це «потягне» за собою зміну системи бухгалтерського обліку та додаткові фінансові витрати. Проблемою є те, що територіальні громади, в яких проживають і працюють працівники філій підприємств не доотримують значну частину ПДФО, хоча їх співробітники використовують місцеву інфраструктуру та отримують послуги з місцевого бюджету.

Негативним наслідком такого механізму зарахування ПДФО є посилення диференціації між центром і периферією, адже у великих містах найчастіше реєструються головні офіси підприємств, філії та підрозділи яких знаходяться на периферії. Зокрема, у столиці зареєстровано близько 14 % усіх підприємств на яких працює 24 % зайнятих по країні, тоді ж як реально значна частина працівників знаходиться за межами столиці. При цьому м.Київ, що акумулює 40% ПДФО, на відміну від інших місцевих бюджетів, до яких надходить 60 (64)% ПДФО, компенсує частку податку за рахунок працівників великих підприємств з філіями та підрозділами, що працюють за межами столиці. Як наслідок, периферійні території з менш розвинутою соціальною інфраструктурою вимушені надавати послуги працівникам відокремлених підрозділів, не отримуючи при цьому ПДФО. Такий підхід є не лише несправедливим, але і збільшує потреби у вирівнюючих трансфертах, а тому ставить під питання доцільність використання існуючої формули розрахунку податкоспроможності територій.

Як показує світовий досвід для більшості країн місце зарахування ПДФО співпадає з місцем проживання платників податку. Існує кілька причин доцільності такого підходу. По-перше, базова ідея ПДФО полягає у тому, що це податок на загальні доходи осіб (дивіденди, відсотки, орендна плата тощо), а не лише на заробітну плату, тому важливо його прив'язувати до особи, а не до різних місць, де вони нараховуються. По-друге, зарахування ПДФО за місцем проживання забезпечує відповідність між юридичною та фіскальною юрисдикціями (органи місцевого самоврядування витрачають кошти людей, які за них голосують і перед якими вони є політично підзвітними). По-третє, справедливим є надання послуг своїм мешканцям.

На державному рівні вже давно обговорюються питання необхідності заміни чинної системи зарахування ПДФО, що потребує розробки інформаційної системи для одержання та зберігання даних про ідентифікаційний номер платника податку, його податкові платежі, місце проживання та інше. Процес переходу сповільнюється через необхідність залучення додаткових фінансових ресурсів, потреби налагодження міжвідомчої координації, невідповідності між фактичним місцем проживання та офіційно зареєстрованим місцем проживання мешканців.

За даними Міністерства цифрової трансформації до війни 20-30% усіх українців проживали у адміністративно-територіальних одиницях відмінних від офіційного місця проживання, а близько мільйона осіб жили взагалі без реєстрації. Це створювало додаткові «перекуси» при розрахунку фінансової спроможності територіальних громад, адже знаменник формули - показник кількості мешканців територіальних громад, часто не відповідає реальним даним. Через війну ситуація лише погіршилась. З одного боку, вкрай складно облікувати значні потоки вимушеної внутрішньої та зовнішньої міграції із прифронтових регіонів та тих, де ведуться бойові дії. З іншого – складність обліку у Західних регіонах зумовлена транзитним перебуванням частини людей, що втікають від війни перед виїздом за кордон, зміною місця проживання частини ВПО (переїзд в іншу громаду чи навіть регіон), відсутністю потреби в реєстрації ВПО, які продовжують працювати дистанційно, небажанням реєструватись чоловікам призовного віку тощо.

В сучасних умовах можливість переходу до системи відрахування ПДФО за місцем проживання платника податку ускладнена активними процесами вимушеної міграції. Впровадження декларативної прописки з використанням порталу Дії, що мало б відв'язати місце отримання соціальних та адміністративних послуг від місця проживання, дозволяє оцифрувати послуги реєстрації місця проживання, однак не вирішує проблеми, що накопилися, а лише переводить в он-лайн формат стару і незручну систему прописки, успадковану з радянських часів.

Іншим важливим напрямком вдосконалення горизонтального вирівнювання місцевих бюджетів є усунення залежності від єдиного показника надходжень – ПДФО. Важливо за прикладом більшості європейських країн розширити перелік податкових надходжень, що враховуються при горизонтальному вирівнюванні податкоспроможності місцевих бюджетів за всіма податками, за виключенням місцевих податків. Це дозволить позбутись несправедливості, коли вищий обсяг реверсної дотації вимушені сплачувати не найбагатші громади, а ті, які у структурі податкових доходів мають високу частку ПДФО).

Отже, в умовах війни значно посилились міжрегіональні та внутрішньорегіональні диспропорції розвитку регіонів. Одним з чинників посилення стало формування нових та розширення діючих військових частин та «боротьба» місцевих органів влади за можливість зареєструвати новостворену військову частину на своїй території, що дозволяє отримати додаткові надходження до місцевого бюджету з ПДФО з грошового забезпечення військовослужбовців, обсяги якого зросли за рахунок стрімкого підвищення рівня кількості військовослужбовців та вищого рівня заробітних плат військовослужбовців.

Така тенденція стала новим викликом системи фінансового вирівнювання, викликала питання доцільності розширення переліку податкових надходжень, що враховуються при горизонтальному вирівнюванні податкоспроможності місцевих бюджетів за всіма податками, за виключенням місцевих податків, зміни підходів до розрахунку додаткової дотації тощо.

Проаналізовані різні варіанти розподілу надходжень від ПДФО з грошового забезпечення військовослужбовців вказують на необхідність та важливість впровадження механізму зарахування ПДФО до місцевих бюджетів за місцем проживання, а не за місцем праці фізичних осіб-платників. Такий механізм є ефективним та діє у більшості зарубіжних країн.

Найбільше дискусій викликає механізм справляння ПДФО у разі зміни порядку його зарахування до місцевих бюджетів (особливо в частині перерахування податку до великої кількості місцевих бюджетів). Загалом, існує низка варіантів впровадження змін порядку зарахування ПДФО за місце проживання фізичної особи - платника. Використання такого досвіду дає можливість розробити власний варіант.

5.4. ІНСТРУМЕНТИ ПЕРЕХОДУ ДО ЗЕЛЕНОЇ ЕКОНОМІКИ: ЄВРОПЕЙСЬКА ПРАКТИКА

Протягом останніх десятиліть у Європейському Союзі (ЄС) простежується все більш чіткий перехід до зеленої економіки²²⁴, яка є основою для реалізації концепції сталого розвитку. Зеленої економіки розглядають як важливий напрям в економічній науці, спрямований на: 1) покращення розуміння людьми реальних екологічних, енергетичних і соціально-економічних умов світу, а також визначення ідеологічного вибору для кращого розуміння дилеми «економічне зростання vs захист довкілля» та 2) пошук оптимальних шляхів та ефективніших інструментів для вирішення проблем, з якими стикається суспільство. В рамках цього напрямку вважається, що економіка є залежним компонентом природного середовища, в якому вона існує, і є його частиною²²⁵. Мета зеленої економіки – забезпечити перехід до сталого виробництва/споживання відповідно до глобальних Цілей сталого розвитку (ЦСР), одночасно інтегруючи екологічні проблеми в процес прийняття рішень. Її формування передбачає створення економічної системи, яка буде

²²⁴ як синонім зеленої економіки використовують англійську аббревіатуру LCR (low-carbon and climate resilient economy) – низьковуглецева та стійка до зміни клімату економіка.

²²⁵ Зелена економіка. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B0_%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D1%96%D0%BA%D0%B0

екологічно стійкою, соціально справедливою та економічно ефективною.

Зелена економіка є синтезом таких концепцій, як економіка сталого розвитку (виникла в 1970-і роки; мета – задоволення потреб сучасного суспільства без загрози для майбутніх поколінь), екологічна економіка (1980-і роки; мета – розроблення економічних інструментів для охорони довкілля), низьковуглецева економіка (2000-і роки; мета – зменшення викидів парникових газів для стабілізації клімату), циркулярна економіка (2010-і роки; мета – зменшення використання природних ресурсів та утворення відходів за рахунок повторного використання та переробки).

Наукове обґрунтування необхідності переходу до зеленої економіки та інструменти реалізації цього переходу надає екологічна економіка, яка вивчає взаємозв'язки між екологічними та економічними системами, зокрема, поєднує неокласичну та ресурсну економіку з аналізом впливу господарської діяльності на довкілля; прагне до сталого розвитку, забезпечуючи економічні, соціальні та екологічні вигоди; враховує природні обмеження та фізичні закони при споживанні ресурсів; акцентує на важливості збереження різноманітності природи та екосистем. Перехід до зеленої економіки є складним та багатогранним завданням, реалізація якого передбачає використання широкого спектру інструментів та механізмів (табл. 5.7).

Таблиця 5.7. Інструменти та механізми реалізації переходу до зеленої економіки в контексті «Екологічної економіки»

Інструмент/Механізм	Зміст	Приклад
Економічні інструменти		
екологічні податки та збори	Стимулювання зниження забруднення довкілля та використання екологічно чистих технологій	Введення податку на викиди парникових газів
субсидії та гранти	Підтримка розвитку відновлюваних джерел енергії, екологічно чистого транспорту та інших «зелених» технологій	Фінансування будівництва сонячних електростанцій
інвестиції	Спрямування коштів у «зелені» проекти та інновації	Інвестування у розвиток електромобілів
Регуляторні інструменти	Встановлення стандартів та норм для екологічної діяльності	Встановлення гранично допустимих викидів забруднюючих речовин
Інформаційні та освітні інструменти	Підвищення екологічної свідомості населення та стимулювання екологічної відповідальності	Проведення інформаційних кампаній про зміну клімату
Міжнародне/міжрегіональне співробітництво	Спільне вирішення екологічних проблем	Участь у міжнародних/міжрегіональних угодах з охорони довкілля

Джерело: ²²⁶.

²²⁶ Мельник Г. «Зелена» економіка (досвід ЄС і практика України у світі III і IV промислових революцій): підручник. Суми, 2018. 463 с. URL: https://econ.biem.sumdu.edu.ua/wp-content/uploads/2023/04/Melnyk_Green_Economy.pdf

Концепція *зеленої* економіки не замінює собою концепцію сталого розвитку, але досягнення сталості майже повністю залежить від економіки, яка має здатність відновлюватися через створення необхідних умов для інновацій, інвестицій та конкуренції. Європейське агентство з охорони навколишнього середовища (European Environmental Agency, EEA) ²²⁷ дає спрощене трактування *зеленій* економіці, визначаючи її як політику та інновації, що дають змогу суспільствам щороку отримувати більше цінності, зберігаючи природні системи, які її підтримують.

В 2011 р. Організацією з економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) опублікована Стратегія *зеленого* зростання, яка декларує пошук екологічно чистих способів підсилення економічного зростання, розвиток інновацій та технологій, створення робочих місць та структурні зміни для переходу до *зеленої* економіки. Згідно зі звітом ОЕСР «Що таке *зелене* зростання та як воно може допомогти досягти сталого розвитку?» («What is Green Growth and How Can it Help Deliver Sustainable Development?») ²²⁸, під *зеленим* зростанням розуміють сприяння економічному зростанню та розвитку, розглядаючи його як каталізатор інвестицій та інновацій, які будуть вкладені в основу сталого розвитку та нададуть нових економічних можливостей. Водночас були визначені конкретні рекомендації та інструменти оцінки для країн, використання яких дає змогу досягти економічного зростання за одночасного забезпечення подальшої генерації природних активів (табл. 5.8).

Таблиця 5.8. Інструменти та механізми реалізації переходу до *зеленої* економіки в контексті «Стратегії *зеленого* зростання»

Інструмент/механізм	Зміст	Приклад
Економічні інструменти		
екологічні податки	Стимулюють зменшення забруднення за рахунок збільшення витрат на нього	Податок на викиди CO ₂ , податок на забруднення вод
субсидії та гранти	Підтримують розвиток зелених технологій та інновацій.	Субсидії на відновлювані джерела енергії, гранти на дослідження та розробку екологічних інновацій
Регуляторні інструменти		
стандарты та норми	Встановлюють мінімальні екологічні вимоги до діяльності підприємств	Стандарти викидів забруднюючих речовин, норми енергоефективності будівель
екомаркування	Допомагають споживачам зробити екологічно свідомий вибір.	Сертифікат FSC для деревини, знак Energy Star для електроприладів тощо
Інформаційні та освітні інструменти		

²²⁷ Green economy. – European Environmental Agency, <https://www.eea.europa.eu/themes/economy/intro>

²²⁸ What is green growth and how can it help deliver sustainable development? – OECD, <https://www.oecd.org/greengrowth/whatisgreengrowthandhowcanithelpdeliversustainabledevelopment.htm>

Інструмент/механізм	Зміст	Приклад
інформаційні кампанії	Підвищують екологічну свідомість населення.	Кампанії з просування зеленого транспорту, економії води та енергії
екологічна освіта	Навчає основам екології та сталої поведінки	Включення екологічних тем до шкільних програм, курси з еко-менеджменту для бізнесу
Міжнародне/міжрегіональне співробітництво		
участь міжнародних/міжрегіональних угодах	Спільне вирішення екологічних проблем	Паризька угода з питань зміни клімату, Кіотський протокол
Розвиток зелених інновацій		
підтримка R&D	Стимулює розробку нових екологічних технологій.	Фінансування досліджень в галузі відновлюваної енергії, еко-будівництва
створення сприятливого середовища для зеленого бізнесу	Знижує бар'єри для розвитку еко-підприємств	Податкові пільги для зелених компаній, спрощення процедур отримання дозволів
Підвищення екологічної свідомості населення		
заохочення екологічно відповідальної поведінки	Стимулює людей до екологічно свідомого вибору	Кампанії з роздільного збирання сміття, економії ресурсів
підтримка громадського контролю	Сприяє дотриманню екологічних норм	Моніторинг викидів забруднюючих речовин, доступ до екологічної інформації

Джерело: ²²⁹.

Сьогодні чимало комунікативних платформ²³⁰ беруть активну участь у просуванні ідеї *зеленої* економіки. В ЄС у 2010 р. була прийнята десятирічна стратегія економічного зростання та створення робочих місць «Європа 2020», яка поставила за мету формування умов для розумного, стійкого та всеосяжного зростання²³¹, а в 2011р. було погоджено Дорожню карту дій з переходу до низьковуглецевої економіки до 2050 р.

Європейська зелена угода (чи Європейський зелений курс, ЄЗК) – це план дій, в основі якого лежить амбітний план переходу до кліматично нейтральної Європи до 2050 року. Документ охоплює всі сектори економіки та визначає політику ЄС щодо зміни клімату, промислової та сільськогосподарської

²²⁹ Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. European Commission, 2014, <https://ec.europa.eu/transparency/regdoc/rep/1/2014/EN/1-2014-446-EN-F1-1.Pdf>

²³⁰ Глобальний інститут зеленого зростання (Global Green Growth Institute, GGGI), Коаліція «зеленої» економіки (Green Economy Coalition), платформа знань про «зелене» зростання (Green Growth Knowledge Platform), Глобальний форум «зеленого» зростання (Global Green Growth Forum), Ініціатива з навколишнього середовища та безпеки (Environment and Security Initiative), Сеульська ініціативна мережа «зеленого» зростання (Seoul Initiative Network on Green Growth), Міста «зеленого» зростання (Green Growth Cities), Група «зеленого» зростання (Green Growth Group), Ініціатива «зеленого» зростання (Green Growth Initiative) тощо.

²³¹ Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. – European Commission, 2014, <https://ec.europa.eu/transparency/regdoc/rep/1/2014/EN/1-2014-446-EN-F1-1.Pdf>

політики, біорізноманіття, енергетики, торгівлі тощо на найближчі роки²³². Унікальність Зеленої угоди полягає в тому, що вона виникла в контексті екологічної кризи і спрямована на її вирішення. До цього часу ЄС надавав пріоритет лише боротьбі з економічною кризою, враховуючи при цьому питання клімату²³³.

Серед завдань ЄЗК можна виокремити: підвищення ролі альтернативних джерел енергії; забезпечення більш стійких та екологічних циклів виробництва; забезпечення «чистого» будівництва; сприяння розвитку екологічно чистого транспорту; забезпечення захисту екосистем Європи; забезпечення стійкості продовольчих систем та «зеленої» аграрної політики Європейського Союзу; зменшення забруднення. На їхню реалізацію передбачено виділення 1 трлн євро протягом наступних 10 років і 100 млрд на фінансування так званого Just Transition Mechanism – механізму справедливого переходу, завданням якого є мобілізація цільової підтримки для регіонів, економіка яких заснована на паливній енергетиці, з метою пом'якшення соціально-економічного впливу екологічного переходу²³⁴. Це дасть можливість трансформувати різні сектори економіки для скорочення викидів в атмосферу. При цьому Європейська Комісія запропонувала низку фінансових інструментів з метою мобілізувати необхідні інвестиції:

1. Гранти. Програма LIFE, яка підтримує проекти, які сприяють переходу до *зеленої* економіки; інструмент NextGenerationEU, який надає фінансову допомогу країнам ЄС для подолання наслідків пандемії COVID-19 та для реалізації ЄЗК;

2. Позика. Європейський інвестиційний банк (ЄІБ), який надає кредити на проекти з відновлюваної енергетики, енергоефективності та «зеленого» транспорту; Європейський фонд стійкого розвитку (EFSD), який підтримує *зелені* інвестиції в країнах ЄС та за їх межами;

3. Гарантії. Європейський фонд гарантій (EGF), який надає гарантії за кредитами, що видаються приватними кредиторами для проектів, які сприяють ЄЗК.

4. Змішані фінансові інструменти. Інвестиційний план для Європи, що мобілізує публічні та приватні інвестиції в стратегічні пріоритети ЄС, включаючи ЄЗК.

5. Інноваційні фінансові інструменти. *Зелений* краудфандинг (дає змогу збирати кошти від crowdfunding platforms для *зелених* проектів; вуглецеві кредити (дають змогу компаніям, які викидають парникові гази, інвестувати в

²³² Європейський зелений курс – не про екологію. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3176901-evropejskij-zelenij-kurs-ne-pro-ekologiju.html>

²³³ «Зелені» інвестиції у сталому розвитку: світовий досвід та український контекст. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_ZELEN_INVEST.pdf

²³⁴ Європейський зелений курс. *Громадська думка про право творення*. № 17 (222). 2021. URL : https://nbuviap.gov.ua/images/info_rmacyini_vidanya/grom_dumka/Gromadska_dumka_2021_17.pdf

проекти, які скорочують викиди); платежі за екосистемні послуги (винагороджують землевласників за те, що вони підтримують екосистемні послуги, такі як очищення води та біорізноманіття).

Зелену угоду доповнюють стратегії в ключових сферах економічного розвитку (додаток Д, табл. 1): аграрна стратегія «Від ферми до виделки», Стратегія біорізноманіття, План дій щодо впровадження циркулярної економіки, Кліматичний пакт, Адаптація, Чиста енергія.

Стратегія «Від ферми до виделки» (Farm to Fork Strategy) – це всебічний план Європейської Комісії, який має на меті трансформувати продовольчу систему ЄС. Її успішна реалізація потребуватиме співпраці з боку всіх учасників ланцюжка постачання продовольства, включаючи фермерів, виробників, переробників, ритейлерів, споживачів та урядів. Вона включає цілі щодо: зменшення використання пестицидів, добрив та антибіотиків; підвищення добробуту тварин; стимулювання органічного землеробства; зменшення викидів парникових газів; підвищення продовольчої безпеки; боротьби з марнуванням продовольства; підтримки дрібних фермерів; зміни раціону харчування європейців.

Стратегія біорізноманіття – це комплексний план, який охоплює всі аспекти біорізноманіття, від генетичного різноманіття до екосистем, і включає заходи, спрямовані на: зменшення втрати біорізноманіття; відновлення деградованих екосистем; збереження та охорону видів, що знаходяться під загрозою зникнення; підвищення обізнаності про важливість біорізноманіття; створення нових робочих місць у сфері збереження біорізноманіття. Вона рекомендує збільшити площу природно-заповідного фонду до 30 % земель та морів у ЄС, а також висадити до 2030 р. 3 млрд дерев.

Стратегія впровадження циркулярної економіки рекомендує переорієнтувати виробництво та пропонувати споживачам продукти без упаковки або можливість купувати продукти у власній тарі. Суть цієї стратегії полягає у переході до економічної системи, яка відновлює та регенерує ресурси; зберігає та використовує продукти та матеріали максимально довго; мінімізує утворення відходів.

Кліматичний пакт – це політична угода, підписана країнами ЄС, яка зобов'язує їх досягти Klimaneutralität до 2050 року. Цей пакт включає низку заходів, спрямованих на: зменшення викидів парникових газів; підвищення енергоефективності; розвиток відновлюваних джерел енергії; інвестування в інноваційні технології; створення нових робочих місць у сфері *зеленої* економіки.

Стратегія адаптації до зміни клімату – це комплексний план дій, спрямований ідентифікацію та оцінку ризиків, розробку та впровадження заходів для адаптації до цих ризиків, моніторинг та оцінку ефективності адаптаційних заходів, підвищення обізнаності та залучення громадськості до

процесу адаптації. Відповідно до Європейського законодавства про клімат, ЄС зобов'язався скоротити викиди парникових газів принаймні на 55% до 2030 року. Пакет законодавства «Придатний до 55» дасть змогу секторам економіки ЄС стати придатними для досягнення цієї мети²³⁵.

Стратегія «Чиста енергія» (Clean Energy Strategy) – це план дій, який має на меті зробити енергетичну систему ЄС більш стійкою, декарбонізованою та безпечною. Вона передбачає поступову, але повну відмову від використання вугілля в енергетиці до 2050 р. Проте окремі країни ЄС встановлюють більш амбітні дати: Франція – до 2022 р., Словаччина – до 2023 р., Італія – до 2025 р., Греція – до 2028 р.

Формування вищезгаданих концепцій (*зелена економіка, зелене зростання, екологічна економіка*), враховує певну систему принципів, які часто-густо по-різному трактуються міжнародними організаціями та національними документами (додаток Д, табл. 2), що дає змогу виокремити відмінності між ними. Якщо *зелена* економіка має найширший спектр і охоплює всі аспекти економіки, які пов'язані з довкіллям, то *зелене зростання* фокусується на економічному зростанні, яке не шкодить довкіллю, а *екологічна* економіка робить акцент на економічних аспектах довкілля та стійкості.

Як бачимо, всі три концепції поділяють й спільні принципи, такі як взаємозв'язок економіки та довкілля, сталий розвиток, ефективність, відповідальність, превентивність та міжнародне/міжрегіональне співробітництво. Ці принципи є ключовими для їхнього розвитку:

Принцип «Взаємозв'язок економіки та довкілля» є основоположним для всіх трьох концепцій. Він визнає, що економіка не може існувати без здорового довкілля й економічна діяльність повинна враховувати екологічні обмеження та наслідки.

2. Принцип «Сталий розвиток» прагне до економічного розвитку, який не шкодить довкіллю та задовольняє потреби сучасного та майбутніх поколінь. Розвиток має бути екологічно, економічно та соціально стійким.

3. Принцип «Ефективність» підкреслює важливість економічного використання ресурсів та мінімізації впливу на довкілля та наголошує, що забруднення та інші екологічні проблеми повинні мати економічну ціну.

4. Принцип «Відповідальність» робить акцент на відповідальності людей та організацій за свої дії, які впливають на довкілля, необхідності розвивати культуру відповідального споживання/виробництва.

²³⁵ Fit for 55: Delivering on the proposals. https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/european-green-deal/delivering-european-green-deal/fit-55-delivering-proposals_en

5. Принцип «Превентивність» підкреслює важливість запобігання екологічним проблемам, а не їх вирішення та потребує впровадження в усі сфери економічної діяльності.

6. Принцип «Міжнародне/міжрегіональне співробітництво» визнає, що екологічні проблеми не мають кордонів, тому їх вирішення потребує співпраці на міжнародному/національному/регіональному рівні. Країни/регіони повинні спільно працювати над зменшенням впливу економічної діяльності на довкілля.

Важливо також зазначити, що ці концепції постійно розвиваються. З'являються нові ідеї та підходи, які можуть призвести до змін у принципах та практиці *зеленої* економіки, *зеленого* зростання та *екологічної* економіки. Проте вони не є взаємовиключними, а можуть доповнювати одна одну і використовуватися для розвитку більш стійкої економіки.

Закон України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року»²³⁶, Стратегія екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату на період до 2030 року²³⁷, Енергетична стратегія України на період до 2050 року²³⁸ – це ключові законодавчо-правові акти, які свідчать про прагнення України до переходу до екологічно орієнтованої економіки та формують траєкторію її розвитку відповідно до керівних принципів екологічної політики ЄС. Поряд з цим створено комплексні системи оцінки прогресу в озелененні економіки України²³⁹. Зусилля України щодо переходу на більш *зелену* економіку підтримали міжнародні партнери, зокрема ОЕСР²⁴⁰.

Незважаючи на війну, впровадження *зеленої* економіки в регіонах України, є не тільки можливим, але й необхідним кроком для сталого розвитку країни. Це забезпечить підвищення економічної ефективності і конкурентоспроможності суб'єктів господарювання та їх продукції на європейському ринку.

Процес повоєнного економічного відновлення/розвитку, по-перше, має бути використаний для фундаментальної трансформації регіонів у зелену економіку з чистим нульовим рівнем шкідливих викидів, коригування економічної структури шляхом побудови більш енергоефективних і менш

²³⁶ Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року: Закон України № 2697 VIII від 28.02.2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#n14>

²³⁷ Про схвалення Стратегії екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату на період до 2030 року: розпорядження КМ України № 1363-р від 20 жовтня 2021 р. № 1363-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1363-2021-%D1%80#Text>

²³⁸ Про схвалення Енергетичної стратегії України на період до 2050 року: розпорядження КМ України № 373-р від 21 квітня 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/373-2023-%D1%80#Text>

²³⁹ ОЕСД (2021), Субсидії на викопне паливо в східних країнах-партнерах ЄС: оцінки та останні зміни в політиці

²⁴⁰ EU4Environment (2021), На шляху до зеленої економіки в Україні: робота триває – 2019-20, <https://www.eu4environment.org/app/uploads/2021/05/Ukraine-country-profile-2020-21-second-edition.pdf>

забруднюючих виробництв/транспортних систем²⁴¹. Сьогодні вже визначено пріоритетні напрямки *зеленої* реконструкції на найближчі роки: 1) реформування державного природоохоронного управління; 2) політика пом'якшення негативного впливу на клімат та адаптації; 3) екологічна безпека та ефективне управління відходами; 4) соціально-відповідальне використання природних ресурсів; 5) збереження природних екосистем, збереження біологічного різноманіття та відновлення та розвиток природоохоронних територій²⁴².

По-друге, Україна має стати для ЄС ключовим постачальником «зеленого водню». Обсяг майбутніх інвестицій у національну програму «Енергетична незалежність та зелений курс» наразі оцінюється у 130 млрд доларів²⁴³.

На сьогодні в Україні використовують низку інструментів екологічного розвитку регіонів, таких як еко-сертифікація, еко-маркування, еко-аудит, «зелені» податки, екологічні стандарти тощо. Втім ефективність цих інструментів не завжди відповідає очікуванням, деякі з них мають суттєві недоліки, що обмежує їх практичне застосування. Наприклад, еко-сертифікація та еко-маркування не завжди доступні для малих та середніх підприємств через високу вартість процедури, а «зелені» податки не завжди дають бажаний результат через недосконалу систему адміністрування.

Для підвищення ефективності екологічного розвитку регіонів України необхідно:

1. розробити нові та вдосконалити існуючі інструменти, а саме:

Економічні інструменти: впровадити екологічний податок на викиди парникових газів; розширити систему «зелених» тарифів для стимулювання розвитку відновлюваних джерел енергії; створити фонд підтримки «зелених» інновацій та технологій;

Регуляторні інструменти: прийняти та впровадити нові екологічні стандарти та норми; розширити перелік діяльності, що підлягає обов'язковій екологічній оцінці; вдосконалити систему контролю за дотриманням екологічного законодавства;

Інформаційні та освітні інструменти: запровадити національну інформаційну кампанію з питань зміни клімату та *зеленої* економіки; розробити та впровадити екологічні освітні програми для різних вікових груп; підтримати розвиток громадського контролю за дотриманням екологічних норм.

²⁴¹ Екологічні наслідки війни в Україні та перспективи зеленої реконструкції. URL: <https://www.oecd-ilibrary.org/environment/a7bd20e4-uk>

²⁴² Екологічні наслідки війни в Україні та перспективи зеленої реконструкції. URL: <https://www.oecd-ilibrary.org/environment/a7bd20e4-uk>

²⁴³ План відновлення України. URL: <https://recovery.gov.ua/>

Міжнародне/міжрегіональне співробітництво: брати активну участь в міжнародних угодах з питань охорони довкілля; залучити міжнародні інвестиції та технології для розвитку *зеленої* економіки; співпрацювати з іншими країнами/регіонами з питань обміну досвідом та кращими практиками;

2. запровадити стимули для використання інструментів екологічного розвитку:

Економічні інструменти: включити екологічні принципи у процес відбудови/модернізації країни після війни; створити нові робочі місця у сфері екології та відновлення довкілля; надавати гранти/кредити для малих та середніх підприємств, які впроваджують екологічні практики; фінансувати дослідження та розробки у сфері екологічних технологій, які можуть бути корисними для відбудови/модернізації країни;

Регуляторні інструменти: вдосконалити законодавство, що стимулює екологічний розвиток, з урахуванням воєнних реалій; спростити процедури отримання дозволів на екологічні проекти, необхідні для відбудови/модернізації; впровадити екологічні стандарти для будівництва та інших видів діяльності, пов'язаних з відбудовою;

Інформаційні інструменти: запровадити інформаційні кампанії та освітні програми з питань екологічного розвитку, з акцентом на відбудову/модернізацію; створити платформи для обміну інформацією та кращими практиками з екологічного розвитку, з акцентом на відбудову/модернізацію.

Інші інструменти: співпрацювати з міжнародними організаціями та країнами-партнерами для отримання допомоги та підтримки у сфері екологічного розвитку; залучити громадян до процесу прийняття рішень щодо екологічного розвитку та відбудови; підвищити екологічну свідомість населення, з акцентом на молоде покоління.

3. підвищити обізнаність та залучення громадськості до процесів екологічного розвитку:

Інформаційні інструменти: використовувати ЗМІ для поширення інформації про екологічні проблеми та шляхи їхнього вирішення; створити онлайн-курси та ресурси з екологічної тематики для різних вікових груп тощо;

Інтерактивні інструменти: створити еко-спільноти; залучити громадян до прийняття рішень, що стосуються зелених політик; створити платформи для діалогу між громадськістю, урядом та бізнесом;

Освітні програми: розробити та впровадити освітні програми з зеленої економіки та сталого розвитку для різних груп населення, включаючи школярів, студентів, дорослих та фахівців: інтегрувати принципи зеленої економіки до навчальних програм шкіл та університетів; проводити тренінги та семінари з питань зелених технологій та практик;

4. зміцнити інституційну спроможність для впровадження та моніторингу екологічної політики:

Реформування органів державної влади: створити новий орган державної влади з метою координації та узгодженості зеленої політики на всіх рівнях влади; підвищити кваліфікацію та професійний розвиток державних службовців у сфері зеленої економіки;

Залучення експертів та науковців: створити консультативні ради та групи з питань зеленої економіки та сталого розвитку, до складу яких входять експерти з різних галузей; залучити наукові установи та дослідницькі центри до розробки та впровадження зеленої політики; використовувати наукові знання та дані для прийняття обґрунтованих рішень у сфері зеленої економіки;

Розвиток інфраструктури: створити системи моніторингу довкілля для відстеження прогресу у впровадженні зеленої політики; розробити та впровадити інформаційні системи для управління даними, пов'язаними з зеленими технологіями та практиками; створити платформи для обміну інформацією та досвідом у сфері зеленої економіки;

5. мінімізувати загрози для сільського господарства:

Фінансова підтримка: надання субсидій/грантів/кредитів сільгоспвиробникам для переходу до більш екологічних методів ведення сільського господарства; фінансувати наукові дослідження та розробки у сфері зеленого сільського господарства; інвестувати в інфраструктуру для переробки та зберігання сільськогосподарської продукції;

Технічна підтримка: надавати консультаційні послуги сільгоспвиробникам з питань зеленого сільського господарства; проведення навчальних програм з питань зелених технологій та практик; надавати допомогу у розробці та впровадженні зелених бізнес-планів;

Розвиток ринків: сприяти розвитку ринків для органічної та екологічно чистої сільськогосподарської продукції; проводити маркетингові кампанії для просування зеленої сільгосппродукції; забезпечити доступ зеленої сільгосппродукції до торгових мереж;

Законодавча підтримка: розробити та впровадити законодавство, яке стимулює розвиток зеленого сільського господарства; встановити чіткі стандарти для органічної та екологічно чистої сільськогосподарської продукції; забезпечити дотримання екологічних норм у сільському господарстві.

Одним із перспективних напрямків вдосконалення інструментів екологічного розвитку є їх діджиталізація. Створення онлайн-платформ та мобільних додатків може значно спростити доступ до інформації про екологічні стандарти, кращі практики та можливості фінансування екологічних проєктів.

Варто зазначити, що *зелена* економіка все ще є порівняно новим явищем і чимало дослідників та політичних кіл опонують до впровадження її ініціатив.

Існують різні точки зору щодо економічних витрат, ефективності, справедливості, ролі уряду та міжнародного співробітництва. Так, у США економічні ліберали²⁴⁴ стверджують, що перехід до *зеленої* економіки може призвести до значних економічних витрат, таких як втрата робочих місць, зростання цін та уповільнення економічного зростання. Вони вважають, що ринкові механізми, а не урядове регулювання, є найкращим способом вирішення екологічних проблем. Консерватори²⁴⁵ наголошують, що екологічні проблеми не є настільки серйозними, як стверджують прихильники *зеленої* економіки, і що їх можна вирішити без шкоди для економіки. Промислові групи, зокрема, Американська нафтова і газова асоціація (American Petroleum Institute) та Національна асоціація виробників (National Association of Manufacturers), лобіюють проти *зелених* політик та намагаються послабити екологічні стандарти, апелюючи до того, що вони занадто жорсткі, необґрунтовані і шкодять їхній конкурентоспроможності. Деякі науковці²⁴⁶ публікують дослідження, які ставлять під сумнів екологічні проблеми або пропонують альтернативні рішення, вважають наукові дані про зміну клімату не остаточними/недостатньо обґрунтованими.

Головні нарікання/недоліки зводять до наступного: *зелена* економіка жодним чином остаточно не вирішує проблему дефіцитних природних ресурсів; подальшого несправедливого розподілу природних ресурсів не уникнути; матиме місце ескалація протекціонізму; ринкові інструменти можуть бути не найбільш підходящими для вимірювання спричиненого екологічного впливу; впровадження «зелених» ініціатив передбачає значні витрати для компаній, оскільки вони повинні докласти великих фінансових зусиль, щоб забезпечити повагу своєї продукції до навколишнього середовища.

Фермери європейських країн виступають проти *зеленої* економіки з кількох основних причин:

- ✓ Має місце незадоволення зростанням виробничих витрат, зокрема на енергоносії та добрива, намірами урядів поступово скасовувати податкові пільги на дизельне паливо – у Німеччині, Греції, Франції;
- ✓ Дешева імпортна продукція, що призводить до високої конкуренції. Дешевий імпорт сільськогосподарської продукції з України – причина протестів аграріїв майже всіх країн Східної Європи; з Північної Африки – аграріїв Італії.

²⁴⁴ Економічні ліберали віряють у вільний ринок та мінімальне державне втручання в економіку. Див. аналітичні центри: Інститут Катона (The Cato Institute); Фонд спадщини (The Heritage Foundation); Інститут конкурентного підприємництва (The Competitive Enterprise Institute).

²⁴⁵ Консерватори віддають перевагу збереженню традицій, стабільності, ustalених цінностей. Див. аналітичні центри з публічної політики: Heartland Institute; The National Center for Policy Analysis.

²⁴⁶ Спілка стурбованих вчених (Union of Concerned Scientists) <https://www.ucsusa.org/> ; Екологічний захисний фонд (Environmental Defense Fund) <https://www.edf.org/>

- ✓ Несприйняття екологічних вимог, які викладені у стратегії «Від ферми до виделки», вважаючи досягнення її цілей нереалістичними. Так, у Нідерландах вимоги фермерів стосуються скорочення викидів азоту, у Португалії скаржаться на скорочення допомоги органічному та змішаному сільському господарству.
- ✓ Недостатній доступ до технологій, необхідних для переходу на «зелене» сільське господарство; обмежений доступ до ринків для продажу своєї «зеленої» продукції; відсутність достатніх знань/навичок для переходу на «зелене» сільське господарство; потреба значних капіталовкладень тощо. Таким чином, існує невизначеність щодо того, як буде розвиватися ринок зеленої продукції, що може зробити фермерів обережними щодо інвестування в цю сферу.
- ✓ Бюрократичні аспекти, які мають місце при оформленні субсидій, та кількість адміністративних перевірок фермерських господарств згідно з «зеленими» правилами Спільної аграрної політики (САП).
- ✓ Аграрії ЄС опонують Європейській зеленій угоді, яка, зокрема, передбачає податок на вуглець, заборону пестицидів, обмеження викидів азоту та використання води й землі, що, на думку протестувальників, ускладнює ведення господарства²⁴⁷.

Важливо зазначити, що не всі фермери виступають проти *зеленої* економіки. Багато фермерів визнають важливість захисту довкілля й активно шукають способи зробити своє виробництво більш екологічним. Існують численні програми та ініціативи, які допомагають фермерам перейти на більш екологічні практики. З часом, ймовірно, що все більше фермерів сприймуть *зелену* економіку, адже вона сприятиме доступу до нових ринків, підвищенню стійкості до змін клімату та покращенню іміджу.

На наш погляд, сприйняття аграріями *зеленої* економіки в Україні залежатиме від багатьох чинників, зокрема, надання допомоги у відновленні їхньої діяльності після війни; підвищення їхньої обізнаності про переваги *зеленої* економіки; розроблення/впровадження програми підтримки *зеленої* економіки в аграрному секторі; створення сприятливих умов для розвитку *зеленої* економіки в Україні.

²⁴⁷ Не тільки на кордоні з Україною: чому фермери мітингують по всьому ЄС. URL: <https://susplline.media/693960-ne-tilki-na-kordoni-z-ukrainou-comu-fermeri-mitinguut-po-vsomu-es/>

Розділ 6. Удосконалення системи регулювання просторового розвитку в Україні

6.1. Європейська інституційна практика регулювання просторового розвитку

На тлі визнання України кандидатом ЄС постає необхідність збалансованого інституційно-правового регулювання просторового розвитку в Україні, як важливої складової гармонізації законодавства України із європейським з позиції формування єдиного нормативного простору.

Сучасний світ демонструє зростання ролі простору у суспільному розвитку. Це обумовлюється тим, що простір розглядається не просто як пасивне вмістище різних видів діяльності, а як складна біо-соціо-економічна система, яка завдяки своїм диференційованим особливостям активно впливає на вибір рішень щодо напрямів та інтенсивності використання простору²⁴⁸.

Одним з ключових документів щодо просторового розвитку є Європейська перспектива просторового розвитку (European Spatial Development Perspective – ESDP), що прийнята в ЄС у 1999 році та набула подальшого розвитку за такими трьома напрямками:

продовження співпраці країн-членів у рамках заснованої у 1970 р. Європейської конференції міністрів при Раді Європи, відповідальних за просторове і регіональне планування (Council of Europe Conference of Ministers Responsible for Spatial/Regional Planning — CEMAT);

Програма транскордонного співробітництва INTERREG (Trans-European Cooperation For Balanced Development — Транс'європейська співпраця для збалансованого розвитку). Назва утворена поєднанням скорочень inter (між) і reg (region);

Європейська мережа просторового моніторингу і політик (European Spatial Planning Observation Network — ESPON).

Власне CEMAT є функціонуючою платформою для співробітництва щодо просторового планування та обміну найкращими практиками у сфері політики просторового розвитку країн ЄС, завданням якої є просування територіального виміру прав людини та демократії для сталого просторового розвитку Європи.

²⁴⁸ Регіональний розвиток та просторове планування територій: досвід України та інших держав -- членів Ради Європи / В.С. Куйбіда, В.А. Негода, В.В. Толкованов. Київ : Крамар, 2009.- 170 с. (С. 9).

Враховуючи загальне значення сталого розвитку, на 13-й сесії Європейської конференції міністрів держав-членів Ради Європи, відповідальних за регіональне/ просторове планування (CEMAT) ²⁴⁹ наголошено, що *просторовий розвиток* – це необхідний інструмент у досягненні мети сталого розвитку. Люблянською декларацією про територіальний вимір сталого розвитку підкреслено, що сталий розвиток – це не лише екологічна проблематика, позаяк було узгоджено три аспекти сталого розвитку: економічну сталість, екологічну сталість і соціальну сталість. Перший має на увазі економічний ріст і розвиток, другий включає цілісність екосистеми і увагу до природокористування та біорізноманіття, тоді як останній включає такі цінності, як справедливість, розширення можливостей, доступність інфраструктури та соціальну участь. Крім цих трьох компонентів Керівні принципи сталого просторового розвитку Європейського континенту імплементували четвертий вимір – культурну сталість.

Керівні принципи сталого просторового розвитку Європейського континенту, відповідно до концепції сталого розвитку, враховують потреби населення усіх регіонів Європи, без обмеження фундаментальних прав і можливостей для розвитку майбутніх поколінь. Вони спрямовані, зокрема, на узгодження соціальних і економічних вимог до території з її екологічними і культурними функціями, що в свою чергу сприяє довготривалому, широкомасштабному і збалансованому просторовому розвитку.

У термінологічному словнику CEMAT просторовий розвиток визначається як такий, що «має відношення до багатовимірної (економічної, соціальної, екологічної) еволюції територій» ²⁵⁰, а політика просторового розвитку передбачає «розвиток простору у відповідності з певними загальними принципами».

Істотний вплив на формування і реалізацію політики просторового розвитку Європейського Союзу мав документ «Територіальний порядок денний ЄС до 2020» (Territorial Agenda of the European Union), положення якого наразі відображені в концепціях просторового розвитку на національному рівні. Його пріоритетами стали: поліцентричний і збалансований територіальний розвиток; інтегрований розвиток міст, сільських та особливих територій; територіальна інтеграція у транскордонних і транснаціональних функціональних регіонах; забезпечення глобальної конкурентоспроможності

²⁴⁹ 13th European Conference of Ministers responsible for Regional Planning (CEMAT) (Ljubljana, Slovenia, 16–17 September 2003) on “Implementation of strategies and visions for sustainable spatial development of the European continent”. Ljubljana Declaration on the territorial dimension of sustainable development. URL: <https://rm.coe.int/13th-european-conference-of-ministers-responsible-for-regional-planning/168076ce7b>.

²⁵⁰ Spatial development glossary (bilingual edition): European Conference of Ministers responsible for Regional/Spatial Planning (CEMAT) (Territory and Landscape Series No. 2) (2007). [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://book.coe.int/en/territory-and-landscape-series/3779-spatial-development-glossary-bilingual-edition-european-conference-of-ministers-responsible-for-regional-spatial-planning-cemat-territory-and-landscape-series-no-2.html>.

регіонів, що ґрунтується на сильних локальних економіках; поліпшення територіальної зв'язності для індивідів, громад, підприємств; управління та об'єднання екологічних, ландшафтних і культурних цінностей регіонів. Оновлений «Територіальний порядок денний ЄС 2030» привніс низку нових акцентів, таких як забезпечення просторової справедливості та «зв'язності» місць, як цифрової, так і фізичної, підтримка функціональних регіонів, прагнення до кліматичної нейтральності соціально-економічної діяльності, перехід до циркулярної економіки ²⁵¹.

Розглядаючи просторовий розвиток з позиції просторового взаємозв'язку природних та соціально-економічних процесів, варто погодитись з думкою Маруняк Є. О., що просторовий розвиток можемо розуміти як «заплановану та обґрунтовану на основі збалансованого врахування суспільних інтересів та ємності/стійкості природних і природно-антропогенних ландшафтів трансформацію соціально-економічного простору» ²⁵².

На погляд німецьких дослідників Д. Фюрста та Г. Медінга ²⁵³ просторове планування виконує декілька взаємодоповнюваних функцій (табл. 6.1)

Таблиця 6.1. Функції просторового планування

№ п/п	Характер Функції	Зміст функції та сфери впливу
1	Регулювання	Регулювання просторово значущих дій людини в просторі: проживання, праця і зайнятість, постачання, освіта, рекреація, транспорт і комунікація.
2	Розвиток	Економічне зростання та поліпшення якості життя; відновлення (санація); реакція на нові виклики: зміна демографічних умов, глобалізація та зміни клімату.
3	Охорона	охорона невідновлюваних і відновлюваних ресурсів в рамках охорони природи, ресурсів і видів: охорона історичних пам'яток і (культурного) ландшафту поширюється на неживу і живу природу, на культурно-історичні будівлі та архітектурні ансамблі.
4	Балансування	вплив планування на можливості і ризики розвитку щодо їх справедливого розподілу по простору для створення рівноцінних умов життя.

Джерело: складено авторами на основі: ²⁵⁴

Зокрема, в Німеччині керівним принципом просторової організації території згідно з абзацами 2-3 статті 1 Закону «Про просторову організацію

²⁵¹ Маруняк Є.О. Територіальний розвиток України в контексті виконання Угоди про асоціацію України з ЄС: За матеріалами доповіді на засіданні Президії НАН України 7 липня 2021 року. Вісн. НАН України, 2021, № 9. doi: <https://doi.org/10.15407/vsn2021.09.021>

²⁵² Там само.

²⁵³ Fürst, D.; Mading, H. (2011): Raumplanung unter veränderten Verhältnissen. In: ARL – Akademie für Raumforschung und Landesplanung (Hrsg.) (2011): Grundriss der Raumordnung und Raumentwicklung. Hannover, 11-73.

²⁵⁴ Там само.

території»²⁵⁵ є сталий розвиток простору, який узгоджує соціальні та економічні вимоги до простору з його екологічними функціями і призводить до довготривалої, збалансованої організації простору з рівноцінними умовами життя в підпросторах. Розвиток, порядок і безпека в підпросторах мають відповідати обставинам і вимогам загальної території; розвиток, порядок і безпека всього простору повинні враховувати умови і вимоги його підпросторів (принцип протитечії). В країнах ЄС врахування національної специфіки здійснюється через розробку національних концепцій просторового розвитку, що часто виходять за загальноєвропейські часові рамки, наприклад, Нідерланди – до 2040 р.

Варто враховувати, що в польській Концепції національного просторового розвитку до 2030 р. (KPZK 2030)²⁵⁶ сучасний підхід до питань просторового розвитку ґрунтується на розірванні існуючої дихотомії просторового планування та соціально-економічного планування на національному, регіональному і локальному рівнях, а по відношенню до функціональних просторів вводить взаємозалежність цілей просторової політики з цілями регіональної політики. Зазначений документ визначає дії держави у сфері законодавчого та інституційного посилення ефективності системи планування діяльності з просторово-територіального розвитку (включаючи інвестиції). Ідея запланованих системних змін полягає в створенні інтегрованої, багаторівневої координованої системи планування розвитку, що усуває подвійність просторового та соціально-економічного планування.

Сучасними дослідженнями визначено, що організація платформ управління розвитком територіальних утворень є базовим трендом формування полісуб'єктної інтегральної управлінської системи просторового розвитку. При цьому кожному з управлінських рівнів просторового фракталу (мега-рівень – міжнародна економіка та глобальна регіональна інтеграція, макро-рівень – національне господарство, мезо-рівень – регіони, мікро-рівень – територіальні громади і нано-рівень – поселенської мережі та виробничих об'єктів) є притаманними, відповідно, свої особливості формування просторових управлінських структур²⁵⁷.

Таким чином, належність України до європейського цивілізаційного простору вимагає інтеграції геополітичних та економічних інтересів України шляхом практичного формування орієнтованого на Європу геоекономічного

²⁵⁵ Raumordnungsgesetz vom 22. Dezember 2008 (BGBl. I S. 2986), das zuletzt durch Artikel 3 des Gesetzes vom 20. Juli 2022 (BGBl. I S. 1353) geändert worden ist. https://www.gesetze-im-internet.de/rog_2008/BJNR298610008.html.

²⁵⁶ Konceptja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030. Wydawnictwo "Monitor Polski" Dziennik Urzędowy Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa, 2012. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WMP20120000252/O/M20120252-1.pdf>.

²⁵⁷ Бистряков І. К., Клиновий Д. В. Платформне забезпечення сталого просторового розвитку муніципальних утворень. Просторовий розвиток територій: традиції та інновації: Матеріали II Міжнар. Наук.-практ. конф. (м. Київ, 23-27 листопада 2020 р.). К.: ДКС Центр, 2020, 212 с. (С. 16-18)

простору, впорядкування просторового розвитку за правилами, що визначаються принципами сталого розвитку, зумовлюючи формування відповідного інституційного забезпечення. Прикметно, що Державною стратегією регіонального розвитку на 2021-2027 рр.²⁵⁸ крізь призму впровадження Цілей сталого розвитку України до 2030 р.²⁵⁹ акцентовано на створенні взаємопов'язаної системи планування просторового розвитку держави, удосконаленні законодавчої та іншої нормативно-правової бази у сфері планування просторового розвитку.

6.2. ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТА ПРАКТИКА РЕАЛІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ СТАЛОГО ПРОСТОРОВОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ

Вирішення проблем розвитку територій є однією з головних функцій держави та органів місцевої влади, які наділені повноваженнями з планування та розробки документів просторового розвитку держави та її адміністративно-територіальних одиниць. За роки незалежності в Україні було здійснено кілька спроб створити та затвердити на законодавчому рівні Концепцію сталого розвитку держави, жодна з яких не увінчалась успіхом.

Тому концептуальним аналогом формування національної політики сталого просторового розвитку стала схвалена Верховною Радою України у 1999 році Концепція сталого розвитку населених пунктів²⁶⁰, в основу якої покладено принципи, проголошені в Порядку денному на XXI століття, у заключних документах Конференції Організації Об'єднаних Націй з населених пунктів (ХАБІТАТ-II), яка відбулася в 1996 році в Стамбулі та рекомендаціям Європейської економічної комісії ООН. В цій Концепції наголошено на основних причинах, що перешкоджають забезпеченню збалансованому сталого розвитку населених пунктів, якими зокрема є: нестабільність соціально-економічних умов у державі; відсутність науково обґрунтованої, чітко визначеної стратегії її сталого розвитку; ефективного реформування економіки та її державного регулювання; недосконалість законодавчого і нормативного забезпечення формування адекватного умовам ринку

²⁵⁸ Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки: постанова Кабінету Міністрів України від 5 серпня 2020 р. № 695. Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text>.

²⁵⁹ Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року: указ Президента України від 30 вересня 2019 року № 722/2019. Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text>

²⁶⁰ Концепція сталого розвитку населених пунктів: схвалена Постановою Верховної Ради України від 24 грудня 1999 року № 1359-XIV. *Законодавство України: сайт*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1359-14#Text>

фінансового, правового, інформаційно-комунікаційного простору; недосконалість правових, організаційних, економічних засад діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, фізичних і юридичних осіб щодо формування повноцінного життєвого середовища. Зазначену Концепцію було визначено основою на двадцятирічний період для розроблення відповідних нормативно-правових актів і програм соціально-економічного розвитку населених пунктів, забезпечення скоординованої діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування з розв'язання практичних завдань на державному, регіональному і місцевому рівні. А першочерговий напрям державної політики щодо забезпечення сталого розвитку населених пунктів сфокусовано на узгодженості соціального, економічного, містобудівного і екологічного аспектів розвитку населених пунктів та оточуючих територій.

Однак, реального поступу щодо імплементації цього підходу на місцевому рівні надало прийняття Закону України № 711-IX від 17 червня 2020 року ²⁶¹, який набув чинності з 24 липня 2021 року. Зокрема, цей документом істотно модернізовано систему просторового планування шляхом усунення паралельного розроблення на рівні територіальних громад споріднених за змістом окремих видів містобудівної документації та документації із землеустрою. Вкрай визначним є обов'язкове практичне впровадження відповідно до положень даного Закону **комплексного плану просторового розвитку території територіальної громади**, яка є одночасно містобудівною документація на місцевому рівні та документація із землеустрою, що визначає планувальну організацію, функціональне призначення території, основні принципи і напрями її формування, включаючи етапність її освоєння тощо.

Прикметно, що в зазначеному Законі правову дефініцію «сталий розвиток території територіальної громади» регламентовано ідентично терміну «сталий розвиток населених пунктів», який імплементовано ще у 1999 році Концепцією сталого розвитку населених пунктів (додаток Е, табл. Е.1).

Втім, національним законодавством України досі не визначено дефініції «просторовий розвиток», «сталий просторовий розвиток» «політика сталого просторового розвитку» як економіко-правові норми. Своєрідною національною платформою просторового розвитку досі слугує Генеральна схема планування території України (далі – Генеральна схема) ²⁶², термін

²⁶¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо планування використання земель: закон України від 17 червня 2020 року № 711-IX (із змінами). *Законодавство України: сайт*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/711-20#Text>

²⁶² Про Генеральну схему планування території України: закон України від 7 лютого 2002 року № 3059-III (із змінами). *Законодавство України: сайт*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3059-14#Text>

реалізації якої сплинув 22 березня 2022 року. Чинність цього документа як складової національного законодавства з питань державної регіональної політики засвідчено положеннями статті 5 оновленого в липні 2022 року Закону України «Про засади державної регіональної політики»²⁶³.

Відповідно принципів заключних документів Конференції Організації Об'єднаних Націй з розвитку населених пунктів (ХАБІТАТ-II) та відповідних рекомендацій Європейської економічної комісії ООН і Ради Європи, Генеральна схема впродовж 20 років де-юре акцентувала пріоритети та концептуальні вирішення планування і використання території країни, вдосконалення систем розселення та забезпечення сталого розвитку населених пунктів, розвитку виробничої, соціальної та інженерно-транспортної інфраструктури, формування національної екологічної мережі. Згідно положень Генеральної схеми планування до основних напрямів використання території України входить:

- ✓ передумови використання території (достатньо сприятливі природно-кліматичні умови, наявність територій з природним станом ландшафтів, якісний стан та висока продуктивність земельних угідь тощо);
- ✓ наміри та потреби використання окремих територій;
- ✓ визначення територій за видами переважного використання;
- ✓ вдосконалення систем розселення та забезпечення сталого розвитку населених пунктів;
- ✓ визначення територій, розвиток яких потребує державної підтримки;
- ✓ розвиток соціальної інфраструктури;
- ✓ розвиток інженерно-транспортної інфраструктури;
- ✓ формування національної екологічної мережі.

Необхідно зауважити, що на Кабінет Міністрів України покладено врахування Генеральної схеми у процесі підготовки прогнозів і державних програм економічного і соціального розвитку України, схем розвитку окремих галузей економіки, інших державних програм з питань охорони земель, охорони здоров'я населення, охорони природи, розвитку інженерно-транспортної інфраструктури, збереження історико-культурної спадщини, розвитку туризму, прийняття рішень щодо регулювання використання територій загальнодержавного значення, організовує проведення моніторингу реалізації Генеральної схеми та здійснення аналізу змін у пріоритетних напрямках використання території України.

Таким чином, очевидним є чітко виражене територіально-просторове та секторально-просторове спрямування цього документа, що виходить за рамки національної містобудівельної політики.

²⁶³ Про засади державної регіональної політики: Закон України від 5 лютого 2015 року № 156-VIII. Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19#Text>.

Зазначимо, що в Україні систему прогнозних і програмних документів економічного і соціального розвитку визначено Законом України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України»²⁶⁴.

Зокрема, абзацом другим статті 1 цього Закону визначено, що прогноз економічного і соціального розвитку є засобом обґрунтування вибору тієї чи іншої стратегії та прийняття конкретних рішень державними органами, органами місцевого самоврядування щодо регулювання соціально-економічних процесів. Згідно статті 10 згаданого Закону прогноз економічного і соціального розвитку Автономної Республіки Крим, області, району, міста на середньостроковий період розробляється на п'ять років. У прогнозі економічного і соціального розвитку Автономної Республіки Крим, області, району, міста на середньостроковий період повинні бути відображені:

- ✓ аналіз соціально-економічного розвитку відповідної адміністративно-територіальної одиниці за попередній період та характеристика головних проблем розвитку її економіки та соціальної сфери;
- ✓ стан використання природного, виробничого, науково-технічного та трудового потенціалу, екологічна ситуація у відповідній адміністративно-територіальній одиниці;
- ✓ прогноз кон'юнктури на ринках основних видів товарів та послуг;
- ✓ можливі шляхи розв'язання головних проблем розвитку економіки та соціальної сфери відповідної адміністративно-територіальної одиниці;
- ✓ цілі та пріоритети соціально-економічного розвитку в середньостроковий період та пропозиції щодо заходів місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування для їх досягнення;
- ✓ основні показники соціально-економічного розвитку відповідної адміністративно-територіальної одиниці;
- ✓ висновки щодо тенденцій розвитку економіки відповідної адміністративно-територіальної одиниці протягом середньострокового періоду.

З квітня 2019 року Постановою Кабінету Міністрів України № 335²⁶⁵ істотно звужено типову структуру прогнозу економічного і соціального розвитку Автономної Республіки Крим, області, району, міста на п'ять років.

В цьому урядовому документі конкретно обумовлено, що:

²⁶⁴ Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України: Закон України від 23 березня 2000 року № 1602-III. Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1602-14#Text>

²⁶⁵ Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2003 р. № 621: Постанова Кабінету Міністрів України від 17 квітня 2019 р. № 335. Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/335-2019-%D0%BF#Text>

- ✓ базовим та альтернативним сценаріями розвитку обов'язково розкриваються тенденції та фактори, що їх визначають, в розрізі основних демографічних показників та показників ринку праці, показників рівня життя населення, показників, що характеризують розвиток виробничої діяльності, інвестиційних та інноваційних процесів, розвиток торговельно-економічних зв'язків з іншими регіонами та зовнішньоекономічної діяльності;
- ✓ розроблення прогнозів економічного і соціального розвитку Автономної Республіки Крим, областей, районів і міст на п'ять років здійснюється у двомісячний строк після схвалення Прогнозу економічного і соціального розвитку України на п'ять років.

Вірогідно, що відсутність Прогнозу економічного і соціального розвитку України на п'ять років дотепер унеможливило взаємоузгоджену розробку та реалізацію відповідних прогнозів на рівні регіонів та міст України, що зумовлює ризик стагнації в сфері регіонального розвитку. Варто враховувати, що Законом України «Про засади державної регіональної політики»²⁶⁶ встановлено, що:

- ✓ прогнозування соціально-економічного розвитку регіонів та територіальних громад є завданням моніторингу державної регіональної політики (пункт 3 частини першої статті 24);
- ✓ до узгодження галузевих прогнозів розвитку регіонів із стратегічними завданнями державної регіональної політики є обов'язковим залучення органів місцевого самоврядування із (частина перша статті 18);
- ✓ розроблення документів стратегічного планування і реалізації державної регіональної політики здійснюється з урахуванням напрямів державної регіональної політики, та документів державного прогнозування і державного планування (частина п'ята статті 7);
- ✓ до системи взаємопов'язаних документів стратегічного планування державної регіональної політики належать: Державна стратегія регіонального розвитку України; регіональні стратегії розвитку; стратегії розвитку територіальних громад (частина друга статті 7);
- ✓ документи стратегічного планування і реалізації державної регіональної політики повинні узгоджуватися з відповідною містобудівною документацією (частина четверта статті 7).

Державною стратегією регіонального розвитку на 2021-2027 р.²⁶⁷ задекларовано намір забезпечити: реальний зв'язок стратегій та програм

²⁶⁶ Про засади державної регіональної політики: Закон України від 5 лютого 2015 року № 156-VIII. Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19#Text>

²⁶⁷ Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки: постанова Кабінету Міністрів України від 5 серпня 2020 р. № 695. Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text>

соціально-економічного розвитку із документацією із просторового планування, обов'язкове врахування вимог містобудівної документації (Генеральної схеми планування території України, схем планування території на регіональному рівні, генеральних планів населених пунктів) під час здійснення державних інвестиційних програм/заходів; перехід до територіально спрямованої політики розвитку на основі стимулювання використання власного потенціалу території.

Необхідно зазначити, що відповідно до частини першої статті 13 Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності» планування територій на регіональному рівні здійснюється шляхом розроблення схем планування території Автономної Республіки Крим, областей та районів²⁶⁸. А згідно статті 15 цього Закону реалізація схем планування території Автономної Республіки Крим, областей та районів має здійснюватися шляхом розроблення, затвердження і виконання відповідних програм економічного і соціального розвитку. Проте Кабінетом Міністрів України шляхом внесення змін істотно звужено Типову структуру програми економічного і соціального розвитку Автономної Республіки Крим, області, району, міста на наступний рік²⁶⁹, що не узгоджується з вимогами щодо їх змісту, визначеними статтею 11 Закону України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України»²⁷⁰.

Як наслідок, досі не розроблено покроковий алгоритм імплементації схем планування території Автономної Республіки Крим, областей та районів при розробленні та виконанні відповідних програм економічного і соціального розвитку. Також не врегульовано на державному рівні порядок обов'язкової реалізації таких схем планування території в рамках здійснення регіональних, галузевих та місцевих стратегій.

Зауважимо, що у чинному «Порядку розроблення регіональних стратегій розвитку і планів заходів з їх реалізації»²⁷¹, Урядом дотепер не визначено механізм реалізації схем планування територій. А з позиції прив'язки Державної стратегії регіонального розвитку України, регіональних та галузевих стратегій до системи державних прогнозних і програмних документів досі

²⁶⁸ Про регулювання містобудівної діяльності: Закон України від 17 лютого 2011 року № 3038-VI. Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3038-17#Text>

²⁶⁹ Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2003 р. № 621: Постанова Кабінету Міністрів України від 17 квітня 2019 р. № 335. Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/335-2019-%D0%BF#Text>

²⁷⁰ Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України: Закон України від 23 березня 2000 року № 1602-III. Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1602-14#Text>

²⁷¹ Про затвердження Порядку розроблення регіональних стратегій розвитку і планів заходів з їх реалізації, а також проведення моніторингу та оцінки результативності реалізації зазначених регіональних стратегій і планів заходів: Постанова Кабінету Міністрів України від 11 листопада 2015 року №932. Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/932-2015-%D0%BF#Text>

зберігається колізія щодо термінів середньо- і довгострокового планування, які не повною мірою узгоджуються з термінами, що визначені для програмних документів Законом України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку».

Підкреслимо, що Законом України «Про засади державної регіональної політики»²⁷² державна регіональна політика трактується як система цілей, заходів, засобів та узгоджених дій центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб для забезпечення високого рівня якості життя людей на всій території України з урахуванням природних, історичних, екологічних, економічних, географічних, демографічних та інших особливостей регіонів, їх етнічної і культурної самобутності. Однак цим документом не виокремлено конкретних цілей чи пріоритетів державної регіональної політики, її взаємопов'язаності з просторовою політикою.

Незважаючи на те, що: визначення територій за видами переважного використання; визначення територій, розвиток яких потребує державної підтримки є прерогативою Генеральної схеми²⁷³, Закон України «Про засади державної регіональної політики»²⁷⁴ запроваджує такі функціональні типи територій: території відновлення; регіональні полюси зростання; території з особливими умовами для розвитку; території сталого розвитку. З огляду на правову позицію Конституційного Суду України, викладену в рішенні від 3 жовтня 1997 року № 4-зп (справа про набуття чинності Конституцією України)²⁷⁵, за яким «конкретна сфера суспільних відносин не може бути водночас врегульована однопредметними правовими актами однакової сили, які за змістом суперечать один одному», вважаємо, що зазначені вище зміни потребують законодавчого узгодження згаданих актів.

Водночас пунктом 5 частини першої статті 6 зазначеного Закону формування згуртованої держави в соціальному, гуманітарному, економічному, екологічному, безпековому та просторовому вимірах лише окреслено як один з напрямів державної регіональної політики. Декларативність щодо принципного забезпечення просторової, політичної, економічної, соціальної, гуманітарної єдності України (пункт 7 частини першої статті 3) засвідчується відсутністю чітких адміністративних процедур в цій сфері. Крім того, в даному Законі не регламентовано механізм поєднання

²⁷² Про засади державної регіональної політики: Закон України від 5 лютого 2015 року № 156-VIII. Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19#Text>

²⁷³ Про Генеральну схему планування території України: закон України від 7 лютого 2002 року № 3059-III (із змінами). Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3059-14#Text>

²⁷⁴ Про засади державної регіональної політики: Закон України від 5 лютого 2015 року № 156-VIII. Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19#Text>

²⁷⁵ Справа про набуття чинності Конституцією України: Рішення Конституційного Суду України від 3 жовтня 1997 року № 4-зп. Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-97#Text>

галузевого та територіального підходів як основи забезпечення інтегрованого соціально-економічного та культурного розвитку територіальної громади та/або регіону територій в просторовому вимірі. Як наслідок, незбалансованість розвитку територій спричинятиме перманентна відсутність регламентованих процедур щодо реалізації взаємозв'язку між питаннями просторової політики, економічним розвитком та залученням інвестицій.

Своєрідним поступом щодо фрагментарного врегулювання цієї проблеми можна розглядати імплементацію Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо першочергових заходів реформування сфери містобудівної діяльності»²⁷⁶ таких документів, як програма комплексного відновлення області, програма комплексного відновлення території територіальної громади (її частини) (далі - Програма комплексного відновлення).

Зокрема, пунктом 1 частини 3 цього Закону визначено, що Програмою комплексного відновлення є обласна або місцева програма відновлення територій, яка визначає основні просторові, містобудівні та соціально-економічні пріоритети політики відновлення і включає комплекс заходів для забезпечення відновлення території відповідної області, території територіальної громади (її частини), яка постраждала внаслідок збройної агресії проти України або в якій сконцентровані соціально-економічні, інфраструктурні, екологічні чи інші кризові явища.

Проте положеннями зазначеного Закону обумовлено, що Програма комплексного відновлення:

- ✓ розробляється щодо області або територіальної громади (її частини) – рівень адміністративного району залишено поза увагою;
- ✓ не належить до містобудівної документації та не підлягає розгляду архітектурно-містобудівною радою, хоча перелік складових таких Програм імплементовано саме в Законі України «Про регулювання містобудівної діяльності» (статті 15¹ і 15²);
- ✓ не підлягає стратегічній екологічній оцінці, що протирічить європейській практиці екологічного оцінювання програмно-проектної організації простору.

Доводиться констатувати, що законодавчими актами не закладено жодного взаємозв'язку цих Програм комплексного відновлення, імплементованих в Законі України «Про регулювання містобудівної діяльності», з визначеними Законом України «Про засади державної регіональної політики» планами відновлення та розвитку регіонів, планами відновлення та розвитку територіальних громад.

²⁷⁶ Про внесення змін до деяких законів України щодо першочергових заходів реформування сфери містобудівної діяльності: Закон України від 12 травня 2022 року № 2254-IX. Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2254-20#n19>

Таким чином, зовнішньополітичні виклики та трансформація системи адміністративно-територіального устрою держави посилюють необхідність розвитку економічної, інфраструктурної, соціально-культурної зв'язаності та інтегрованості на національному, регіональному та місцевому рівнях, спонукаючи приділяти особливу увагу методології та практиці просторового розвитку, які вже довели свою ефективність в багатьох країнах світу. Просторовий розвиток варто розглядати як впорядкований та спрямований на оптимізацію просторових змін процес управління елементами і зв'язками конкретних територій на основі повноцінного визначення, синергетичного використання та якісного збереження їх просторово диверсифікованих особливостей.

Сучасні динамічні зміни системи планування просторово-територіально-орієнтованого розвитку на рівні територіальних громад апіорі посвідчують необхідність системних зрушень у сфері просторового розвитку на районному, регіональному та національному рівнях, а також інтегрованого поєднання просторового та соціально-економічного планування загалом.

На тлі ситуації, що ускладнилася внаслідок повномасштабної російсько-української війни, а також з огляду на європейську практику усунення прогалів та подвійності просторового та соціально-економічного планування доцільно запровадити нормами закону:

- ✓ цілеспрямовану послідовну імплементацію Керівних принципів сталого просторового розвитку Європейського континенту, затверджених СЕМАТ, зокрема, щодо пріоритетів просторового розвитку у Східній Європі.
- ✓ реалізацію координуючої ролі просторової політики та співвіднесення цілей просторової політики з цілями регіональної політики, а також галузевими політиками, що впливають на просторову ситуацію в країні та відповідних територіях;
- ✓ фокусування національної політики інтегрованого просторового розвитку на диверсифікованому сприянні розвитку внутрішнього потенціалу всіх територій, їх функціональній інтеграції при збереженні поліцентричної структури системи розселення.

Тому предметом законодавчих ініціатив доцільно визнати розроблення законопроекту «Про засади інтегрованого просторового розвитку в Україні» взамін Генеральної схеми з внесенням необхідних змін до Закону України «Про засади державної регіональної політики», Закону України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України», Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності» тощо. Законодавче схвалення законопроекту сприяло б правовій імплементації європейських засад інтегрованого просторового розвитку, регламентуючи зокрема:

- ✓ основні дефініції щодо просторового розвитку в державі відповідно до європейської термінології;
- ✓ прогноз і детермінанти політики інтегрованого просторового розвитку країни в умовах набуття членства у ЄС;
- ✓ принципи та цілі політики інтегрованого просторового розвитку країни;
- ✓ права та обов'язки повноважних суб'єктів інтегрованого просторового розвитку;
- ✓ типологію природно-кліматичного зонування(районування);
- ✓ функціональні типи територій з врахуванням типології у ЄС;
- ✓ систему документів інтегрованого просторового розвитку, ієрархічність їх співвіднесення;
- ✓ процедури розроблення, взаємоузгодження, затвердження, збереження документів інтегрованого просторового розвитку та дистанційного доступу для ознайомлення із змістом цих документів;
- ✓ систему реалізації та коригування політики інтегрованого просторового розвитку на національному, регіональному і місцевому рівнях;
- ✓ систему моніторингу та оцінювання реалізації політики інтегрованого просторового розвитку в країні.

З огляду на перспективу повоєнного відновлення України цілеспрямоване формування інституційно-правового забезпечення політики в сфері збалансованого просторового розвитку сприятиме наближенню України до повноправного членства ЄС на засадах європейських стандартів розвитку, оптимізації функціонування національної моделі повноцінного визначення, синергетичного використання і якісного збереження просторово диверсифікованих особливостей конкретних територій.

6.3. ДЕТЕРМІНАЦІЯ ЗАСАД РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ ПРОСТОРОВОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ

В останні роки переваги процесу децентралізації надали імпульсу удосконаленню регіональної політики в Україні, яка в сучасних умовах фокусується на дієвому забезпеченні просторової, політичної, економічної, соціальної, гуманітарної згуртованості України. Враховуючи європейський вектор розвитку України, формування та реалізацію цієї політики необхідно здійснювати з врахуванням правил і кращої практики Європейського Союзу, що постає реальним викликом у сфері сталого просторового розвитку. Прикметно, що важливість регіональної політики виокремлено власне в

Договорі про функціонування Європейського Союзу²⁷⁷, де п'ять статей (статті 174-178) присвячено зміцненню економічної, соціальної та територіальної згуртованості.

Крім того, невідворотність реалізації Цілей сталого розвитку України до 2030 р.²⁷⁸ та досягнення кліматичної нейтральності до 2050 р. актуалізує питання прийняття та регулювання на законодавчому рівні єдності підходів до просторового й економічного планування в сфері регіонального розвитку, формування взаємопов'язаної системи планування функціонально-просторового розвитку держави. Державною стратегією регіонального розвитку на 2021 – 2027 р.²⁷⁹ задекларовано намір забезпечити: реальний зв'язок стратегій і програм соціально-економічного розвитку з документацією з просторового планування, обов'язкове врахування вимог містобудівної документації (Генеральної схеми планування території України, схем планування території на регіональному рівні, генеральних планів населених пунктів) під час здійснення державних інвестиційних програм і заходів; перехід до територіально спрямованої політики розвитку на основі стимулювання використання власного потенціалу територій.

Однак відсутність в Україні досконалої системи нормативно-правових актів, які б реально регламентували науково обґрунтоване функціонування відповідного інституційного середовища сталого просторового розвитку, перманентна інертність і фрагментарність його формування залишаються істотною перешкодою для ефективної координації та інтеграції різних політик в сфері регіонального розвитку, а також вирішення сучасних проблем забезпечення економічного зростання в умовах обмеженості, виснаження природних ресурсів, що посилюється внаслідок триваючої збройної агресії Російської Федерації.

Привертає увагу акцент дослідження Л. Руденка, С. Лісовського, Є. Маруняк щодо висвітлення проблеми регіонального розвитку в Україні, як з точки зору методологічного забезпечення та передумов формування регіональної політики, так і з точки зору її відповідності сучасним європейським концептам та практикам планування²⁸⁰.

З огляду на інтерактивне позиціонування України як частини Європейського планувального простору істотно актуалізується необхідність реального формування інституційно-правових засад створення

²⁷⁷ Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union. Document 12012E/TXT. An official website of the European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12012E%2FTXT>.

²⁷⁸ Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року. Указ Президента України № 722/2019 від 30.09.2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text>

²⁷⁹ Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021—2027 роки. Постанова Кабінету Міністрів України № 695 від 05.08.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text>.

²⁸⁰ Руденко Л., Лісовський С., Маруняк Є. Дилеми регіонального розвитку в Україні // Український географічний журнал. 2020, 3(111), С. 36-45. DOI <https://doi.org/10.15407/ugz2020.03.036>.

взаємопов'язаної системи планування функціонально-просторового розвитку держави, зокрема в рамках системного оновлення державної регіональної політики.

Декларацією Соціального саміту Європейського Союзу у Порто ²⁸¹ акцентовано на необхідності зміцнювати територіальну та соціальну згуртованість із залученням європейського, національного, регіонального та місцевого рівнів управління, а саме зосереджувати увагу на секторах, групах і територіях з глибокими та тривалими структурними недоліками та зазнавати швидких та серйозних трансформацій.

Економічні процеси в Україні у сучасних умовах все більше набувають функціонально-просторової спрямованості, а перед суспільством та державою проблема пошуку оптимальної моделі просторової організації життєдіяльності набуває нового змісту.

Під просторовою організацією держави розглядають внутрішню структурованість національного простору, що є результатом діяльності соціально-економічних суб'єктів у різних просторових сферах і на різних просторових рівнях. І будь-який перелік сфер буде умовним і неповним, зважаючи на взаємозв'язок і постійне ускладнення форм соціального життя ²⁸². Просторова організація, як науково обґрунтована система просторового впорядкування взаємопов'язаних виробництв, сфери обслуговування населення та виробничої, ринкової й соціальної інфраструктур, дає значний економічний і соціальний ефект внаслідок раціонального їх поєднання та концентрації ²⁸³.

Удосконалення просторової організації будь-якого регіону потребує обґрунтованих, цілеспрямованих закономірних змін саме в контексті оптимізації функціонування такого регіону як певної унікальної просторової системи, що апriorі фокусує просторовий аспект збалансованого регіонального розвитку.

Забезпечення збалансованого регіонального розвитку вперше було визначено метою та предметом нової державної регіональної політики Концепцією державної регіональної політики, затвердженою Указом Президента України від 25.05.2001 р. № 341 ²⁸⁴. Державна регіональна політика, проголошена як складова частина національної стратегії соціально-економічного розвитку України, тісно пов'язувалась в просторовому аспекті із

²⁸¹ Porto Social Commitment. Porto Social Summit, May 7, 2021. URL: <https://www.2021portugal.eu/en/porto-social-summit/porto-social-commitment>.

²⁸² Матвієнко Р. О. Механізм формування категорії "простір". Актуальні проблеми економіки. 2013. № 6(144). С. 17-20.

²⁸³ Корецька Н. І. Удосконалення територіальної організації банківської системи регіонів України : дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.00.05 / Н. І. Корецька ; Луцький національний технічний університет. Луцьк, 2009. 279 с.

²⁸⁴ Про Концепцію державної регіональної політики. Указ Президента України № 341/2001 від 25.05.2001 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/341/2001#Text>.

здійсненню адміністративної реформи та впорядкуванню адміністративно-територіального устрою тощо.

Зокрема, передбачалось:

- ✓ удосконалення державного стратегічного регіонального планування, яке б дозволяло точніше та обґрунтованіше визначати основні довгострокові та поточні пріоритети регіонального розвитку на загальнодержавному, регіональному та місцевому рівнях;
- ✓ здійснення системи заходів із розбудови інфраструктури регіонального розвитку;
- ✓ визначення територій, які мають бути зарезервовані для наступного заповідання, рекреаційного використання, розвитку міст та інших населених пунктів, розміщення транспортних, енергетичних, інших інженерних комунікацій, споруд, будівель, містобудівних та інших потреб загальнодержавного та регіонального значення, встановлення режиму використання цих територій;
- ✓ визначення типів і режимів розвитку населених пунктів, виділення інвестиційно привабливих територій, розроблення та затвердження для них спеціальних правил забудови;
- ✓ розмежування земель державної і комунальної власності;
- ✓ укрупнення сільських територіальних громад, приведення у відповідність із Конституцією України мережі селищ міського типу, інших населених пунктів, відповідних органів місцевого самоврядування, пов'язане з цим упорядкування мережі адміністративно-територіальних одиниць.

Прикметно, що жодної стратегії соціально-економічного розвитку України в Україні не було затверджено, тому Концепція державної регіональної політики залишилась виключно декларативним документом, а окремі напрями та загальні вимоги щодо інструментів такої політики лише фрагментарно окреслювались в процесі формування національного законодавства.

Варто згадати, що в контексті імплементації планувально-просторового підходу до збалансування регіонального розвитку важливим поступом було схвалення Верховною Радою України у 1999 році Концепції сталого розвитку населених пунктів²⁸⁵. Вже на той час основними причинами, які перешкоджають забезпеченню збалансованому сталого розвитку населених пунктів, визнано:

- ✓ відсутність науково обґрунтованої, чітко визначеної стратегії сталого розвитку держави, ефективного реформування економіки та її державного регулювання;

²⁸⁵ Концепція сталого розвитку населених пунктів: схвалена Постановою Верховної Ради України від 24.12.1999 р. № 1359-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1359-14#Text>.

- ✓ недосконалість законодавчого і нормативного забезпечення формування адекватного умовам ринку фінансового, правового, інформаційно-комунікаційного простору;
- ✓ недосконалість правових, організаційних, економічних засад діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, фізичних і юридичних осіб щодо формування повноцінного життєвого середовища.

Проте в Концепції державної регіональної політики необхідність реалізації цього документу було залишено поза увагою.

На тлі очевидних недоліків Концепції державної регіональної політики та необхідності створення законодавчої основи для її реалізації, навіть поетапне прийняття Законів України "Про стимулювання розвитку регіонів" від 8.09.2005 р. № 2850-IV²⁸⁶, "Про засади державної регіональної політики" від 5.02.2015 р. № 156-VIII²⁸⁷, не забезпечило істотних зрушень в сфері регіонального розвитку.

Адміністративно-територіальна реформа 2020 року зумовила колізію просторово-правового характеру, зокрема щодо меж об'єднаних районів як адміністративно-територіальних одиниць, а також меж об'єднаних територіальних громад як об'єктів з неврегульованим адміністративно-територіальних статусом.

Так, згідно частини 2 статті 173 Земельного кодексу України²⁸⁸ межі району, села, селища, міста, району у місті встановлюються і змінюються за проектами землеустрою щодо встановлення (зміни) меж адміністративно-територіальних одиниць. Згідно абзацу третього пункту 1 частини 3 статті 186 Земельного кодексу України, рішення Верховної Ради України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим, органу місцевого самоврядування про встановлення (зміну) меж адміністративно-територіальної одиниці одночасно є рішенням про затвердження проектів землеустрою щодо встановлення (зміни) меж адміністративно-територіальної одиниці. Слід враховувати, що на час адміністративно-територіальної трансформації відповідно до частини третьої статті 46 Закону України "Про землеустрій"²⁸⁹ проект землеустрою щодо встановлення (зміни) меж адміністративно-територіальних одиниць повинен включати: пояснювальну записку; завдання на виконання робіт; рішення про розроблення проекту землеустрою щодо встановлення або зміни

²⁸⁶ Про стимулювання розвитку регіонів: закон України від 8.09.2005 р. № 2850-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2850-15#Text>.

²⁸⁷ Про засади державної регіональної політики: закон України від 5.02.2015 р. № 156-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19#Text>.

²⁸⁸ Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. № 2768 – III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text>.

²⁸⁹ Про землеустрій: закон України від 22.05.2003 р. № 858–IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/858-15#Text>.

меж адміністративно-територіальних одиниць; посвідчені в установленому порядку копії генерального плану населеного пункту, рішень про його затвердження (у разі зміни меж населеного пункту); викопіювання із схеми землеустрою і техніко-економічного обґрунтування використання та охорони земель адміністративно-територіальної одиниці (утворення), а у разі її відсутності - викопіювання із проєкту формування територій сільських, селищних рад; викопіювання із кадастрових карт (планів) з відображенням існуючих (за їх наявності) та проєктних меж адміністративно-територіальної одиниці; експлікація земель в існуючих (за їх наявності) та проєктних межах адміністративно-територіальної одиниці; опис меж адміністративно-територіальних одиниць; матеріали погодження проєкту; матеріали вносу меж адміністративно-територіальних одиниць в натуру (на місцевість) з каталогом координат їх поворотних точок. Крім того, згідно частини восьмої статті 21 Закону України "Про Державний земельний кадастр"²⁹⁰ відомості про межі адміністративно-територіальних одиниць вносяться до Державного земельного кадастру на підставі проєктів землеустрою щодо встановлення та зміни меж адміністративно-територіальних одиниць, а відомості про межі територій територіальних громад вносяться до Державного земельного кадастру на підставі проєктів землеустрою щодо встановлення меж територій територіальних громад.

Однак, в процесі поетапного формування об'єднаних територіальних громад, створення об'єднаних адміністративних районів, зазначені проєкти землеустрою щодо встановлення (зміни) меж адміністративно-територіальних одиниць не складались, що є ознакою просторово-правової недосконалості адміністративно-територіальної реформи та породжує нові проблемні ситуації. Жодним актом законодавства держави не визначено подальшої правової долі чинних меж та територій сільських, селищних рад, сформованих та затверджених в процесі проведення загальнодержавної земельної реформи в Україні. Функцію повноцінного обліку земель як основного національного багатства держави та реального активу розвитку громад і регіонів в Державному земельному кадастрі не реалізовано, а статистичний облік земель зліквідовано.

За даними Держгеокадастру станом на 25.05.2023 р. внесено до Державного земельного кадастру відомості про межі 10 242 адміністративно-територіальних одиниць, що складає 35 % їх кількості²⁹¹. Тому очевидними є проблеми: відсутності актуальних легітимних відомостей в Державному земельному кадастрі, зокрема про встановлені (змінені) межі

²⁹⁰ Про Державний земельний кадастр: закон України "від 7.07.2011 р. № 3613-VI.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3613-17#Text>.

²⁹¹ Державна служба України з питань геодезії, картографії і кадастру. Наповненість кадастру.
URL: <https://land.gov.ua/>.

адміністративно-територіальних одиниць; отримання Витягу, який має містити каталог координат поворотних точок меж території, експлікацію категорій земель та угідь. А можливість безоплатної видачі такого Витягу з Державного земельного кадастру в режимі цифрової взаємодії відповідній сільській, селищній, міській, районній, обласній раді обумовлена в Законі України "Про землеустрій" (стаття 46-46¹)²⁹².

За наведених обставин виникає ризик стагнації в сфері планування функціонально-просторового розвитку на місцевому рівні, на який зміщується фокус сучасної регіональної політики, зокрема щодо обов'язкового розроблення комплексного плану просторового розвитку території територіальної громади. Саме з позиції узгодженості функціонально-просторового розвитку території громади цей документ імплементовано Законом України від 17.06.2020 р. № 711-IX.²⁹³ одночасно як містобудівну документація на місцевому рівні та документацію із землеустрою, що визначає планувальну організацію, функціональне призначення території, основні принципи і напрями її формування, включаючи етапність її освоєння тощо. А відомості про об'єкти Державного земельного кадастру є, зокрема, вихідними даними для розроблення комплексного плану просторового розвитку території територіальної громади.

Водночас "Прикінцевими положеннями" Закону України "Про добровільне об'єднання територіальних громад" (розділ IV) внесено зміни до частини 3 статті 6 Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні", якою визначено, що територіальні громади села, селища, міста, які добровільно об'єдналися в одну територіальну громаду, **можуть вийти із складу об'єднаної територіальної громади** в порядку, визначеному законом"²⁹⁴. Проте в національному законодавстві дотепер немає визначеного законом порядку виходу із **складу об'єднаної територіальної громади**.

Крім того, форсування процесу об'єднання територіальних призводило до колізійних наслідків постаючи предметом судових розглядів. Для прикладу, 31.12.2022 р. набрала законної сили Постанова Верховного Суду України²⁹⁵, що не підлягає оскарженню у справі №640/14698/20. Верховний Суд України підтвердив попередні рішення судів першої інстанції та апеляції, якими визнано протиправним та скасовано розпорядження Кабінету Міністрів щодо

²⁹² Про землеустрій: закон України від 22.05.2003 р. № 858-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/858-15#Text>.

²⁹³ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо планування використання земель: закон України від 17.06.2020 р. № 711-IX (із змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/711-20#Text>.

²⁹⁴ Про місцеве самоврядування в Україні: закон України від 21.05.1997 р. № 280/9750-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text>

²⁹⁵ Єдиний державний реєстр судових рішень: справа №640/14698/20. номер рішення 107036461. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107036461>

включення Малехівської територіальної громади Жовківського району Львівської області до Львівської територіальної громади з адміністративним центром у м. Львові.

Однак, незважаючи на легітимність зазначеної Постанови Верховного Суду України, Малехівську територіальну громаду не внесено в чинний Кодифікатор адміністративно-територіальних одиниць та територій територіальних громад (КАТОТТГ)²⁹⁶, а село Малехів (код КАТОТТГ UA46060250140022433) дотепер значиться в складі Львівської територіальної громади (код КАТОТТГ UA46060250000025047).

Закон України "Про засади державної регіональної політики" від 5.02.2015 р. № 156-VIII²⁹⁷ жодним чином не окреслює перспективу імплементації територій об'єднаних територіальних громад у систему адміністративно-територіального устрою України, а також внесення змін до цієї системи у випадках виходу із **складу об'єднаної територіальної громади чи її трансформації**. Внесення змін до цього Закону аргументувалось саме необхідністю запровадження системного підходу до формування та реалізації державної регіональної політики з використанням оновленого інструментарію її здійснення, зокрема територіально орієнтованого і безпекового підходів.

Однак, в переліку законодавства з питань державної регіональної політики (стаття 5 Закону України "Про засади державної регіональної політики") дотепер не значаться Закони України "Про співробітництво територіальних громад" від 17.06.2014 р. № 1508-VII²⁹⁸, "Про добровільне об'єднання територіальних громад" від 5 лютого 2015 р. № 157-VIII²⁹⁹.

Підкреслимо, що формування нормативно-правової бази необхідної для реалізації державної регіональної політики з урахуванням документів Ради Європи та Європейського Союзу, відповідно статті 6 Закону України "Про засади державної регіональної політики"³⁰⁰ визначено окремим напрямом цієї політики. Главою 5 розділу V Угоди про асоціацію між Україною та ЄС³⁰¹ обумовлено, що національна статистична система має ґрунтуватися на фундаментальних принципах ООН щодо офіційної статистики з урахуванням

²⁹⁶ Про затвердження Кодифікатора адміністративно-територіальних одиниць та територій територіальних громад. Наказ Міністерства розвитку громад та територій України від 26.11.2020 р. № 290(із змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0290914-20#Text>.

²⁹⁷ Про засади державної регіональної політики: закон України від 5.02.2015 р. № 156-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19#Text>.

²⁹⁸ Про співробітництво територіальних громад": закон України від 17.06.2014 р. № 1508-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1508-18#Text>.

²⁹⁹ Про добровільне об'єднання територіальних громад: закон України від 5.02.2015 р. № 157-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19#Text>.

³⁰⁰ Про засади державної регіональної політики: закон України від 5.02.2015 р. № 156-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19#Text>.

³⁰¹ Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : ратифікована Законом України № 1678-VII від 16.09.2014 р URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1678-18#n2>.

acquis ЄС у сфері статистики, зокрема Кодексу норм європейської статистики з метою гармонізації національної статистичної системи з європейськими нормами та стандартами. Відповідно до європейського правового регламентування для забезпечення можливості збирання, складання та поширення європейської статистики на різних територіальних рівнях ЄС у кожній країні-члені створені територіальні одиниці, що відповідають загальній класифікації територіальних одиниць для статистики (NUTS – Nomenclature of Territorial Units for Statistical Purposes), затвердженій Регламентом Європейського Парламенту і Ради № 1059/2003 від 26.05.2003 р. (із змінами)³⁰². Розмір адміністративних одиниць для конкретного рівня NUTS у державі-члені повинен знаходитись в межах порогів чисельності населення, що чітко регламентовано.

Проте в Україні дотепер не передбачено законодавчого впровадження європейської класифікації NUTS з виокремленням місцевих адміністративних одиниць (LAU) на рівні NUTS 3; імплементації європейських територіальних типологій; не визначено критеріїв виокремлення та ідентифікації окремих типів територій, що загалом не сприяє повноцінному впровадженню європейського інструментарію в сфері регіонального розвитку.

Ми відзначали, що в новостворених об'єднаних районах параметри чисельності населення не повністю гармонізовано з пороговими значеннями середнього розміру адміністративних одиниць за чисельністю населення рівня NUTS-3³⁰³. Наприклад: чисельність населення в Львівському районі склала 1124,3 тис. осіб, що на 40,5% перевищує максимальний пороговий показник (800.0 тис. осіб) для рівня NUTS-3; у Донецькому районі – 1503,4 тис. осіб, що перевищує пороговий показник на 87,9%; в Одеському районі – 1413,0 тис. осіб, що є на 76,6% вищим за пороговий показник; у Харківському районі – 1712,8 тис. осіб, що є у 2.1 рази вищим за порогове значення для рівня NUTS-3. Водночас, найменшими сформовано Щастинський та Сватівський райони Луганської області з чисельністю населення в них, відповідно, 81,2 тис. осіб та 82,5 тис. осіб, що є майже вдвоє меншим від мінімального порогового значення для рівня NUTS-3.

Прикметною також є перманентність контроверзи типологій функціональних типів територій в чинних правових актах держави (табл. 6.2).

³⁰² Regulation (EC) No 1059/2003 of the European Parliament and of the Council of 26 May 2003 on the establishment of a common classification of territorial units for statistics (NUTS). Access current version (13/11/2019). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:02003R1059-20180118>

³⁰³ Сторонянська І.З., Залуцький І.Р. Методичні підходи до виокремлення та ідентифікації сільських територій (у контексті імплементації європейського досвіду). Економіка України. 2020. № 11. С. 41–59. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2020.11.041>

Таблиця 6.2. Контент типології функціональних типів територій в актах законодавства України

Типологія, виокремлена Генеральною схемою планування території України	Типологія, визначена засадами державної регіональної політики	Типологія, імплементована Державною стратегією регіонального розвитку на 2021—2027 роки
<p>Території з інтенсивною, переважно промисловою, міською житловою та громадською забудовою (зона урбанізації)</p> <p>Території переважно агропромислового виробництва та сільської забудови (зона сільського господарства).</p> <p>Території та об'єкти природно-заповідного фонду, ліси, водно-болотні угіддя, землі водного фонду, рекреаційного та оздоровчого призначення, інші природні території, важливі для збереження біологічного та ландшафт-ного різноманіття (зона національної екологічної мережі)</p> <p>Території (зона) радіацій-ного забруднення, в тому числі відчуження та обов'язкового відселення, гарантованого добровільного відселення, посиленого радіоекологічного контролю.</p>	<p>Території відновлення.</p> <p>Регіональні полюси зростання.</p> <p>Території з особливими умовами для розвитку.</p> <p>Території сталого розвитку.</p>	<p>Прикордонні регіони.</p> <p>Прикордонні території у несприятливих умовах.</p> <p>Монофункціональні міста.</p> <p>Сільські території у несприятливих умовах.</p> <p>Агломерації.</p> <p>Гірські території Українських Карпат.</p> <p>Природоохоронні території та об'єкти.</p> <p>Тимчасово окуповані території України.</p> <p>Макрорегіон "Азов – Чорне море".</p> <p>Великі міста.</p> <p>Середні міста.</p> <p>Малі міста.</p> <p>Зони впливу міжнародних транспортних коридорів.</p>

Складено авторами за: ³⁰⁴

Базовим компонентом співпраці в рамках Європейської політики добросусідства є смарт-спеціалізація, що дає змогу європейським країнам досягти згуртування в політиці, збільшувати кількість робочих місць та реалізовувати програмні цілі економічного розвитку. В ЄС політика смарт-спеціалізації розглядається як процес виявлення конкурентних переваг, пріоритетів та максимального розвитку наукового потенціалу в будь-якому регіоні, сильному чи слабому, високо- чи низько технологічному.

³⁰⁴ Про Генеральну схему планування території України: закон України від 7.02.2002 р. № 3059-III (із змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3059-14#Text>; Про засади державної регіональної політики: закон України від 5.02.2015 р. № 156-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19#Text>; Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки: постанова Кабінету Міністрів України від 5.08.2020 р. № 695. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text>.

З позиції підвищення рівня конкурентоспроможності регіонів України Державною стратегією регіонального розвитку на 2021-2027 роки³⁰⁵, намічено забезпечити приєднання всіх регіонів України до Європейської платформи смарт-спеціалізації (S3 Platform) з метою відкриття доступу регіонам України до інструментів цієї платформи. Національною економічною стратегією на період до 2030 року, затвердженою 3.03.2021 р.³⁰⁶ заплановано включення напряму підтримки розвитку регіональної смарт-спеціалізації до оновленої Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Проте чинному Закону України "Про засади державної регіональної політики" № 156-VIII³⁰⁷ дотепер не регламентовано впровадження європейської методології смарт-спеціалізації, що посилює складність цієї проблеми:

- ✓ в Україні не встановлено жодної законодавчої вимоги щодо визначення на засадах смарт-спеціалізації власне окремих пріоритетів, цілей чи завдань Державної стратегії регіонального розвитку; жодним законодавчим актом не регламентовано обов'язок органів виконавчої влади та місцевого управління виступати ініціаторами та активними учасниками реалізації наукової та інноваційної політики на основі смарт-спеціалізації;
- ✓ напрями державної регіональної політики, визначені законом України № 156-VIII³⁰⁸, не поєднуються з реалізацією Стратегічних пріоритетних напрямів інноваційної діяльності на 2011-2023 роки, встановлених статтею 4 закону України "Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні" № 3715-VI³⁰⁹.
- ✓ немає завершеного інституційно-правового механізму верифікації регіональних стратегій на відповідність положенням Державній стратегії регіонального розвитку, які є документами державного планування та повинні розроблятися з урахуванням вимог закону України "Про стратегічну екологічну оцінку";
- ✓ жодним документом держави не регламентується механізм розроблення та затвердження стратегій розвитку територіальних громад на засадах смарт-спеціалізації.

³⁰⁵ Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 5.08.2020 р. № 695. URL:

³⁰⁶ Про затвердження Національної економічної стратегії на період до 2030 року: постанова Кабінету Міністрів України від 3.03.2021 р. № 179 (із змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/179-2021-%D0%BF#n25>

³⁰⁷ Про засади державної регіональної політики: закон України від 5.02.2015 р. № 156-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19#Text>.

³⁰⁸ Про засади державної регіональної політики: закон України від 5.02.2015 р. № 156-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19#Text>.

³⁰⁹ Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні: закон України від 8.09.2011 р. № 3715-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3715-17#Text>

Законом України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо планування використання земель" від 17.05.2020 р. № 711-IX³¹⁰ імплементовано концепцію інтегрованого розвитку території територіальної громади як документ стратегічного планування, що визначає довгострокові, міждисциплінарні, просторові та соціально-економічні пріоритети розвитку території громади.

Проте в оновленому Законі України "Про засади державної регіональної політики"³¹¹ цю концепцію не віднесено до документів стратегічного планування державної регіональної політики. Жодним актом законодавства України не передбачено розроблення національної концепції просторового розвитку. Прикметно, що реалізація таких концепцій є поширеною практикою в Європейському Союзі щодо впровадження Керівних принципів сталого просторового розвитку Європейського континенту, наприклад, польська Концепція національного просторового розвитку до 2030 р. (KPZK 2030)³¹².

Державна регіональна політика в преамбулі Закону України "Про засади державної регіональної політики"³¹³ зафіксована як складова частина внутрішньої політики України. Це вказує на необхідність узгодження засад державної регіональної політики із засадами внутрішньої політики, що визначені чинним Законом України "Про засади внутрішньої і зовнішньої політики" від 1.07.2010 р. № 2411-VI³¹⁴.

Так, відповідно до статті 1 зазначеного Закону № 2411-VI засади внутрішньої і зовнішньої політики визначають принципи та пріоритети державної політики у відповідних сферах, зокрема: розбудови державності – стаття 3 Закону; розвитку місцевого самоврядування та стимулювання розвитку регіонів (стаття 4 Закону); формування інститутів громадянського суспільства (стаття 5 Закону); національної безпеки і оборони (стаття 6 Закону); економічна сфера (стаття 7 Закону); соціальна сфера (стаття 8 Закону); екологічна сфера та сфера техногенної безпеки (стаття 9 Закону); гуманітарна сфера (стаття 10 Закону).

Тому очевидно є необхідність систематизації принципів та пріоритетів державної регіональної політики у відповідних сферах відповідно до положень Закону України № 2411-V.

³¹⁰ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо планування використання земель: закон України від 17.06.2020 р. № 711-IX (із змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/711-20#Text>.

³¹¹ Про засади державної регіональної політики: закон України від 5.02.2015 р. № 156-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19#Text>.

³¹² Концепcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030. Wydawnictwo "Monitor Polski" Dziennik Urzędowy Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa, 2012. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WMP20120000252/O/M20120252-1.pdf>.

³¹³ Про засади державної регіональної політики: закон України від 5.02.2015 р. № 156-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19#Text>.

³¹⁴ Про засади внутрішньої і зовнішньої політики: закон України від 1 липня 2010 року № 2411-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17#Text>

Проте внаслідок прийняття Закону № 2389-IX від 09.07.2022 р.³¹⁵ в статтю 6 Закону України "Про засади державної регіональної політики" замість терміну "пріоритети державної регіональної політики" імплементовано термін "напрями державної регіональної політики". Водночас згуртованість держави в соціальному, гуманітарному, економічному, екологічному, безпековому та просторовому вимірах одночасно тлумачиться як принцип державної регіональної політики (п. 7 статті 3), так і як окремий напрям цієї політики (п. 3 статті 6). Втім жодного критерію чи показника в контексті досягнення такої згуртованості, а також реалізації інших напрямів державної регіональної політики не визначено.

Варто згадати, що лідери країн Євросоюзу на соціальному саміті в Порту підтвердили три основні цілі, визначені Єврокомісією (ЕК) в плані дій з соціальних прав на період до 2030 року³¹⁶, зокрема:

- ✓ 78% громадян ЄС віком від 20 до 64 років повинні мати роботу;
- ✓ не менше 60% усіх дорослих повинні щорічно брати участь у заходах безперервного навчання;
- ✓ кількість людей, що перебувають під загрозою бідності або соціальної ізоляції, має бути скорочена, як мінімум, на 15 млн, серед них не менше 5 млн дітей.

Вагомим інструментом впровадження відповідних змін в нових умовах постає План дій Ради Європи для України на 2023-2026 роки "Стійкість, відновлення та відбудова"³¹⁷, що також передбачає підтримку програми реформ у рамках європейської перспективи України з тим, щоб поєднати європейську перспективу та процес відновлення України, відповідно до рішення Європейської Ради від 23 червня 2022 року надати Україні статус кандидата в ЄС, а також зобов'язань, взятих на Міжнародній конференції з питань відновлення України в Лугано (Швейцарія) 4–5 липня 2022 року. Підкреслимо, що за результатами конференції представниками понад 40 країн і близько 20 міжнародних організацій схвалено Декларацію Лугано, в якій сформульовано Керівні принципи процесу відновлення України – "Принципи Лугано".

³¹⁵ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо засад державної регіональної політики та політики відновлення регіонів і територій: закон України від 09.07.2022 р. № 2389-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2389-20#n41>.

³¹⁶ Європейський соціальний саміт у Порту визначив головні цілі ЄС до 2030 року. Інформаційне агентство "Інтерфакс Україна". URL: <https://interfax.com.ua/news/general/742660.html>.

³¹⁷ План дій Ради Європи для України на 2023-2026 роки "Стійкість, відновлення та відбудова": затверджено Комітетом міністрів Ради Європи 14.12.2022 р. URL: <https://rm.coe.int/action-plan-ukraine-2023-2026-ukr/1680aa8282>.

На нашу думку, "Принципи Лугано"³¹⁸ акумулюють європейські критерії та методи сталого розвитку держави та її регіонів на довгостроковий повоєнний період.

А з огляду на змістовність, чіткість та невідворотність дотримання, цей документ є релевантною основою для належної конкретизації принципів державної регіональної політики в Україні (табл. 6.3).

Таблиця 6.3. Компаративний огляд Керівних принципів процесу відновлення України ("Принципів Лугано") та принципів державної регіональної політики

Керівні принципи процесу відновлення України ("Принципи Лугано")	Принципи державної регіональної політики
<p><i>Партнерство</i> – процес відновлення очолює та спрямовує Україна, і він здійснюється у партнерстві з її міжнародними партнерами. Зусилля з відновлення повинні ґрунтуватися на надійному та безперервному процесі оцінки потреб, узгоджених пріоритетах, спільному плануванні результатів, підзвітності фінансових потоків та ефективній координації.</p>	<p><i>Співробітництво</i> – узгодження цілей, пріоритетів, завдань, заходів і дій центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, забезпечення співробітництва між ними під час формування та реалізації державної регіональної політики.</p> <p><i>Координація</i> – взаємозв'язок та узгодженість довгострокових стратегій, планів і програм розвитку на державному, регіональному та місцевому рівнях.</p> <p><i>Історична спадкоємність</i> – врахування та збереження позитивних надбань попереднього розвитку регіонів.</p> <p><i>Об'єктивність</i> – розроблення всіх документів, що визначають державну регіональну політику, на основі реальних показників, яких реально досягти та які можливо оцінити.</p>
<p><i>Спрямованість на реформи</i> – Процес відновлення повинен сприяти прискоренню, поглибленню, розширенню та досягненню зусиль України щодо впровадження реформ і їхньої стійкості відповідно до європейського шляху України.</p>	<p><i>Згуртованість</i> – забезпечення просторової, політичної, економічної, соціальної, гуманітарної єдності України.</p>
<p><i>Прозорість, підзвітність, верховенство права</i> – процес відновлення повинен бути прозорим і підзвітним українському народу. Потрібно систематично зміцнювати верховенство права та викоринювати корупцію. Усі види фінансування потреб відновлення мають бути чесними та прозорими.</p>	<p><i>Законність</i> – відповідність Конституції та законам України, міжнародним договорам, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.</p> <p><i>Паритетність</i> – забезпечення рівних можливостей доступу об'єктів державної регіональної політики до ресурсів державної фінансової підтримки регіонального розвитку.</p>
<p><i>Демократична участь</i> – процес відновлення має бути зусиллям усього суспільства і ґрунтуватися на демократичній участі населення, включно з внутрішньо переміщеними особами і тими, хто повертається з-за кордону, місцевому</p>	<p><i>Відкритість</i> – забезпечення вільного доступу до інформації, що визначає державну регіональну політику і є у розпорядженні органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування.</p>

³¹⁸ Outcome Document of the Ukraine Recovery Conference URC2022 "Lugano Declaration". URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/uploaded-files/URC_Declaration_v21.pdf.

Керівні принципи процесу відновлення України ("Принципи Лугано")	Принципи державної регіональної політики
самоврядуванні та ефективній децентралізації.	<i>Субсидіарність</i> – реалізація владних повноважень на найнижчому рівні управління, на якому це найбільш ефективно.
<i>Залучення багатьох</i> стейкхолдерів – процес відновлення має сприяти співпраці між національними та міжнародними суб'єктами, які включають в себе також представників приватного сектора, громадянського суспільства, наукових кіл та місцевих органів влади.	
<i>Гендерна рівність та інклюзія</i> – процес відновлення має бути інклюзивним і забезпечувати гендерну рівність і повагу до прав людини, включно з економічними, соціальними та культурними правами. Відновлення має принести користь кожному, і ніхто із членів суспільства не має залишитися осторонь. Потрібно зменшити нерівність.	<i>Рівні права та можливості жінок і чоловіків</i> – відсутність обмежень чи привілеїв за ознакою статі та забезпечення рівних умов для реалізації прав жінок і чоловіків. <i>Інклюзивність</i> – дотримання інтересів осіб з особливими потребами шляхом урахування при формуванні і реалізації державної регіональної політики спеціальних заходів, спрямованих на забезпечення реалізації такими особами їхніх прав і основоположних свобод. <i>Етнокультурний розвиток</i> – відродження етнічної самосвідомості та збереження духовної і матеріальної культури етносів, сприяння розвитку їхньої етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності.
<i>Сталий розвиток</i> – процес відновлення має забезпечити сталу відбудову України відповідно до Порядку денного сталого розвитку до 2030 року та Паризької угоди, інтегруючи соціальні, економічні та екологічні аспекти, включно із "зеленим переходом".	<i>Сталий розвиток</i> – розвиток суспільства для задоволення потреб нинішнього покоління з урахуванням інтересів майбутніх поколінь. <i>Інтегрований розвиток</i> – поєднання галузевого та територіального підходів для розвитку територіальної громади та/або регіону, що забезпечує соціально-економічний та культурний розвиток територій.

Складено авторами за: ³¹⁹

Також варто врахувати презентовану на 48-му Всесвітньому економічному форумі в Давосі (Швейцарія) нову систему оцінювання економічного розвитку країн та їх рейтингів – індекс інклюзивного розвитку (Inclusive Development Index – IDI) ³²⁰, який визнано релевантнішим ніж показник вартості ВВП на душу населення. Індекс інклюзивного розвитку (IDI) концепцію якого було розроблено міжнародною Організацією економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) ще у 2012 році, є розширеною оцінкою соціально-економічного розвитку, яка враховує 12 показників, об'єднаних у три групи:

- ✓ зростання та розвиток (ВВП на душу населення, продуктивність праці, здорова тривалість життя, зайнятість);

³¹⁹ Outcome Document of the Ukraine Recovery Conference URC2022 "Lugano Declaration". URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/uploaded-files/URC_Declaration_v21.pdf; Про засади державної регіональної політики: закон України від 5.02.2015 р. № 156-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19#Text>.

³²⁰ The Inclusive Development Index 2018. Summary and Data Highlights / The World Economic Forum. Committed to improving the state of the world. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_Forum_IncGrwth_2018.pdf.

- ✓ інклюзивність (нерівність доходів, рівень бідності, нерівність багатства, медіанний дохід (за паритетом купівельної спроможності) на душу населення);
- ✓ рівність між поколіннями та стійкість (чисті заощадження, викиди CO₂ на одиницю ВВП, державний борг, співвідношення населення працездатного віку до непрацездатного).

На нашу думку, методологію Індексу інклюзивного розвитку доцільно імплементувати саме Законом України "Про засади державної регіональної політики" та активно використовувати для здійснення моніторингу та оцінювання реалізації державної регіональної політики, позаяк при оновленні цього документа із його тексту виключено індекс регіонального людського розвитку, який слугував інтегрованим показником державної регіональної політики щодо оцінки територіальної диференціації на регіональному рівні.

Важливо, що положеннями статті 13 оновленого Закону України "Про засади державної регіональної політики"³²¹ окремо виділено повноваження центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної регіональної політики (ч. 1 статті 13) та повноваження центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну регіональну політику (ч. 2 статті 13). Крім того, частиною 3 статті 13 цього Закону встановлено, що повноваження у сфері державної регіональної політики інших центральних органів виконавчої влади визначаються Конституцією та України. Проте з 17.05.2023 р. Кабінет Міністрів України визначив Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України (Мінінфраструктури) головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну регіональну політику³²², здійснює координацію діяльності центральних та місцевих органів виконавчої влади, щодо формування та реалізації цієї політики. Але дотепер законами України не виокремлено повноважень інших центральних органів виконавчої влади у сфері державної регіональної політики, не врегульовано механізм міжвідомчої координації діяльності центральних та місцевих органів виконавчої влади щодо формування та реалізації державної регіональної політики, що апріорі обумовлює ризик стагнації в цій сфері.

Таким чином, в сучасних умовах державна регіональна політика постає основним інструментом забезпечення збалансованого регіонального розвитку на основі оптимізації функціонально-просторових змін. Практика формування та реалізації державної регіональної політики, стан моніторингу та оцінки її

³²¹ Про засади державної регіональної політики: закон України від 5.02.2015 р. № 156-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19#Text>.

³²² Про внесення зміни до пункту 1 Положення про Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України: постанова Кабінету Міністрів України від 17.01.2023 р. № 40. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/40-2023-%D0%BF#Text>.

результативності з врахуванням теперішніх децентралізаційних перетворень свідчать про наявність проблем, що потребують розв'язання на законодавчому рівні. Концепт цілеспрямованої трансформації та впорядкування соціально-економічного простору з позиції структурно-функціонального взаємозв'язку природних і соціально-економічних процесів не має належного правового врегулювання в актах законодавства України, що впливає на якість державної регіональної політики

Для забезпечення формування дієвої взаємопов'язаної системи планування функціонально-просторового розвитку держави, регіонів та територіальних громад доцільно внести системні зміни до Закону України "Про засади державної регіональної політики", наприклад:

частину 1 статті 7 викласти в такій редакції: "Державна регіональна політика здійснюється з урахуванням напрямів державної регіональної політики, визначених цим Законом, відповідно до Національної концепції просторового розвитку, регіональних концепцій просторового розвитку, концепції інтегрованого розвитку території територіальної громади, які є основою системи взаємопов'язаних документів стратегічного планування і реалізації державної регіональної політики. Національна концепція просторового розвитку, регіональні концепції просторового розвитку, концепції інтегрованого розвитку території територіальної громади, є документами стратегічного планування, що розробляються та визначають довгострокові, міждисциплінарні, просторові та соціально-економічні пріоритети збалансованого розвитку відповідної території в порядку визначеному законом.";

частину 6 статті 7 доповнити реченням такого змісту: "Розроблення документів щодо відновлення та розвитку регіонів і територій, що постраждали внаслідок збройної агресії проти України, здійснюється з урахуванням Національної концепції просторового розвитку, регіональних концепцій просторового розвитку, концепції інтегрованого розвитку території територіальної громади, документів державного прогнозування і державного планування, визначених законодавством.";

статтю 23 доповнити частиною 6 такого змісту: "Моніторинг державної регіональної політики здійснюється з урахуванням розширеної оцінки соціально-економічного розвитку – індекса інклюзивного розвитку (Inclusive Development Index – IDI).".

З огляду на невідворотність забезпечення збалансованості функціонально-просторового регіонального розвитку важливо здійснити законодавче врегулювання:

- ✓ узгодження засад державної регіональної політики, як складової частини внутрішньої політики України з Керівними принципами процесу

відновлення України – "Принципами Лугано" та Керівними принципами сталого просторового розвитку Європейського континенту;

- ✓ впровадження класифікації територіальних одиниць для статистики (NUTS – Nomenclature of Territorial Units for Statistical Purposes), затвердженої Регламентом Європейського Парламенту і Ради № 1059/2003 від 26.05.2003 р. (із змінами) та європейської методології щодо територіальних типологій, включаючи регламентацію функціональних типів територій, критерії їх виокремлення, ідентифікації та стимулювання розвитку;
- ✓ імплементації інноваційної моделі функціонально-просторового розвитку території на основі смарт-спеціалізації як стратегічно визначеної, вертикально інтегрованої, інституційно впорядкованої моделі збалансованого регіонального розвитку в контексті оптимізації інноваційного використання потенціалу конкретної території;
- ✓ впровадження механізму формування документації з просторового планування в режимі геоінформаційної платформи "Планування просторового розвитку", як інтегрованого та орієнтованого на місця унікального інструменту політики функціонально-просторового розвитку території та трансформації соціально-економічного середовища з урахуванням Європейського зеленого курсу;
- ✓ ідентифікації на місцевості та в системі Державного земельного кадастру меж новостворених районів, об'єднаних територіальних громад та населених пунктів, що віднесені до юрисдикції цих громад. Проведення в їх межах суцільної інвентаризації земельних і майнових активів, їх реєстрації в Державному земельному кадастрі та/або в Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно;
- ✓ ідентифікації в державній статистичній та податковій звітності результатів економічної діяльності суб'єктів господарювання за місцем її здійснення в межах конкретної земельної ділянки, зареєстрованої у Державному земельному кадастрі відповідно до виду її цільового призначення.

Детермінантою збалансованості та стабільності державної регіональної політики є регламентація регуляторних аспектів цієї політики виключно законами держави без жодного перенесення на підзаконний рівень, що відповідатиме загальновизнаному принципу верховенства права визначеного Конституцією України та підтримуваного Угодою про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, адекватній правовій імплементації європейських засад інтегрованого просторового розвитку; сприятиме ефективному функціонуванню місцевого самоврядування як дієвого інструмента сталого розвитку держави.

6.4. НАПРЯМИ ВЗАЄМОУЗГОДЖЕННЯ ПОЛІТИКИ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ З ІНШИМИ ДЕРЖАВНИМИ ПОЛІТИКАМИ

Вагомим викликом сучасної державної регіональної політики у сфері розвитку громад та територій є реалізація Цілі № 11 "Сталий розвиток міст та громад. Забезпечення відкритості, безпеки, життєстійкості й екологічної стійкості міст і населених пунктів" Цілей Сталого Розвитку ООН, затверджених 25.09.2015 р. Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН "Перетворення нашого світу: Порядок денний в області сталого розвитку на період до 2030 року"³²³, що зафіксовано пунктом 11 статті 1 Указу Президента України від 30.09.2019 р. № 722/2019 "Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року"³²⁴.

На тлі визнання України кандидатом в члени ЄС реформа децентралізації та трансформація управління адміністративно-територіальними одиницями різного ієрархічного рівня орієнтовані на створення належних правових умов та механізмів дієвості синхронізованого планування та повноцінного функціонування спроможних територіальних громад як детермінанти ефективної реалізації державної регіональної політики сталого розвитку.

Необхідність врахування просторових факторів в економічних дослідженнях підкреслює Нобелівський лауреат з економіки (2008 р.) П. Кругман (США), за слушним зауваженням якого "економіка існує та посідає місце на мапі..."³²⁵. На думку О. Тищенка, процес формування загальної методології дослідження проблем просторового розвитку національної економіки та розроблення ефективної стратегії регіонального розвитку національної економіки має здійснюватись у напрямку органічного поєднання різноманітних теорій дослідження простору та використання відповідних інструментів щодо їх практичного втілення³²⁶. Дослідженнями О. Бузуна акцентовано, що інтегрований розвиток як концепт моделі управління самоврядних територій є послідовним і комплексним завданням у сфері забезпечення ефективного управління, яке повинно мати паралельні зміни в напрямі публічності, партисипативного та транспарентного розвитку³²⁷.

³²³ Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. UNDP. URL: <https://www.undp.org/ukraine/publications/transforming-our-world-2030-agenda-sustainable-development>.

³²⁴ Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року: указ Президента України від 30 вересня 2019 р. № 722/2019. Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text>.

³²⁵ The Spatial Economy: Cities, Regions, and International Trade By Masahisa Fujita, Paul Krugman, and Anthony J. Venables. Cambridge, MA: MIT Press, 1999.

³²⁶ Тищенко О. П. Методологія просторового підходу щодо дослідження розвитку національної економіки: теоретична база та необхідність міждисциплінарного синтезу/ Регіональна економіка: 2012, №3, С. 16-24.

³²⁷ Бузун О. Концепт інтегрованого розвитку самоврядних територій. Державне управління та місцеве самоврядування. Дніпро: 2018, вип. 4(39), С. 159-165.

Тобто комплексність та перманентність проблеми забезпечення економічної, інфраструктурної, соціально-культурної зв'язаності та просторової інтегрованості на національному, регіональному та місцевому рівнях актуалізують провідну роль держави при реальному переході до дієвої політики сталого регіонального розвитку та формуванні підходів щодо забезпечення дієвості цієї політики на засадах посилення просторової інтегрованості.

Конституційним Судом України встановлено, що під державною політикою розуміються стратегічні напрями діяльності держави в економічній, соціальній, гуманітарній, екологічній, правовій та інших сферах її внутрішнього життя, а також у сфері відносин з іншими державами на певну історичну перспективу. Засади внутрішньої і зовнішньої політики - це відправні ідеї, основні принципи стратегічної лінії діяльності держави у названих сферах. Вони є базою для проведення політики органами виконавчої влади, зокрема Кабінетом Міністрів України ³²⁸.

Так, Конституцією України ³²⁹ означено основні види державних політик проведення яких повинен забезпечувати Кабінет Міністрів України, зокрема: фінансової; цінової; інвестиційної; податкової; політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування (пункт 3 статті 116) та бюджетної політики (пункт 4 статті 138).

Водночас, Законом України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010 р. № 2411-VI ³³⁰ регламентовано засади внутрішньої політики у таких сферах: розбудова державності (стаття 3); розвитку місцевого самоврядування та стимулювання розвитку регіонів (стаття 4); формування інститутів громадянського суспільства (стаття 5); національної безпеки і оборони (стаття 6); економічна сфера (стаття 7); соціальна сфера (стаття 8); екологічна сфера та сфера техногенної безпеки (стаття 9); гуманітарна сфера (стаття 10).

Саме в зазначеному Законі державну регіональну політику віднесено до сфери розвитку місцевого самоврядування та стимулювання розвитку регіонів (стаття 4). Проте державну політику у сфері територіального (просторового)

³²⁸ Рішення Конституційного Суду України від 2 березня 1999 р. № 2-рп/99 (vd990302 vn2-рп/99). Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-99#Text>.

³²⁹ Конституція України (Прийнята 28 червня 1996 р., № 254к/96-ВР). Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>. Supreme Council of Ukraine (1996), *Konstytutsiya Ukrayiny [Constitution of Ukraine]*: Law of Ukraine, adopted on 1996, June 28, 254k-VR. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>. [in Ukrainian].

³³⁰ Про засади внутрішньої і зовнішньої політики: Закон України від 1 липня 2010 року № 2411-VI. Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17#Text>

планування як Конституцією України так і цим Законом не виокремлено взагалі.

Необхідно враховувати, що чинна Конституція України апіорі є фундаментальною правою платформою формування національної системи планування розвитку в державі, якою зафіксовано такі види програмних документів:

- ✓ Програма діяльності Кабінету Міністрів України, що схвалюється Верховною Радою України при формуванні нового складу уряду (пункт 11 частини першої статті 85);
- ✓ загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля (пункт 6 частини першої статті 85, пункт 3 статті 119);
- ✓ соціально-економічні, медико-санітарні і оздоровчо-профілактичні програми щодо забезпечення державним фінансуванням охорони здоров'я (частина друга статті 49);
- ✓ державні і регіональні програми соціально-економічного та культурного розвитку, програми охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин – програми їх національно-культурного розвитку(пункт 3 статті 119);
- ✓ державні програми повернення депортованих народів (пункт 9 статті 138);
- ✓ програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб (частина друга статті 43);
- ✓ програми соціально-економічного та культурного розвитку відповідних областей і районів (частина друга статті 143);
- ✓ спільні соціально-економічні і культурні програми (частина друга статті 143);
- ✓ програми соціально-економічного та культурного розвитку територіальних громад (частина перша статті 143).
- ✓ Відповідно до положень чинного Закону України "Про Кабінет Міністрів України"³³¹ повноваження уряду щодо формування та здійснення програмної діяльності спрямовано на:
- ✓ виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України, схваленої Верховною Радою України (частина перша статті 41);
- ✓ розроблення і внесення на розгляд Верховної Ради України проєктів загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку, охорони довкілля та з інших питань (частина перша статті 30);

³³¹ Про Кабінет Міністрів України: Закон України від 27 лютого 2014 р. № 794-VII. Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1052-20#n128>.

- ✓ виконання загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, культурного розвитку, охорони довкілля, а також розроблення, затвердження і виконання інших державних цільових програм (стаття 20, пункт 4 частини першої статті 2);
- ✓ подання Верховній Раді України одночасно із звітом про виконання Державного бюджету України за минулий рік звітів про хід виконання загальнодержавних програм (частина друга статті 30);
- ✓ щорічне подання до Верховної Ради України, не пізніше 15 квітня поточного року, звіту про хід і результати виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України за попередній рік (частина 6 стаття 11).

Тобто спрямування роботи уряду та центральних органів виконавчої влади має конституційне окреслення рамками Програми діяльності Кабінету Міністрів України та відповідних загальнодержавних програм, схвалених Верховною Радою України.

Тому забезпечення дієвості політики регіонального розвитку визначається рамками цілей таких Програм, критеріїв, завдань та строків їх виконання, а також взаємопов'язаністю актуальних загальнодержавних, секторальних, регіональних, місцевих програм розвитку, що реально збалансовані на основі програмно-цільового підходу поєднуючи стратегічне, просторове, фінансове та/або бюджетне планування.

Проте відсутність єдиної цілісної структури державних політик, їх змісту та законодавчо встановлених процедур реалізації зумовлюють деструктуризацію функціонування системи державного управління та множинність різних не узгоджених між собою нормативно-правових актів, програмних та планувальних документів, зокрема щодо сфери регіонального розвитку. В Україні дотепер не ухвалені комплексні і детальні настанови щодо розробки галузевих(секторальних) стратегій, як інструментів актуалізації та реалізації інтересів конкретної секторальної політики.

Як наслідок, формування та реалізація державної регіональної політики у різні періоди її розвитку переважно була сферою суб'єктивного впливу різноманітних політичних еліт, кланових бізнес-інтересів, що через підконтрольні органи виконавчої влади перманентно імплементовано у численні нормативно-правові документи на базі яких здійснювалась ця політика постаючи чинником істотної фрагментації, стагнації та диференціації розвитку адміністративно-територіальних одиниць.

У 2020 році в Україні змінився адміністративно-територіальний устрій, понад 11 000 сільських, селищних, міських рад замінили 1 469 спроможних територіальних громад на базовому рівні, а на основі 490 районів було оптимізовано і утворено 136 районів на субрегіональному рівні.

На початок 2022 року схемами планування території забезпечені всі області 21 з яких мають актуальні схеми планування, розроблені після

2011 року. Три схеми планування областей (Львівської, Харківської, Черкаської) розроблено в період 2005-2010 років. При цьому, відсоток актуальності проєктних рішень схем планування території областей різняться – від 0% у Кіровоградській області до 100 % у Івано-Франківській, Київській та Рівненській областях. Середній відсоток актуальності цього виду містобудівної документації наразі складає 65,0 %. Із 464 наявних схем планування територій районів тільки 263 (56,3%) можуть бути використані в якості містобудівної документації на регіональному рівні. Основним видом містобудівної документації на місцевому рівні є комплексний план просторового розвитку території територіальної громади, який розробляється на всю територію територіальної громади. Рішення про розроблення комплексних планів прийнято в 93 з 1469 територіальних громад, що становить 6,3%, проте у 2021 році не затверджено жодного з них. Серед основних причин, що гальмують розроблення комплексних планів є відсутність необхідної картографічної основи. З 1469 новоутворених територіальних громад лише 33 (2,2%) від їх загальної кількості, мають умовно актуальну картографічну основу в цифровій формі у державній геодезичній системі координат УСК 2000 для розроблення комплексних планів. Діючими генеральними планами забезпечені всі 397 населених пунктів зі статусом міст. Разом з тим, 168 генеральних планів міст визнано такими, що не відповідають вимогам законодавства і потенційно не можуть бути використані при здійсненні діяльності з комплексного просторового розвитку територій новоутворених територіальних громад у майбутньому. Отже, актуальними вважаються 229 (57,7%) наявних генеральних планів міст. З 675 селищ міського типу 602 або 89,2% мають генеральні плани. Однак, 291 з них за результатами проведеного аналізу не відповідають сучасним вимогам законодавства. Таким чином, при здійсненні планувальної діяльності у майбутньому можуть бути використані 311 (51,7%) генеральних планів селищ міського типу. З 26765 сільських населених пунктів у 19329 є наявні генеральні плани, з яких 12012 (62,2%) визнано такими, що не відповідають оновленому законодавству. Відповідним чином, кількість актуальних генеральних планів сіл складає всього 37,8%. Загальна кількість наявних детальних планів території становить близько 30000 примірників, які покривають приблизно 2,2% території країни. При цьому, велика частина з них (близько 40%) не відповідатимуть оновленим законодавчим вимогам під час розроблення комплексних планів і втратять чинність після їх затвердження³³².

Положеннями Державної антикорупційної програми на 2023-2025 р. акцентовано, що повномасштабна збройна агресія проти України значно

³³² Проєкт Плану відновлення України: Матеріали робочої групи "Будівництво, містобудування, модернізація міст та регіонів України" / Національна рада з відновлення України від наслідків війни, липень 2022 р. сайт. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/construction-urban-planning-modernization-of-cities-and-regions.pdf>.

поглибила проблеми, що існували в місцевому самоврядуванні роками, і підкреслила недоліки, які були збережені у 2020 році. Недостатня публічність інформації у сфері містобудування створює ситуацію, за якої можливе затвердження планів просторового розвитку території (містобудівної документації) та кардинально інших програм соціально-економічного розвитку територіальної громади на такій території. Також відповідність та взаємна узгодженість таких двох документів не передбачена законодавством. Зазначене призводить до ситуації, за якої на рівні населеного пункту можуть існувати та виконуватися різні, неузгоджені між собою, а часом і взаємовиключні стратегії та політики. А існування програм та політик за двома різними напрямками потенційно містить великі корупційні ризики, дає змогу обирати найбільш сприятливі умови, що передбачені такими документами, при цьому ігноруючи вимоги іншого, а також створює для державних органів та органів місцевого самоврядування потенційну можливість для отримання неправомірної вигоди. Отже реорганізація системи державних органів та органів місцевого самоврядування залежить від законодавчого визначення основних засад адміністративно-територіального устрою України, порядку утворення, ліквідації, встановлення і зміни меж адміністративно-територіальних одиниць та вирішення інших питань адміністративно-територіального устрою³³³.

В Законі України "Про засади державної регіональної політики" від 5 лютого 2015 р. № 156-VIII³³⁴, державна регіональна політика трактується система цілей, заходів, засобів та узгоджених дій центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб для забезпечення високого рівня якості життя людей на всій території України з урахуванням природних, історичних, екологічних, економічних, географічних, демографічних та інших особливостей регіонів, їх етнічної і культурної самобутності.

Однак дієвого механізму синхронізованої розробки та взаємоузгодження стратегічного, програмного та просторового планування на різних рівнях врядування не встановлено.

Дотепер законодавчо не врегульовано яким чином та конкретно з якою містобудівною документацією повинні узгоджуватися документи стратегічного планування і реалізації державної регіональної політики (див. табл. 6.4), що анонсовано частиною четвертою статті 7 зазначеного Закону.

³³³ Про затвердження Державної антикорупційної програми на 2023-2025 роки: постанова Кабінету Міністрів України від 4 березня 2023 р. № 220. Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/220-2023-%D0%BF#Text>

³³⁴ Про засади державної регіональної політики: Закон України від 5 лютого 2015 року № 156-VIII // Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19#Text>.

Таблиця 6.4. Перелік документів стратегічного планування і реалізації державної регіональної політики

Документи стратегічного планування державної регіональної політики	Документи реалізації державної регіональної політики
Національний рівень	
Державна стратегія регіонального розвитку України	План заходів з реалізації Державної стратегії регіонального розвитку України. (Включає програми регіонального розвитку).
	План відновлення та розвитку регіонів. (Включає перелік проєктів регіонального (місцевого) розвитку, реалізація яких передбачається в рамках виконання плану відновлення та розвитку регіонів; регіональні плани відновлення та розвитку).
Регіональний рівень	
Регіональні стратегії розвитку	Плани заходів з реалізації регіональних стратегій розвитку. (Включають регіональні програми розвитку; програми економічного і соціального розвитку Автономної Республіки Крим, областей, районів, міст Києва та Севастополя; проєкти регіонального розвитку).
	Регіональний план відновлення та розвитку. Програма комплексного відновлення області.
Місцевий рівень	
Стратегії розвитку територіальних громад	Плани заходів з реалізації стратегій розвитку територіальних громад.
	Програми економічного і соціального розвитку територіальних громад. Місцеві програми розвитку, які реалізуються через проєкти місцевого розвитку
	План відновлення та розвитку територіальної громади. (Включає перелік проєктів регіонального (місцевого) розвитку).
	Програма комплексного відновлення території територіальної громади (її частини).

Складено на основі: ³³⁵

Прикметно, що низка означених в Конституції України програмних документів щодо загальнонаціонального та регіонального рівнів навіть не згадуються в новітніх актах законодавства держави, на основі яких нами в таблиці 1 виокремлено перелік документів стратегічного планування і реалізації державної регіональної політики. Зокрема, в систему взаємопов'язаних документів стратегічного планування і реалізації державної регіональної політики не включено:

³³⁵ Про засади державної регіональної політики: Закон України від 5 лютого 2015 року № 156-VIII. Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19#Text>; Деякі питання розроблення Державної стратегії регіонального розвитку України і плану заходів з її реалізації та проведення моніторингу реалізації зазначених Стратегії і плану заходів: постанова Кабінету Міністрів України від 4 серпня 2023 р. № 817. Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/817-2023-%D0%BF#n61>; Деякі питання розроблення регіональних стратегій розвитку і планів заходів з їх реалізації та проведення моніторингу реалізації зазначених стратегій і планів заходів: постанова Кабінету Міністрів України від 04 серпня 2023 р. № 816. Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/816-2023-%D0%BF#n94>; Про затвердження порядків з питань відновлення та розвитку регіонів і територіальних громад: постанова Кабінету Міністрів України від 8 липня 2023 р. № 731. Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/731-2023-%D0%BF#Text>

- ✓ загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля;
- ✓ державні і регіональні програми соціально-економічного та культурного розвитку, програми охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин – програми їх національно-культурного розвитку;
- ✓ програми соціально-економічного та культурного розвитку відповідних областей і районів тощо.

На нашу думку, запровадження Законом України "Про засади державної регіональної політики" задекларованого узгодження стратегічного, програмного та просторового планування на різних рівнях визначає містобудівну документацію по суті першоосною стратегічного планування і реалізації державної регіональної політики, постаючи детермінантом сталості та просторової інтегрованості регіонального розвитку. Передусім така вимога мала б стосуватися системи планувальної документації на національному рівні щодо узгодження з містобудівною документацією, котра визначає концептуальні вирішення планування та використання території України – Генеральною схемою³³⁶, розрахунковий період актуальності якої завершився 22 березня 2022 р.

Саме на Кабінет Міністрів України покладено врахування Генеральної схеми у процесі підготовки прогнозів і державних програм економічного і соціального розвитку України, схем розвитку окремих галузей економіки, інших державних програм з питань охорони земель, охорони здоров'я населення, охорони природи, розвитку інженерно-транспортної інфраструктури, збереження історико-культурної спадщини, розвитку туризму, прийняття рішень щодо регулювання використання територій загальнодержавного значення, а також проведення моніторингу реалізації Генеральної схеми та здійснення аналізу змін у пріоритетних напрямках використання території України.

Крім того, відповідно до статті 15 Закону України від 24 червня 2004 р. № 1864-IV "Про екологічну мережу України"³³⁷ складовою частиною Генеральної схеми планування території України визначено Зведену схему формування екомережі України, що затверджується Верховною Радою України. Зведена схема формування екомережі України, узгоджені з нею регіональні та місцеві схеми формування екомережі, програми у сфері формування, збереження та використання екомережі є основою для розроблення усіх видів проєктної документації при здійсненні землеустрою,

³³⁶ Про Генеральну схему планування території України: Закон України від 7 лютого 2002 р. № 3059-III (із змінами). Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3059-14#Text>

³³⁷ Про екологічну мережу України: Закону України від 24 червня 2004 р. № 1864-IV. Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1864-15#Text>

розробці містобудівної документації з урахуванням державних, громадських і приватних інтересів, а також здійсненні господарської та іншої діяльності.

Доводиться констатувати, що в новітньому "Порядку розроблення Державної стратегії регіонального розвитку України і плану заходів з її реалізації, а також проведення моніторингу реалізації зазначених Стратегії і плану заходів" затвердженому урядом 4 серпня 2023 р.³³⁸, не передбачено узгодження розроблюваної Державної стратегії регіонального розвитку України з:

- ✓ курсом на забезпечення логічно-послідовної завершеності актуальних цілей і заходів чинної Державної стратегії регіонального розвитку;
- ✓ Генеральною схемою, яка на сьогодні потребує превентивного оновлення та гармонізації з Цілями сталого розвитку України на період до 2030 року;

Зведеною схемою формування екомережі України, виконання якої мало б забезпечуватися на основі Загальнодержавної програми розвитку екомережі, затвердженої Верховною Радою України³³⁹. Проте термін такої Загальнодержавної програми розвитку екомережі, зокрема щодо визначення цілісної просторової структури екологічної мережі, сплинув ще наприкінці 2015 р., хоча забезпечення розроблення Зведеної схеми формування екомережі України віднесено до повноважень уряду;

- ✓ програмними документами, визначеними Конституцією України, Законом України "Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку"³⁴⁰;
- ✓ секторальними стратегіями розвитку, зокрема в частині конкретизації їх переліку, змісту, термінів розробки, строків актуальності, узгодженості з Генеральною схемою та Зведеною схемою формування екомережі України.

Необхідно підкреслити, що вимогу урахування документів державного прогнозування і державного планування при розробленні документів стратегічного планування і реалізації державної регіональної політики регламентовано саме Законом України "Про засади державної регіональної політики" (частина п'ята стаття 7). Як слідує зі ст. 4 Закону України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального

³³⁸ Деякі питання розроблення Державної стратегії регіонального розвитку України і плану заходів з її реалізації та проведення моніторингу реалізації зазначених Стратегії і плану заходів: постанова Кабінету Міністрів України від 4 серпня 2023 р. № 817. Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/817-2023-%D0%BF#n61>.

³³⁹ Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки: Закон України від 21 вересня 2000 р. № 1989-III. Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1989-14#Text>

³⁴⁰ Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України: Закон України від 23 березня 2000 р. № 1602-III. Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1602-14#Text>

розвитку України» система прогнозних і програмних документів економічного і соціального розвитку складається з:

- ✓ прогнозів економічного і соціального розвитку України на середньо- та короткостроковий періоди;
- ✓ прогнозів розвитку окремих галузей економіки на середньостроковий період; загальнодержавних програм економічного, соціального розвитку, інших державних цільових програм;
- ✓ прогнозів економічного і соціального розвитку Автономної Республіки Крим, областей, районів та міст на середньостроковий період;
- ✓ програм економічного і соціального розвитку Автономної Республіки Крим, областей, районів та міст на короткостроковий період.

Тобто на регіональному рівні передбачено розробку прогнозів економічного і соціального розвитку Автономної Республіки Крим, області, району, міста на п'ять років і програм економічного і соціального розвитку цих суб'єктів на наступний рік. Ці прогнози і програми необхідні для затвердження місцевих бюджетів і формування міжбюджетних трансфертів. А абзацом другим статті 1 цього Закону визначено, що прогноз економічного і соціального розвитку є засобом обґрунтування вибору тієї чи іншої стратегії та прийняття конкретних рішень державними органами, органами місцевого самоврядування щодо регулювання соціально-економічних процесів.

Проте в Законі України "Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України" дотепер серед суб'єктів прогнозування відсутні територіальні громади сіл та селищ, що є контроверзою частині першій статті 5 Конституції України, якою встановлено затвердження і контроль програми соціально-економічного та культурного розвитку територіальних громад власне територіальними громадами села, селища, міста безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування.

Також доводиться констатувати, що перманентна відсутність Прогнозу економічного і соціального розвитку України на п'ять років дотепер унеможлиблює взаємоузгоджену розробку та реалізацію відповідних прогнозів економічного і соціального розвитку областей, районів і міст на п'ять років, а також програм економічного і соціального розвитку на наступний рік. Такий перманентно архаїчний стан речей є контроверсійним викликом сталому функціонуванню об'єднаних територіальних громад, зміні питомої ваги бюджетів різного рівня та повноваженням їх розробників, бюджетній децентралізації загалом. Тим самим поглиблюється проблема системної розсинхронізації розробки, узгодженості, моніторингу та оцінки реалізації документів державного планування та прогнозів на різних рівнях врядування.

Крім того, в Україні жодним чином не встановлено вимоги узгодження документів стратегічного планування і реалізації державної регіональної

політики з документацією із землеустрою, якою, зокрема, є схеми землеустрою і техніко-економічні обґрунтування використання та охорони земель адміністративно-територіальних одиниць, територій територіальних громад. Цей вид документації із землеустрою, його зміст та структуру встановлено Законом України "Про землеустрій"³⁴¹. Така документація розробляється з метою визначення перспективи щодо використання та охорони земель, для підготовки обґрунтованих пропозицій у галузі земельних відносин, організації раціонального використання та охорони земель, перерозподілу земель з урахуванням потреби сільського, лісового та водного господарств, розвитку сіл, селищ, міст, територій оздоровчого, рекреаційного, історико-культурного призначення, природно-заповідного фонду та іншого природоохоронного призначення тощо.

А відповідно частини восьмої статті 16¹ Закону України "Про регулювання містобудівної діяльності"³⁴², пункту 40 "Порядку розроблення, оновлення, внесення змін та затвердження містобудівної документації"³⁴³, згадані схеми землеустрою і техніко-економічні обґрунтування використання та охорони земель віднесено до вихідних даних для розроблення містобудівної документації на місцевому рівні, яка є одночасно містобудівною документацією на місцевому рівні та землевпорядною документацією: комплексного плану просторового розвитку території територіальної громади, а також його невід'ємних складових - генеральних планів населених пунктів та детальних планів територій.

Необхідно враховувати, що до переліку вихідних даних для розроблення містобудівної документації на місцевому рівні включено актуальні відомості про:

- ✓ розміщення на території територіальної громади об'єктів, визначених Генеральною схемою планування території України, Державною стратегією регіонального розвитку, Стратегією сталого розвитку України;
- ✓ положення концепції інтегрованого розвитку території територіальної громади;
- ✓ положення затвердженої містобудівної документації регіонального та місцевого рівнів, щодо використання території територіальної громади;
- ✓ стратегічні та оперативні цілі, визначені регіональною стратегією розвитку, що поширюються на територію територіальної громади, стратегію розвитку громади;

³⁴¹ Про землеустрій: Закон України від 22 травня 2003 р. № 858-IV. Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/858-15/ed20220710#Text>

³⁴² Про регулювання містобудівної діяльності: Закон України від 17 лютого 2011 р. № 3038-VI. Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3038-17#Text>

³⁴³ Про затвердження Порядку розроблення, оновлення, внесення змін та затвердження містобудівної документації: постанова Кабінету Міністрів України від 1 вересня 2021 р. № 926. Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/926-2021-%D0%BF#Text>

- ✓ прогнози та програми економічного і соціального розвитку, галузей економіки, прийняті на державному, обласному, районному та місцевому рівнях, що поширюються на територію територіальної громади;
- ✓ стратегії, програми та плани у сфері охорони навколишнього природного середовища і сталого використання земель, ґрунтів, вод, лісів та інших природних ресурсів, формування екомережі.

Однак дотепер не актуалізовано Стратегію сталого розвитку "Україна – 2020"³⁴⁴, а Проєкт Стратегії сталого розвитку України на період до 2030 року³⁴⁵, підготовлений українськими експертами за підтримки Програми розвитку ООН в Україні та Глобального екологічного фонду в рамках проєкту "Інтеграція положень Конвенцій Ріо в національну політику України" не затверджено.

Прикметно, що Проєкт Стратегії сталого розвитку України на період до 2030 року був обговорений з червня до грудня 2016 року на регіональних та національних консультаціях, у яких взяли участь представники органів державної влади та місцевого самоврядування всіх областей України, депутати різних рівнів, науковці та освітяни, представники інститутів громадянського суспільства, професійних об'єднань, бізнесу, ЗМІ, експерти міжнародних організацій. А керівним принципом реалізації цього документа було закладено інтеграцію політики та управління.

Зауважимо, що громадські інтереси в актах законодавства України визначено як потреби та прагнення громадськості, пов'язані із забезпеченням благополуччя, здоров'я, стабільності, безпеки та сталого розвитку, умов для належної реалізації та захисту прав, у тому числі прав власності, та інші потреби, що виникають у зв'язку із розробленням, затвердженням і реалізацією містобудівної документації під час планування та забудови територій³⁴⁶.

Водночас реалії воєнного стану фокусують потребу актуалізації та врахування державних інтересів на національному, регіональному та місцевому рівнях в ієрархічно-інтегрованих документах просторового, соціально-економічного та бюджетного планування. А цілісність, узгодженість, системність планування, врахування пріоритетів і обмежень, встановлених державними програмами, планами та прогнозними документами постають основою інтеграції політики та дієвості процедур на всіх рівнях управління.

³⁴⁴ Про Стратегію сталого розвитку "Україна - 2020": указ Президента України від 12 січня 2015 р. № 5/2015. Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#Text>.

³⁴⁵ Стратегія сталого розвитку України на період до 2030 року: проєкт-2017. UNDP-Україна, URL: https://www.undp.org/sites/g/files/zskqke326/files/migration/ua/UNDP_Strategy_v06-optimized.pdf.

³⁴⁶ Про затвердження Порядку проведення громадських слухань щодо проєктів містобудівної документації на місцевому рівні: постанова Кабінету Міністрів України від 25 травня 2011 р. № 955. Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555-2011-%D0%BF#Text>.

В Законі України "Про національну безпеку України"³⁴⁷, національні інтереси України виокремлено як життєво важливі інтереси людини, суспільства і держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності і добробут її громадян. А джерелом загроз незалежності України, її суверенітету і демократії дотепер визнається недостатня ефективність державних органів, що ускладнює вироблення і реалізацію ефективної політики.

Необхідно зауважити, що лише наприкінці листопада 2022 року на підзаконному рівні здійснено істотний поступ щодо врахування державних інтересів при розробленні, оновленні, внесенні змін та затвердженні містобудівної документації на місцевому рівні³⁴⁸. Термін "державні інтереси" трактовано як визначені Генеральною схемою планування території України, схемами планування окремих частин території України, схемами планування окремих частин Автономної Республіки Крим, областей (районів), іншими документами державного планування державного та регіонального рівня вимоги щодо переважного функціонального використання окремих територій, охорони навколишнього природного середовища, екологічної безпеки, відновлення та сталого використання природних ресурсів, необхідності розміщення об'єктів, що мають загальнодержавне та/або регіональне значення. А для підготовки матеріалів щодо державних інтересів та інтересів суміжних територіальних громад належить враховувати:

- ✓ містобудівну документацію державного та регіонального рівня, містобудівну документацію територій суміжних територіальних громад щодо суміжних територій;
- ✓ оперативні цілі та основні завдання, що забезпечують досягнення стратегічних цілей Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки, регіональна стратегія розвитку, що поширюється на територію територіальної громади, стратегія розвитку суміжної територіальної громади;
- ✓ прогнози та програми економічного і соціального розвитку, галузей економіки, прийняті на державному, обласному, районному та місцевому рівні, що поширюються на територію територіальної громади;
- ✓ стратегії, програми та плани у сфері охорони навколишнього природного середовища і сталого використання земель, ґрунтів, вод, лісів та інших

³⁴⁷ Про національну безпеку України: Закон України від 21 червня 2018 р. № 2469–VIII. Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>

³⁴⁸ Про затвердження Порядку розроблення, оновлення, внесення змін та затвердження містобудівної документації: постанова Кабінету Міністрів України від 1 вересня 2021 р. № 926. Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/926-2021-%D0%BF#Text>

природних ресурсів, формування екомережі, плани управління річковими басейнами;

- ✓ наявні відомості та розрахункові планові показники для розроблення інженерно-технічні заходів цивільного захисту.

Крім того, у разі виникнення державної необхідності передбачено можливість вноситися зміни до комплексного плану, генерального плану населеного пункту не частіше ніж один раз на рік за результатами містобудівного моніторингу.

Однак очевидною контроверзою є абзаци 2-3 пункту 38 чинного Порядку розроблення, оновлення, внесення змін та затвердження містобудівної документації³⁴⁹, якими обумовлено:

у разі коли оновлення містобудівної документації на місцевому рівні передбачається здійснювати без одночасного внесення змін до неї, звернення до відповідних органів виконавчої влади для визначення державних інтересів, проведення громадського обговорення для формування завдання на розроблення комплексного плану, проведення громадського обговорення та експертизи проекту містобудівної документації не здійснюються;

стратегічна екологічна оцінка такої документації не здійснюється, крім випадку, якщо замовником відповідно до законодавства прийнято рішення про здійснення стратегічної екологічної оцінки незначних змін до документа державного планування.

Тобто наратив оновлення містобудівної документації без одночасного внесення змін до неї закладає підґрунтя для системних правопорушень в сфері містобудівельної діяльності та протирічить антикорупційному законодавству.

Крім того, процедура виявлення та ідентифікації державних інтересів є вкрай зарегульованою, позаяк державні інтереси повинні надаватися у формі офіційних листів відповідних органів виконавчої влади (Мінінфраструктури, обласних та районних адміністрацій) з інформаційними матеріалами щодо державних інтересів - витягів з Генеральної схеми планування території України, відповідної схеми планування території державного та/або регіонального рівня, які доповнюються інформацією з інших документів державного планування, затверджених у встановленому законодавством порядку (концепцій, стратегій, цільових програм). У разі ненадходження відповіді щодо відповідного запиту замовником надсилаються до райдержадміністрації, облдержадміністрації, Мінінфраструктури, виконавчих органів сільських, селищних, міських рад суміжних територіальних громад повідомлення щодо розроблення містобудівної документації без врахування державних інтересів, інтересів суміжних територіальних громад. Тобто апріорі

³⁴⁹ Про затвердження Порядку розроблення, оновлення, внесення змін та затвердження містобудівної документації: постанова Кабінету Міністрів України від 1 вересня 2021 р. № 926// Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/926-2021-%D0%BF#Text>

закладено можливість розробки містобудівної документації на місцевому рівні без врахування державних інтересів та інтересів суміжних територіальних громад, що спричинятиме проблемність узгодження з такою містобудівною документацією майбутніх стратегій, програм та проєктів.

Водночас, відповідно підпункту 7 пункту 42 зазначеного Порядку формування замовником переліку документів державного планування, затверджених сільською, селищною і міською радою (концепцій, стратегій, проєктів, програм, інших документів щодо сучасного стану та планів розвитку відповідних територій), шляхом отримання від відповідних структурних підрозділів виконавчого органу сільської, селищної, міської ради та її виконавчого органу. Однак відповідно пункту 35 цього документа замовником розроблення містобудівної документації на місцевому рівні (комплексного плану, генеральних планів населених пунктів, детальних планів територій) є власне виконавчий орган сільської, селищної і міської ради, Київська та Севастопольська міські держадміністрації, який організовує розроблення, внесення змін та подання проєктів містобудівної документації на місцевому рівні на розгляд відповідної сільської, селищної, міської ради, незалежно від визначених відповідно до закону джерел фінансування. І вкрай сумнівним є пункт 35, яким визначено, що у разі коли на територію не розповсюджуються повноваження жодної сільської, селищної чи міської ради, прийняття рішень та виконання функцій замовника з розроблення детального плану території здійснює райдержадміністрація, а в разі відсутності адміністративного району - Рада міністрів Автономної Республіки Крим або відповідна облдержадміністрація. Тим самим фокусується дилема конституційної повсюдності місцевого самоврядування в Україні та повноважень органів місцевого самоврядування на відповідній території, що може призвести до прецедентів за аналогом Скрилівської трагедії.

Таким чином, забезпечення дієвості політики регіонального розвитку апіорі обумовлює посилення просторової інтегрованості економічного, соціального та екологічного розвитку країни загалом на основі системної інтеграції економічної, соціальної та екологічної політик, синхронізації та узгодженості галузевих, регіональних та місцевих політик на всіх рівнях управління у відповідності з Конституцією України.

Передусім необхідно здійснити аудит актів національного законодавства та документів державного планування, особливо значущих для суспільства та громад, щодо їх актуальності, взаємоузгодженості та відповідності конституційно-правовим нормам. Прикметним контроверсійним прецедентом є імплементація затвердження Кабінетом Міністрів Державної стратегії регіонального розвитку України, як основного документа в системі документів державної регіональної політики, а по суті позаконституційної альтернативи загальнодержавним програмам економічного, науково-

технічного, соціального, національно-культурного розвитку, що затверджуються Верховною Радою України.

Пропонований нами аудит має бути основою для формування в національному законодавстві уніфікованої ієрархічно-інтегрованої системи документів взаємоузгодженого просторового, соціально-економічного, бюджетного планування, синхронізації їх розробки та реалізації, а саме: від оновленої Генеральної схеми планування території України як документа безстрокової дії та Програми діяльності Кабінету Міністрів України розробленої на основі Прогнозу економічного і соціального розвитку України на середньостроковий період – до програм економічного і соціального розвитку територіальних громад та місцевих програми розвитку, які реалізуються через проекти місцевого розвитку. А на основі ідентифікованих та кодифікованих загальнонаціональних документів державного планування в рамках імплементації територіально-орієнтованого та безпекового підходів доцільно створити Національний реєстр державних інтересів, що включатиме такі дані:

- ✓ назва, код державного інтересу;
- ✓ вид документа, яким встановлено державний інтерес та його метадані;
- ✓ тип державного інтересу (постійний чи строковий із зазначенням граничного терміну чинності);
- ✓ перелік адміністративно-територіальних одиниць та територій територіальних громад на які поширюється державний інтерес з використанням новітнього Кодифікатора адміністративно-територіальних одиниць та територій територіальних громад (КАТОТТГ);
- ✓ дата і спосіб територіальної активації державного інтересу за КАТОТТГ;
- ✓ дата та підстава деактивації державного інтересу.

Такий реєстр постає як інформаційно-комунікаційна система, що забезпечує збирання, накопичення, облік, відображення, оброблення, оновлення, захист та надання інформації щодо державних інтересів в розрізі КАТОТТГ, секторальних політик, документів державного планування з автоматизованим формуванням відповідного витягу з Реєстру в електронній формі.

Постійне провадження цього Національного реєстру варто віднести до базових повноважень Ради національної безпеки і оборони України (РНБОУ), що слугуватиме інструментом всеосяжної інтеграції політики та процедур органів державної влади, інших державних органів, функції яких стосуються сфери регіонального розвитку як в мовах воєнного стану так і в повоєнний період, зокрема щодо реінтеграції тимчасово окупованих територій.

Тим самим закладається можливість динамічної фіксації державних інтересів в розрізі територіальних громад на основі інтегрованого поєднання вимог щодо збалансованого просторово-територіального, галузевого-

секторального, соціально-економічного, екологічного та культурного розвитку, а також реальної імплементації галузевого та територіального підходів в діяльності міністерств, відомств і служб щодо дієвого вирішення проблем розвитку територіальної громади та/або регіону враховуючи просторові взаємні впливи чинників різних галузей та сфер соціально-економічних процесів включно з використанням смарт-спеціалізації.

Водночас реалізація державних інтересів має бути базовим пріоритетом в документах державного планування регіонального та місцевого рівня щодо:

- ✓ швидкого відновлення та розвитку регіонів і територіальних громад України на принципах прозорості використання фінансових ресурсів з врахуванням потенціалу та актуальних інтересів територіальних громад, підзвітності, сталості, економічної доцільності, стійкості до безпекових загроз;
- ✓ впровадження єдиної інтегрованої системи управління територіями на основі містобудівного кадастру;
- ✓ постійного моніторингу реалізації містобудівної політики та підтримки прийняття оперативних управлінських рішень стосовно території всієї держави, її окремих частин, що можуть охоплювати території однієї або кількох одиниць адміністративно-територіального устрою та/або територій територіальних громад.

Запропонований ієрархічний підхід щодо імплементації інституту державних інтересів в документах державного планування включно до рівня територіальних громад відповідатиме ратифікованій Україною Європейській хартії місцевого самоврядування та Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні"; сприятиме поєднанню розвитку багаторівневого врядування та системи адміністративного нагляду за законністю актів органів місцевого самоврядування з боку держави; наблизитиме систему управління регіонального розвитку до процедур ЄС та найкращих практик.

Створення такої цілісної системи документів потребуватиме внесення відповідних змін до Конституції України, що обумовлює двоетапність реалізації цього процесу: період воєнного стану впродовж якого унеможливлено внесення змін до Основного закону та повоєнний період. Результативність, ефективність, відкритість та інклюзивність такого двохетапного процесу детермінується запровадженням належних процедур для інформування, консультацій та участі всіх заінтересованих сторін на національному, регіональному та місцевому рівнях, а також інституцій громадянського суспільства.

Крім того, врахування всіх аспектів соціально-економічного розвитку територіальної громади, взаємних впливів чинників різних галузей та сфер соціально-економічних процесів включно з використанням смарт-спеціалізації у документах просторово-територіального, стратегічного, бюджетного

планування фокусує потребу уніфікації єдиної системи представлення статистичних даних на регіональному та місцевому рівні, що є перманентною проблемою інформаційного забезпечення в сфері регіонального розвитку. Доводиться констатувати, що в оновленому 30 січня 2024 р. Положенні про набори даних, які підлягають оприлюдненню у формі відкритих даних ³⁵⁰, зокрема у розділі "Держстат", дотепер значиться Класифікатор об'єктів адміністративно-територіального устрою України (КОАТУУ), а не його сучасний аналог – Кодифікатор адміністративно-територіальних одиниць та територій територіальних громад (КАТОТТГ). Прикметно також, що в Законі України "Про офіційну статистику", чинному з 01.01.2023 р. ³⁵¹, запровадження єдиної цифрової системи збору, управління та аналізу місцевої статистики залишено поза увагою.

А відповідно до означеного Положення ³⁵² оприлюднення відомостей про містобудівну документацію, зокрема метадані містобудівної документації, які невід'ємно пов'язані через систему гіперпосилань із електронними копіями відповідної документації (документів), розміщеної (розміщених) на інтернет-ресурсах уповноважених органів містобудування та архітектури і виконавчих органів місцевого самоврядування покладено на Мінінфраструктури, що належним чином досі не реалізовано.

Водночас Мінінфраструктури визначає Стратегії розвитку основою регіонального відновлення та головним орієнтир для розвитку громад на найближчі роки. Згідно даних моніторингу стану розроблення та затвердження стратегічних документів за друге півріччя 2023 року загальна кількість територіальних громад, які охоплені процесом стратегічного планування, збільшилась з 1283 до 1314 громад (до 91%). Серед лідерів за кількістю затверджених стратегій розвитку громад: Вінницька (95%), Полтавська (80%), Івано-Франківська (74%), Львівська (74%) та Миколаївська (73%) області. А найбільша кількість проєктів стратегій розробляються у Закарпатській (77%), Київській (59%), Харківській (55%), Запорізькій (54%), Рівненській (53%), Кіровоградській (49%), Хмельницькій (47%) областях ³⁵³. При цьому, не висвітлюється реальний стан наявності та врахування в процесі строкового стратегічного планування дезидератів комплексного плану території

³⁵⁰ Про затвердження Положення про набори даних, які підлягають оприлюдненню у формі відкритих даних: постанова Кабінету Міністрів України від 21 жовтня 2015 р. № 835. Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/835-2015-%D0%BF#Text>.

³⁵¹ Про офіційну статистику: закон України від 16 серпня 2022 р. № 2524-IX. Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2524-20#Text>.

³⁵² Про затвердження Положення про набори даних, які підлягають оприлюдненню у формі відкритих даних: постанова Кабінету Міністрів України від 21 жовтня 2015 р. № 835. Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/835-2015-%D0%BF#Text>.

³⁵³ Понад 90% громад розробляють або вже затвердили стратегічні документи розвитку. 8 березня 2024 р. // Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України (Мінінфраструктури), сайт. URL: <https://mtu.gov.ua/news/35390.html>.

територіальної громади, строк дії якого не обмежується, на відміну від означених стратегій розвитку громад.

Тобто реальний стан просторово-територіальної локалізації державних інтересів в комплексному плану території територіальної громади та імплементація їх реалізації в стратегії розвитку цієї громади також має бути предметом пропонованого нами аудиту та формування Національного реєстру державних інтересів.

А зважаючи на важливість визначення і врахування державних інтересів при розробленні, та реалізації містобудівної документації, зокрема на місцевому рівні, необхідно синхронізовано регламентувати затвердження та внесення змін до комплексного плану просторового розвитку території територіальної громади як документа безстрокової дії виключно урядовим актом. Тим самим усувається ієрархічність контроверзи щодо затвердження рішеннями сільських, селищних та міських рад комплексного плану просторового розвитку території територіальної громади, позаяк такий вид документації значиться в Законі України «Про землеустрій» саме у розділі IV "Проведення землеустрою на загальнодержавному та регіональному рівнях", а не в розділі V "Землеустрій на місцевому рівні"³⁵⁴.

Крім того, створюються передумови уніфікованої реалізації принципу збалансованості державних інтересів, інтересів суміжних територіальних громад, інтересів територіальної громади та громадських інтересів. А особливо значущі інтереси територіальних громад при затвердженні комплексного плану просторового розвитку території територіальної громади урядом може бути виокремлено для внесення до Національного реєстру державних інтересів.

Слід також враховувати, що 26 березня 2024 р. Кабінетом Міністрів України затверджено Дорожню карту децентралізації, яка визначає подальші кроки для реалізації реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні на 2024 - 2027 роки шляхом зміни законодавства, зокрема внесенням законопроекту щодо удосконалення регулювання механізму затвердження територій територіальних громад і визначення їх адмінцентрів³⁵⁵.

Тому з огляду на безсумнівну значущість меж адміністративно-територіальних одиниць та територій територіальних громад для формування та затвердження таких територій, вимоги щодо електронної ідентифікації цих меж мають бути зафіксовані в Національному реєстрі державних інтересів, що

³⁵⁴ Про землеустрій: закон України від 22.05.2003 р. № 858–IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/858-15#Text>.

³⁵⁵ Уряд України затвердив Дорожню карту децентралізації. 26 березня 2024 р.: Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України (Мінінфраструктури), сайт. URL: <https://mtu.gov.ua/news/35454.html>. <https://www.kmu.gov.ua/news/uriad-ukrainy-zatverdyy-dorozhniu-kartu-detsentralizatsii>

спрятиме узгодженості та забезпечення дієвості державних політик відносно регіонального розвитку, позаяк означені межі є документальною основою реалізації вимог щодо розроблення у форматі електронних документів комплексного плану просторового розвитку території територіальної громади³⁵⁶ та ідентифікують на місцевості територіальну повсюдність повноважень органів місцевого самоврядування.

Таким чином, формування та реалізація державної регіональної політики України у різні періоди її розвитку переважно була сферою суб'єктивного впливу різноманітних політичних еліт, кланових бізнес-інтересів, що через підконтрольні органи виконавчої влади перманентно імплементовано у численні нормативно-правові документи на базі яких здійснювалась ця політика постаючи чинником істотної фрагментації та диференціації розвитку адміністративно-територіальних одиниць.

Об'єктивність виокремлення державних інтересів та пріоритетність їх реалізації на всіх рівнях врядування є детермінантом ієрархічно-синхронізованої трансформації просторового, соціально-економічного та бюджетного планування на основі взаємодоповнюваності та узгодженості різних документів державного планування. А детермінантом забезпечення сталого розвитку територіальної громади постає неухильна імплементація принципу збалансованості державних інтересів, інтересів суміжних територіальних громад, інтересів територіальної громади та громадських інтересів при синхронізації розроблення і реалізації документів державного планування як основи для забезпечення сталого розвитку в регіонах держави та їх згуртованості.

Імплементація інституту державних інтересів в документах державного планування включно до рівня територіальних громад відповідатиме ратифікованій Україною Європейській хартії місцевого самоврядування та Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні"; сприятиме поєднанню розвитку багаторівневого врядування та системи адміністративного нагляду за законністю актів органів місцевого самоврядування з боку держави; наблизатиме систему управління регіонального розвитку до процедур ЄС та найкращих практик. Налагодження функціонування Національного реєстру державних інтересів сприятиме повноцінному їх врахуванню при розробленні, узгодженні, моніторингу реалізації державних документів відповідно до регламентованих в Україні політик, їх синхронізації з відповідними політиками Європейського Союзу та

³⁵⁶ Про визначення формату електронних документів комплексного плану просторового розвитку території територіальної громади, генерального плану населеного пункту, детального плану території: постанова Кабінету Міністрів України від 9 червня 2021 р. № 632. Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/632-2021-%D0%BF#Text>.

комплексній переорієнтації скоординованих дій у всіх сферах суспільного життя.

6.5. УЗГОДЖЕННЯ ДОКУМЕНТІВ СТРАТЕГІЧНОГО ТА ПРОСТОРОВОГО ПЛАНУВАННЯ РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД

Завершення процесу передачі повноважень та бюджетних надходжень від органів державної влади до органів місцевого самоврядування, переформатування адміністративно-територіального устрою України, а також виклики, спричинені повномасштабною збройною агресією РФ проти України та отриманням Україною статусу кандидата на членство в ЄС, вимагають розробки/перегляду і узгодження документів, які регламентують та регулюють стратегічне та просторове планування в державі на усіх рівнях. Особливо гостро питання формування документів стратегічного та просторового планування стоїть перед органами місцевого самоврядування громад, які відповідного до чинного законодавства зобов'язані розробити стратегію розвитку територіальної громади та комплексний план просторового розвитку території територіальної громади. Складність процесу розробки зазначених документів на місцевому рівні пов'язана, з одного боку, з недостатньою кількістю в умовах війни фахівців зі стратегічного та просторового планування, а також з високою вартістю для бюджету територіальної громади розробки таких документів (наприклад, вартість комплексного плану просторового розвитку території невеликої територіальної громади щонайменше може коштувати 8-10 млн грн), а з другого, – з наявністю вертикальної та горизонтальної розбалансованості/неузгодженості документів стратегічного та просторового планування.

Для розв'язання проблеми узгодженості стратегічного та просторового планування в проєкті оновленої Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки ³⁵⁷ визначені завдання за напрямом «Формування горизонтальної та вертикальної координації секторальних та державної регіональної політик» оперативної цілі 3.4 «Наближення системи управління регіональним розвитком до процедур та кращих практик ЄС» стратегічної цілі 3 «Розбудова ефективного багаторівневого врядування», які з-посеред іншого передбачають створення скоординованої системи планування просторового

³⁵⁷ Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України. Проєкт оновленої Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки. URL: <https://mtu.gov.ua/news/34975.html>

розвитку на національному, регіональному та місцевому рівні, а також впровадження на всіх рівнях врядування цілісної системи стратегічного планування з урахуванням середньострокового бюджетного планування, узгодження цілей, завдань, фінансування. Водночас наявність значної кількості думок та підходів до формування оптимальної системи документів стратегічного та просторового планування в Україні, які доволі часто є контрверсійними³⁵⁸, зумовлює потребу в більш глибокому дослідженні даного питання, зокрема з позиції стратегічного та просторового розвитку територіальних громад.

В Україні в процесі стратегічного та просторового планування на законодавчому рівні закладено домінування підходу «зверху – вниз» із застосуванням в окремих випадках аспектів підходу «знизу – уверх». Також в Державній стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки³⁵⁹ (далі – ДСРР) передбачено поєднання галузевого та територіального підходу в стратегічному плануванні, що передбачає визначення територій, які потребують державної підтримки, та планування їх розвитку на засадах інтегрованого підходу. Просторове ж планування повинно відбуватися на засадах обов'язкового врахування вимог містобудівної документації (Генеральної схеми планування території України, схем планування території на регіональному рівні, генеральних планів населених пунктів) під час здійснення державних інвестиційних програм/заходів³⁶⁰.

Як зазначають науковці³⁶¹, і ми з ними погоджуємося, як перший, так і другий підходи до планування мають свої плюси і мінуси. Зокрема підхід «зверху – вниз» сприяє ефективній реалізації державної регіональної політики на засадах забезпечення просторової, політичної, економічної, соціальної, гуманітарної єдності у межах всієї держави, що в кінцевому результаті повинно забезпечити рівномірний розвиток усієї території України. Водночас такий підхід може не врахувати особливості та відмінності потенціалу територіальних громад для розвитку, навіть в межах територіальних громад одного типу (за чисельністю населення чи за приналежністю одного функціонального типу території). Натомість підхід «знизу – уверх» краще відповідає інтересам розвитку окремих територій чи територіальних громад, проте може стати причиною поглиблення диспропорцій територіального розвитку в межах держави, а також може не враховувати чи навіть суперечити

³⁵⁸ Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України. Стартувало публічне обговорення Концепції оновлення архітектури планувальних документів. URL: <https://mtu.gov.ua/news/35164.html>

³⁵⁹ Постанова Кабінету Міністрів України від 5 серпня 2020 р. № 695 «Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text>

³⁶⁰ Там само

³⁶¹ Територіально-просторове планування землекористування: навч. посібник. За заг. ред. професора А.М. Третяка. Третяк А.М., Третяк В.М., Прядка Т.М., Третяк Н.А. Біла Церква: «ТОВ «Білоцерківдрук», 2022. 168 с. URL: <http://surl.li/qvdjg>

визначеним на загальнодержавному рівні інтересам та стати причиною зниження ефективності вертикалі планування в державі.

Вертикаль стратегічного планування в Україні формується виходячи з того, що стратегія розвитку територіальної громади є обов'язковим документом, який відповідно до статті 11¹ Закону № 156-VIII розробляється виконавчими органами місцевих рад, які представляють територіальні громади, на строк та з урахуванням пріоритетів, визначених Державною стратегією регіонального розвитку України та відповідними регіональними стратегіями розвитку³⁶². Також відповідно до чинного Наказу Міністерства розвитку громад та територій України від 21 грудня 2022 року № 265 встановлено строк затвердження місцевими радами стратегій розвитку відповідних територіальних громад. Він становить дванадцять місяців з дня затвердження відповідної регіональної стратегії розвитку³⁶³. Водночас регіональні стратегії розвитку розробляються на період дії ДСРР і повинні узгоджуватися із стратегічними цілями і пріоритетами, визначеними в ДСРР. Регіональні стратегії затверджуються обласними радами протягом шести місяців з дня затвердження ДСРР. А в разі внесення змін до ДСРР, завдання та заходи регіональних стратегій розвитку протягом шести місяців повинні бути приведені у відповідність ДСРР³⁶⁴. У свою чергу, ДСРР затверджується Кабінетом Міністрів України не пізніше ніж за шість місяців до закінчення строку дії чинної ДСРР³⁶⁵. Відтак під час формування стратегії розвитку громади органи місцевого самоврядування повинні орієнтуватися на пріоритети державної регіональної політики, визначені в стратегічних планувальних документах вищого рівні (державного та регіонального), оскільки це сприятиме реалізації державної регіональної політики, скерованої на зростання добробуту громадян на усій території держави.

Для «пом'якшення» підходу «зверху – вниз» законодавчо встановлено необхідність оцінки на регіональному рівні інтересів заінтересованих сторін та бенефіціарів, а також урахування стану розвитку територіальних громад, функціональних типів територій. На державному рівні для врахування інтересів суб'єктів стратегічного планування нижчого рівня (регіонів та громад)

³⁶² Закон України «Про засади державної регіональної політики» (від 5 лютого 2015 року № 156-VIII). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19#Text>

³⁶³ Наказ Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури України від 21.12.2022 року № 265 «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо порядку розроблення, затвердження, реалізації, проведення моніторингу та оцінювання реалізації стратегій розвитку територіальних громад». URL: <https://ips.ligazakon.net/document/FN075720>

³⁶⁴ Постанова Кабінет Міністрів України від 4 серпня 2023 р. № 816 «Деякі питання розроблення регіональних стратегій розвитку і планів заходів з їх реалізації та проведення моніторингу реалізації зазначених стратегій і планів заходів». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/816-2023-%D0%BF#n11>

³⁶⁵ Постанова Кабінет Міністрів України від 4 серпня 2023 р. № 817 «Деякі питання розроблення Державної стратегії регіонального розвитку України і плану заходів з її реалізації та проведення моніторингу реалізації зазначених Стратегії і плану заходів». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/817-2023-%D0%BF#n14>

передбачено проведення консультацій з представниками ОМС та регіональної влади для узгодження позицій усіх суб'єктів.³⁶⁶

Проте «правилам гри» у вертикалі стратегічного планування притаманне деяке «викривлення». Зокрема під час розроблення регіональних стратегій розвитку та змін до них повинні бути враховані стратегії розвитку територіальних громад, якщо вони розроблені та затверджені у встановленому порядку (пункт 3 статті 10 Закону № 156-VIII)³⁶⁷, тобто, якщо останні враховують визначені у ДСРР та відповідній регіональній стратегії розвитку пріоритети. Однак, якщо для збереження цілісності системи реалізації державної регіональної політики регіональні стратегії розвитку повинні бути актуалізовані в разі оновлення ДСРР (пункт 5 статті 10 Закону № 156-VIII), то оновлення стратегій розвитку територіальних громад в разі оновлення ДСРР та відповідної регіональної стратегії розвитку чинне законодавство не передбачає. Відтак це може стати причиною появи колізій в реалізації державної регіональної політики, зокрема на рівні територіальних громад. Особливої актуальності та гостроти дане питання набуває в 2024 році, оскільки процес оновлення ДСРР – з огляду на нові виклики (повномасштабну збройну агресію рф проти України, отримання Україною статусу кандидата на членство в ЄС та ін.) – добігає завершення (станом на початок червня 2024 року) та триває процес оновлення регіональних стратегій розвитку. Тому, вважаємо, за необхідне законодавче закріпити обов'язковість оновлення стратегій розвитку територіальних громад, в разі оновлення ДСРР.

Доречно зазначити, що вертикальне узгодження регіональних стратегій розвитку та стратегій розвитку територіальних громад з державною стратегією регіонального розвитку (щодо відповідності стратегічним цілям та пріоритетам ДСРР) є підставою отримання регіонами, а відтак і територіальними громадами фінансування на реалізацію проєктів місцевого розвитку регіону та територіальної громади за рахунок коштів державного фонду регіонального розвитку (ДФРР).

Система просторового планування території в Україні також формується на основі підходу «зверху – вниз». Вона включає містобудівну та землевпорядну документацію на загальнодержавному, регіональному та місцевому рівнях. Документами просторового планування розвитку території територіальної громади є комплексний план просторового розвитку території територіальної громади (далі – комплексний план), генеральні плани населених пунктів та детальні плани території у межах території територіальної громади. Зазначені документи виступають одночасно містобудівною документацією на місцевому рівні та документацією із землеустрою. Водночас

³⁶⁶ Закон України «Про засади державної регіональної політики» (від 5 лютого 2015 року № 156-VIII). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19#Text>

³⁶⁷ Там само

комплексний план, який розробляється на всю територію територіальної громади, і який передбачає узгоджене прийняття рішень щодо цілісного просторового розвитку населених пунктів як єдиної системи розселення і території за їх межами³⁶⁸, повинен включати стратегічні пріоритети розвитку територіальної громади та планувальні рішення щодо перспективного використання її території, як у горизонтальній, так і у вертикальній площинах. Зокрема він повинен враховувати з-поміж іншого такі основні елементи:

- ✓ пріоритети розвитку, визначені в концепції інтегрованого розвитку території відповідної територіальної громади (якщо вона розроблена і прийнята);
- ✓ генеральні плани населених пунктів та детальні плани території у межах території територіальної громади, затверджені до прийняття комплексного плану, які відповідають вимогам законодавства, узгоджуються з планувальними рішеннями комплексного плану;
- ✓ історико-архітектурні опорні плани історичних ареалів населених пунктів, внесених до Списку історичних населених місць України³⁶⁹;
- ✓ планувальні рішення детальних планів територій, на яких планується розміщення за рахунок державного або місцевого бюджету об'єктів, передбачених Генеральною схемою планування території України та схемою планування відповідної області³⁷⁰.

Однак, якщо врахування в комплексному плані просторового розвитку території територіальної громади розроблених раніше генеральних планів населених пунктів та детальних планів територій у межах відповідної територіальної громади, а також історико-архітектурні опорні плани історичних ареалів населених пунктів, внесених до Списку історичних населених місць України є цілком логічним і зрозумілим, то щодо інших обов'язкових складових, які повинен включати комплексний план (пріоритети розвитку, визначені в концепції інтегрованого розвитку території відповідної територіальної громади, та планувальні рішення щодо розміщення об'єктів, передбачених Генеральною схемою планування території України та схемою планування відповідної області), існує низка невирішених питань.

Зокрема поняття «концепція інтегрованого розвитку території територіальної громади» (далі – КІРТТГ) визначено законодавством як «документ стратегічного планування, який може розроблятися на замовлення органу місцевого самоврядування із залученням місцевих мешканців, суб'єктів господарювання, що зареєстровані та/або здійснюють господарську діяльність

³⁶⁸ Закон України «Про регулювання містобудівної діяльності» від 17 лютого 2011 року № 3038-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3038-17#Text>

³⁶⁹ Там само.

³⁷⁰ Постанова Кабінет Міністрів України від 1 вересня 2021 р. № 926 «Про затвердження Порядку розроблення, оновлення, внесення змін та затвердження містобудівної документації». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/926-2021-%D0%BF#n8>

на території відповідної територіальної громади або мають намір здійснювати таку діяльність у межах відповідної території, і визначає довгострокові, міждисциплінарні, просторові та соціально-економічні пріоритети розвитку території, є вихідними даними для розроблення містобудівної документації на місцевому рівні на принципах сталого розвитку з метою підвищення якості життя, доступності та рівності можливостей, сприяння розвитку соціальних суспільних відносин та ділової активності, оптимізації адміністративної діяльності, відповідає державним і регіональним програмам розвитку та затверджується відповідним органом місцевого самоврядування»³⁷¹. Відтак вже в самому понятті закладено обов'язковий характер цього документа.

Водночас Порядком формування концепції інтегрованого розвитку території територіальної громади³⁷² визначено структуру самого документа, яка практично відповідає структурі стратегії розвитку територіальної громади та плану заходів з її реалізації, які визначені в Методичних рекомендаціях щодо порядку розроблення, затвердження, реалізації, проведення моніторингу та оцінювання реалізації стратегій розвитку територіальних громад³⁷³. Проте, як було зазначено вище, стратегія розвитку територіальної громади – обов'язковий документ, на відміну від КІРТТГ.

Порядком формування концепції інтегрованого розвитку території територіальної громади³⁷⁴ також визначено, що, з одного боку, рішення про формування КІРТТГ, яке приймають сільські, селищні, міські ради, може передбачати врахування положень раніше розроблених та затверджених у встановленому порядку документів стратегічного планування. Тобто, якщо вже є розроблена стратегія розвитку територіальної громади, то потреби в розробці КІРТТГ немає. З другого боку, з огляду, що не всі територіальні громади України мають розроблені стратегії розвитку, матеріали, напрацьовані під час формуванні КІРТТГ, можуть бути використанні при розробленні документів стратегічного планування. Проте, на нашу думку, переобтяжувати ОМС розробкою ще одного стратегічного документа (зокрема КІРТТГ) – не доцільно. Більш резонно відразу розпочати процес розробки стратегії розвитку територіальної громади та плану заходів з її реалізації, а

³⁷¹ Закон України «Про регулювання містобудівної діяльності» від 17 лютого 2011 року № 3038-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3038-17#Text>

³⁷² Наказ Міністерства розвитку громад та територій України від 22.09.2022 № 172 «Про затвердження Порядку формування Концепції інтегрованого розвитку території територіальної громади». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1421-22#Text>

³⁷³ Наказ Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури України від 21.12.2022 року № 265 «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо порядку розроблення, затвердження, реалізації, проведення моніторингу та оцінювання реалізації стратегій розвитку територіальних громад». URL: <https://ips.ligazakon.net/document/FN075720>

³⁷⁴ Наказ Міністерства розвитку громад та територій України від 22.09.2022 № 172 «Про затвердження Порядку формування Концепції інтегрованого розвитку території територіальної громади». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1421-22#Text>

сформульовані в стратегії розвитку стратегічне бачення, стратегічні та оперативні цілі та завдання повинні стати основою для формування комплексного плану просторового розвитку, з врахуванням визначених в актуальній містобудівній документації (генеральних планах населених пунктів, детальних планах територій) проєктних рішень. Тим паче, що на початок червня 2024 року жодна громада в Україні не мала розробленого і затвердженого комплексного плану просторового розвитку, незважаючи на те, що законодавче визначено, що з 1 січня 2025 року для зміни функціонального призначення території необхідний буде саме цей документ³⁷⁵.

Аргументом на користь КІРТТГ може бути те, що тривалість розрахункового періоду даного документа визначається в межах 10-20 років, а за наявності обґрунтування – на більш тривалий період³⁷⁶, у той час, як горизонт планування стратегії розвитку територіальної громади (як і державної стратегії регіонального розвитку та стратегій розвитку регіонів) становить 7 років. Проте закладене в стратегію розвитку територіальної громади стратегічне бачення не обмежується семирічним періодом і сягає довших горизонтів планування, як мета розвитку громади, для досягнення якої потрібен довгостроковий період (15-20 років). Натомість в умовах невизначеності, а особливо під час війни, довгострокове планування (на 10-20 і більше років), передбачене КІРТТГ, може втратити свою актуальність (через зміни у технологіях, економіці, політиці та соціумі, в т. ч. з огляду на зовнішні безпекові загрози), не відобразатиме реальні соціально-економічні пріоритети громади і потребуватиме проведення аналізу та корегування. Останнє, у свою чергу, може вимагати значних витрат часу, фінансових та інтелектуальних ресурсів. У протилежному випадку КІРТТГ стане, так би мовити, «мертвим документом», на розробку якого було затрачено час та ресурси. Тому, ми відстоюємо позицію доцільності розробки стратегії розвитку територіальної громади, в якій будуть визначені пріоритети, що ляжуть в основу комплексного плану просторового розвитку території громади.

Дискусійним моментом також є врахування в комплексних планах просторового розвитку території громад планувальних рішень детальних планів територій, на яких планується розміщення за рахунок державного або місцевого бюджету об'єктів, передбачених Генеральною схемою планування території України та схемою планування відповідної області в тому вигляді, як вони визначені сьогодні. Тобто, іншими словами, під час просторового планування території громади ОМС повинні враховувати державні та регіональні інтереси просторового планування (як це передбачає принцип планування «зверху – вниз»). Для реалізації загальнодержавної політики

³⁷⁵ Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо планування використання земель». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/711-20#top>

³⁷⁶ Там само.

просторового планування це цілком логічно і виправдано. Проте на сучасному етапі дана законодавча вимога є вкрай неоднозначна. Суть проблеми полягає в тому, що Генеральна схема планування території України була розроблена у 2000 році терміном до 2020 року³⁷⁷. Впродовж тривалого періоду часу закладені в ній проєктні рішення практично не враховувалися під час розробки схем планування територій на регіональному рівні через утруднений доступ до самого документа (до 2013 року він був наявний виключно у паперовому форматі)³⁷⁸. Станом на початок червня 2024 року Генеральна схема планування території України, де-юре, залишається чинною, оскільки нову схему планування території України із застосуванням ГІС-технологій – не розроблено. Проте, де-факто, вона давно втратила свою актуальність, з огляду на процеси, які відбуваються в країні: зміна в розселенні населення та розміщенні підприємств внаслідок повномасштабної війни РФ проти України, отримання Україною статусу кандидата на членство в ЄС, виконання Україною кліматичних зобов'язань щодо зниження викидів парникових газів, відмови від використання викопних видів палива, зокрема вугілля тощо.

Характерним є те, що представники Державного підприємства «Український державний науково-дослідний інститут проектування міст «ДІПРОМІСТО» імені Ю. М. Білоконя», яке було долучене до розробки, оцифрування та моніторингу Генеральної схеми планування території України, вважають, що в основу нової Генеральної схеми повинні бути покладені засади, визначені в Державній стратегії регіонального розвитку України, яка «має бути квінтесенцією геополітичної та гео економічної стратегій розвитку, військової доктрини, планувальної моделі, постулатів сталого розвитку та інших стратегічних документів»³⁷⁹. Тобто, це аргумент на користь пріоритетності документів стратегічного планування під час розробки документів просторового планування.

Відтак перед ОМС повстає дилема – враховувати під час розробки комплексних планів просторового розвитку територій територіальних громад чинну, але не актуальну Генеральну схему планування території України, як цього вимагає законодавство, чи розробляти комплексні плани із застереженням необхідності внесення до них змін у перспективі, коли буде розроблена нова Генеральна схема планування території України.

З огляду на викладені вище дискусійні питання, вважаємо за доцільне визначити в правовому полі наступні положення щодо узгодження стратегічного та просторового планування на рівні територіальних громад:

³⁷⁷ Закон України «Про Генеральну схему планування території України» від 7 лютого 2002 року № 059-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3059-14#Text>

³⁷⁸ Палеха Ю.М. Нова редакція Генеральної схеми планування території України – стратегія інтеграції України у європейський простір. Український географічний журнал. 2020. 1(109). URL: <https://doi.org/10.15407/ugz2020.01.007>

³⁷⁹ Там само.

- ✓ первинність стратегії розвитку територіальної громади по відношенню до комплексного плану просторового розвитку території територіальної громади. Тобто, визначені в стратегії розвитку територіальної громади стратегічне бачення і стратегічні цілі повинні стати основою розробки комплексного плану просторового розвитку території територіальної громади. Водночас залишити чинним положення про врахування під час розробки стратегій розвитку і комплексних планів просторового розвитку територій територіальних громад актуальних генеральних планів населених пунктів відповідних територіальних громад;
- ✓ встановити обов'язковість оновлення стратегій розвитку територіальних громад, в разі оновлення ДСРР для збереження цілісності державної політики регіонального розвитку;
- ✓ відтермінувати обов'язковість розробки комплексних планів просторового розвитку територій територіальних громад до 1 січня 2029 року. Оскільки наступний семирічний період реалізації нових стратегій розвитку територіальних громад розпочнеться з 2028 року (2028-2034 роки), то територіальні громади, які до цього часу не матимуть розроблених комплексних планів просторового розвитку (через фінансову неспроможність їх розробити самотужки, нестачу кваліфікованих фахівців, перешкоди спричинені збройною агресією РФ проти України тощо), зможуть розробити їх з огляду на закладені в своїх нових стратегіях розвитку положення;
- ✓ до 1 січня 2028 року положення концепції інтегрованого розвитку території територіальної громади за відсутності стратегії розвитку відповідної територіальної громади є основою для розробки комплексних планів просторового розвитку територіальної громади. Починаючи з 1 січня 2028 року усі територіальні громади повинні мати затверджені стратегії розвитку, положення яких (стратегічне бачення розвитку громади та стратегічні цілі і т. д.) будуть основою розвитку комплексного плану просторового розвитку території громади;
- ✓ стратегії розвитку територіальних громад та комплексні плани просторового розвитку території територіальних громад, які будуть розроблені після формування нової Генеральної схеми планування території України [станом на 1 червня 2024 року – не розроблена], повинні враховувати закладені в ній проєктні рішення. В разі розроблення комплексних планів просторового розвитку території територіальних громад до формування нової Генеральної схеми планування території України, нова Генеральна схема планування території України повинна бути сформована з огляду на проєктні рішення, визначені в комплексних планах просторового розвитку території територіальних громад.

Розділ 7. ФОРМУВАННЯ МОДЕЛІ ІНТЕГРОВАНОГО ЕКОНОМІЧНОГО ПРОСТОРУ УКРАЇНИ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА ПРІОРИТЕТИ

7.1. КОГЕРЕНТНИЙ ПІДХІД ДО ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ МОДЕЛІ ПРОСТОРОВОГО РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Розвиток України впродовж останніх десятиліть супроводжується проблемами дезінтегрованості, низької згуртованості та інклюзивності економічного й соціального простору, міжтериторіальної дивергенції та асиметрії за основними соціально-економічними показниками розвитку (лише за ВРП розмах асиметрії у 2021 р. становив 8,5 разів), ці процеси посилились в умовах реалізації реформи місцевого самоврядування та фінансовоадміністративної децентралізації, а війна, яка розпочалась 24 лютого 2022 року, стала новим викликом у питаннях переоцінки підходів до забезпечення просторової згуртованості та когерентності в суспільно-економічному сенсі. Важливість цієї проблематики також підтверджується тим, що в Державній стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки (далі – ДСРР на 2021-2027 рр.) першим стратегічним пріоритетом проголошено «формування згуртованої держави в соціальному, гуманітарному, економічному, екологічному, безпековому та просторовому вимірах». Водночас одним з важливих пріоритетів також визнано «підвищення рівня конкурентоспроможності регіонів». Тому досягнення просторової когерентності (згуртованості, інтегрованості, цілісності, зв'язаності) повинно корелюватися з пріоритетом забезпечення стратегічної конкурентоспроможності регіонального розвитку, що є складним як теоретико-методологічним, так і прикладним завданням, вирішення якого є надзвичайно важливим з огляду на сучасні виклики та тренди суспільного розвитку загалом. Слід зазначити також, що територіальна згуртованість визначена, зокрема, одним з ключових пріоритетів стратегії «Європа 2020» та Територіальної агенди 2030 (серед пріоритетів: «Збалансована Європа: більш збалансований територіальний розвиток з використанням різноманітної Європи» та «Функціональні регіони: конвергентний місцевий та регіональний

розвиток»). І в самому договорі про функціонування ЄС є фундаментальна стаття 174: «З метою сприяння своєму загальному гармонійному розвитку Союз розробляє та здійснює свої дії, спрямовані на зміцнення його економічної, соціальної та територіальної згуртованості».

Для реалізації пріоритету державної регіональної політики щодо формування згуртованої держави в різних вимірах, зокрема просторовому, потрібна зміна підходів до механізмів реалізації регіональної політики та вирішення проблем регіонального розвитку. В Україні продовжує посилюватися міжрегіональна диференціація, зумовлена наявністю проблемних територій. Тому і регіональну політику сьогодні розробляють і реалізують, використовуючи територіально орієнтований та безпековий підхід, що передбачає визначення функціональних типів територій. Для планування відновлення та стимулювання розвитку регіонів і територій, а також для запровадження органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування спеціальних механізмів та інструментів визначаються такі функціональні типи територій: території відновлення, регіональні полюси зростання, території з особливими умовами для розвитку та території сталого розвитку³⁸⁰.

Когерентний підхід передбачає не лише удосконалення механізмів та інструментів державної регіональної політики, але й узгодження їх з іншими секторальними політиками як в умовах адміністративно-фінансової децентралізації, так і повоєнного відновлення України для забезпечення інклюзивного та згуртованого розвитку регіонів, мінімізації міжрегіональних відмінностей, реалізації інтегрованої політики регіонального розвитку, урахування пріоритетів міжрегіональної та внутрішньорегіональної інтеграції, стратегічної конкурентоспроможності (інноваційний розвиток, ефективні структурні та інституційні трансформації тощо).

Просторову когерентність регіонального розвитку ми розглядаємо як синтетичну (інтегральну) характеристику, яка розкриває здатність територіально-суспільної системи до просторової цілісності, інтегрованості, зв'язаності, узгодженості в соціальній, економічній суспільній, інституційній площині на локальному, регіональному, субрегіональному, макрорегіональному та національному рівнях.

Просторова когерентність сприяє досягненню міжрегіональної (міжтериторіальної) конвергентності, солідарності та єдності соціально-економічного простору країни, розвитку мережевих економічних зв'язків, покращенню координації секторальних реформ на регіональному та локальному рівнях, підвищенню конкурентоспроможності окремих територій

³⁸⁰ Про засади державної регіональної політики: Закон України від 05.02.2015 р. № 156-VIII. Законодавство України: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19#Text>

та ефективності реалізації територіального капіталу, а також формує суспільну здатність і готовність до спільної дії, взаємодії на основі ідентичності, довіри, інклюзії. Нині це основні проблеми просторового розвитку України.

З іншого боку, підвищення рівня резильєнтності та конкурентоспроможності громад, міст та регіонів пов'язане з ефективними структурними трансформаціями як національної, так і локальних економічних систем. В умовах війни утруднений процес реалізації системних структурних реформ і продуктивної структурної трансформації економіки регіонів, міст і територіальних громад. У результаті можемо спостерігати лише закріплення тимчасових кон'юнктурних переваг територій без урахування стратегічних перспектив і смарт-пріоритетів розвитку, слабо враховується їхня самоідентифікація та конкурентні переваги, зважаючи на стратегічну конкурентоспроможність (віддачу) в майбутньому. Крім того, різні функціональні типи територій потребують окремих підходів у системі забезпечення когерентності регіонального розвитку. Наприклад, прикордонні регіони водночас є об'єктами регіональної політики сусідніх країн, а їхній розвиток суттєво визначається узгодженістю (когерентністю) регіональної та зовнішньої політик.

Ефективність і гармонійність просторового розвитку України досягається за умови реалізації когерентного підходу як щодо забезпечення просторової згуртованості, так і стратегічної конкурентоспроможності регіонального розвитку, проте одночасне досягнення цих завдань часто утруднене через їх асинхронність, що безумовно проявляється і в питаннях підходів, інструментів, механізмів регулювання і розвитку. Це зумовлює актуальність розроблення науково обґрунтованих рекомендацій щодо удосконалення регіональної політики в Україні на основі знаходження оптимального балансу та узгодження пріоритетів (механізмів) досягнення просторової когерентності та розвитку перспективних і стратегічно конкурентоспроможних видів економічної діяльності, які б ураховували конкурентні переваги територіально-суспільних систем, базувались на пріоритетах їхньої смарт-спеціалізації, забезпечуючи в майбутньому більшу соціальну, бюджетну, економічну віддачу для регіональної системи загалом. Методологічною основою дослідження є положення теорій регіоналізму, стратегічної конкурентоспроможності, міжрегіональної інтеграції, локального економічного розвитку, поведінкової економіки, інституціоналізму, інклюзивного та розумного розвитку, інноваційного зростання.

В умовах суспільної нестабільності, інституційної дисфункції та слабкої прогнозованості регуляторних рішень, когерентний підхід до формування сучасної моделі просторового розвитку економіки України вимагає вирішення концептуальних і прикладних завдань у межах низки предметних площин:

- ✓ розширення наукових засад когерентного просторового розвитку, які ґрунтуються на міждисциплінарному підході, що передбачає синтез економічних, соціальних, управлінських, поведінкових (когнітивних), просторово-географічних, інституційних аспектів дослідження здатності територіально-суспільних систем до просторової цілісності, інтегрованості, зв'язаності, узгодженості в соціальній, економічній, суспільній, інституційній площинах;
- ✓ ідентифікація чинників і визначення домінант просторової когерентності регіонального розвитку, виявлення секторів і видів економічної діяльності зі стратегічною конкурентоспроможністю на основі їхньої соціально-економічної віддачі для розвитку територіально-суспільних систем різного рівня (територіальних громад, міст, регіонів) і можливостей виходу на зовнішні ринки товарів, ресурсів і капіталів;
- ✓ визначення предметних площин синхронізації процесів досягнення просторової когерентності та стратегічної конкурентоспроможності регіонального розвитку на етапах постановки завдань, цілей і пріоритетів розвитку; вибору інструментів та механізмів реалізації державної регіональної політики;
- ✓ розроблення когерентного підходу до формування моделі просторового розвитку економіки України на основі узгодження державної регіональної та секторальних політик в Україні, розвитку багатосекторального партнерства, мережових зв'язків, транскордонного співробітництва, дифузії процесів просторової інтеграції, формування групової суб'єктності, солідарності та єдності соціально-економічного простору України;
- ✓ обґрунтування пропозицій щодо формування і реалізації державної регіональної політики в частині напрямів та організаційно-інституційних механізмів досягнення просторової когерентності на основі узгодження пріоритетів розвитку (зокрема і щодо стратегічної конкурентоспроможності), координації цілей стейкхолдерів, вирішення проблеми ексклюзивності (інституційної дисфункції) регулювання соціально-економічного розвитку регіонів України, активізації центрально-периферійних взаємодій і розвитку транскордонного співробітництва;
- ✓ удосконалення системи середньострокового та довгострокового стратегічного проектування регіонального розвитку на засадах узгодження секторального, просторового та управлінського підходів, що сприятиме досягненню міжрегіональної конвергентності, інтегрованості соціально-економічного простору країни, дасть змогу забезпечити тяглість державної регіональної політики в контексті досягнення стратегічних пріоритетів просторового розвитку в Україні.

Стратегічне проектування просторового розвитку на різних рівнях управління покликане враховувати широкий спектр прямих і непрямих факторів, що впливають на результати діяльності місцевого бізнесу; необхідність розкриття потенціалу унікальних для регіону (громади) активів; зосередження на конкурентних перевагах територіально-суспільних систем; забезпечувати дієвість скоординованої системи багаторівневого врядування територіальним розвитком за участю центральної, регіональної і місцевої влади (посилення їхньої управлінської спроможності) та всіх стейкхолдерів.

Когерентний підхід до формування сучасної моделі просторового розвитку економіки України потребує також перегляду та оновлення концептуальних підходів до формування політики регіонального розвитку, яка повинна базуватися на удосконаленні механізмів узгодження цілей і завдань секторальних політик для досягнення ефекту синергії між стейкхолдерами та використання можливостей міжгалузевого, внутрішньорегіонального та міжрегіонального партнерства. Водночас важливою є орієнтація регіональної політики на формування просторово згуртованого соціально-економічного простору країни, в якому б ураховувались інтереси різних стейкхолдерів через створення умов для інтегрованого розвитку регіонів (громад) і посилення їхнього економічного потенціалу, зокрема шляхом формування згуртованого економічного, соціального та гуманітарного простору, з визначеними пріоритетами міжрегіонального та внутрішньорегіонального співробітництва на базі спільних проєктів розвитку, що згуртовують Україну. У цьому контексті ефективним є створення на локальному рівні кластерів міжсекторного партнерства, ініційованих органами місцевого самоврядування, із залученням асоціацій підприємців, наукових і навчально-освітніх закладів, громадських організацій та об'єднань тощо. Місцева влада в таких кластерах може бути адміністратором кластера, наукові установи – ідеологами розроблення стратегій і програм інноваційного розвитку, навчально-освітні заклади – відповідальними за підготовку потрібних кадрів, а неурядові організації – інституціями, покликаними забезпечувати популяризацію відповідних інноваційних трансформацій серед населення та залучення додаткових грантових ресурсів для впровадження їх³⁸¹.

Зазначимо, обґрунтовуючи механізми реалізації регіональної політики стимулювання розвитку регіонів (громад, функціональних типів територій), слід використовувати як інструменти щодо формування ефективного середовища взаємодії між бізнесом, владою та суспільством для формування конкурентного ринку, адекватного внутрішнім і зовнішнім викликам, так і механізми прямої підтримки окремих перспективних секторів економіки;

³⁸¹ Мельник М. І., Щеглюк С. Д. Заходи підвищення ефективності стратегування регіонального розвитку в Україні. Смарт-спеціалізація регіонів України: методологія та прагматика реалізації: монографія. Львів: ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України», 2022. С. 348-363.

застосовувати гібридні інструменти стимулювання регіонального розвитку (державно-приватне партнерство, регіональні кластери, міжрегіональне, транскордонне співробітництво, розвиток єврорегіонів тощо). Важливо розвивати ті сектори економіки, які базуються на самоідентифікації та ключових конкурентних перевагах розвитку певних територій (громад), характеризуються дедалі більшою економічною та соціальною віддачею, а також стратегічною конкурентоспроможністю, тобто принесуть максимальний соціально-економічний ефект для розвитку в майбутньому.

Однак в умовах війни та повоєнного відновлення, враховуючи нові проблеми і виклики, регіональна політика, враховуючи як *територіально-орієнтований*, так і *безпековий* підходи, має все ж бути диференційованою за типами територій, в т.ч. щодо механізмів, інструментів і заходів стимулювання розвитку різних форм просторової інтеграції і стратегічної трансформації.

Поміж іншим має бути забезпечена вертикальна та горизонтальна координація управлінських заходів щодо стимулювання регіонального розвитку, а також координація державної регіональної політики та секторальних і локальних політик як на стадії їх формування, так і на етапі реалізації, фінансування та моніторингу виконання стратегічних пріоритетів розвитку. Надзвичайно важливою є консолідація заходів секторальних програм державної підтримки для концентрованого фінансування їх на рівні державних, регіональних і місцевих цільових програм. А для посилення координації діяльності центральних органів виконавчої влади, регіональних органів виконавчої влади та ОМС щодо реалізації державної регіональної політики слід створити регіональні та місцеві міжвідомчі (міжсекторальні) координаційні комісії для концентрації ресурсів на визначених у стратегіях різних рівнях пріоритетів.

Когерентність стратегічних соціально-економічних і просторових пріоритетів розвитку територіальних суспільних систем різного рівня повинна бути підкріплена також узгодженістю інструментів фінансового (бюджетна, кредитна та інвестиційна політики, зовнішня кредитна та грантова підтримка міжнародних фінансових організацій на регіональному та місцевому рівні), економічного (прогнози соціального та економічного розвитку, регіональні цільові програми, стратегії регіонального розвитку і територіальних громад, інвестиційні програми та проекти розвитку регіонів, агломерацій, територіальних громад), інституційного (законодавче регулювання, стратегічне планування, інклюзія громадськості, інформаційна підтримка стейкхолдерів, моніторинг реалізації стратегічних цілей) і просторово-планувального (узгодженість на місцевому, субрегіональному, регіональному та національному рівнях – Генеральна схема планування території України, схеми планування території областей і районів, генеральні плани населених пунктів, перспективні плани та комплексні плани просторового розвитку

території громади) характеру. Тому важливим є когерентний підхід як щодо політики інтегрованого розвитку регіональних і локальних систем, так і щодо узгодження стратегічного та просторового планування на національному, регіональному, локальному й секторальному рівнях.

Сьогодні Україні вкрай потрібна нова система просторового планування, що відповідала б сучасним потребам і викликам. Вже зроблено низку важливих кроків щодо реформи децентралізації повноважень, підготовки до територіальної реформи, вдосконалення законодавства (ДБН, закон № 2280, закон «Про національну інфраструктуру геопросторових даних» тощо), реформування інституцій, широкого залучення громадськості тощо. Проте ще багато кроків слід здійснити стосовно узгодження законодавства, завершення реформ, розподілу бюджетів, створення комплексного (містобудівного) кадастру просторового розвитку, розроблення Генеральної схеми планування території України тощо. На локальному рівні слід створити ефективну місцеву систему управління просторовим плануванням, провести інвентаризацію та систематизувати дані про свої території та активи, створити сталу систему моніторингу та забезпечити свою громаду прозорою та легітимною документацією з просторового планування³⁸². Відсутність актуальної документації з просторового планування на різних рівнях зумовлює виклики, пов'язані з комплексним і ефективним освоєнням територій, невиконанням вимог містобудівної документації, зокрема щодо зонування територій, а також конфліктом інтересів і високим рівнем проєктних та інвестиційних ризиків.

У липні 2022 року Верховна Рада України ухвалила зміни до закону «Про засади державної регіональної політики», якими визначено трирівневу систему планування регіонального розвитку, засади політики відновлення уражених територій, а також функціональні типи територій з метою запровадження спеціальних державних інструментів їх розвитку. Водночас змінами внесеними у Закон України «Про регулювання містобудівної діяльності» запроваджуються планувальні документи – програми комплексного відновлення території територіальної громади/регіону, а базовим Законом «Про засади державної регіональної політики» - плани відновлення і розвитку, що утруднює процес формування чіткої законодавчої основи для створення зрозумілої системи планувальних документів для відновлення України. Також згідно першого Закону передбачена необхідність розробки «концепції інтегрованого розвитку території територіальної громади», а згідно другого – «стратегії розвитку територіальних громад». Натомість Закон України «Про регулювання містобудівної діяльності» оперує поняттям «концепція інтегрованого розвитку території територіальної громади», яка визначена «документом стратегічного планування». Виникає

³⁸² Просторове планування у новому адміністративно-територіальному поділі. Децентралізація: сайт. 16.07.2020. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/12630>

необхідність щодо упорядкування та спрощення системи планувальних документів, створення когерентних інституційних умов для її реалізації.

Брак узгодженого підходу до просторового планування і розвитку підтверджує і затверджений Постановою КМУ від 18 липня 2023 р. №731 Порядок визначення територій відновлення, у якому відповідно до визначених критеріїв до територій відновлення було віднесено понад 600 територіальних громад серед яких обласні центри, сільські територіальні громади, велика кількість міст другого порядку – потенційні регіональні полюси зростання. Це деактуалізувало виділення таких функціональних типів як регіональні полюси зростання, агломерації, сільські території і відповідних механізмів їх підтримки.³⁸³

Без вирішення вищезгаданих питань важко буде підійти до наступного етапу реалізації когерентного підходу до формування сучасної моделі просторового розвитку економіки України, який полягає в необхідності удосконалення системи середньострокового (3 роки) та довгострокового (7 років) стратегічного планування регіонального розвитку на засадах узгодження секторального, просторового та управлінського підходів, що становить основу формування та реалізації нової державної регіональної політики в Україні шляхом синхронізації термінів дій планування стратегічних, прогнозно-програмних, бюджетних документів на локальному, регіональному та національному рівнях³⁸⁴. Тому когерентний підхід до формування сучасної моделі просторового розвитку економіки України на основі узгодження секторального, просторового та управлінського аспекту стратегічного планування регіонального розвитку сприятиме просторовій цілісності, інтегрованості, зв'язаності, узгодженості в соціальній, економічній, суспільній, інституційній площинах на локальному, регіональному, субрегіональному, макрорегіональному та національному рівнях.

Когерентний підхід має бути основою відбудови та відновлення економіки територіальних громад країни, адже потрібно буде в комплексі та узгоджено вирішити такі завдання: коректно оцінити економічні збитки, людські та фінансові втрати; узгоджено управляти процесом відновлення на національному, регіональному та локальному рівнях; обґрунтовано підійти до визначення пріоритетності заходів з відновлення об'єктів інфраструктури; розробити дієві механізми координації робіт з відновлення та відбудови на основі прозорих процедур фінансування та мінімізації корупційних ризиків; а

³⁸³ Третьяк. Ю. Державна регіональна політика: стан справ на травень 2024 року. URL: <https://decentralization.ua/news/18126>

³⁸⁴ Трансформація структури економіки міст Західного регіону України: монографія / наук. ред. М. І. Мельник. Львів: ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України», 2021. 529 с. URL: <http://ird.gov.ua/irdp/p20210005.pdf>

також враховуючи пріоритет стратегічної конкурентоспроможності в майбутньому.

Когерентний підхід стосується також необхідності продовження реформування державної регіональної політики в контексті підготовки до вступу України в ЄС, а саме щодо відповідності (узгодженості) главі 22 «Регіональна політика та координація структурних інструментів» Acquis Communautaire (законодавства ЄС щодо приєднання нових країн). Для «закриття» глави 22 Україна повинна виконати вимоги ЄС за кожним із шести таких напрямів: гармонізація законодавства, інституційні рамки, адміністративна спроможність, програмування (розроблення операційних програм регіонального розвитку), моніторинг та оцінювання, фінансове управління і контроль. Тобто Україна має продемонструвати готовність ефективно впроваджувати регіональну політику ЄС щодо стимулювання економічного зростання і регіонального розвитку.

На сьогоднішній день в рамках програми фінансової підтримки України від ЄС протягом 2024-2027 років буде спрямовано 50 мільярдів євро³⁸⁵ на фінансування державного бюджету, стимулювання інвестицій, а також технічну підтримку в реалізації програми. План для Ukraine Facility як частина Матриці реформ України, є одним з інструментів для її відновлення, реконструкції та модернізації, який може паралельно прискорити шлях України до набуття членства в Європейському Союзі. План передбачає реалізацію реформ, які закладуть фундамент для подальшого відновлення й розвитку економіки та інтеграції України до ЄС, в тому числі реформ в сфері децентралізації та регіональної політики.

Впровадження інструменту Ukraine Facility дозволить забезпечити когерентність процесів стратегічного планування регіонального розвитку. А саме передбачається оновлення Державної стратегії регіонального розвитку України та модернізація Державного фонду регіонального розвитку, покращити координацію між місцевими, регіональними та центральними органами влади, в тому числі за допомогою офіційно запровадженого механізму для підтримки підходу до розробки проєктів "знизу-вгору" з інклюзивним залученням органів місцевого самоврядування до розробки та реалізації місцевої політики.

Уряд ставить за мету посилити спроможність регіональних та місцевих органів влади брати участь у такому механізмі як повноправні учасники. Буде передбачено різні структури управління для покращення цієї спроможності. Україна посилюватиме розбудову потенціалу на субнаціональному та місцевому рівнях завдяки значній фінансовій та технічній підтримці з боку ЄС через Ukraine Facility, Twinning, TAIEХ та інші програми.

³⁸⁵ План для Ukraine Facility 2024-2027.

Одним з важливих пріоритетів в рамках Реформи «Просування реформи децентралізації» є перегляд законодавства про місцеве самоврядування, уточнення розподілу галузевих повноважень між центральним, регіональним, субрегіональним та місцевим рівнями, зокрема у сферах, що мають значення для відновлення (житло, дороги, школи, розподільчі мережі), де основним принципом виступає субсидіарність. Розподіл повноважень має супроводжуватись переглядом Бюджетного та Податкового кодексів України для удосконалення механізму зарахування податку на доходи фізичних осіб до місцевих бюджетів та системи горизонтального вирівнювання надходжень податку на доходи фізичних осіб між місцевими бюджетами.

Ця реформа має на меті створення більш структурованої та пропорційної системи забезпечення виконання законів з боку органів виконавчої влади. Більш чіткий розподіл галузевих повноважень між центральним, регіональним, субрегіональними та місцевим рівнями у сферах, що мають відношення до відновлення, важливий в контексті підвищення прозорості та оптимізації процесів відновлення. Посилення інституційної, організаційної та фінансової спроможності органів місцевого самоврядування, застосування інструментів гендерного бюджетування, сприятиме більш ефективній внутрішній організації та управлінню, наданню послуг, що відповідають потребам різних груп населення, вищому рівню підзвітності та більшій прозорості.

Реформа «Посилення інструментів залучення громадян до процесів прийняття рішень на місцевому рівні» передбачає заходи щодо створення умов для підвищеного рівня залучення та активної участі громадян у процесах прийняття рішень на місцевому рівні (через ухвалення та реалізацію змін до Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні" та Закону України "Про публічні консультації"). Це сприятиме підвищенню прозорості та відкритості органів місцевого самоврядування, що має забезпечувати більш ефективне та дієве використання державних ресурсів та краще задоволення потреб різних категорій мешканців.

Реформа «Посилення розробки та реалізації регіональної політики» передбачає оновлення Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки шляхом внесення змін, які будуть спрямовані на:

- ✓ оновлення стратегічних, оперативних цілей, напрямів та завдань Стратегії відповідно до викликів, з якими стикнулись регіони та території України, внаслідок повномасштабної збройної агресії Російської Федерації;
- ✓ оновлення переліку територій, які потребують державної підтримки;
- ✓ відновлення та розвиток регіонів та територій України на принципах прозорості, підзвітності, сталості, інклюзивності, енергоефективності, стійкості до безпекових загроз та економічної доцільності;

- ✓ відновлення економічної активності, розвиток людського капіталу та зростання економіки на основі внутрішнього потенціалу територій та регіональних смарт-спеціалізацій;
- ✓ розвиток багаторівневого врядування, наближення системи управління регіонального розвитку до процедур ЄС та найкращих практик;
- ✓ сприяння розбудові партнерств, міжмуніципальному, міжрегіональному та транскордонному співробітництву;
- ✓ розвиток інституційної спроможності територіальних громад та регіонів у розрізі проєктного менеджменту, цифровізації, антикорупції та стратегічного планування, із урахуванням гендерного підходу.³⁸⁶

В контексті когерентного підходу важливими є як розробка чітких критеріїв віднесення територій до різних функціональних типів, так і уточнення, синхронізація та прив'язка до відповідних джерел фінансування різних типів стратегічних документів на місцевому рівні (таких як стратегія розвитку громади, план відновлення та розвитку, програма комплексного відновлення територій, комплексний план просторового розвитку). Фінансування проєктів відновлення з бюджетних та позабюджетних джерел має бути максимально прозорим та прогнозованим, тісно пов'язаним з ретельно розробленими Державною стратегією регіонального розвитку на 2021-2027 роки, регіональними стратегіями розвитку та стратегіями розвитку громад.

Також, в рамках реформи впроваджується геоінформаційна система регіонального розвитку, яка має забезпечити державні та місцеві органи влади актуальними даними. А з метою моніторингу реалізації містобудівної політики та підтримки прийняття оперативних управлінських рішень, які можуть стосуватися територій всієї держави, її окремих частин, впроваджується єдина інтегрована системи управління територіями на основі містобудівного кадастру.

В результаті забезпечується когерентний підхід до реалізації регіональної політики, адже оновлена стратегія, узгоджена з потребами відновлення, та інтегрований набір планувальних документів, які узгоджуються один з одним та підкріплені цифровими інструментами, забезпечать стратегічне планування, яке буде ефективним та взаємодоповнюючим на урядових рівнях та в географічних регіонах.

Щонайменше 20% безповоротної фінансової підтримки в рамках Компоненту I Ukraine Facility буде виділено на потреби відновлення, реконструкції та модернізації регіональних та місцевих органів влади України, з яких 5% буде виділено протягом 2024-2025 років. Відповідні інвестиції на потреби відновлення, реконструкції та модернізації субнаціональних органів

³⁸⁶ План для Ukraine Facility 2024-2027.

влади України заплановані у людський капітал, транспорт, енергетику та інші сектори на 2024-2027 роки.³⁸⁷

Отже, формування сучасної моделі просторового розвитку економіки України на когерентних засадах повинно базуватись на сприянні досягненню міжрегіональної (міжтериторіальної) конвергентності, групової суб'єктності, солідарності та єдності соціально-економічного простору країни, розвитку мережевих економічних зав'язків, підвищенню ефективності реалізації територіального капіталу. Крім того, в умовах війни та повоєнного відновлення, враховуючи нові проблеми і виклики, механізми та інструменти реалізації регіональної політики щодо стимулювання розвитку різних форм просторової інтеграції і стратегічного оновлення мають бути диференційовані за типами територій, враховуючи як територіально-орієнтований, так і безпековий підходи.

7.2. СТРАТЕГІЧНІ ПРІОРИТЕТИ ІНТЕГРОВАНОГО ПРОСТОРОВОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Основні стратегічні пріоритети інтегрованого просторового розвитку закладені в Державній стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки, відповідно до якої стратегічна мета державної регіональної політики до 2027 року консолідується на основі трьох стратегічних цілей: 1) формування згуртованої держави в соціальному, гуманітарному, економічному, екологічному, безпековому та просторовому вимірах; 2) підвищення рівня конкурентоспроможності регіонів; 3) розбудова ефективного багаторівневого врядування. А першим пріоритетом регіонального розвитку визначено «розвиток економічної, інфраструктурної, соціально-культурної зв'язаності та інтегрованості на національному, регіональному та місцевому рівні».

Сьогоднішні глобальні та загальнодержавні виклики, пов'язані з війною, зумовили низку проблем, що стримують соціально-економічний розвиток регіонів і держави загалом. Зокрема, слабка інтегрованість регіональних просторів у загальноукраїнський характеризується³⁸⁸:

- ✓ подальшим зростанням асиметрії у рівнях розвитку регіонів та територій;
- ✓ моноцентричністю економічного зростання;
- ✓ обмеженим зв'язком між територіями, що зумовлено застарілістю та зношеністю інфраструктури, насамперед дорожньо-транспортної;

³⁸⁷ Там само.

³⁸⁸ Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 рр.: Постанова Кабінету Міністрів України від 05.08.2020 р. № 695. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text>

- ✓ нерівномірністю доступу до якісних послуг, суттєвим відставанням рівня життя більшої частини населення слабorozвинених територій (сільські малозаселені території, гірські території, монофункціональні міста тощо) від рівня життя міського населення;
- ✓ низьким рівнем платоспроможності населення, трудових доходів та бідністю серед працюючих;
- ✓ погіршенням стану довкілля, виснаженням природних ресурсів, нераціональним використанням територій, втратою біорізноманіття;
- ✓ хаотичною забудовою історичних населених місць, територій об'єктів всесвітньої спадщини, пам'яток культурної спадщини та історико-культурних заповідників, що призводить до неминучих втрат історико-культурного потенціалу та незбалансованого розвитку населених місць;
- ✓ зруйнованою економікою та інфраструктурою, накопиченням екологічних проблем, формуванням іміджу території «бойових дій» на Сході та Півдні України, що призвело до нівелювання інвестиційної привабливості територій;
- ✓ перевантаженістю інфраструктури агломерацій, незадовільним станом житлово-комунальної сфери та загостренням екологічних проблем у містах;
- ✓ нереалізованим транзитним потенціалом окремих регіонів;
- ✓ низьким рівнем міжрегіональної співпраці;
- ✓ неефективним використанням потенціалу прибережних територій, незадовільним екологічним станом у басейнах Чорного та Азовського морів;
- ✓ значними міжрегіональними відмінностями у сприйнятті громадянами векторів внутрішньої і зовнішньої політики.

Для громад і регіонів, які знаходяться в тилу в умовах війни, при обґрунтуванні інструментів і заходів щодо стимулювання розвитку різних форм просторової інтеграції слід враховувати нові виклики і можливості, які пов'язані зі: зростанням мобільності ринку праці та диверсифікації професійно-кваліфікаційної пропозиції внаслідок значного припливу ВПО; секторальною диверсифікацією економіки регіону внаслідок релокації підприємств; розширенням можливостей для міжнародних контактів завдяки спрощенню доступу до європейських ринків, активізації підтримки України у різних сферах, а в перспективі – нагоди залучення до європейських програм та передвступних фондів ЄС; модифікацією структури та формуванням додаткового попиту – на потреби оборони, відбудову, вирішення гуманітарних питань³⁸⁹.

³⁸⁹ Територіально-орієнтовані механізми стимулювання інвестицій у повоєнному відновленні України : аналіт. доп. / [Я. А. Жаліло, Н. В. Бахур, А. А. Головка та ін.] ; за наук. ред. Я. А. Жаліла. Київ : НІСД, 2023. 78 с. <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.09>

Формування інтегрованого економічного простору України в умовах нестабільності (в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення) передбачає обґрунтування механізмів та інструментарію реалізації державної та регіональної політики в розрізі наступних пріоритетних напрямів:

1. подолання економічних диспропорцій просторового розвитку на основі когерентності та компліментарності рішень на загальнодержавному, регіональному та локальному рівнях у сфері підвищення економічної спроможності громад, регіонів і функціональних типів територій, з врахуванням сучасних викликів у соціально-економічній, оборонній і безпековій сферах та необхідності оновлення стратегічних пріоритетів просторового розвитку;
2. обґрунтування підходів та механізмів стимулювання просторово інтегрованого економічного розвитку України, враховуючи пріоритети: просторової оптимальності; економічної інтегрованості і соціальної згуртованості; нарощення, збереження і ефективного використання економічного потенціалу та конкурентних переваг громад, регіонів та країни; формування збалансованого просторового розвитку загалом;
3. уточнення та розробка нових пріоритетів смарт-спеціалізації територій на основі пріоритетів просторово інтегрованого економічного розвитку громад, регіонів та країни у період війни та повоєнного відновлення з метою максимально ефективного використання наявного і формування нового інтеграційного потенціалу і можливостей різних територіально-суспільних систем;
4. обґрунтування ефективних форм просторової інтеграції в соціально-економічному аспекті, враховуючи як *територіально-орієнтований* (функціональні типи територій), так і *безпековий* (рівень відносної безпеки щодо воєнних ризиків – наближеність до зони бойових дій під час війни, наближеність до кордону з країною-агресором у повоєнний період) підходи. Тобто в умовах війни та повоєнного відновлення при обґрунтуванні ефективних форм просторової інтеграції мають розв'язуватись нові проблеми і виклики, які спричинені війною і вони мають бути диференційовані за типами територій. При цьому територіально диверсифікований підхід до формування інтегрованого економічного простору України вимагатиме і диференціації механізмів, інструментів і заходів щодо стимулювання розвитку різних форм просторової інтеграції в системі заходів відбудови і стратегічної трансформації розвитку для різних типів територій.

Територіальний (за функціональними типами території) підхід формування інтегрованого економічного простору України має стосуватись обґрунтування як ефективних форм просторової інтеграції в соціально-економічному аспекті, так і щодо диференційованих механізмів, інструментів і

заходів щодо їх стимулювання розвитку. Пріоритет комплексного територіального підходу до реалізації державної регіональної політики закладений в основі Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 рр.³⁹⁰. Такий підхід передбачає, що об'єктом у межах регіональної політики є територія, яка характеризується специфічним набором соціальних, просторових, екологічних та економічних особливостей. При цьому передбачається, що заходи щодо реалізації державної регіональної політики спрямовуватимуться на підтримку потенційних центрів економічного зростання, а особливі механізми та інструменти державної підтримки застосовуватимуться залежно від типу території та на основі використання потенціалу основних активів регіону / території як умови надання фінансової підтримки з Державного бюджету.

Стратегія визначає типи територій, що потребують особливої уваги з боку держави й застосування спеціальних механізмів та інструментів стимулювання їх розвитку, серед яких: агломерації, великі, середні, малі, монофункціональні міста, сільські території у несприятливих умовах, гірські території Українських Карпат, макрорегіон «Азов-Чорне море», зони впливу міжнародних транспортних коридорів, прикордонні регіони, прикордонні території у несприятливих умовах, тимчасово окуповані території України, природоохоронні території. При цьому застосування спеціальних механізмів та інструментів стимулювання їх розвитку має стосуватись як внутрішньорегіональної, так і міжрегіональної (міжтериторіальної) інтеграції.

Вплив повномасштабної війни суттєво трансформує стратегічні пріоритети розвитку регіонів, що вимагає уточнення і перегляду змісту механізмів та інструментів стимулювання просторово-інтегрованого розвитку на основі диференційованих безпекових підходів.

Ухваленим уже під час повномасштабної війни Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо засад державної регіональної політики та політики відновлення регіонів і територій» від 9 липня 2022 р.³⁹¹, до завдань державної регіональної політики інтегровано завдання відновлення регіонів і територій, що постраждали внаслідок збройної агресії проти України. До принципів державної регіональної політики додано принцип інтегрованого розвитку – як «поєднання галузевого та територіального підходів для розвитку територіальної громади та/або регіону, що забезпечує соціально-економічний та культурний розвиток територій». Закон уточнює перелік функціональних типів територій, які визначаються з

³⁹⁰ Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 рр.: Постанова Кабінету Міністрів України від 05.08.2020 р. № 695. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text>

³⁹¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо засад державної регіональної політики та політики відновлення регіонів і територій: Закон України від 09.07.2022 р. № 2389-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2389-20#Text>

метою запровадження органами виконавчої влади і органами місцевого самоврядування спеціальних механізмів та інструментів: території відновлення, регіональні полюси зростання, території з особливими умовами для розвитку, території сталого розвитку.

Регіональні полюси зростання (агломерації) розглядаються як такі, що виконують інтегруючу роль просторового розвитку України. При цьому, завданнями Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 рр.³⁹² передбачено територіально спрямовані (диференційовані) механізми та інструменти, серед яких, зокрема щодо завдання за напрямом “Посилення інтегруючої ролі агломерацій та великих міст” є:

- ✓ створення законодавчої основи функціонування та розвитку агломерацій, забезпечення збалансованого просторового розвитку території, що входять до їх складу;
- ✓ забезпечення всебічного сприяння реіндустріалізації агломерацій та великих міст на основі інновацій (техніки та технологій) вищих технологічних устроїв, формування міських та регіональних економічних кластерів, що спрямовано на ефективне використання ресурсів території, її комплексний розвиток та становлення інноваційної економіки держави;
- ✓ забезпечення використання потенціалу закладів вищої освіти для інноваційного розвитку агломерацій;
- ✓ формування в агломераціях та великих містах потужних науково-технологічних, медичних центрів з використанням потенціалу закладів вищої освіти, науково-дослідних інститутів, бізнесу з розбудовою відповідної інфраструктури;
- ✓ забезпечення підтримки створення ІТ-кластерів у агломераціях та великих містах, що мають необхідний потенціал та інфраструктуру;
- ✓ забезпечення організації приміського транспорту в агломераціях та великих містах і прилеглих територіях з урахуванням маятникової міграції;
- ✓ запровадження стратегічного планування розвитку транспортних систем агломерацій та великих міст з урахуванням принципів сталої мобільності;
- ✓ сприяння модернізації інфраструктури великих міст та впровадженню ефективного ресурсного менеджменту;
- ✓ забезпечення підтримки індустрії переробки та утилізації відходів, що використовує передові інноваційні технології;
- ✓ створення сприятливих умов для запровадження підходів циркулярної економіки у сфері житлово-комунального господарства і ін.

³⁹² Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 рр.: Постанова Кабінету Міністрів України від 05.08.2020 р. № 695. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text>

Активізація агломерацій як центрів економічного розвитку та забезпечення інтегруючої функції на їхніх територіях можлива завдяки гармонізації та зниженню соціально-економічних диспропорцій, усуненню дихотомії місто-село, налагодженню горизонтальних зв'язків між територіальними громадами через стимулювання міжмуніципального співробітництва та впровадження механізму державно-приватного партнерства.

Сьогодні актуальним є питання інституційного удосконалення системи врядування агломераціями для збалансування інтересів всіх учасників, вирішення проблеми значних нерівностей між регіонами за допомогою компенсаторних інструментів вирівнювання для забезпечення інтегрованості та збереження згуртованості. Потужним потенціалом посилення територіальної згуртованості володіє виважена координація та узгодженість секторальних реформ, цілей та заходів секторальних, територіальних стратегічних, прогнозних та містобудівних документів на всіх рівнях управління.

Водночас не слід забувати, що надмірна концентрація різноманітних ресурсів в межах агломерацій з одного боку сприяє отриманню агломераційного ефекту для виробництва та населення, а з другого – загострює економічні диспропорції як на рівні регіону, так і країни загалом. Неконтрольована концентрація та відсутність компенсаторного механізму стійкості міста (*urban resilience*) посилює внутрішні проблеми розвитку міста-ядра агломерації, що полягають у: незаконній та хаотичній забудові з низкою порушень; наслідках щоденної маятникової міграції, зростанні неформальної зайнятості; підвищенні навантаження на транспортну та соціальну інфраструктуру; низькій доступності житла через високі ціни в містах; скороченні громадських просторів внаслідок підвищення вартості землі в межах міста та пріоритеті інтересів забудовників над бажаннями мешканців тощо.

Агломерації та великі міста стають потужними центрами економічного зростання, але проблемою є їх обмежена кількість. Попри значний економічний та фінансовий потенціал, що концентрується на таких територіях, агломерації та великі міста мають низку проблем, розв'язання яких потребує втручання держави: неефективне транспортне сполучення, високе навантаження на мережу інженерних комунікацій, незбалансованість темпів забудови житлових і соціальних об'єктів, загострення екологічної ситуації. Крім того, наявна інфраструктура в агломераціях не відповідає сучасним потребам обсягу маятникових міграцій. За даними аналітично-дослідницького центру «Інститут міста», щодня на роботу в м. Київ приїжджають понад 560 тис. жителів передмістя, тобто 32% населення всієї Київської області. Існуюча дорожня інфраструктура не справляється з таким активним трафіком. При

цьому в містах-супутниках ні на хвилину не припиняється забудова. За оцінками розробників проекту нової Генеральної схеми планування території України, чисельність населення найближчого передмістя збільшиться з 980 тис. до 2,5 млн. осіб. Згідно із щорічним рейтингом Traffic Index 2019 серед міст з найбільш завантаженими дорогами виявилися м. Київ (12 місце серед 416 міст з 57 країн світу), Одеса (18), Харків (29) і Дніпро (47)³⁹³.

Агломерації на базі великих міст України як потужні осередки локального, регіонального та міжрегіонального рівнів, фокуси (ядра, точки) розвитку та організації соціально-економічного простору країни, виступають «полюсами росту» і продукують інноваційно-інвестиційний вплив на прилеглу територію, що зумовлено наявним інтелектуальним, науковим і освітнім потенціалом, забезпеченістю інноваційною, фінансовою, інформаційною, транспортною інфраструктурою тощо. Концентрація економічного, культурного й інформаційного потенціалу розвитку суспільства в агломераціях, реалізація ними суспільно значимих функцій на регіональному та макрорегіональному рівнях, вагомим чином впливає на просторовий соціально-економічний розвиток України. Від вектору та рівня розвитку агломерацій, складності та різноманітності їх функціонального навантаження (статусу) залежить інтенсивність продукування та ретрансляції управлінських і технологічних інновацій, а отже просторовий розвиток областей, макрорегіонів та країни загалом.

Трансформація моделі інтегрованого просторового розвитку України впродовж 2013-2021 рр. характеризується також нарощенням потенціалу великих міст як потенційних центрів агломерацій чи регіональних метрополій. Інтегруюча роль агломерацій щодо просторового розвитку у реалізації можливостей від вищої локалізації фінансових, економічних, трудових, інфраструктурних і т.д. ресурсів. І це підтверджується вищою інтенсивністю урбанізаційних процесів в обласних центрах України, ніж у регіонах загалом, тобто відбувається стиснення економічного простору на користь великих міст. Інтенсивність урбанізаційних процесів практично у всіх обласних центрах є вищою відносно інтенсивності урбанізації в регіоні загалом, що свідчить про подальшу концентрацію і підвищення ролі великих міст в Україні (рис. 7.1), проте від'ємні показники коефіцієнта свідчать про значна депопуляцію населення, яка має місце в Україні упродовж останнього десятиліття, і на сьогодні ще більше посилилася в умовах повномасштабної війни. Коефіцієнти інтенсивності урбанізації показують, що високі темпи приросту міського населення властиві обласним центрам західної частини України (лідери – Івано-Франківська, Тернопільська Хмельницька, Чернівецька області), та

³⁹³ Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 рр.: Постанова Кабінету Міністрів України від 05.08.2020 р. № 695. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text>

традиційно м. Києву (рис. 7.2). Вони пояснюються як демографічним резервом населення на сільській території, так і постійним міграційним припливом населення. Зростання інтенсивності урбанізаційних процесів у цих регіонах можна пояснити більш пізньою історичною стадією урбанізації в західній частині України порівняно зі старопромисловими та високоурбанізованими областями Сходу та Центру. Перебуваючи у тилу, в зоні відносної безпеки, великі міста Західного регіону України характеризуються постійним міграційним припливом населення із зон бойових дій та прифронтових регіонів.

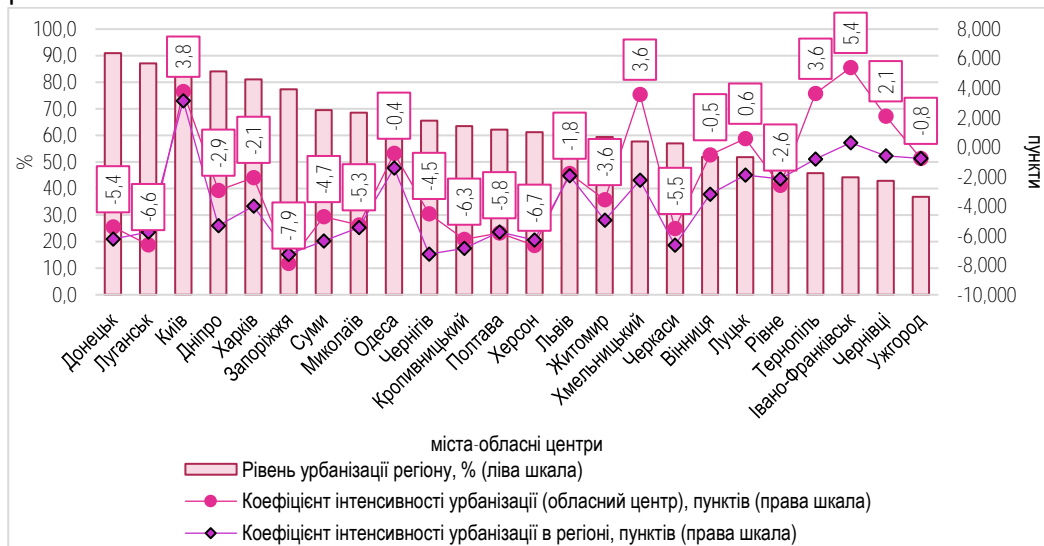

Рис. 7.1. Порівняння урбанізаційних процесів в регіонах та обласних центрах України, 2013-2021 рр.*

Розраховано та побудовано авторами за даними³⁹⁴

Натомість затухання урбанізаційних процесів спостерігається у всіх містах-обласних центрах прифронтових регіонів (Запоріжжя, Херсон, Луганськ, Донецьк, Кропивницький, Черкаси). В умовах повномасштабного вторгнення відбувається подальше «розрідження» економічного простору цих міст, що об’єктивно зумовлено переїздом міського населення на сільські території відповідних регіонів, або ж у регіони, відділені від лінії фронту, зважаючи на постійні масовані обстріли російським агресором українських міст. Адже саме у великих містах концентруються важливі об’єкти військово-промислового комплексу, енергетичної та іншої критичної інфраструктури, які найчастіше стають об’єктами обстрілів та бомбардувань.

³⁹⁴ Державна служба статистики України. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>; Чисельність населення по великих містах України на 1.01.2022. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/reference/people/town/>

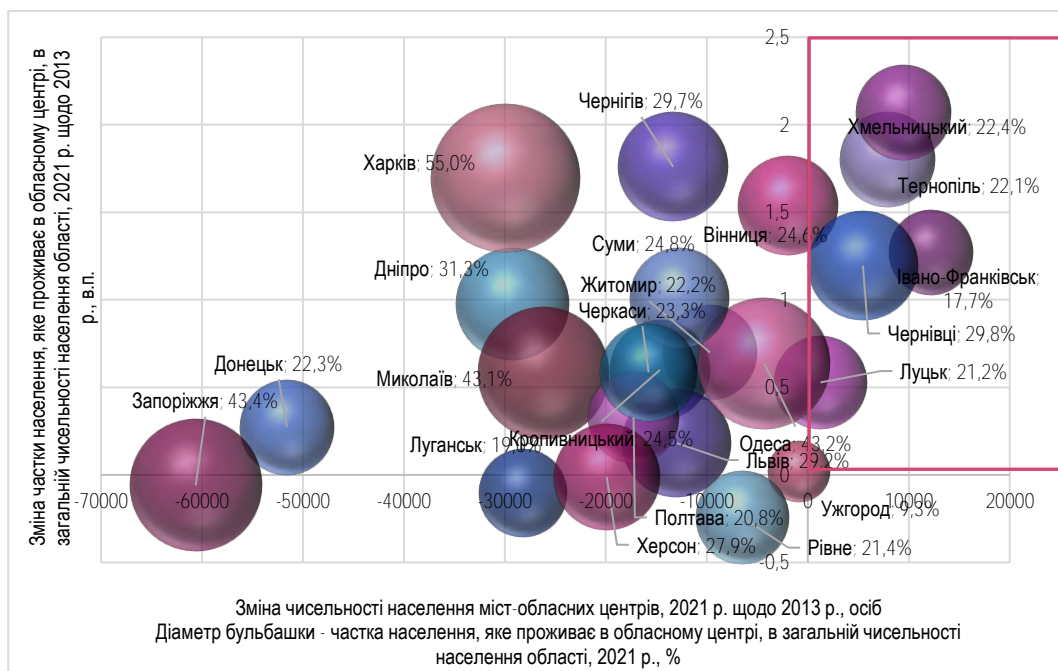

Рис. 7.2. Динаміка урбанізаційних процесів в обласних центрах України, 2013-2021 рр. *

Розраховано та побудовано авторами за даними³⁹⁵

Значним потенціалом до подальшого нарощення чисельності населення в умовах війни характеризуються й мм. Ужгород та Львів. Зокрема, станом на червень 2024 р. у м. Львові офіційно зареєстровано 225,2 тис. ВПО³⁹⁶. З них 46,3% (або понад 104,2 тис. осіб) зареєстровані саме в обласному центрі. Посилення урбанізаційних процесів у мм. Ужгород та Львів відбуватиметься й надалі, зважаючи на низку факторів, як-от: тилове розміщення відповідних регіонів загалом, наявність ринків праці, забезпеченість якісною соціальною та житловою інфраструктурою, зручне економіко-географічне розташування та близькість до кордону із країнами ЄС, а також високий транспортний та логістичний потенціал.

В умовах війни внаслідок тяжіння до великих міст і ВПО, і релокованого бізнесу, бо існують кращі інфраструктурні умови, і загалом економічно активного населення через більш сприятливі умови пошуку робочих місць – з'являються нові виклики і загрози збалансованого і інтегрованого просторового розвитку територій (громад), що входять до їх складу.

³⁹⁵ Державна служба статистики України. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>; Чисельність населення по великих містах України на 1.01.2022. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/reference/people/town/>

³⁹⁶ Аналітичний портал Львівщини. URL: <https://apl.loda.gov.ua/portal/apps/sites/#/site>.

Агломерації, виконуючи інтегруючу роль просторового розвитку, мають потенціал щодо синхронізованого розвитку суміжних територіальних громад. В цьому контексті важливим є створення та використання в межах агломерації спільної системи планування території, економічного розвитку, культури та туризму, організації громадського транспорту, охорони громадського порядку, системи комунальної інфраструктури (водопостачання, каналізації, поводження з відходами). Наукового обґрунтування потребують механізми застосування когерентного підходу розробки стратегій територіальних громад, комплексних планів їх просторового розвитку і власне Стратегії розвитку агломерації – відсутність когерентного підходу утруднює процес спільної реалізації проектів. І це вкотре актуалізує необхідність узгодження стратегічного і просторового планування.

Просторова інтеграція на основі агломерацій має відбуватись на обґрунтованій інституційній основі забезпечення збалансування інтересів територіальних громад великих міст і прилеглих сільських, селищних та міських громад. Ефективне інституційне забезпечення економічного, соціального та культурного співробітництва, обґрунтування інструментарію забезпечення згуртованості економічного простору агломерацій; інтегрованого підходу щодо розробки, узгодженості та реалізації документації в сфері просторового та стратегічного планування, послужить основою для розвитку різних просторових форм інтеграції економічних суб'єктів та призводитиме до зростання бюджетів громад, які входять в агломерацію, сприятиме посиленню інституційної спроможності місцевого самоврядування та його матеріально-фінансової основи загалом.

У великих містах-агломераціях зареєстровані найкрупніші компанії України. Так, зокрема найбільші за доходами 1000 українських компаній (забезпечують понад половину загального обсягу доходів усіх підприємств країни) у 2023 році згенерували 6,8 трильйонів гривень (у 2020 році – майже 5 трильйонів гривень). Найбільше з них зареєстровані в Києві, а їх чистий дохід (3570,5 млрд грн) склав більше, ніж найбільших підприємств сходу і півдня країни разом. Близько 52,3% від загального обсягу доходів топ-1000 сконцентровано в компаніях з Києва. Окрім столиці із 415 компаніями, ще 28,6% доходів генерують 302 великих підприємств, які юридично знаходяться в промислових центрах Дніпропетровської, Київської, Львівської, Одеської та Полтавської областей. Внаслідок російської агресії частка в загальних доходах традиційних лідерів рейтингів – Харківської та Донецької областей суттєво знизилась за період 2020-2023 рр. до 2% (8 місце) і 1,1% (12 місце) сукупних доходів відповідно³⁹⁷.

³⁹⁷ Рейтинг компаній «Топ-1000» за розміром чистого доходу за 2023 рік - <https://top-1000.com.ua/>

реєструвати такі компанії в межах структуризації бізнесу фінансово-промислових груп та реорганізації державних підприємств з ознаками природних монополій. Порівнюючи компанії з топ-1000 минулого та 2020 року, склад першої тисячі оновився на 27%; 271 компанія покинула першу тисячу великого бізнесу в основному через падіння доходів, частково через банкрутства і руйнування.

Загалом, динаміка зміни просторової концентрації (економічної щільності) в регіонах України за період 2013-2021 рр. (рис. 7.4) свідчить про нарощення потенціалу Дніпропетровської, Полтавської, Запорізької та Львівської областей.

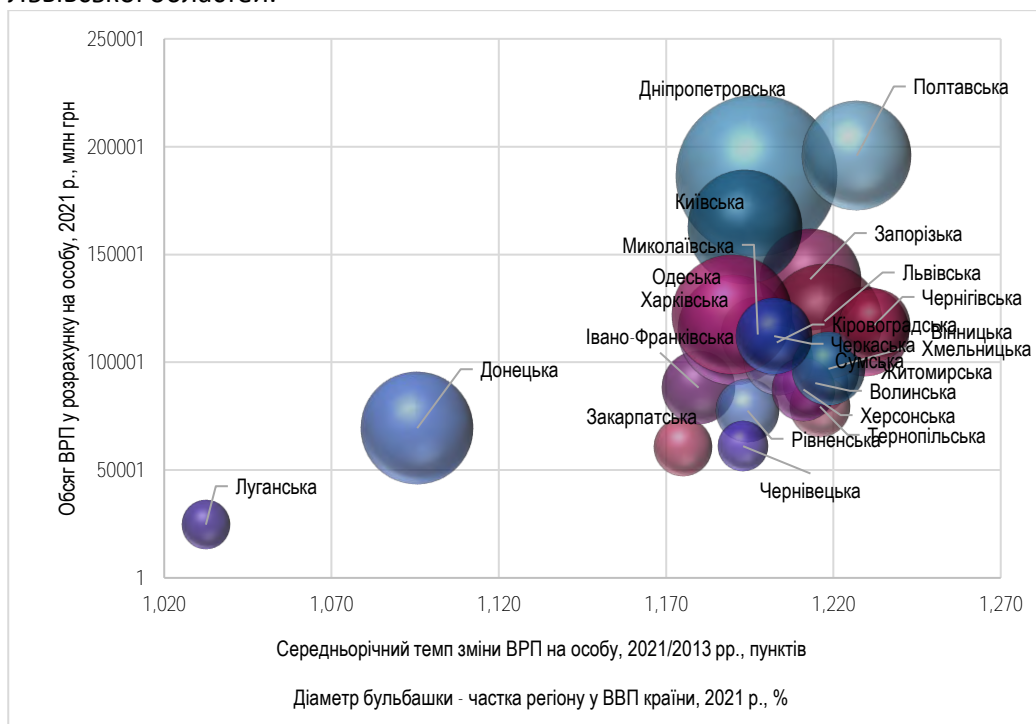

Рис. 7.4. Динаміка зміни просторової концентрації (економічної щільності) за регіонами України протягом у 2013-2021 рр.

Авторська розробка

Проте, якщо аналізувати зміну показників податкової віддачі в розрізі регіонів України за період 2018-2023 рр. (рис.7.5), тобто враховуючи вплив війни, чітко простежується роль великих агломерацій в контексті концентрації ресурсів і ділової активності, відповідно на перші позиції виходять Дніпропетровська (за показником податкової віддачі), Львівська (перша позиція за темпами росту, а друга – за обсягами податкової віддачі) та Київська області. Високий потенціал зберігається в Одеській та Харківській областях. В

умовах війни, через руйнування виробничої, транспортно-логістичної, міської, соціальної та енергетичної інфраструктури окрім Донецької та Луганської значно знизився потенціал податкової віддачі Запорізької та Херсонської областей.

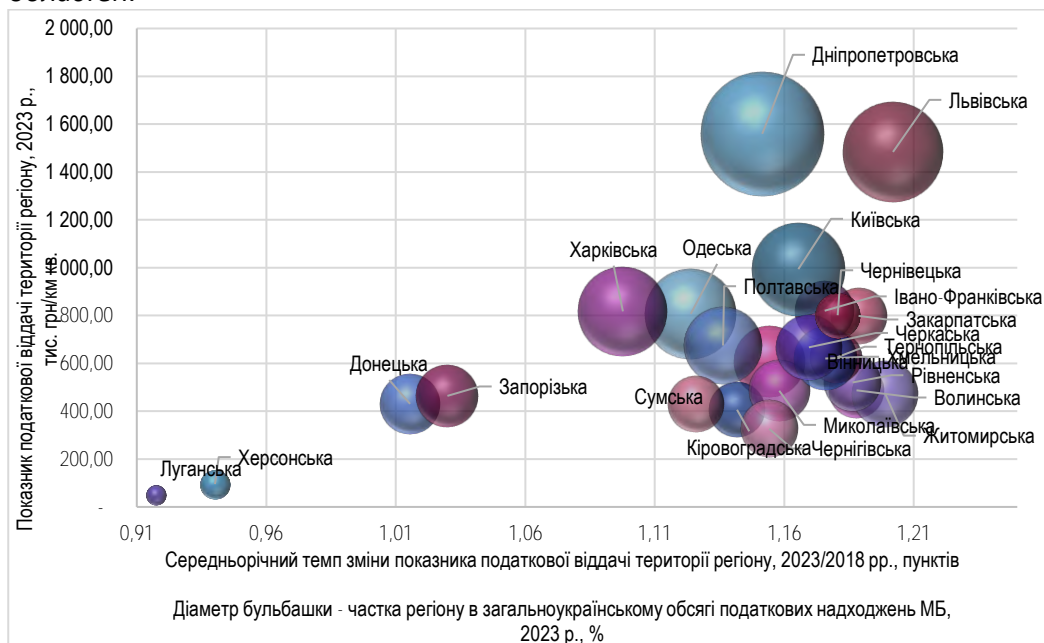

Рис. 7.5. Динаміка зміни податкової віддачі за регіонами України протягом у 2018-2023 рр.

Авторська розробка

Разом з тим, в умовах війни та повоєнного відновлення при обґрунтуванні ефективних форм просторової інтеграції мають розв'язуватись нові проблеми і виклики, які спричинені війною. Територіально диверсифікований підхід до формування інтегрованого економічного простору України вимагає й диференціації інструментів забезпечення такої інтеграції. Використання проблемно-орієнтованого підходу до дослідження особливостей розвитку регіонів та громад в нинішніх умовах невизначеності дозволило виділити ключові інструменти формування інтегрованого економічного простору України в умовах війни та повоєнного відновлення. До них ми віднесли, зокрема:

Спеціальні податкові та митні режими. У перші місяці повномасштабної війни державою було надано низку пільг та взято курс на дерегуляцію для адаптації суб'єктів економіки до роботи в умовах воєнного часу. Утім, поступове звуження цих пільг згодом результувалося їх скасуванням відповідно до Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу

України та інших законів України щодо особливостей оподаткування у період дії воєнного стану»³⁹⁹. Винятком стали лише суб'єкти господарювання, які діяли на постраждалих територіях⁴⁰⁰. Отже, фактично згаданим вище Законом вже закладено підвалини для формування спеціальних податкових та митних режимів на територіях відновлення та територіях з особливими умовами для розвитку.

Державно-приватне партнерство (далі – ДПП). Застосування цього інструмента в умовах відновлення транспортно-логістичної, міської, соціальної та енергетичної інфраструктури передбачено Меморандумом про взаєморозуміння між Україною та Міжнародною фінансовою корпорацією (IFC). ДПП вказане серед ключових механізмів реалізації політики модернізації економіки України, вирішення важливих соціально-економічних проблем. Застосування цього інструмента в контексті сприяння розвитку різних сфер життєдіяльності регіонів та громад передбачене й низкою завдань Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 рр.⁴⁰¹:

завдання 13 за напрямом *«Розвиток інженерної інфраструктури»*: поширення практики застосування державно-приватного партнерства для залучення інвестицій у технічне переобладнання (модернізацію) інженерної інфраструктури житлово-комунального господарства (у тому числі впровадження сучасних технологій та обладнання у сфері водопостачання, водовідведення, тепlopостачання, поводження з твердими побутовими відходами);

завдання 15 за напрямом *«Розвиток внутрішнього туризму»*: забезпечення розвитку інфраструктури курортів та рекреаційних територій шляхом удосконалення матеріально-технічної бази з використанням можливостей кластерних моделей, державно-приватного партнерства та соціального замовлення;

завдання 7 за напрямом *«Створення умов для ефективного використання економічного потенціалу культурної спадщини»*:

³⁹⁹ Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо особливостей оподаткування у період дії воєнного стану: Закон України від 30.06.2023 р. № 3219-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3219-IX#Text>

⁴⁰⁰ Відповідно до п. 11 Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо особливостей оподаткування у період дії воєнного стану» від 30.06.2023 р. № 3219-IX «... з 1 серпня 2023 року фізичні особи-підприємці – платники єдиного податку першої та другої групи, податкова адреса яких знаходиться на територіях бойових дій або на тимчасово окупованих Російською Федерацією територіях України станом на дату початку бойових дій або тимчасової окупації, мають право не сплачувати єдиний податок за період з першого числа місяця, в якому почалися бойові дії на відповідній території, виникла можливість бойових дій або почалася тимчасова окупація такої території, до останнього числа місяця, в якому було завершено такі активні бойові дії, припинено можливість бойових дій або завершено тимчасову окупацію».

⁴⁰¹ Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки: Закон України (редакція від 05.08.2020 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text>

стимулювання розвитку державно-приватного партнерства у сфері охорони культурної спадщини;

завдання 3 за напрямом *«Розвиток дошкільної та позашкільної освіти»*: сприяння розвитку та розширенню мережі закладів дошкільної та позашкільної освіти шляхом запровадження альтернативних джерел фінансування, зокрема на засадах державно-приватного партнерства;

завдання 3 за напрямом *«Розвиток креативних індустрій»*: поширення практики утворення центрів розвитку креативної економіки в містах різного масштабу та з різними соціально-економічними умовами, зокрема на засадах державно-приватного партнерства;

оперативна ціль 3 *«Побудова системи ефективного публічного інвестування на всіх рівнях врядування»*: розширення переліку механізмів та форм публічно-приватного партнерства у частині розбудови соціальної інфраструктури за прикладом револьверних фондів на підтримку місцевих програм підвищення енергоефективності будівель;

оперативна ціль 5 *«Забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, запобігання та протидія домашньому насильству та дискримінації»*: Забезпечення створення платформи для координації та партнерства з метою сприяння обміну знаннями та досвідом у сфері забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків між різними адміністративними рівнями у співпраці з ключовими заінтересованими сторонами та партнерами.

Мережі просторових форм організації бізнесу, зокрема:

галузеві кластери, створення яких чинним законодавством України визначено одним із пріоритетних напрямків розвитку національного господарського комплексу, дієвим та ефективним інструментом розвитку національної економіки та підвищення конкурентоспроможності галузей та секторів. Чимало завдань щодо розвитку кластерів міститься у Державній стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки⁴⁰² (у переліку завдань за напрямками «Посилення інтегруючої ролі агломерацій та великих міст» оперативної цілі 1.1, «Розвиток територій української частини Дунайського регіону та транскордонного співробітництва» оперативної цілі 1.2, «Розвиток внутрішнього туризму» оперативної цілі 1.5, а також серед завдань оперативних цілей 2.4 «Сприяння впровадженню інновацій та зростанню технологічного рівня регіональної економіки, підтримка інноваційних підприємств та стартапів» та 2.5 «Сталий розвиток промисловості»). Господарським кодексом України⁴⁰³ закріплюється право створення різних

⁴⁰² Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки: Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text>

⁴⁰³ Господарський кодекс України: Закон України № 436-IV від 16.01.2003 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.

організаційно-правових форм об'єднань підприємств та виробничих систем у різноманітних системах господарської діяльності, а саме: асоціації, корпорації, консорціуми, концерни, інші об'єднання підприємств, передбачені законом (союзи, спілки, асоціації підприємців тощо);

індустріальні парки, розвиток яких, попри сьгоднішні умови невизначеності, пожвавився, зокрема, завдяки: 1) релокації значної частини виробництв із зони бойових дій чи прифронтових регіонів у відносно безпечні регіони. Відповідно, зросла зацікавленість релокованого бізнесу у підготовлених майданчиках для розміщення виробництва; 2) ухваленню низки законів та постанов, що стимулюють розвиток індустріальних парків. Зокрема, це законопроект №5688 із змінами до Закону України № 5018-VI «Про індустріальні парки», згідно з яким було запроваджено суттєві стимули як для ініціаторів, так і для резидентів⁴⁰⁴: звільнення від сплати податку на прибуток на 10 років (для учасників індустріальних парків); звільнення від ввізного ПДВ за ввезення нового обладнання (для учасників індустріальних парків); звільнення від митного збору за обладнання (для учасників індустріальних парків); компенсація витрат на приєднання до інженерно-транспортних мереж; пільги з податку на землю та нерухомість; звільнення від податку на нерухомість із будівель промислового призначення; повна або часткова компенсація процентної ставки за кредитами на комунікації та обладнання; інші стимули. Крім того, у держбюджеті на 2024 р. вперше закладено 1 млрд грн на розвиток індустріальних парків, які вже мають керуючу компанію та реально здійснюють певну діяльність.

Міжмуніципальне співробітництво/ партнерство територіальних громад. Доцільність виокремлення зазначеного інструмента в контексті пошуку механізмів формування інтегрованого економічного простору вбачається, зважаючи, зокрема, на необхідність реалізації завдань за напрямом «Підтримка програм міжрегіональної кооперації та обмінів між регіонами України» Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки⁴⁰⁵. Ними передбачаються: 1) забезпечення розвитку транскордонної, міжмуніципальної та макрорегіональної співпраці у сфері розроблення та реалізації спільних проектів сталого розвитку; 2) посилення інституційного забезпечення міжрегіональної взаємодії, в тому числі з питань розроблення плану заходів щодо її ефективної реалізації, вирішення майнових та земельних суперечок; 3) забезпечення проведення інформаційної кампанії та організації міжрегіональної співпраці щодо здійснення регіонами спільних заходів, спрямованих на розвиток економіки, туристично-рекреаційної сфери,

⁴⁰⁴ Про індустріальні парки: Закон України від 17.09.2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5018-17#Text>

⁴⁰⁵ Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки: Закон України (редакція від 05.08.2020 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text>

транспортної інфраструктури, використання господарського комплексу, зменшення антропогенного навантаження на територію, впровадження сучасних технологій переробки та утилізації побутових і виробничих відходів, впровадження принципів інтегрованого управління територією.

Просторове планування на основі інтегрованого підходу, адже воно передбачає узгоджене прийняття рішень щодо цілісного (комплексного) просторового розвитку населених пунктів як єдиної системи розселення і території за їх межами. З ухваленням Закону України від 17.06.2020 р. № 711-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо планування використання земель», територіальні громади отримали новий інструмент управління територією – комплексний план просторового розвитку території територіальної громади, що є одночасно і містобудівною документацією на місцевому рівні, і документацією із землеустрою, що визначає планувальну організацію, функціональне призначення території, основні принципи і напрями формування єдиної системи громадського обслуговування населення, дорожньої мережі, інженерно-транспортної інфраструктури, інженерної підготовки і благоустрою, цивільного захисту території та населення від небезпечних природних і техногенних процесів, охорони земель та інших компонентів навколишнього природного середовища, формування екомережі, охорони і збереження культурної спадщини та традиційного характеру середовища населених пунктів, а також послідовність реалізації рішень, у тому числі етапність освоєння території⁴⁰⁶. Комплексний план просторового розвитку території відображає стратегічні напрямки її розвитку на основі інтеграції всіх ключових сфер (економіка, освіта та охорона здоров'я, зайнятість, ЖКГ, мобільність населення, навколишнє середовище, культура та історична спадщина тощо). А його розроблення обов'язково передбачає залучення різних стейкхолдерів, для формування середовища, яке забезпечує рівні можливості, доступність та інклюзивність для всіх суб'єктів економіки. Разом з тим, збільшення ступеня участі стейкхолдерів у формуванні інтегрованого економічного простору України також є інструментом формування інтегрованого економічного простору країни.

Зазначені інструменти формування інтегрованого економічного простору України з акцентом на особливостях їх упровадження на різних функціональних типах територій буде розглянуто далі.

⁴⁰⁶ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо планування використання земель: Закон України від 17.06.2020 р. № 711-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/711-20#Text>

7.3. ПРОБЛЕМИ ТА ІНСТРУМЕНТИ ФОРМУВАННЯ ІНТЕГРОВАНОГО ЕКОНОМІЧНОГО ПРОСТОРУ УКРАЇНИ

Формування інтегрованого економічного простору розглядається нами як процес взаємозближення і взаємодії окремих структур, вироблення комплексних рішень для забезпечення інтересів усіх суб'єктів економіки.

У контексті формулювання переліку напрямів та інструментів досягнення інтегрованого економічного простору сьогодні визначальним аспектом є загарбницька, не визначена у часі та просторі повномасштабна війна. Тому, концепція інтегрованого економічного простору має передбачати планування та управління, орієнтовані на адаптацію до локальних умов господарювання.

У попередньому параграфі нами обґрунтовано вибір найбільш дієвих інструментів формування інтегрованого економічного простору України. Розглянемо їх детально.

Спеціальні податкові та митні режими. Практика функціонування в Україні спеціальних податкових та митних режимів не є новою. Зокрема, у 1995-2004 рр. в країні діяла низка спеціальних економічних зон та територій пріоритетного розвитку, де запроваджувалися пільгові режими ведення господарської діяльності, зокрема, щодо оподаткування прибутків та ввезення товарів і обладнання. Утім, на поч. 2005 р. пільговий режим оподаткування на цих територіях був скасований у зв'язку із недостатньою ефективністю та наявністю значних інституційних деформацій їх функціонування.

Зважаючи на значні руйнування інфраструктури, зниження транспортно-логістичного та виробничого потенціалу, упровадження спеціальних митних та податкових режимів може стати потужним інтеграційним драйвером для територій відновлення та територій з особливими умовами для розвитку. А, зважаючи на те, що сьогодні значна частина територій, що входять до зазначених функціональних типів – це окуповані або деокуповані (тобто упродовж війни деякий час були під окупацією) території та/або території, що потребують економічної реструктуризації (шахтарські містечка, старопромислові території, депресивні та/або монофункційні територіальні утворення, які характеризуються високим рівнем безробіттям, руйнуванням промислових об'єктів, значними екологічними проблемами, високим рівнем злочинності тощо), функціонування зон зі спеціальним режимом інвестування та оподаткування є одним ефективних інструментів ревіталізації/трансформації, диверсифікації та, зрештою, стабілізації локальної економіки (зокрема, за рахунок залучення нового бізнесу, утворення нових робочих місць тощо) та підвищення конкурентоспроможності вказаних територій.

Для максимізації ефекту упровадження спеціальних податкових та митних режимів у контексті формування інтегрованого та конкурентоспроможного економічного простору на територіях відновлення та територіях з особливими умовами для розвитку і, при цьому, унеможливлення зловживань преференційними режимами, *доцільними вбачається* реалізація трьох базових компонент, а саме:

- ✓ розроблення Верховною Радою України спільно з Міністерством фінансів України та Державною податковою службою України єдиного державного підходу до запровадження спеціальних митних та податкових режимів (зокрема, перелік податкових пільг, порядок та підстави їх надання тощо) на територіях відновлення та територіях з особливими умовами для розвитку, а також механізму моніторингу та контролю за цільовим використанням податкових пільг і, відповідно, ефективності функціонування преференційних режимів з урахуванням законодавства України про захист економічної конкуренції;
- ✓ інституційне закріплення механізму та інструментів моніторингу Державною податковою службою України міграції та дроблення підприємств з інших регіонів з метою мінімізації податкового тягаря. Тобто, преференції не повинні поширюватися на суб'єкти господарювання, які утворені після визначеної дати у спосіб реорганізації (поділу, виділення) інших суб'єктів господарювання з податковою адресою в населених пунктах поза територією дії преференцій; суб'єкти господарювання не повинні мати поза цією територією відокремлених підрозділів, дочірніх підприємств, представництв та філій⁴⁰⁷. Крім того, виробничі потужності суб'єктів господарювання мають бути розташовані лише на території дії спеціального податкового та митного режиму тощо;
- ✓ погодження із міжнародними партнерами, які допомагають фінансувати відбудову України (зважаючи на низку зобов'язань нашої країни перед такими партнерами. Наприклад, Меморандум про економічну і фінансову політику щодо нової програми розширеного фінансування для України від 24 березня 2023 р., укладений із МВФ), умов та пріоритетів застосування податкових та митних преференцій.

Державно-приватне партнерство (далі – ДПП). За майже 14 років дії Закону України «Про державно-приватне партнерство» ефективність цього інструмента в контексті формування інтегрованого економічного простору була недооцінена. Натомість в умовах повоєнного відновлення ширше застосування механізму ДПП передбачене, зокрема, Планом для Ukraine

⁴⁰⁷ Територіально-орієнтовані механізми стимулювання інвестицій у повоєнному відновленні України : аналіт. доп. / [Я. А. Жаліло, Н. В. Бахур, А. А. Головка та ін.] ; за наук. ред. Я. А. Жаліла. – Київ : НІСД, 2023. <https://doi.org/10.53679/NISSanalytrep.2023.09>

Facility⁴⁰⁸ для реалізації інфраструктурних проєктів у сферах транспорту та логістики.

Зокрема, за даними центральних та місцевих органів виконавчої влади в Україні станом на 01.01.2023 р. на умовах ДПП укладено 193 договори, з яких реалізується 18 договорів (тобто лише 9,3%. З них: 9 – концесійних договорів, 5 – договорів про спільну діяльність, 4 – інші договори), 162 договори не реалізуються (майже 84% договорів. З них: 116 – не виконуються, 46 – розірвані/закінчився термін дії), 13 – призупинені у зв'язку зі збройною агресією російської федерації⁴⁰⁹.

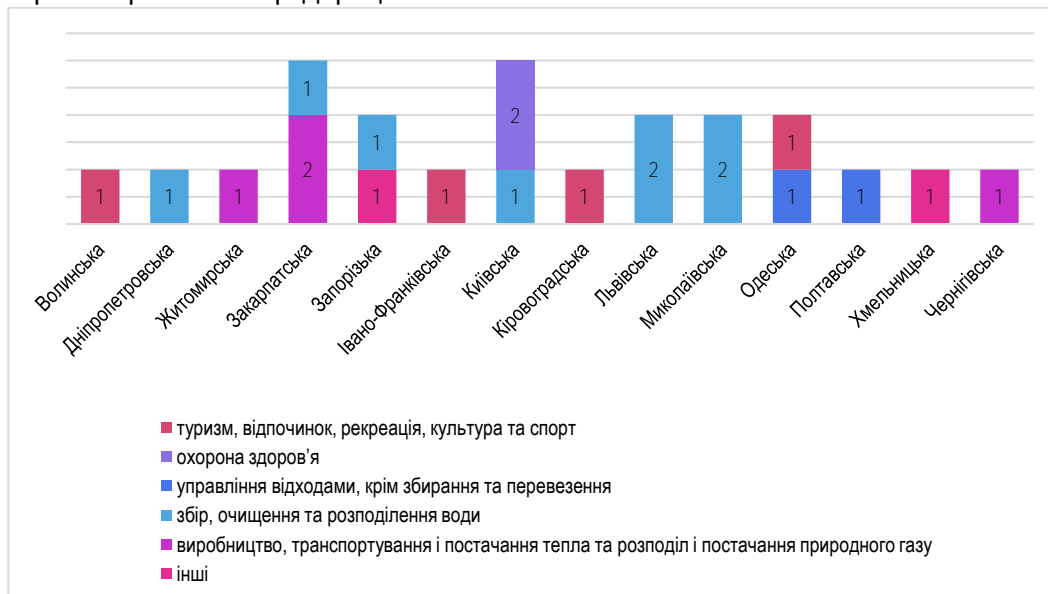

Рис. 7.6. Договори, укладені на умовах державно-приватного партнерства, які реалізуються в регіонах України станом на 01.01.2023 р., од.⁴¹⁰

З рис. 7.6 бачимо, що із незначної кількості діючих в Україні договорів про ДПП переважають ті, які укладено в сфері збору, очищення та розподілу води (8 од.), виробництва, транспортування і постачання тепла та розподілу і постачання природного газу (4 од.), а також туризму, відпочинку, рекреації, культури та спорту (4 од.). Натомість у розвинутих країнах світу (насамперед,

⁴⁰⁸ Програма фінансової підтримки України від Європейського Союзу. URL: <https://www.ukrainefacility.me.gov.ua/>

⁴⁰⁹ Стан здійснення ДПП в Україні. Міністерство економіки України. Департамент інвестицій, інновацій та інтелектуальної власності. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=9fc90c5e-2f7b-44b2-8bf1-1ffb7ee1be26&title=StanZdiisnenniaDppvUkraini&isSpecial=true>

⁴¹⁰ Стан здійснення ДПП в Україні. Міністерство економіки України. Департамент інвестицій, інновацій та інтелектуальної власності. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=9fc90c5e-2f7b-44b2-8bf1-1ffb7ee1be26&title=StanZdiisnenniaDppvUkraini&isSpecial=true>

Великобританія⁴¹¹, Австралія, Південна Корея, Ірландія та Франція) найчастіше реалізуються проекти з будівництва доріг/автомагістралей, мостів, аеропортів, трубопроводів тощо. Примітно, що саме ці об'єкти зазнали значних руйнувань в Україні та потребують першочергового відновлення як важливі складові забезпечення інтегрованості економічного простору.

В умовах повномасштабної війни основними *проблемами, що знижують потенціал ДПП* у контексті формування інтегрованого економічного простору України є⁴¹²:

1. Значна тривалість процедури підготовки проектів із ДПП (за оцінками різних аналітиків сьогодні бюрократичні процедури із погодження проектів ДПП тривають приблизно 1,5-2 роки), висока її трудомісткість та вартість.
2. Нестабільність податкової та інвестиційної політики держави, обмеженість фінансового ресурсу держави та переведення економіки на військові рейки.
3. Обмеженість фінансового ресурсу приватних інвесторів для участі в проектах ДПП, дороговартісність кредитних коштів для бізнесу.
4. Брак фахівців для розроблення проектів ДПП, його повноцінного техніко-економічного обґрунтування, підготовки тендерної документації тощо.

Застосування ДПП у контексті формування інтегрованого економічного простору України в умовах поствоєнної відбудови має низку очевидних переваг для стейкхолдерів. Зокрема:

для держави:

- ✓ зниження навантаження на державний бюджет (або ж пролонгація витрат у часі), удосконалення розподілу видатків на публічні послуги та утримання установ внаслідок залучення до відбудови країни вітчизняного бізнесу та міжнародних інвесторів;
- ✓ пришвидшення процесу відбудови інфраструктури, а також зростання ефективності управління державною та комунальною власністю, оскільки приватний інвестор зацікавлений у якісній та швидкій реалізації проектів для отримання доходу «тут і зараз»;
- ✓ розвиток об'єктів суміжної інфраструктури при реалізації угод із ДПП (наприклад, комунальне господарство, інженерні та транспортні комунікації, надання послуг, пов'язаних з утриманням інфраструктурних об'єктів тощо) і, як наслідок, зростання попиту на робочу силу;

⁴¹¹ Щорічно у Великобританії укладається приблизно 80 нових угод із ДПП, які забезпечують 17% економії державного бюджету. Найбільш популярними в країні є угоди із ДПП у сфері будівництва соціальної та військової інфраструктури.

⁴¹² Мельник М.І., Лещух І.В., Яремчук Р.Є. Забезпечення просторової інтегрованості України на основі актуалізації інструментів співробітництва регіонів та громад. Український журнал прикладної економіки та техніки. 2024. Том 9. № 2. С. 33-38. DOI: <https://doi.org/10.36887/2415-8453-2024-2-5>.

- ✓ можливість надання якісніших публічних послуг для населення та бізнесу, використання новітніх технологій;
- ✓ розширення ринку операторів соціальних послуг і, як наслідок, підвищення їх якості в умовах конкуренції суб'єктів надання цих послуг;
- ✓ зростання інвестиційної привабливості України на міжнародній арені;
- ✓ *для бізнесу*: участь у проєктах зі стабільним попитом та державними гарантіями фінансування; «легкий старт» проєкту унаслідок пришвидшення дозвільних процедур і зменшення окремих ризиків «на старті»; можливість залучення коштів зовнішніх інвесторів; можливість масштабування прибутку шляхом надання супутніх послуг на об'єктах, щодо яких було реалізовано проєкт ДПП.

Тому для максимізації ефективності застосування ДПП як інструмента формування інтегрованого та конкурентоспроможного економічного простору України в умовах повоєнної відбудови *актуальним є*:

1. Спрощення існуючих процедур і, відповідно, скорочення часу на підготовку проєктів із ДПП. Зокрема, цього можна досягти завдяки:
 - ✓ використанню системи електронних закупівель в умовах погодження та виконання проєктів ДПП, зокрема «малих» проєктів (вартість реалізації яких становить до 5 млн дол США);
 - ✓ розробці та використанню для однотипних галузевих проєктів типових кваліфікаційних вимог до претендентів на участь у ДПП, унаслідок чого вже на етапі галузевих консультацій приватний інвестор може бути заздалегідь перекваліфікований для участі у відповідній групі майбутніх проєктів ДПП. Крім того, доречною є розробка типових пакетів конкурсної документації з урахуванням наряду майбутньої роботи в межах проєктів ДПП – будівництво, реконструкція, експлуатація тощо;
 - ✓ утворенню постійно діючих галузевих комісій, на відміну від діючого правила, коли для кожного проєкту ДПП утворюється окрема конкурсна комісія;
 - ✓ передачі повноважень з прийняття управлінських рішень щодо дрібних проєктів ДПП (затвердження переліку проєктів ДПП, призначення відповідальної особи на підписання договорів тощо), зокрема у комунальній чи соціальній сферах, органам місцевого самоврядування.
2. Діджиталізація підготовки, подачі та прийняття пропозицій із ДПП.
3. Узгодження пріоритетів ДПП із напрямками смарт-спеціалізації, а також базовими потребами регіонів в умовах повоєнного відновлення. Наприклад, для макрорегіону «Азов-Чорне море» актуальною є першочергова реалізація проєктів ДПП у сфері будівництва/реконструкції портів та припортової інфраструктури (наприклад, зернових терміналів, причалів тощо). Разом з тим, зважаючи на зміну логістичних маршрутів експорту-імпорту товарів, яка відбулася

вже у перші місяці повномасштабної війни, для територій-зон впливу міжнародних транспортних коридорів, а також прикордонних до ЄС регіонів пріоритети ДПП вбачаються у будівництві/реконструкції сухопутних транспортно-логістичних об'єктів (автомагістралей, мультимодальних перевантажувальних терміналів тощо). Для територій відновлення та територій з особливими умовами для розвитку (у т.ч. монофункціональних міст і сільських територій) в контексті ДПП пріоритетами є будівництво/реконструкція об'єктів економічної, соціальної та житлової інфраструктури.

4. Розроблення/актуалізація галузевих стратегії розвитку, які дозволять потенційним інвесторам планувати та прогнозувати перспективи інвестицій.
5. Розбудова інституційної архітектури підтримки, моніторингу та відстеження ефективності проєктів ДПП. Підготовка кваліфікованих кадрів в органах влади для супроводу проєктів ДПП, у яких приватним партнером є іноземний інвестор.

Потужними осередками, які забезпечують просторово інтегрований економічний розвиток регіонів та країни загалом, є мережі просторових форм організації бізнесу. Очікується (відповідно до Плану для Ukraine Facility⁴¹³), що умовах повоєнного відновлення вони стануть бустером для розвитку МСП (зокрема тих, що працюють у сфері переробної промисловості) завдяки формуванню прозорі, інклюзивної підтримки та доступу до фінансування.

Важливою інфраструктурною складовою інноваційної економіки, а також інструментом покращення регіональної смарт-спеціалізації є галузеві кластери. Світовий досвід засвідчує, що локалізація зазначених структур на певних територіях, а також реалізація кластер-орієнтованої регіональної політики у синергії забезпечують інтегрований, рівномірний та збалансований розвиток місцевої економіки, підвищення її конкурентоспроможності.

У ЄС підприємства, об'єднані в передові кластери, мають удвічі вищу продуктивність праці порівняно з тими, які не об'єднані. В європейських кластерах формується 40% усіх робочих місць, 55% фондів заробітної плати, 50% експорту та 87% усіх патентів ЄС. Кластери об'єднують, головним чином, малі та середні підприємства, а тому розвиток цих форм організації бізнесу веде до значного покращення конкурентоспроможності МСП⁴¹⁴ та інтегрованості економічного простору.

У Європі кластери традиційно розглядаються як інструмент підвищення резильєнтності економік своїх країн під час криз. Зокрема, в умовах шоку пандемії COVID-19 європейські кластери стали частиною

⁴¹³ Програма фінансової підтримки України від Європейського Союзу. URL: <https://www.ukrainefacility.me.gov.ua/>

⁴¹⁴ Соболевська Л. 10 відповідей на питання про кластери та їх роль у відновленні економіки. URL: <https://www.clusters.org.ua/blog-single/10-vidpovidey-na-pytannya-pro-klastery/>

загальнонаціональних рухів на підтримку економіки, а також відіграли важливі ролі в антикризових стратегіях, зокрема в налагодженні виробництва вакцин, кисневого обладнання та апаратів штучної вентиляції легень у своїх країнах. Кластери часто служили містком між великими компаніями, які здебільшого відповідали за це виробництво, та МСП, які зайняли свої місця в ланках виробничих ланцюгів⁴¹⁵.

В Україні сьогодні галузеві кластери локалізовані майже у всіх регіонах (табл. 7.1). Утім, достеменно невідомою є кількість цих форм організації бізнесу, оскільки вони створені у формі громадських спілок чи організацій, а єдиний державний реєстр галузевих кластерів (на кшталт реєстру індустріальних парків) – відсутній⁴¹⁶.

Таблиця 7.1. Кластерні об'єднання, які діють в Україні

(станом на кін. березня 2024 р.)

Назва кластеру	Місце знаходження	Рік заснування	Кількість членів (учасників)
Машинобудування, інжиніринг			
Харківський кластер IAM	Харків	2020	9 членів, у т.ч. 2 ЗВО
Вінницький кластер приладобудування та автоматизації	Вінниця	2021	20 членів, у т.ч. 1 ЗВО
Запорізький кластер IAM	Запоріжжя	2021	28 членів, у т.ч. 1 ЗВО
Київський кластер промислових хайтек секторів	Київ	2021	Інформація відсутня
Асоціація підприємств промислової автоматизації України	Київ	2011	52 членів, у т.ч. 9 ЗВО
Український кластер автобудування та мобільності	Київ	2018	30 членів
Всеукраїнське об'єднання інноваційно-космічних кластерів	Одеса	2022	29 членів, у т.ч. 10 ЗВО та науково-дослідних установ
Львівський кластер енергетичного приладобудування	Львів	2018	Інформація відсутня
Кластер технологій передових матеріалів	Київ	2023	9
Сумський машинобудівний кластер енергетичного обладнання	Суми	2021	8
Закарпатський автомобільний кластер	Ужгород	2015	Інформація відсутня
Охорона здоров'я			
Рівненський міжрегіональний медичний кластер	Рівне	2020	Інформація відсутня
Львівський кластер медичного бізнесу	Львів	2021	21 членів

⁴¹⁵ 5 ролей кластерів у кризові часи та під час відновлення економіки: Біла книга. URL: <https://www.clusters.org.ua/blog-single/10-vidpovey-na-pytannya-pro-klastery/>.

⁴¹⁶ В українському законодавстві налічується кілька десятків законодавчих та нормативно-правових актів, у яких згадуються кластери або які пов'язані із кластерами. Проте жодного законодавчого чи нормативно-правового акту, де б кластерний розвиток був об'єктом державного регулювання, досі не прийнято.

Назва кластеру	Місце знаходження	Рік заснування	Кількість членів (учасників)
Кластер виробників медичного обладнання «ПроМедВир»	Київ	2023	15 членів, у т.ч. 5 науково-дослідних установ
Сільське господарство			
Міжрегіональний союз птахівників та кормовиробників України	Харків		Інформація відсутня
Харчова промисловість			
Українська Харчова Асоціація (U-Food)	Умань	2015	понад 100 членів
ГС Хіміко-технологічний кластер «ТОРСОДА»	Донецька обл., м. Слов'янськ	2020	3
Легка промисловість			
Західноукраїнський кластер індустрії моди	Львів	2018	Інформація відсутня
Podillya Fashion Cluster	Хмельницький	2022	8 членів
Освітньо-виробничий кластер інноваційних швейних технологій	Запоріжжя		12 членів
Меблева промисловість, деревообробка			
Львівський меблевий кластер	Львів	2023	20 членів
Українська Асоціація Меблевиків	Київ	2001	336 членів
Український ВудХауз Кластер (ГС)	Київ	2022	15 членів
Поліграфія, видавнича діяльність			
Кластер видавничої діяльності і поліграфії	Львів	2016	Інформація відсутня
Транспорт, логістика			
Морський Кластер України	Миколаїв	2020	12 членів, 19 партнерів
Енергетика			
Кластерна ініціатива «ТЕПЛОЕНЕРГЕТИЧНИЙ КЛАСТЕР»	Київська область, с. Велика Олександрівка	2024	5 членів
Інформація та телекомунікації			
Асоціація ІТ Компаній Вінниці	Вінниця	2018	Понад 180 членів
Український кластер кібербезпеки	Київ	2023	Інформація відсутня
Київський ІТ кластер	Київ	2015	28 членів
Луцький ІТ-кластер»	Луцьк	2015	2 члени
Дніпро ІТ Ком'юніті	Дніпро	2016	46 членів
IT CLUSTER DONBASS	Донецькій обл., м. Краматорськ	2020	3 компанії-члени і 2 асоційованих члена
Івано-Франківський ІТ кластер	Івано-Франківськ	2015	115 членів
ІТ Коломия – коломийське регіональне відділення Івано-Франківського ІТ кластера	Коломия	2017	4 члени
Львівський ІТ Кластера	Львів	2010	271 член
Миколаївський ІТ-кластер	Миколаїв	2017	3 члени
ІТ-кластер Одеси	Одеса	2015	40 членів
Рівненський ІТ Кластер	Рівне	2018	6 членів
Rivne IT community	Рівне	2021	18 компаній-членів та 8 навчальних закладів
Конотопський інформаційно-технологічний кластер	Сумська обл., м. Конотоп	2015	7 членів
Тернопільський ІТ кластер	Тернопіль	2017	14 членів
Харківський кластер інформаційних технологій	Харків	2015	Понад 290 членів

Назва кластеру	Місце знаходження	Рік заснування	Кількість членів (учасників)
Хмельницький ІТ-кластер	Хмельницький	2018	13 членів
Черкаський ІТ кластер	Черкаси	2015	14 членів
Чернівецький ІТ кластер	Чернівці	2016	16 членів
Об'єднання підприємств ІТ галузі Чернігівщини	Чернігів	2017	12 членів
Закарпатський ІТ кластер	Ужгород	2022	понад 100 резидентів
Інше			
Західноукраїнський кластер соціальних підприємств (забезпечення розвитку соціального підприємництва, а також суміжними із ним галузями)	Львів	2022	8 членів
Науковий Кластер «Наукові Парки України» (консалтинг, сприяння створенню та адвокація інноваційних проєктів)	Київ	2023	40 членів
Регіональний керамічний кластер «Кераміка Донеччини» (розвиток керамічних виробництв)	Донецька обл., м. Миколаївка	2019	Інформація відсутня
Проектно-освітній центр «Агенти змін» Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (посилення інституційно-кадрової спроможності регіону через проведення навчань, тренінгів тощо; консультаційно-освітня робота; інформаційна та освітня допомога з питань управління інвестиційними проєктами)	Івано-Франківськ	2018	31 партнер
Бізнес Асоціація Івано-Франківська (лобіювання, адвокація та захист економічних, правових, соціальних та інших інтересів членів Асоціації)	Івано-Франківськ	2022	Понад 60
Перший туристичний кластер Закарпаття	Ужгород	2020	Інформація відсутня

Складено авторами за даними із відкритих джерел

В Україні відсутня актуальна статистика щодо ефективності функціонування галузевих кластерів. Сьогодні достеменно невідомо яким є потенціал галузевих кластерів щодо забезпечення зайнятості населення, виробництва продукції (надання послуг), експорту товарів/послуг тощо. А лєвова частка зазначених форм організації бізнесу сьогодні виконує представницькі функції щодо своїх членів.

Вкрай слабка роль кластерів в соціально-економічному розвитку країни загалом та регіонів їх локалізації найперше зумовлена⁴¹⁷:

⁴¹⁷ Щодо інституційного забезпечення розвитку промислових кластерів в економіці України: аналітична записка. Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-01/111Zapiska-Shevchenko-klasteryiAPU-28.11.2018-341b9.pdf>; Щодо сприяння розвитку регіональних кластерів в Україні: аналітична записка. Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-08/klustery.pdf>

- ✓ відсутністю належного нормативно-правового забезпечення процесів створення та функціонування кластерів;
- ✓ відсутністю механізмів стимулювання створення та ефективного функціонування кластерів на державному і регіональному рівнях;
- ✓ низьким рівнем запровадження смарт-спеціалізації регіонів і територіальних громад;
- ✓ слабким (формальним) відображенням процесів кластеризації в стратегіях регіонального розвитку та планах дій щодо їх реалізації;
- ✓ низьким рівнем комунікацій в системі «бізнес-група-наука-влада» щодо створення кластерів;
- ✓ недосконалим експертним та інформаційним супроводом, відсутністю статистичного спостереження процесів створення та діяльності кластерів.

Існуючі інституційно-організаційні проблеми розвитку кластерів в Україні сьогодні посилилися й іншими проблемами, зумовленими повномасштабною війною, як-от: нестабільна військово-політична ситуація; зниження економічного, фінансового, енергетичного потенціалу України, об'єктів інфраструктури, зокрема, транспортно-логістичної; обмеженість інструментів державного та приватного інвестування в об'єкти інфраструктури; зниження рівня логістичного обслуговування та якості наданих послуг, зменшення обсягів вантажоперевезень різними видами транспорту; кадровий «голод». Спостерігається тенденція до зниження інноваційної активності промислових підприємств. Крім того, має місце слабка або й взагалі відсутня фінансова підтримка кластерного розвитку на регіональному рівні, що зумовлено переведенням економік регіонів на воєнні рейки.

Для посилення ролі кластерів у формуванні інтегрованого економічного простору *доцільно*:

1. Якісно доопрацювати, систематизувати та узгодити законодавче підґрунтя щодо створення, функціонування кластерів та підтримки процесів кластеризації в Україні на національному та регіональному рівнях. На часі є прийняття Урядом Закону України «Про кластери», Національної програми кластерного розвитку до 2027 року⁴¹⁸, розробка системи державної підтримки просторової інтеграції бізнесу тощо. Інституалізації, зокрема, потребують наступні питання стимулювання просторової інтеграції бізнесу кластерного типу⁴¹⁹:

⁴¹⁸ Проект Національної програми кластерного розвитку до 2027. URL: <https://www.clusters.org.ua/blog-single/proyekt-nacjonalnoyi-programy-klasterного-rozvytku-do-2027/>

⁴¹⁹ Просторова організація бізнесу в регіонах України: форми та механізми регулювання: монографія у 2-х томах. Т.2 / НАН України. Державна установа «Інститут регіональних досліджень ім. М.І. Долишнього НАН України»; наук. ред. М.І. Мельник. Львів, 2019. 330 с.

- ✓ визначення видів та типів кластерів за просторовою (міські, регіональні, національні, міжнародні, транскордонні, трансрегіональні) та секторальною (промислові, аграрні, сервісні тощо) ознакою; питання щодо операційного управління та функціонування кластера;
 - ✓ порядок здійснення державної підтримки кластерного просторового розвитку регіонів (чітко визначити джерела фінансування такої підтримки, критерії надання та показники моніторингу цільового використання наданої допомоги, у тому числі порядок та функції держави (органів регіональної влади) у фінансуванні конкретних інвестиційних проектів у межах кластера);
 - ✓ розроблення державної та регіональних програми підтримки кластерів (стимулювання процесів самоорганізації «знизу» та формування кластерів в економіці регіонів «згори»);
 - ✓ визначення змісту та суб'єктів інфраструктури підтримки процесів кластеризації просторового розвитку регіонів (центри координації та маркетингу кластерних ініціатив).
2. Органам центральної влади – розширити комунікаційні можливості між різними стейкхолдерами (імпортерами, експортерами, бізнес-об'єднаннями, кластерами тощо) на державних ресурсах (наприклад Дія.Бізнес).
3. Регіональним органам влади:
- ✓ переглянути, зважаючи на умови воєнного часу, поточний регіональний кластерний потенціал та запровадити механізми стимулювання існуючих кластерних форм. У процесі розробки конкретних програмних документів у сфері кластеризації необхідно чітко виокремити перспективні для об'єднання напрями смарт-спеціалізації та види економічної діяльності в умовах повоєнної відбудови, а також виокремити серед них ті, для яких є необхідна державна підтримка в цілях посилення конкурентних позицій на ринку. Наприклад, зважаючи на блокаду морських портів та переорієнтацію потоків експорту-імпорту товарів в напрямі з півдня/сходу та захід нині актуалізувалася потреба державної підтримки розвитку транспортно-логістичних кластерів, зокрема на територіях-зонах впливу міжнародних транспортних коридорів, а також прикордонних із ЄС регіонах;
 - ✓ регламентувати в планах регіонального розвитку високий пріоритет реалізації кластерної політики з відповідним фінансуванням, а також синхронізувати плани дій щодо місцевого кластерного розвитку з відповідними програмами смарт-спеціалізації, інноваційного, промислового, експортного та цифрового розвитку. Ефективному функціонуванню кластера сприятиме врахування у його стратегічній

політиці смарт-спеціалізації території, на якій цей кластер створюється або вже функціонує;

- ✓ обґрунтування на територіях відновлення, враховуючи наслідки воєнних дій (руйнування інфраструктури, значне руйнування промислового потенціалу, зниження кількості суб'єктів економіки, зниження попиту та пропозиції на ринку праці тощо), нових альтернативних секторів економіки та державне сприяння розвитку кластерів у відповідних секторах. Такими секторами, наприклад, можуть бути хайтек (робототехніка, виробництво дронів, штучний інтелект та ін.), промисловий інжиніринг, біотехнології тощо. Або ж, наприклад, у південних регіонах України – відновлювальна/альтернативна енергетика;
 - ✓ сприяння залученості місцевого бізнесу до різноманітних програм міжнародного співробітництва (поширення інформації щодо можливостей участі бізнесу в таких програмах, промоція місцевого бізнесу серед іноземних інвесторів тощо). Такий захід дозволить суб'єктам господарювання отримати спеціальні знання, інструменти та контакти для виходу на міжнародні ринки, почати або наростити експорт власної продукції до країн ЄС відповідно до міжнародних вимог, інтегрувати локальну економіку в глобальні ланцюги доданої вартості.
4. Органам влади усіх рівнів: сприяти максимальному залученню міжнародної технічної допомоги для фінансування, зокрема, навчання кластерного менеджменту, співпраці кластерів, впровадження спільних проектів тощо; масштабувати підтримку та промоцію українських виробників, бізнес-об'єднань на міжнародних заходах, конференціях, виставках тощо.
5. Органам центральної влади в умовах повоєнного відновлення та інтеграції України із ринком ЄС сприяти у прискоренні інтернаціоналізації та інтеграції вітчизняних кластерів в простір ЄС. Цьому допоможе реалізація низки завдань, зокрема:
- ✓ реєстрація всіх активних кластерів на Європейській платформі кластерної співпраці, як дієвому інструменті для інтернаціоналізації кластерних ініціатив, майданчику для встановлення нових контактів, обміну досвідом та розвитку міжнародної співпраці;
 - ✓ створення уніфікованих стандартів комунікації для представлення вітчизняних кластерів на міжнародній арені;
 - ✓ сприяння та розповсюдження кращих практик установами та розвитку співпраці з кластерами та іншими міжнародними організаціями.

Підвищенню потенціалу кластерів у формуванні інтегрованого економічного простору в умовах повоєнної відбудови сприятиме їх інтеграція в інші, прогресивні форми та механізми регіонального, інноваційного та

промислового розвитку (інкубатори, акселератори, центри трансферу технологій тощо).

Реалізація кластерної політики як інструменту формування інтегрованого економічного простору України дозволить у перспективі забезпечити зростання резильєнтності, конкурентоспроможності та інноваційності економіки на національному та регіональному рівнях, сформувати базу для розвитку високотехнологічного та експортноорієнтованого виробництва тощо.

На відміну від кластерів, інституціоналізованою формою просторової інтеграції бізнесу в Україні є *індустріальні парки*. При цьому, особливістю їх розвитку в Україні є набуття рис промислових кластерів з яскраво вираженою спеціалізацією.

Функціонування індустріальних парків є потужним драйвером локального розвитку, інструментом подолання депресивності окремих регіонів, формування інтегрованого економічного простору і, відповідно, посилення їх конкурентоспроможності, адже можуть забезпечити низку позитивних ефектів для економіки регіону, зокрема⁴²⁰:

1. Фінансово-економічні: підвищення ділової активності регіону та розвиток інноваційного підприємництва; підвищення інвестиційної привабливості регіону та налагодження ефективних механізмів консультаційно-дорадчого та інформаційного супроводу інноваційної діяльності в регіоні; підвищення конкурентоспроможності внутрішнього виробництва та конкурентоспроможності на глобальних ринках інвестицій; комерціалізація результатів вітчизняних прикладних і фундаментальних наукових досліджень за рахунок освоєння нових ідей і винаходів; зростання бази оподаткування за рахунок збільшення кількості фірм і компаній; збільшення реальних надходжень до бюджетів усіх рівнів, що дозволяє розширити фінансову базу для реалізації локальних проектів розвитку.
2. Соціальні: підвищення рівня зайнятості населення за рахунок створення нових робочих місць; підвищення рівня добробуту населення шляхом зростання рівня трудових доходів; зростання якості професійно-технічної освіти через залучення випускників до проходження виробничих практик на фірмах індустріального парку; підвищення культурного рівня життя населення та подолання явища депривації населення локалітету.
3. Містобудівні: подолання екологічних викликів великих міст за рахунок винесення промислових об'єктів за межі населених пунктів та освоєння нової концепції промислового виробництва типу грінфілд; сприяння розвитку високотехнологічних та інноваційних видів підприємництва,

⁴²⁰ Мельник М., Кушнірецька О. Просторовий розвиток індустріальних парків у контексті метрополізації. Регіональна економіка. 2016. № 2. С. 54-61. URL: https://re.gov.ua/re201602/re201602_054_MelnykMI,KushniretskaOV.pdf.

об'єктів креативного бізнесу та обслуговуючої інфраструктури; формування нових точок зростання на периферії, що сприяє ефективній декомпозиції економічного простору регіону.

За даними Міністерства економіки України станом на 14.09.2023 р. до Реєстру індустріальних (промислових) парків включено 65 індустріальні парки, у 48 із них визначено керуючі компанії, у 19 – є резиденти⁴²¹ (тобто реально функціонуючими були лише 29% парків). Також в Україні функціонують індустріальні парки, які не включені до Реєстру індустріальних парків.

До Реєстру індустріальних (промислових) парків включено 14 індустріальних парків, локалізованих у Львівській області (рис. 7.7). Найвищий рівень забезпечення інженерно-транспортною інфраструктурою наявний у «Спарроу Парк Львів» (м. Львів, визначена керуюча компанія, присутні 2 резиденти).

Із загальної кількості утворених у Львівській області індустріальних парків 4 одиниці включено до Реєстру в умовах повномасштабної війни: (1) у 2022 р. – Еко-смайт індустріальний парк «ГАЛІТ» (м. Дрогобич; є керуюча компанія), (2) у 2023 р. – «Долина Стрий» (м. Стрий), а у 2024 р. – (3) «ІнПарк Борислав» (Бориславська міська територіальна громада Дрогобицького району) та (4) «Червоноград» (м. Червоноград). Останній, зокрема, було створено в рамках реалізації проекту справедливої трансформації вугільних регіонів України. В умовах, з одного боку, монопрофільності економік Червоноградської та навколишніх громад, а з іншого, – закриття шахт, зниження попиту теплоелектростанцій на вугілля унаслідок скорочення діяльності останніх через масовані обстріли інфраструктури країною-агресором, а також загальної тенденції до відмови від використання викопних джерел енергії в країнах Європи, створення індустріального парку на Червоноградщині (враховуючи високий логістичний потенціал території) є хорошим інструментом диверсифікація місцевої економіки через розвиток переробної промисловості, альтернативної енергетики тощо.

В умовах зростання ефективності функціонування індустріальних парків їх просторова локалізація у регіоні може слугувати стимулом формування нових точок економічного зростання, активізації локального розвитку, покращення якості людського капіталу, що у синергії дозволить досягти інтегрованості економічного простору регіону загалом. А завдяки додатковим робочим місцям, які створюватимуться в індустріальних парках, місцеві бюджети поповнюватимуться податком на доходи фізичних осіб.

⁴²¹ Довідка про індустріальні парки в Україні. Управління інтелектуальної власності та інновацій. Міністерство економіки України. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=45629531-4a5f-4a91-9050-fe47b001dc22&title=DovidkaProIndustrialniParkiVUkraini>

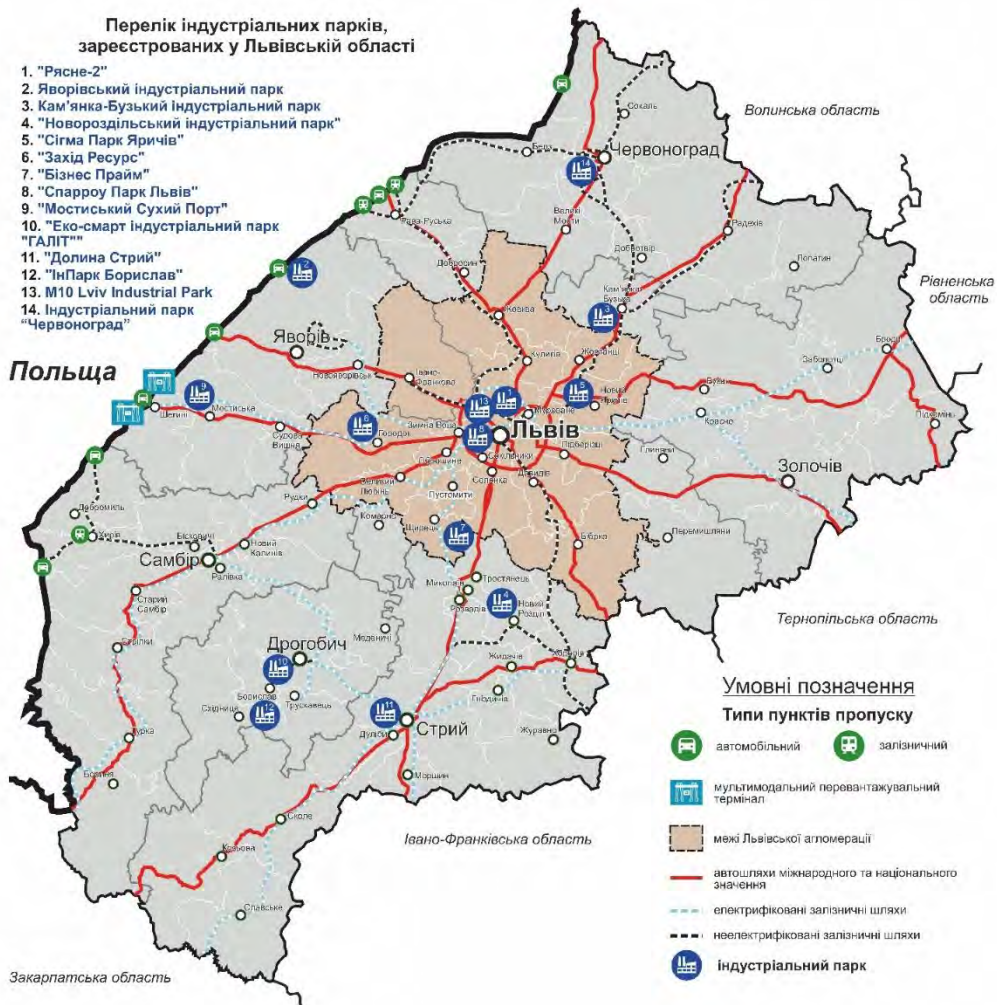

Рис. 7.7. Просторова локалізація індустриальних парків у Львівській області, станом на кін. березня 2024 р.
побудовано авторами

Утім, фактично поки індустриальні парки відіграють мізерну роль в контексті як сприяння зайнятості населення, так і нарощення виробничого та експортного потенціалу країни. Зокрема, згідно з поданими звітами про функціонування індустриальних парків⁴²² у 2022 році в них було створено 116 нових робочих місць (6 робочих місць – керуючими компаніями, 78 – учасниками індустриальних парків, 32 – іншими суб'єктами індустриальних

⁴²² Індустриальні парки в Україні – 2022 рік. Міністерство економіки України. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=47454ed4-b60a-4f37-bb77-b7f3127742f8&title=IndustrialniParkiUVukraini2022-Rik>

парків). Усього станом на кінець року в індустріальних парках України створено 935 робочих місць. При цьому, за даними Державної служби зайнятості⁴²³ станом на кін. 2022 року в Україні було зареєстровано 186,5 тис. безробітних. А кількість працевлаштованих Державною службою зайнятості упродовж 2022 р. становила 304,6 тис. осіб. У 2022 р. резидентами індустріальних парків реалізовано продукції на загальну суму 271,169 млн грн, що становить лише 0,002% від загального обсягу реалізованої продукції (товарів, робіт, послуг) суб'єктами господарювання України⁴²⁴. А частка індустріальних парків в загальнодержавному експорті продукції – 0,017%⁴²⁵ (індустріальними парками у 2022 р. експортовано продукції вартістю 234,367 млн грн, або ж 7,3 млн дол. США).

Фактор військово-політичної нестабільності посилив негативний вплив низки існуючих раніше чинників, що *стримують розвиток індустріальних парків* як ефективного інструмента формування інтегрованості економічного простору України. До таких чинників, зокрема, належать:

1. міграція значної частини бізнесів за кордон, закриття або суттєве зниження економічної активності низки підприємств у зв'язку із просторовою та часовою невизначеністю бойових дій в Україні;
2. управлінські проблеми:
 - ✓ брак керуючих компаній, здатних розвивати індустріальні парки, недостатня активність стейкхолдерів щодо залучення потенційних резидентів, посилення «кадрового» голоду в країні загалом тощо;
 - ✓ недостатнє розуміння значною частиною органів місцевого самоврядування та обласних державних (військових) адміністрацій основних регуляторних проблем розвитку індустріальних парків, попри те, що владою зазначені об'єкти визначено важливим інструментом відновлення та розвитку економіки та бізнесу зокрема. Так, за даними опитування⁴²⁶ більше як третині представників органів місцевого самоврядування та понад чверті представників обласних державних (військових) адміністрацій складно оцінити ефективність державного регулювання у сфері функціонування індустріальних парків, третина респондентів вважають державне регулювання у цій сфері на рівні середнього порівняно з іншими інструментами підтримки бізнесу;
3. амбівалентність фінансового стимулювання розвитку індустріальних парків з боку Державного та місцевих бюджетів, що проявляється у відсутності норми щодо обов'язковості надання державної підтримки, складності процедури її надання та непрозорості механізмів фінансової

⁴²³ Державна служба зайнятості. Аналітична та статистична інформація. URL: <https://www.dcz.gov.ua/analytics/68>

⁴²⁴ Розраховано авторами за даними Державної служби статистики України. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>

⁴²⁵ Розраховано авторами за даними Державної служби статистики України. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>

⁴²⁶ Стан та потреби бізнесу за оцінкою органів місцевої влади: дослідження. URL: decentralization.gov.ua.

підтримки учасників парку. Наприклад, Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку надання коштів на безповоротній основі для облаштування індустріальних (промислових) парків та/або забезпечення будівництва об'єктів суміжної інфраструктури, необхідних для створення та функціонування індустріальних (промислових) парків» від 28.10.2022 р. №1207⁴²⁷ передбачено виділення безповоротного фінансування у розмірі 60 млн грн на кожен індустріальний парк суб'єктам господарювання та/або керуючим компаніям таких парків для облаштування індустріальних (промислових) парків та/або забезпечення будівництва об'єктів суміжної інфраструктури, необхідних для створення та функціонування таких парків. Утім, в 2023 р. зазначених коштів у державному бюджеті не було передбачено. Натомість у держбюджеті на 2024 р. вперше закладено 1 млрд грн на розвиток індустріальних парків, однак лише тих, що вже мають керуючу компанію та реально здійснюють певну діяльність. Зважаючи на продовження активних бойових дій та переведення ресурсів держави на економіку воєнного часу, питання реального державного фінансування розвитку індустріальних парків у 2024 р. залишається відкритим;

4. ситуативність прийняття рішень щодо надання податкових і митних преференцій учасникам індустріальних парків;
5. незначний попит зовнішніх інвесторів на фінансування створення чи розвитку індустріальних парків в Україні, зокрема, у зв'язку із наявністю значних воєнних ризиків та незначною державною підтримкою зазначеної сфери;
6. проблеми з оформлення земельних ділянок. До 30% індустріальних парків не працюють у зв'язку із непередбаченим вибором земельної ділянки (застаріла містобудівельна документація, відсутність комплексних планів просторового розвитку територій, як наслідок відсутність чітких меж приналежності певної земельної ділянки тощо). Наприклад, у двох індустріальних парках (Рівненський та Павлоград), створених Рівненською та Дніпропетровською облдержадміністраціями, не має права розпоряджатися землею, яка була в 2021 р. передана відповідним територіальним громадам у межах реформи децентралізації⁴²⁸;

⁴²⁷ Про затвердження Порядку надання коштів на безповоротній основі для облаштування індустріальних (промислових) парків та/або забезпечення будівництва об'єктів суміжної інфраструктури, необхідних для створення та функціонування індустріальних (промислових) парків: Постанова Кабінету Міністрів України від 28.10.2022 р. №1207. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-poryadku-nadannya-koshtiv-na-bezporotnij-osnovi-dlya-oblashtuvannya-industrialnih-promislovih-parkiv-taabo-zabezpechennya-i281022-1207>

⁴²⁸ Індустріальні парки в Україні – 2022 рік. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=47454ed4-b60a-4f37-bb77-b7f3127742f8&title=IndustrialniParkiUkraini2022-Rik>

7. обмеженість інфраструктурного забезпечення розвитку індустріальних парків, пов'язана зі складністю доступу до мереж електро-, газо- та водопостачання, монополізацією цього ринкового сегменту, а також неврегульованістю питань щодо розбудови та надання технічних умов з приєднання до мереж енергетичних об'єктів розподіленої енергетики (зокрема, енергооб'єктів альтернативної енергетики) на території індустріальних парків⁴²⁹. Наприклад, у Львівській області 7 із 9 індустріальних парків (майже 200 га території) – це порожні поля без будь-яких комунікацій⁴³⁰.

Однак, попит на послуги індустріальних парків поступово активізує процес ревіталізації у тилових регіонах старих промислових зон та їх перетворення на індустріальні парки. Так, 9 із 16 парків, поданих на реєстрацію в 2022 році, є парками типу brownfield (існуючі промислові зони)⁴³¹. Також унаслідок заморожування роботи морських портів в умовах війни зріс попит агропідприємств на майданчики для організації перевалки сільськогосподарської продукції недалеко від кордонів з ЄС. Це стало каталізатором будівництва в прикордонних індустріальних парках елеваторів, сухих і холодильних складів або ємностей для зберігання і фасування соняшникової олії.

Отже, розвиток просторових форм інтеграції бізнесу характеризується значним потенціалом в контексті створення конкурентних переваг, сприяння зростання зайнятості та загалом якості життя населення, розвитку економічного потенціалу території, а у синергії – формування інтегрованості економічного простору регіону/країни.

В умовах перманентної обмеженості фінансових ресурсів у громадах, яка у воєнний період лише посилилася, а також постійно зростаючих потреб стейкхолдерів, важливим інструментом формування інтегрованого економічного простору є *міжмуниципальне співробітництво/ партнерство територіальних громад* (далі – ММС). Застосування цього інструменту упродовж останніх 10 років демонструє позитивну динаміку. Зокрема, за даними Всеукраїнської Асоціації ОТГ у 2014 р. було укладено 2 договори ММС, а станом на 01.01.2024 р. – 1055 договорів⁴³². З них 431 договір

⁴²⁹ Просторова організація бізнесу в регіонах України: форми та механізми регулювання: монографія у 2-х томах. Т.2 / НАН України. Державна установа «Інститут регіональних досліджень ім. М.І. Долишнього НАН України»; наук. ред. М.І. Мельник. Львів, 2019. 330 с.

⁴³⁰ Резильєнтність ендегенного розвитку регіонів в умовах глобальних викликів та шоків: монографія / НАН України. ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України»; наук. редактор М.І. Мельник. Львів, 2023. 310 с.

⁴³¹ Кирилло В. Індустріальні парки в Україні: підсумки 2022 року та перспективи розвитку. URL: <https://inventure.com.ua/uk/analytics/articles/industrialni-parki-v-ukrayini:-pidsumki-2022-roku-ta-perspektivi-rozvitku>

⁴³² Всеукраїнська Асоціація ОТГ. Муніципальне співробітництво потребує спрощення процедури на законодавчому рівні. URL: <https://hromady.org/municipalne-spivrobitnictvo-potrebuye-sproshhennya-proceduri-na-zakonodavchomu-rivni/>

(учасники – 686 громад) був укладений після 2020 р., тобто із набуттям повноважень територіальними громадами на новій територіальній основі⁴³³. Розвиток ММС визначено Планом для Ukraine Facility⁴³⁴ одним із важливих елементів повоєнної відбудови регіонів України, посилення їх спроможності та подальшого розвитку (Розділ «Децентралізація та регіональна політика», реформа 3. Посилення розробки та реалізації регіональної політики). Сприяння розвитку ММС передбачене й проектом оновленої Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки.

Упродовж 2020-2023 р. територіальними громадами Львівської області було укладено 60 договорів ММС. Найбільше договорів укладено Радехівською, Рава-Руською, Жовківською та Золочівською громадами. Натомість найбільше громад-партнерів у межах ММС наявно у Жовківській, Золочівській, Радехівській, Рава-Руської та Кам'янка-Бузької громад. Територіальні громади Львівської агломерації (за винятком Жовківської громади) характеризувалися меншою активністю в контексті ММС, порівняно з іншими громадами регіону.

Найчастіше ММС реалізується в громадах у формі спільного фінансування (утримання) підприємств, установ та організацій комунальної форми власності, об'єктів інфраструктури. Зокрема, за результатами опитування⁴³⁵ ефективність цієї форми співробітництва територіальними громадами Львівської, Полтавської та Херсонської областей оцінюється у 4,1 бали (за 5-ти бальною шкалою; Додаток Ж).

Якщо у довоєнний період найбільше партнерських відносин між територіальними громадами стосувалося вирішення проблемних питань у сферах освіти, охорони здоров'я, пожежної охорони, дорожнього господарства тощо, то в умовах повномасштабного російського вторгнення ММС стало одним із важливих інструментів вирішення проблем, пов'язаних з інтеграцією внутрішньо переміщених осіб на нових територіях, а також покращення якості публічних соціальних послуг. Зважаючи на часову невизначеність бойових дій, сьогодні актуальними в контексті ММС є проекти, пов'язані з реінтеграцією та реабілітацією ветеранів війни, організацією побуту внутрішньо переміщених осіб, переробкою відходів руйнувань.

Використання проблемно-орієнтованого підходу до дослідження ММС дозволяє виокремити ключові проблеми, що *знижують ефективність та*

⁴³³ Українським громадам пропонують шукати фінансування для соцпроектів за допомогою міжмуніципального співробітництва. URL: <https://sluga-narodu.com/ukrainskym-hromadam-proponuiut-shukaty-finansuvannia-dlia-sotsproiektiv-za-dopomohoiu-mizhmunitsypalnoho-spivrobitnytstva/>

⁴³⁴ Програма фінансової підтримки України від Європейського Союзу. URL: <https://www.ukrainefacility.me.gov.ua/>

⁴³⁵ У Комітеті з питань організації державної влади відбулось обговорення «Впровадження Закону України «Про співробітництво територіальних громад» в умовах воєнного стану. Стан, виклики та шляхи удосконалення». Результати опитування територіальних громад про застосування інструментів співробітництва. URL: <https://komsamovr.rada.gov.ua/uploads/documents/44101.pdf>.

потенціал цього інструмента формуванні інтегрованого економічного простору. Зокрема, це:

1. відсутність послідовної та чіткої регіональної політики стимулювання розвитку міжмуніципального співробітництва/партнерства територіальних громад;
2. низька ефективність реалізації наявних угод про ММС органами місцевого самоврядування через брак фінансових ресурсів, переведення сил та коштів на економіку воєнного часу; непрогнозованість власних надходжень майбутніх періодів;
3. обмеженість можливостей залучення учасниками ММС інструментів кредитування, обмеженість доступу бюджетів територіальних громад до ринку запозичень як потенційного фінансового джерела для реалізації проектів ММС⁴³⁶;
4. відсутність актуальної та достовірної статистичної інформації щодо ефективності та результативності реалізації наявних угод про ММС;
5. політизованість одного або кількох учасників ММС (лідери, депутатський корпус); відсутність спільних інтересів чи проблем; конкуренція між територіальними громадами або втрата взаємної довіри⁴³⁷; несправедливе навантаження на одну із сторін тощо.

В контексті формування інтегрованого економічного простору України потенціал міжмуніципального співробітництва вбачається в можливості реалізації у його межах масштабних та комплексних проектів, а з іншого боку, в пріоритетності таких проектів з огляду на можливості залучення фінансових ресурсів міжнародних донорів.

Подальшому *розвитку міжмуніципального співробітництва в Україні сприятимуть*:

- ✓ розвиток відповідної законодавчої бази та посилення інституційної спроможності органів місцевого самоврядування у контексті їх участі в міжмуніципальному співробітництві. Найперше, мова йде про спрощення процедури міжмуніципального співробітництва, уточнення ролей та обов'язків, а також усунення правових бар'єрів для міжмуніципального співробітництва. Для цього актуальним є аналіз органами державної влади досвіду органів місцевого самоврядування (як безпосередніх учасників міжмуніципального співробітництва) підготовки проектів та укладення договорів про співробітництво,

⁴³⁶ Максимчук М., Кльоба С. Міжмуніципальне співробітництво як інструмент підвищення інклюзивності розвитку об'єднаних територіальних громад України. Регіональна економіка. 2019. № 2. С. 26-35. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/regek_2019_2_6.

⁴³⁷ У Комітеті з питань організації державної влади відбулось обговорення «Впровадження Закону України «Про співробітництво територіальних громад» в умовах воєнного стану. Стан, виклики та шляхи удосконалення». Результати опитування територіальних громад про застосування інструментів співробітництва. URL: <https://komsamovr.rada.gov.ua/uploads/documents/44101.pdf>.

ідентифікація перешкод для застосування громадами зазначеного інструмента формування інтегрованого економічного простору;

- ✓ автоматизація реєстру укладених договорів міжмуніципального співробітництва для ведення прозорої звітності за використання коштів. Інтеграція зазначеного реєстру з Єдиною геоінформаційною системою моніторингу та оцінювання розвитку регіонів і громад для відображення інформації щодо практичних результатів співпраці (у розрізі громад, форм договорів, сфер реалізації проєктів тощо);
- ✓ посилення органами державної та регіональної влади інституційної спроможності органів місцевого самоврядування у контексті їх участі в міжмуніципальному співробітництві, зокрема, шляхом сприяння у підвищенні професійної підготовки персоналу в окресленій сфері діяльності, надання технічної допомоги та фінансових ресурсів для ефективного планування, реалізації та управління спільними проєктами та послугами, а також масштабування прогресивних практик врядування;
- ✓ закріплення на рівні держави переліку інструментів фінансового стимулювання ММС.

Просторове планування на основі інтегрованого підходу – ще один важливий інструмент формування інтегрованого економічного простору України, адже воно передбачає узгоджене прийняття рішень щодо цілісного (комплексного) просторового розвитку населених пунктів як єдиної системи розселення і території за їх межами.

Відповідно до вимог Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо планування використання земель» від 17.06.2020 р. № 711-IX, Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності», постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку розроблення, оновлення, внесення змін та затвердження містобудівної документації» від 01.09.2021 р. № 926 органам місцевого самоврядування до 1 січня 2025 року необхідно забезпечити розроблення комплексного плану просторового розвитку території територіальної громади (далі – комплексний план).

Наявність комплексних планів просторового розвитку фактично скасовує необхідність розроблення декількох видів містобудівної документації, документації із землеустрою, охорони довкілля та об'єктів культурної спадщини. Очевидними перевагами наявності комплексного плану просторового розвитку території територіальної громади для органу місцевого самоврядування та інших стейкхолдерів громади є⁴³⁸:

⁴³⁸ Простір мого майбутнього: що дає Комплексний план просторового розвитку для жителів громади. Децентралізація. URL:

<https://decentralization.ua/news/17872?fbclid=IwAR3tu2PmW1w6RrRsanKPY2A2qy7o2XrK30pXNW->

- ✓ Довгостроковий розвиток громади, незалежного від зміни влади. Попри те, що влада змінюється кожні 5 років, комплексний план є гарантією, що на розвиток громади це не вплине і він буде таким, яким його затвердили. Якщо усі стейкхолдери долучилися до створення документа на початковому етапі і їхні ідеї знайшли своє відображення в містобудівній документації, вони будуть точно втілені.
- ✓ Баланс економічного, соціального та екологічного розвитку громади.
- ✓ Врахування інтересів усіх стейкхолдерів.
- ✓ Збереження екології. Комплексний план дає можливість не лише провести детальну інвентаризацію усіх наявних ресурсів (корисних копалин, лісів тощо), а й внести їх до кадастру. Також, зонування допоможе зберігати довкілля і екологічну безпеку.
- ✓ Економія бюджету.

Утім, за даними⁴³⁹ станом на поч. II кв. 2024 р. жодна громада в Україні не розробила і не затвердила комплексний план.

За даними Всеукраїнської асоціації громад станом на кін. I півріччя 2023 р. 41% громад мають прийняте рішення про розробку комплексного плану, 20% – створили робочу групу із представників органів місцевого самоврядування, громадськості та бізнесу. Утім, подальшій роботі щодо розроблення комплексного плану просторового розвитку території територіальної громади *перешкоджають*, зокрема:

- ✓ недостатня експертна спроможність громад в контексті розроблення комплексних планів, нестача у громадах кваліфікованих фахівців (архітекторів, землевпорядників, геодезистів тощо) для виконання завдань, пов'язаних із просторовим плануванням. Так, лише 8% громад станом на кін. I півріччя 2023 р. змогли самостійно розробити технічне завдання на розробку комплексного плану просторового розвитку, 36% громад розпочали збір даних для плану, але лише 4% завершили цей процес. Разом з тим, 78% громад заявляють про потребу в експертній підтримці процесу просторового планування⁴⁴⁰;
- ✓ застаріла картографічна основа. Зокрема, за результатами опитування Всеукраїнської асоціації громад 91% громад наголошують на необхідності її оновлення. Обмеженою є можливість оновлення

3S_jDciUKdsUtnxH9G98_aem_AV6FSWxfGtKhiwBUbl5Qq3al3-
ASkW3HGc7zIqE9hdaOUUnus9J2YHQxVvTarFplAbco

⁴³⁹ Простір мого майбутнього: що дає Комплексний план просторового розвитку для жителів громади. Децентралізація. URL:

<https://decentralization.ua/news/17872?fbclid=IwAR3tu2PmW1w6RrRsanKPY2A2qy7o2XrK30pXNW->

3S_jDciUKdsUtnxH9G98_aem_AV6FSWxfGtKhiwBUbl5Qq3al3-
ASkW3HGc7zIqE9hdaOUUnus9J2YHQxVvTarFplAbco

⁴⁴⁰ Розвиток просторового планування в громадах – результати опитування. Децентралізація. URL: <https://decentralization.ua/news/16389>

картографічної основи у зв'язку із нестачею відповідних кваліфікованих кадрів, а також обмеженістю можливості здійснювати аерозйомку у воєнний час;

- ✓ відсутність достатніх фінансових ресурсів у громад на розробку комплексного плану. Зокрема, результати опитування свідчать, що лише 39% громад можуть профінансувати розробку комплексного плану просторового розвитку у сумі до 1 млн грн⁴⁴¹. Утім, цього ресурсу не достатньо, адже вартість робіт із розроблення комплексного плану може коливатися в межах 3-16 млн грн⁴⁴².

Драйверами активізації просторового планування як важливого інструмента формування інтегрованого економічного простору України сьогодні є триада основних чинників: кваліфіковані кадри, фінансове забезпечення, актуальна та об'єктивна інформація. *Доцільними вбачаються:*

1. Сприяння обласними адміністраціями, відповідними державними органами влади, а також іноземними партнерами процесу забезпечення громад кваліфікованим експертним супроводом щодо просторового планування. У даному контексті мова може йти як про залучення зовнішніх експертів із просторового планування, так і навчання уповноважених осіб органу місцевого самоврядування. В контексті вирішення проблеми кадрових ресурсів, які б могли розробляти та впроваджувати комплексні плани на місцях, корисною буде співпраця регіональних органів влади із місцевими закладами вищої освіти щодо підготовки відповідних фахівців.
2. Фінансова підтримка державою процесу розроблення комплексних планів просторового розвитку у громадах. У даному контексті актуальним вбачається відновлення субвенцій з державного бюджету місцевим бюджетам на розроблення комплексних планів просторового розвитку територій територіальних громад. Зазначимо, у липні 2021 р. Кабінетом Міністрів України було затверджено Порядок та умови надання субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на розроблення комплексних планів просторового розвитку територій територіальних громад⁴⁴³. Ним було передбачено на 2021 р. відповідних субвенцій на загальну суму 62,55 млн грн (рис. 4). Ці кошти дозволили запустити наприкінці 2021 р. – поч. 2022 р. процес розробки громадами країни комплексних планів просторового розвитку.

⁴⁴¹ Там само.

⁴⁴² Оцінено авторами за результатами моніторингу вартості тендерних закупівель послуг із розроблення комплексного плану просторового розвитку території територіальної громади, здійснених на офіційній платформі державних публічних закупівель *Prozorro*. URL: <https://prozorro.gov.ua/>

⁴⁴³ Порядок та умови надання субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на розроблення комплексних планів просторового розвитку територій територіальних громад: Постанова Кабінету Міністрів України від 28.07.2021 №853. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/853-2021-%D0%BF#Text>.

Утім, початок повномасштабної війни призупинив процес фінансування державою субвенцій на розроблення комплексних планів просторового розвитку територіальних громад. Зважаючи, з одного боку, на обмеженість бюджетних коштів, а з іншого, – безпековий фактор, доцільним вбачається регіональна диференціація надання субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на розроблення комплексних планів просторового розвитку територій територіальних громад. Тобто першочергово такі субвенції можуть надаватися тилувим та буферним регіонам, а після закінчення бойових дій, в період повоєнного відновлення, – територіям відновлення. Іншим аргументом на користь такої диференціації може бути те, що на постраждалих від війни територіях (та у міру продовження бойових дій) виникають нові обмеження, такі як замінування територій, екологічні проблеми, руйнування пам'яток архітектури тощо. Розроблення комплексних планів просторового розвитку на прифронтових територіях в період післявоєнного відновлення допоможе зекономити час та ресурси на врегулювання та врахування у зазначених документах нових обмежень, не допустити «ручного» та непублічного управління територіями.

Крім того, в контексті фінансової підтримки процесу розроблення комплексних планів просторового розвитку актуальним є залучення органами влади різного рівня допомоги міжнародних донорів, що сприятиме охопленню більшої кількості територій країни просторовим плануванням за менший проміжок часу.

Розробка компетентними органами державної влади (у т.ч. із залученням міжнародних партнерів) цифрових інструментів для накопичення місцевої статистики, її верифікації та подальшого аналізу органами місцевого самоврядування та/або відповідними експертами, що сприятиме пришвидшенню та підвищенню якості просторового планування у громадах, перейти до «розумного» планування їх розвитку і реалізації регіональної політики на основі даних. Одним з таких інструментів може стати Єдина геоінформаційна система моніторингу та оцінювання розвитку регіонів і громад (далі – ГІС), тестову версію якої у березні було презентовано Міністерством розвитку громад, територій та інфраструктури України. Разом з тим, забезпечення актуальності, повноти та достовірності даних розвитку громад вимагає чіткого законодавчого врегулювання питань, пов'язаних зі збором та оприлюдненням статистичної інформації, що актуалізує ухвалення окремого закону щодо місцевої статистики.

Крім того, для досягнення ефективності просторового планування в контексті формування інтегрованого економічного простору України *органам місцевого самоврядування доцільно:*

- ✓ гармонізувати процеси просторового та стратегічного планування, а також взаємоузгодити усі планувальні документи;

- ✓ актуалізувати генеральні плани населених пунктів (у яких наявні такі плани) територіальних громад, зважаючи на поточні воєнні умови їх функціонування, а також необхідність не лише відновлення територій, а посилення їх конкурентоспроможності та резильєнтності;
- ✓ сприяти максимальному залученню стейкхолдерів та врахуванню громадської думки під час виконання робіт з просторового планування.

Резюмуючи проведені дослідження варто наголосити, що ефективність реалізації заходів із формування інтегрованого економічного простору України безпосередньо залежить від дотримання принципу узгодженості та синхронізації дій усіх рівнів влади та управління, а також охоплює такий елемент, як вибудовування міцних горизонтальних (міжрегіональних і міжмуніципальних) зв'язків, протекцію розвитку кооперації територіальних громад, регіонів, субрегіональних територій. Лише за умови дотримання зазначених принципів можна досягти просторово інтегрованого та збалансованого економічного, соціального та екологічного розвитку України.

Розділ 8. ІННОВАЦІЙНИЙ ІМПЕРАТИВ СТРАТЕГІЇ ВІДБУДОВИ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

8.1. ІННОВАЦІЙНІ ЗАСАДИ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ, РИЗИКИ, ПЕРСПЕКТИВИ

Історичні події світового розвитку вказують на наявність тенденції: у війнах та воєнних конфліктах інновації у більшості випадків слугували каталізаторами технологічних змін, оскільки необхідність, перш за все, в ефективнішій зброї і успішних наступальних стратегіях була мотивацією до розробки нових засобів, алгоритмів та інструментів. І, як показують воєнна практика та сучасні трагічні події в Україні, стимул упроваджувати інновації посилюється, до того ж не лише в сферах оборони і кібербезпеки.

Отже, одним із чинників перемоги України в російсько-українській війні і забезпечення її післявоєнного відновлення та отримання належного місця вітчизняної економіки у світовій економічній системі має бути ефективне використання інновацій як імперативу соціально-економічного розвитку та вирішення економічних, екологічних, соціальних та культурних завдань. У цьому зв'язку особливої актуальності набуває розгляд комплексу питань щодо особливостей та передумов формування й реалізації інноваційного потенціалу як системного показника, що характеризує рівень результативності управлінських дій при реалізації як оперативних, так і стратегічних завдань.

З позицій ретроспективного аналізу тридцятирічного досвіду ринкових реформ в Україні в довоєнний період, можна з упевненістю сказати, що їх підсумки багато в чому були пов'язані із дією суб'єктивних факторів. Ще в останній чверті ХХ століття країна не змогла належно відреагувати на історичний виклик саме нової економіки – економіки знань, в якій основний акцент робиться на людські ресурси, на інтелект людини, що вважається головною продуктивною силою у сучасному світі, забезпечуючи економіку інноваціями та інформацією. А тому, маючи усі необхідні передумови, вважаємо, пішла не тим стратегічним шляхом.

Результат - викривлена трансформація господарюючої системи, деформована національна інноваційна система внаслідок відсутності політики технологічних перетворень: керівники держави діяли в умовах повної відсутності яких-небудь стратегічних орієнтирів (хоч в документах такі орієнтири прописані – та хто їх дотримувався, а тим паче виконував, чи навіть

контролював хід виконання). Більшість з них віддавали перевагу ліберальному курсу реформ, центр ваги яких був зосереджений на зміні відносин власності і проблемах фінансової стабілізації, вважаючи, що ринок сам усе розставить на свої місця. За таких умов держава практично самовідсторонилася від вирішення проблем структурно-технологічних перетворень економічних комплексів, спрямованих на формування сучасних технологічних виробництв, які б дозволили створювати конкурентоспроможну економіку і забезпечувати стійке економічне зростання та національну безпеку і самодостатність. Як наслідок, відбувалося різке загострення технологічної кризи, падіння темпів виробництва, втрата внутрішніх і зовнішніх ринків, зростаюча технологічна залежність від зарубіжних країн, а від цього – втрата міцності й, відповідно – на наше суб'єктивне переконання - втрата територій. Здійснювані господарські реформи не тільки не привели до модернізації, але й відкинули країну далеко назад з погляду можливостей для подальшого поштовху і забезпечення економічного зростання.

В Україні завжди був величезний інтелектуальний потенціал, проте він не маючи відповідних умов для реалізації постійно переміщається в інші країни й там забезпечує економічне зростання. Причина - неефективна політика. Потрібний не лише правильно обраний курс як гасло (хоч і затверджене в нормативно-законодавчих документах) – але й лідери, адекватні механізми, правова відповідальність й звичайно – обов'язково сформований соціальний капітал – згуртованість нації, що сповідує інноваційну культуру та її готовність вибудовувати краще життя в своїй країні й зміцнювати її незалежність. Парадоксально, але ми спостерігаємо таку згуртованість в часи великої біди і безвихідності.

За весь період існування України як незалежної держави чітко проявився шлях перманентної боротьби за політичну владу і збагачення, в якій такі інноваційні чинники як освіта, наука, людський розвиток, культура розглядалися як витратні статті бюджету, влада усіх періодів президентства виявилася не в змозі забезпечити випереджаючий розвиток технологій та високотехнологічних галузей і секторів національного господарства. Протягом всього періоду існування України як самостійної держави відбувалася деградація наукової сфери, втрата промислового виробництва, нееквівалентний зовнішньоекономічний обмін, залежність від багатьох зовнішніх чинників, виконання функції постачальника природної сировини і робочої сили, талантів для ТНК та розвинутих країн, які концентрують глобальний інтелектуальний потенціал. А затверджені на законодавчому рівні стратегічні пріоритети і позначені цілі держави у напрямі інноваційного розвитку, у більшості випадків залишалися лише на папері. Як наслідок - суттєве зниження інноваційної активності вітчизняних підприємств, і навіть там, де вона була, це не сприяло підвищенню конкурентоспроможності

національної економіки, оскільки сконцентрована у сферах, пов'язаних із розширенням асортименту продукції, а не спрямована на досягнення сучасних, перш за все, технологічних стандартів якості підвищення ефективності виробництва в цілому.

А тим часом, фактори, які могли б забезпечити економічне зростання поступово себе вичерпували: потужний в минулому науково-технологічний та виробничий потенціал закінчувався чи застарівав, а для формування нового – втрачено багато часу, та й світ не стоїть на місці – все нові інноваційні чинники визначають рівень конкурентоспроможності. На противагу світовій тенденції, коли країни, постійно нарощуючи свій науковий та інноваційний потенціали, покращували в результаті й інвестиційну привабливість, Україна, навпаки, - його втрачала, погіршуючи, відповідно, свій інвестиційний клімат, хоча й вдавалася до нестандартних і навіть «креативних» методів його формування.

В українському науковому, політичному, експертному середовищі постійно відбуваються дискусії навколо проблеми здійснення перманентних модернізаційних процесів, які за тридцятирічний період незалежності держави так і не були результативно здійснені. Для досягнення цілей модернізації в економічній сфері недостатньо запровадження тільки комплексу економічних заходів, а постає необхідність розвитку сучасного соціокультурного процесу, де культура (загальна, інноваційна, корпоративна) має бути ключовим імперативом.

Автори монографії постійно на основі системного аналізу прагнули показати на конкретних дослідженнях та на власному досвіді оцінки соціально-економічних процесів, на особистих спостереженнях та враженнях (на так званому «ефекті присутності») ⁴⁴⁴, хибність обраного шляху розвитку нашої держави через відсутність адекватних часу пріоритетів, бездіяльність влади щодо формування та реалізації ключового ресурсу – людського капіталу, зрощеного на основі якісної освіти та науки, принципах сучасного менеджменту, що в кінцевому підсумку стало результатом «інноваційного парадоксу» ⁴⁴⁵ - явищі, коли є все необхідне для інноваційного розвитку, але інноваційний імператив не усвідомлений, потенціал не задіяний, а тому не може бути створена сучасна модель держави як джерело стабільності, могутності, безпеки, самодостатності її громадян. І класична фраза «маємо, що маємо» була не виправданням, а навпаки – доказом обмеженості та показового патріотизму, слабкості волі та відсутності здорових амбіцій довести собі і оточуючим (стосовно управителів – громадянам держави) справжню рішучість і прагнення зробити Україну потужною державою, що стримувала б бажання будь-якого ворога зазіхати на її територію.

⁴⁴⁴ Давимука С.А., Федулова Л.І. Регіональні інноваційні екосистеми: напрями розбудови в умовах європейської інтеграції. монографія. Львів, 2016. 464 с.

⁴⁴⁵ Федулова Л. І. «Інноваційна пауза» та «Інноваційний парадокс» України. Економіст. 2011. № 10. С. 46 – 52/

Багато експертів за потенціалом розвитку люблять порівнювати Україну з Польщею, Туреччиною і Південною Кореєю. У цьому контексті, наприклад, зіставивши експортні дані економік цих трьох країн, експерт О. Куц доводить, що ми зовсім на них не схожі⁴⁴⁶. Зокрема, що виробляють зазначені вище країни: це продукція машинобудування, електротехніки, нафтохімії, переробки та споживчі товари з високим рівнем доданої вартості (легка промисловість, меблева тощо). А що продає на зовнішніх ринках Україна? 20% (9,17 млрд USD) — злаки; 13,4% (5,98 млрд USD) — жири та олії тваринного або рослинного походження і продукти їх розщеплення; готові харчові жири; воски тваринного або рослинного походження; 10,2% (4,55 млрд USD) — чорні метали; 8,5% (3,78 млрд USD): — олійні насіння і плоди; інше насіння, плоди і зерно; лікарські рослини і рослини для технічних цілей; солома і фураж; 6,93% (3,08 млрд USD) — руди, шлак і зола; 5,79% (2,57 млрд USD) — електричні машини та устаткування, їхні частини; звукозаписувальна та звуковідтворювальна апаратура, апаратура для запису та відтворення телевізійного зображення і звуку, їхні частини та приладдя; 4,25% (1,88 млрд USD) — деревина та вироби з неї; деревне вугілля; 2,67% (1,18 млрд USD): — реактори ядерні, котли, обладнання та механічні пристрої; їх частини; 2,46% (1,09 млрд USD) — залишки та відходи харчової промисловості; готові корми для тварин; 2,38% (1,05 млрд USD) — вироби з чорних металів. Тобто або сировина, або напівфабрикати і деякий відсоток продукції старого промислового потенціалу. Обсяг експорту — 44 млрд дол. (до війни було близько 60 млрд, структура та сама). Це й пояснює нашу економічну неспроможність. І хоча в передвоєнні часи відбувалося суттєве нарощення виробництва та експорту ІТ-продукції та креативних товарів (приблизно по 4% ВВП), на технологічну конкурентоспроможність, а відповідно й на технологічну безпеку України це не впливало.

Звичайно, можна заперечувати, що на справді, не все так погано «в нашому домі». Були періоди в житті сучасної України, коли в умовах проголошеного курсу на інноваційний розвиток суспільства, питання розвитку сучасної інноваційної моделі знаходили свій позитивний резонанс і в управлінських колах, і в середовищі науковців та практиків, причетних до проблем організації науково-технологічної та інноваційної діяльності. Зокрема, на початку 2000-х років на основі колективного підходу були розроблені і ухвалені ключові засади формування України як інноваційної держави, які залишаються базисом для інноваційної політики й на сьогодні.

Ще напередодні війни інженери та підприємці створювали цифрові комплекси й формували технологічні пакети надання цифрових

⁴⁴⁶ Куц О. Україна — не Польща і не Туреччина. Як успішні країни продають машини і техніку, поки українці торгують зерном. <https://focus.ua/uk/opinions/585456-ukrajina-ne-polshcha-i-ne-turechchina-yak-uspishni-krajini-prodayut-mashini-i-tehniku-poki-ukrajinci-torguyut-zernom>

інжинірингових послуг й, таким чином здійснювали розбудову сучасної технологічної інфраструктури й закладали основи цифровізації суспільства. Але за відсутності інноваційної інфраструктури, яка б мала бути сформована в попередні періоди, а також із-за катастрофічної втрати освічених кадрів, - цей процес слід назвати локальним, точковим, який без державної підтримки приречений бути кволим, нестабільним, а головне – його масштабність і результативність не достатньо були помітні в підвищенні конкурентоспроможності та забезпеченні якості життя.

Успішність реалізації моделі інноваційного розвитку економіки (яку постійно проголошували усі президенти як мінімум останні 25-років) багато в чому залежить від обраного курсу розвитку держави й правильно виробленої інноваційної політики. Досвід провідних держав світу показує, що системність та гнучкість такої політики забезпечили їм потужний розвиток протягом 80-90-х років ХХ ст. та дозволили сформувати новітній технологічний базис для подальшого прориву в соціально-економічному розвитку на якісній основі. На жаль, розробка зазначених питань в Україні має формальний характер (тобто, розробок таких достатньо, а на практиці – інша модель) й не відповідає тим критеріям, які б вказували на результативний її характер. Із року в рік, від одного президента до другого науковці повторюють (так само як і державні управителі зачитують підготовлені тими ж науковцями аналітичні висновки), що «сьогодні на базі вітчизняного наукового потенціалу ми ще маємо можливість на рівноправних засадах взяти участь у міжнародному розподілі праці у сфері науково-технологічного розвитку за умови збільшення суспільної уваги до потреб вітчизняної науки, формування кваліфікованого суспільного запиту на вітчизняні наукові дослідження, за умови унормування дуже важливого питання ефективного впровадження наукового доробку в практику суспільного життя... українська наука може бути не лише рентабельною для державного бюджету, а й стати вагомим джерелом його наповнення. Крім того, розвиток потрібної нашому суспільству наукової діяльності може стати локомотивом усього вітчизняного виробництва, могутнім поштовхом до розвитку інформатизації в Україні саме в суспільно значущому сенсі і т.і.). Потрібно лише створення умов для розвитку науки, лобювання її інтересів державою в міжнародному співробітництві, що допоможе відстояти гідне місце наших учених у глобальному розподілі праці й відкриє нові перспективи для утвердження національного престижу на міжнародній арені, сприятиме розвитку української нації та держави»⁴⁴⁷.

Про це йде мова також в останній Стратегії інноваційного розвитку, де зазначено: «...результатом реалізації документа стане, зокрема, збільшення

⁴⁴⁷ Горовий В. Національна наука і національний інтерес. https://www.nas.gov.ua/siaz/Ways_of_development_of_Ukrainian_science/article/15012.002.pdf

кількості фізичних осіб та суб'єктів господарювання, що займаються винахідництвом, прикладними дослідженнями та науково-технічними розробками, насамперед — за межами державного сектору; збільшення кількості суб'єктів господарювання, що надають послуги із комерціалізації технологічних рішень; збільшення надходжень від продажу та використання (насамперед, експорту) об'єктів інтелектуальної власності, наукоємної продукції; зростання частки підприємств, що займаються інноваціями, зокрема, малих; мета Стратегії полягає у розбудові національної інноваційної екосистеми для забезпечення швидкого та якісного перетворення креативних ідей в інноваційні продукти та послуги, підвищення рівня інноваційності національної економіки, що *передбачає створення сприятливих умов для розвитку інноваційної сфери, збільшення кількості впроваджуваних розробок, підвищення економічної віддачі від них, залучення інвестицій в інноваційну діяльність*»⁴⁴⁸.

А що значить сприятливі умови? Про ці умови було зазначено ще з початку 2000 років, а результативність реалізації аналогічних документів підтверджена практикою передових держав світу — розбудова новітньої національної інноваційної системи, де рівноправними учасниками є держава, освіта, наука, бізнес, дозволить відродити потужну технологічну бази держави на основі створення новітньої технологічної структури, підвищення технічного рівня виробничої бази промисловості. Розроблена та реалізована технологічна й відповідна інвестиційна політика, спрямована на активне стимулювання розвитку національного промислового виробництва, призводить до позитивних соціальних наслідків, а реально діючі механізми управління інноваційним розвитком спроможні перетворити науково-технологічну сферу в рушійну силу зростання національної економіки та забезпечення добробуту її громадян й успішно та своєчасно вийти з будь-якої кризи.

Узагальнення відомих міжнародних рейтингів щодо місця України стосовно її інтелектуальної складової дозволяє зробити висновок: інтелектуальний потенціал нації знаходиться на достатньому рівні. Основою української інноваційної конкурентоспроможності є людський капітал і дослідження, а також знання й результати наукових досліджень. Їх ефективна реалізація і є головною конкурентною перевагою. Проте відсутня роль держави у створенні середовища для його реалізації в якості ключового інноваційного фактору соціально-економічного розвитку країни та її регіонів не сприяють забезпеченню їх конкурентоспроможності.

Протягом усього періоду існування України як самостійної держави започаткувались трансформаційні інституційні процеси в інноваційній сфері, що привело в останні роки до певної активізації науково-технологічної та

⁴⁴⁸ Стратегія інноваційного розвитку України на період до 2030 року. <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-shvalennya-strategiyi-rozvitku-sferi-innovacijnoyi-diyalnosti-na-period-do-2030-roku>

інноваційної діяльності, проте темпи формування сучасного формату інноваційної сфери можна визначити як занадто низькі. Щодо інноваційного розвитку підтвердженням зазначеного є динаміка рейтингу Глобального індексу інновацій (ГІІ), де позиція України до 2022 року виглядала досить стабільно – з 2017 по 2021 рр. наша країна входила до топ-50 країн (табл. 8.1).

Таблиця 8.1. Україна у вимірі Глобального індексу інновацій

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Глобальний індекс інновацій та його складові	63	64	56	50	43	47	45	49	57
Інституційне середовище	103	98	101	101	107	96	93	91	97
Людський капітал і дослідження	45	36	40	41	43	51	39	44	49
Інфраструктура	107	112	99	90	89	97	94	94	82
Розвиток внутрішнього ринку	90	89	75	81	89	90	99	88	102
Розвиток бізнесу	87	78	73	51	46	47	54	53	48
Розвиток технологій та економіки знань	32	34	33	32	27	28	25	33	36
Креативність	77	75	58	49	45	42	44	48	63

Джерело⁴⁴⁹ за відповідні роки

Серед наших кращих показників – традиційно висока якість людського капіталу, а найгірші – це стан інституцій та інфраструктури. Суттєве занепокоєння викликає зниження таких показників як інтенсивність досліджень та розробок, що свідчить про низький рівень витрат відносно ВВП на дослідження і розробки; продуктивність та виробництво з доданою вартістю, що свідчить про низький рівень виробництва інноваційної продукції. А стабільно позивні показники патентної активності означають наявність достатньої кількості та якості людського капіталу та проникнення високих технологій.

За таких умов завданням актуальним для держави залишається створення ефективної і адекватної вимогам сьогодення системи підтримки інноваторів, яка б давала змогу здійснювати високопродуктивну інноваційну діяльність у всіх сферах економіки.

А тепер уявімо, якщо це був би організований і контрольований процес на державному рівні, як в усіх цивілізованих країнах, та ще з самого початку – з 1991 року, коли Україна володіла потужним науково-технологічним та виробничим потенціалом і який ще й до сьогодні не втрачено у деяких напрямках? Переконаємося на основі постійних ґрунтовних дослідженнях – саме цей шлях дозволив бути Україні

⁴⁴⁹ Глобальний Інноваційний Індекс (Global Innovation Index).
<https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/economics/gii/gii.pdf>

самодостатньою й економічно успішною державою з усіма відповідними параметрами соціально-економічного розвитку.

Якою могла б бути Україна, якщо пішла б правильним шляхом – шляхом розбудови самодостатньої конкурентоспроможної держави на основі реалізації потенціалу розвитку науки і технологій? Високотехнологічною державою з власною сучасною промислово-технологічною базою, рівноправним партнером на ринку високотехнологічних товарів з високою доданою вартістю, що активізувало б розвиток науки та інновацій, підвищувало б стандарти освіти, сприяло посиленню професіоналізму та компетенцій працівників усіх секторів економіки, які могли б реалізувати свої знання і досвід в своїй країні, забезпечуючи її економічність та продуктивність, а в цілому – створюючи реальні умови для посилення добробуту й якості життя. Тобто, створюючи місце на землі, де хочеться жити й відчувати гордість та відповідальність за свою країну. І таким чином, реалізувати мрію - стратегічне завдання усіх поколінь українців, які боролися за незалежну державу й крізь віка плекали віру в її розбудову.

Сьогодні нове покоління чиновників, які опікуються інноваціями, коментують невтішні висновки (зазначимо, що ці ж самі висновки постійно оцінювались та обґрунтовувались науковцями за останні як мінімум 15 років): «на сьогодні майже усі процеси, що відбуваються у сфері інновацій, мають негативну динаміку. Зменшується науковий та інноваційний потенціал як кількісно, так і якісно. Протягом останніх 25 років кількість вчених в Україні скоротилась у 5 разів, а наукоємність ВВП – більш, ніж у 3 рази. Підприємці та інвестори не поспішають впроваджувати розробки у виробництво. Як наслідок, наукоємність ВВП України залишається критично низькою, що призводить до втрачання наукою здатності виконувати економічну функцію, а Україною – шансу стати країною з інноваційною економікою»⁴⁵⁰.

Серед причин, що роками стримували реалізацію ролі інноваційного фактору підвищення конкурентоспроможності української промисловості, зокрема, можна назвати наступні: незатребуваність інновацій, оскільки українська економіка в її нинішньому стані не формує активної зацікавленості переважної частки господарюючих суб'єктів у результатах наукових розробок або ж останні виявляються не в змозі ефективно використовувати інноваційні розробки; відсутність інститутів розвитку, що забезпечують функціонування економіки інноваційного типу у всіх її складових (організація й управління розробками; їхнє фінансування, маркетинг, комерціалізація та ін.); низька платоспроможність населення, що породжує його нездатність платити більш високі ціни за більш якісну продукцію; мала чисельність висококваліфікованих

⁴⁵⁰ Збереження культурної спадщини в умовах воєнного стану та інноваційна екосистема України: XIV Міжнародний бізнес-форум. - <https://nipo.gov.ua/kultura-innovatsijna-ekosistema/>

фахівців, здатних працювати в інноваційній сфері; відсутність ефективної й погодженої державної промислової й інноваційної політики.

Нажаль, в Україні стратегічні дії та «правильні пріоритети» були лише на папері, а в реальній практиці – «гасіння пожежі» й відкритий популізм, оскільки при наявності величезного інноваційного потенціалу не було створено запасу міцності економіки у формі арсеналу технологій, як проривних – для закріплення на зовнішніх ринках, так і технологій масового споживання – для розвитку внутрішнього ринку, і воєнних технологій для забезпечення обороноздатності держави. А невміння скористатися потужним вітчизняним науково-технологічним потенціалом свідчить не лише про відсутність організаційних інновацій, а й відсутність сучасного розуміння навколишнього світу в усій його різноманітності, глибині виміру тих чи інших подій, їх взаємозв'язку і взаємовпливу, ризиків та загроз. Відсутність необхідних знань і перевіреного практикою успішного досвіду не дозволяє швидко приймати релевантні й обґрунтовані рішення та прогнозувати ефективний розвиток на майбутнє. На нашу думку, саме ці твердження дають підстави говорити про втрачені можливості, нехтування якими не лише спричиняло важкий варіант перманентної кризи, а й збільшувало розрив з провідними країнами світу й закріплювало образ найбіднішої країни в Європі.

В умовах воєнного часу, згідно 12-го щомісячного опитування ⁴⁵¹ підприємств, яке провів Інститут економічних досліджень та політичних консультацій (ІЕД) у квітні 2023 року, промислові підприємства часто були змушені активно скорочувати витрати на інновації, змістивши фокус із розвитку на виживання. Серед ключових перешкод для зростання виробництва у 2013-2023 рр. - застарілі технології. При цьому бізнес бачить можливості відновлення інноваційної діяльності за допомогою галузевих програм підтримки, фіскальних стимулів та інших заходів на рівні держави. Зокрема, майже три чверті (73%) промислових підприємств вказують, що необхідні спеціальні довгострокові програми підтримки на галузевому рівні.

Станом на сьогодні в умовах невизначених параметрів середовища спостерігається застій, деградація та руйнування цілих галузей. Звичайно, за таких умов бізнес очікує галузевих програм, зокрема, посиляючись на досвід відбудови інших повоєнних країн. Але для підприємств, які продовжують експортувати свою продукцію під час війни, інновації залишаються пріоритетом у роботі і вони продовжують збільшувати витрати на інноваційну діяльність. На думку експертів, водночас більшість підприємств, які припинили експортувати під час війни, скорочували витрати на інновації. Саме ці

⁴⁵¹ Нове щомісячне опитування підприємств. Випуск 12 (04.2023). Український бізнес під час війни. <http://www.ier.com.ua/ua/institute/news?pid=7191>

підприємства відчують брак попиту, робочої сили та безпечного середовища для роботи.

Отже, тернистий пошук шляху розвитку України продовжується. Та іншого ключового механізму динамічного розвитку окрім як формування та реалізація інноваційного потенціалу в якості засобу забезпечення безпеки та суверенітету держави, її конкурентоспроможності у сучасному світі не існує (доведено успішними країнами світу, які ще донедавна були бідними з малоефективною економікою). Усвідомлення цього повністю залежить від політичних еліт, парламентарів, чиновників і громадян, які мають об'єднатися у формуванні умов для розвитку інноваційного бізнесу, залучення інвестицій в інновації, реалізації своїх підприємницьких ініціатив на засадах креативності та інклюзивності.

Сьогодні пропонується багато шляхів відновлення економіки України в період війни та після її нашого переможного завершення. Зокрема, за результатами організованого на платформі Лондонської школи економіки форуму з реконструкції, напрацьовано базові рішення, що мали б стати підґрунтям для роботи над Планом відновлення. 1. Start now. Тобто не очікуючи дня Перемоги України над агресором (в будь-якому допустимому форматі), потрібно починати відбудову України. І, відповідно, фінансувати її нашими партнерами. 2. Не відновлення, а модернізація. Немає сенсу відновлювати застаріле, а Україна може розраховувати на Західну допомогу в реалізації радикальних змін і проривів – Захід не лякає можлива конкуренція з боку України за інвестиції, бізнес, таланти. 3. Лідерство України – в формуванні власної Візії, визначенні пріоритетів модернізації, формуванні архітектури розподілу фінансової допомоги. 4. Інклюзивність – залученість громадянського суспільства включно з українським бізнесом як до планування модернізації, так і до його впровадження⁴⁵². Нажаль, одностайності у підтримці цих положень на рівні урядових структур поки що не помічено.

Розуміючи роль інновацій на власному досвіді розвитку держав ЄС, вже сьогодні, Європейська інноваційна рада надає 20 млн євро для розвитку інновацій в Україні. Зокрема, проєкт Seeds of Bravery триватиме два роки. Грантовий фонд для українських стартапів та інноваційних компаній становитиме 12 млн євро. Окрім грантового фінансування, передбачено залучення додаткових інвестицій, промоції українських проєктів, навчання підприємців, програми виходу на міжнародні ринки, а також інтеграції української інноваційної екосистеми в європейську мережу. «Розвиток інновацій – один із наших пріоритетів. Це – шлях до розвитку цифрової економіки, зростання ВВП та зміцнення нашої армії. За програмою Seeds of Bravery планується допомогти близько

⁴⁵² Базові рішення для плану відновлення України, які не можна ігнорувати/
<https://zn.ua/ukr/ECONOMICS/bazovi-rishennja-dlja-planu-vidnovlennja-ukrajini-jaki-ne-mozhna-ihnoruvati.html>

200 українським стартапам. Отже, Європейська інноваційна рада бачить цей потенціал та дає потужний поштовх для розвитку інновацій в Україні». Водночас особливу увагу ініціатива Seeds of Bravery приділяє інноваційним рішенням, що спрямовані на відбудову України. Зокрема, на гранти можуть претендувати стартапи, які надають інноваційні послуги або займаються інноваційним підприємництвом, а також проекти, спрямовані на комерціалізацію наукових досліджень. Кожна компанія зможе залучити до 60 тисяч євро грантового фінансування⁴⁵³. Таким чином, активність інноваційного бізнесу має всі шанси для прискорення, важливо при цьому правильно обрати пріоритети та дотримуватись принципу інклюзивності.

Якою може стати Україна до 2030 року і що для цього потрібно зробити? Серед пропозицій - **Україна – світовий інноваційний, технологічний і логістичний Хаб**⁴⁵⁴ «Шлях України – забезпечити інноваційне економічне зростання. Для цього на першому етапі **необхідно** забезпечити верховенство права і захист власності, підвищити рівень економічної грамотності громадян; модернізувати традиційні індустрії; покласти на розвиток цифрової економіки; забезпечити кращі умови для українського експорту; забезпечити енергетичну незалежність, дерегулювати економіку і забезпечити бізнесу рівні умови; створити умови для залучення в країну талантів з усього світу. І зрештою ми отримуємо те, чого прагнемо – безпеку, визнання, інвестиції, доступ до ринків і технологій, залученість до світових мереж, спроможність спільно з розвиненим світом опиратися глобальним викликам і головне – реалізації нашого потенціалу і підвищення добробуту». Цілком підтримуємо дані пропозиції і сподіваємося, що на цей раз сильна духом та незламна Україна зможе відродитися та наздогнати розвинений світ, реалізуючи власний потенціал креативної країни та реалізуючи інноваційний імператив стратегічного розвитку.

Тому вже сьогодні обов'язково необхідно звернути увагу на необхідність створення передумов, за яких формується національне середовище та інноваційний потенціал, відбувається інноваційний розвиток суб'єктів господарювання, визначити та оцінити ступінь підготовленості до інновацій, оцінити підґрунтя впливу інноваційних чинників підвищення конкурентоспроможності, моделі та системи управління й регулювання національною економікою, інноваційної політики, рівня змін, новизни та інтенсивності, імпульсу до інновацій⁴⁵⁵. Для цього потрібно науково обґрунтувати статус інноваційного потенціалу на рівні країни як сукупність

⁴⁵³ Європейська інноваційна рада надасть 20 млн євро на розвиток інновацій в Україні. <https://yur-gazeta.com/golovna/evropeyska-innovaciyna-rada-nadast-20-mln-evro-na-rozvitok-innovacij-v-ukrayini.html>

⁴⁵⁴ Длігач А. Україна майбутнього – погляд з 2030 року. - <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/03/24/684560/>

⁴⁵⁵ Юринець З.В. Інноваційний потенціал і державна інноваційна політика в системі підвищення конкурентоспроможності національної економіки. Інвестиції: практика та досвід № 4/2016 С. 35-37.

науково-технічних, організаційних, економічних, соціальних ресурсів країни, а також можливостей їхнього ефективного використання, результатом якого є створення інновацій з метою відтворення національної економіки на якісному рівні.

Узагальнення результатів дослідження показало, що роль інновацій в соціально-економічному розвитку не лише є необхідною, а й повинна посилюватися: інноваційний потенціал у багатьох випадках забезпечує конкурентоспроможність і економічну самодостатність країни та виступає каталізатором національної безпеки у напрямі створення новітнього військово-технологічного ресурсу. Найважливіші завдання довгострокового розвитку України полягають в скороченні науково-технологічного розриву і формуванні потужного фундаменту інноваційно-технологічного розвитку на етапі упровадження процесу цифровізації (цифрової модернізації) економіки, суспільства і державної влади.

Підсумовуючи:

1. Системний аналіз обраного шляху розвитку України після проголошення незалежності в 1991 році, який в програмних документах влади та більшості президентів презентувався як «інноваційна модель розвитку», показав, як насправді за всі роки відбувалося нехтування наукою, втрата науково-технологічного потенціалу та доводить беззаперечними фактами на практиці, що інноваційний імператив так і не став ключовим фактором соціально-економічного розвитку держави, тобто увесь зазначений період ми рухалися не тим курсом, заганняючи країну в стан слабкості та незахищеності, особливо від зовнішніх агресивних факторів. Ключова причина такого стану – **відсутність правильного розуміння на всіх рівнях державної влади важливості і ролі інноваційного фактору як системоутворюючого чинника у забезпеченні соціально-економічного розвитку країни**, а недооцінка впливу людського розвитку на економічне зростання стало однією з причин розриву в розвитку між Україною та іншими економічно розвинутими країнами.

2. В той же час, за усіма міжнародними рейтингами інтелектуальний потенціал України знаходиться на високому рівні й все більше цінується в світі, проте на практиці спостерігається відсутність належної ролі держави у створенні середовища (інноваційної екосистеми) для його реалізації в якості ключового фактору соціально-економічного розвитку країни та забезпечення її конкурентоспроможності. Критичне питання щодо розбудови сучасного формату національної інноваційної системи (НІС) в Україні - питання інтелектуальної власності не вирішено, що фактично залишає поза межами відповідного етапу інноваційного процесу основних його учасників – людей інтелектуальної праці, обумовлюючи при цьому не лише нехтування

інтелектуальними ресурсами суспільства, але й їхньої ролі та вкладу у формування ВВП та національного багатства й національної безпеки в цілому.

3. У відповідь на виклики часу мусимо навчитися мислити планетарно й діяти локально – виходячи з національних інтересів України. Головний меседж - відновлення суверенітету та самодостатності України — сам факт її незалежності й сподівання на те, що твереза оцінка ситуації допоможе суспільству зробити висновки і рухатися вперед в правильному напрямку. А проекти повоєнного відновлення економічного розвитку України стануть основою реалізації стратегії розвитку національної економіки, спрямованої на суттєве підвищення її ефективності, зростання ВВП шляхом широкої цілеспрямованої діяльності щодо створення, освоєння у виробництві і просування на ринок технологічних, соціальних та організаційно-управлінських інновацій.

В подальших дослідженнях будемо визначати та оцінювати сучасний стан формування та можливості реалізації складових інноваційного потенціалу як складової економічного потенціалу, що містить систему ресурсів, здібностей та можливостей, які забезпечать спроможність та здатність здійснювати інноваційну діяльність, впровадження науково-технологічних розробок та технологій воєнного та подвійного призначення, інклюзивних та соціальних інновацій, розробку та реалізацію нововведень та підтримку інноваційного процесу, і в кінцевому підсумку дозволять перейти в якісно новий стан розвитку з метою досягнення конкурентоспроможності національної економіки як джерела стійкості й безпеки для її громадян у майбутньому.

8.2. Роль науки у нарощування інноваційного потенціалу економіки

Роль науки як основи нарощування інноваційного потенціалу розвитку економіки, окрім виконання просвітницької функції полягає у визначенні та обґрунтуванні стратегічних пріоритетів, пошуку та розробці інструментів подолання різного типу криз, створенні та забезпеченні конкурентних переваг в усіх сферах економіки та бізнесу, підвищенні рівня національної безпеки, формуванні та реалізації інтелектуального капіталу. З результатами науки безпосередньо пов'язані розробки технологій, рівень яких залежить від своєчасності, масштабності та якості досліджень, ефективності передачі їх у виробництво. Тому в світі так багато уваги приділяється науковій сфері,

визначенню та обґрунтуванню її пріоритетів, що безпосередньо впливає на обсяги фінансування.

Таке усвідомлення ролі та значення науки визнано у керівництва розвинутих країнах світу, однак, як показує практика, не в сучасній Україні. Вірніше – віртуальне усвідомлення існує в головах державних посадовців, і то переважно тих, хто уповноважений опікуватися питаннями науки в країні і особливо в той момент, коли потрібно вирішувати питання про планові асигнування в бюджеті, розглядаючи її як об'єкт затрат, що постійно вимагає фінансування. Роками відкладені системні реформи щодо організації наукової діяльності в Україні тільки збільшують масштаби проблем та поглиблюють втрату науково-технологічного потенціалу країни, залишаючи її без ключових конкурентних переваг не лише на зовнішньому, але й на внутрішньому ринку.

До проблем виживання науки в останні передвоєнні роки додалися нові шокуючі виклики, обумовлені наслідками повномасштабної війни, розв'язаної росією проти України: потужні руйнування об'єктів наукової інфраструктури, переселення та міграція, невизначеність та втрата умов і можливостей здійснювати наукові дослідження. Проте вже сьогодні, з вірою в перемогу, перспектива післявоєнного відновлення ставить перед нашою країною актуальні завдання. Звичайно, найперша з них — відбудова зруйнованого, а далі – продовження модернізації економіки у напрямі переходу від низькотехнологічного до високотехнологічного виробництва, а відповідно – до забезпечення конкурентного рівня, що можливо лише на основі науки, технологій та інновацій. Вже сьогодні потрібно сформулювати засади повоєнного відновлення науки, визначитись щодо характеру змін необхідних для здійснення в державній політиці для проведення фундаментальної реформи наукової сфери з врахуванням нових реалій та викликів й здобутого практичного досвіду.

Проблеми становлення та розвитку науки постійно знаходяться в полі зору різних поколінь вітчизняних учених. Ще до початку повномасштабної війни росії проти України академік Б.Данилишин наголошував, що «в сучасній оборонній стратегії необхідно відобразити всі досягнення науки доби четвертої промислової революції. І саме відобразити той факт, що сучасні війни між державами ведуться не тільки традиційною зброєю, але і іншими засобами - пресою, телебаченням і соціальними мережами, дипломатичною боротьбою (тайною і явною). ... Я не закликаю відмовитися від традиційних військ, але ніхто ж не робив у нас експертизи, яка їх кількість нам справді потрібна, яке вони повинні мати озброєння, і скільки воно буде коштувати. ... чи не зможемо успішно чинити опір росії без допомоги наших вчених, без Академії наук, тому що в сучасну епоху це неможливо. ... Науковцям разом з політиками необхідно розробити адекватну, економічну (на більше у нас сьогодні не вистачить коштів) оборонну стратегію, що поєднує в собі

універсальну тисячолітню військову філософію, з пріоритетом непрямих гібридних дій, що визначає вивірену стратегію дипломатичної боротьби. До того ж з стратегію, засновану на сучасній науці»⁴⁵⁶.

Першочерговими вбачаються питання щодо забезпечення філософсько-наукового підґрунтя для нинішніх і майбутніх політиків, дипломатів, військових, які мають своїми спільними міжнародними зусиллями встановити основи нового світового порядку, в якому б диктаторські і тоталітарні режими не мали б жодного шансу на розв'язання нових війн і загрози мирного співіснування людства⁴⁵⁷. Дискутуються питання щодо того, якою має бути роль науки загалом і НАН України зокрема у післявоєнній відбудові країни, що потрібно зробити Академії як найвищій науковій організації, щоб довести державі і суспільству свою спроможність виконувати складні завдання щодо розбудови нової моделі економіки. На думку академіка Локтева В.М., реформа наукового сектору матиме підстави для успіху лише після формулювання її стратегічних цілей, визначення поетапних завдань, термінів їх виконання та джерел фінансування, а також чіткого уявлення, що саме ми хочемо отримати в результаті⁴⁵⁸.

Проте, для цього потрібно з позицій системного підходу встановити, чи здатна наука в Україні бути повноправною складовою національної інноваційної системи й виконувати роль генератора новітніх ідей та відповідних наукових розробок для практичного втілення у вигляді новітніх технологій та інновацій в економічному розвитку.

Ретроспективний аналіз свідчить, що за увесь період з початку оголошення незалежності України в 1991 році й до цього часу наукова сфера, на жаль, як з об'єктивних, так і суб'єктивних причин поступово припиняла відігравати роль стратегічного пріоритету, а держава, на словах декларуючи особливу роль науки та науково-технічної діяльності, на практиці фактично усунулася від їх підтримки. З другого боку, підтримуємо думку тих експертів, які зазначають, що серед наукової спільноти не знайшлося особистостей, які б змогли не лише бути авторитетами в науковому просторі, але й потужними сучасними управлінцями (науковими менеджерами), спроможними не лише формально налагоджувати конструктивний діалог з керівництвом держави та бізнесом, але й проявити сучасні організаторські здібності, адекватні викликам часу, силу волю і активні дії щодо своєчасної реалізації сучасних методів і прийомів в частині відстоювання та просування стратегічних ініціатив та системного упровадження величезного арсеналу інструментів, розроблених самими науковцями різних галузей знань.

⁴⁵⁶ Данилишин Б. Наука і війна: чи може наука сприяти перемозі? [HTTPS://LB.UA/BLOG/BOGDAN_DANYLYSYN/458814_NAUKA_I_VIYNA_CHI_MOZHE_NAUKA_SPRIYATI.HTML](https://lb.ua/blog/BOGDAN_DANYLYSYN/458814_NAUKA_I_VIYNA_CHI_MOZHE_NAUKA_SPRIYATI.HTML)

⁴⁵⁷ Маруховська-Картунова О.О. Філософія науки про мир та про війну в умовах воєнного стану в Україні 2022 р. https://library.krok.edu.ua/media/library/category/materiali-konferentsij/marukhovska-kartunova_0013.pdf

⁴⁵⁸ Локтев В.М. Наука і перемога, або війна як CASUS BELLI наукових реформ. Вісн. НАН України, 2022, № 6. С. 27-40.

Результат - руйнівні наслідки і втрата наукового потенціалу. І коли у грудні 2022 року Національна академія наук України цілком справедливо звинуватила росію в «цілеспрямованому знищенні науки в Україні як професії», назвавши цей акт «наукогубством» (“*scientificide*”)⁴⁵⁹, експертам наукової сфери і самим науковцям зрозуміло, що витoki такого явища розпочалися ще задовго до початку повномасштабної війни.

Звичайно, перш за все, потрібно знати, аналізувати (а не лише суб’єктивно критикувати) та пояснювати в самому науковому середовищі тренди та особливості сучасної світової науки. В тому числі, й інструменти її дії. Зокрема, у монографії американського дослідника Девіда Льюїса «*Science for Sale*» («Наука на продаж»)⁴⁶⁰, виданої у 2014 році, констатується: продаж науки є відносно новим явищем, і це явище породжує нові проблеми. Адже наука фактично перейшла від традицій інтелектуального співтовариства до правил бізнесу. Нова система наукометричних стимулів, яка утвердилася в науці в останні три десятиліття, породила масове написання статей, що не мають наукової цінності, і чинить постійний тиск на вченого Все це демонструє, що сучасна наука потерпає від глибоких системних проблем, вихід з яких може бути знайдено лише в діалозі науковців і суспільства⁴⁶¹. Для багатьох українських вчених, особливо старшого віку, такий підхід і сама форма існування сучасної науки в частині оприлюднення результатів досліджень стали просто трагедією. Однак, багато з них поступово адаптувалися до такого механізму і на практиці зрозуміли, що незважаючи на очевидні недоліки - це дієвий метод перемоги у конкурсній боротьбі для участі в наукових проектах, особливо міжнародних.

Як ми вже зазначали, ще до початку широкомасштабного російського вторгнення становище української науки було непростим. Багато говорилося про відсутність досліджень у системі реальних державних пріоритетів, мізерне фінансування і низький соціальний статус науковців, відсутність ефективної національної інноваційної системи, вплив мізків за кордон. Академік Локтев В. М. називає дві основні причини такого стану: (1) катастрофічне зменшення фактичних бюджетних асигнувань на науку, яке перетворилося на хронічне, з наростанням негативних наслідків недофінансування, і (2) загальна незатребуваність власної науки, небажання держави та суспільства розвивати на її основі високі технології, віддавши перевагу примітивному накопиченню капіталу не через виробничу сферу, а через надання різноманітних послуг і торгівлю вичерпними сировинними запасами. У підсумку - двома

⁴⁵⁹ Nature: Боротьба за збереження української науки через рік війни. <https://knu.ua/news/12630>

⁴⁶⁰ David L. Lewis, *PhD Science for Sale: How the US Government Uses Powerful Corporations and Leading Universities to Support Government Policies, Silence Top Scientists, Jeopardize Our Health, and Protect Corporate Profits*, Hardcover – June 3, 2014. 352 p.

⁴⁶¹ Стріха М.В. НАУКА, ОСВІТА, ВІЙНА – ВИКЛИКИ ЧАСУ Sensor Electronics and Microsystem Technologies 2023. Т. 20, № 2. С. 5.

беззаперечними підсумками 30-літньої дії цих причин стали фактична «смерть» прикладної, або галузевої, науки і перехід фундаментальної (насамперед експериментальної, де потрібне сучасне обладнання) науки, що історично сконцентрована переважно в Академії, у фазу деградації, кінця якої я особисто не бачу»⁴⁶².

Серед досягнень, якими могли пишатися в останні перед великою війною роки: запрацював Національний фонд досліджень (НФД), почали запроваджувати (хоч і з великим запізненням) базове фінансування наукової діяльності закладів вищої освіти, Україна стала асоційованим учасником рамкових програм ЄС, особливо тих, що мають відношення до розробки методології сталого розвитку суспільства, публічного управління, децентралізації і місцевого самоврядування.

Серед глибинних проблем – неадекватна викликам часу структура управління й організації науки. «Одним з елементів цієї структури є самодостатня академія наук. Ще одним — відокремленість освіти й досліджень, які існують у майже паралельних світах університетів і академій наук». Ці проблеми довгий час накопичувалися, що призвело до «негативного відбору» й розвитку таких явищ як імітація науки, академічна недоброчесність. За час війни ці проблеми лише посилювалися⁴⁶³. З цих причин, помітною стала тенденція небезпеки для майбутнього держави, так як існує загроза інтелекту нації, що є основою інноваційного розвитку економіки.

За даними МОН, на початок 2023 року від обстрілів росіян постраждав 91 науково-дослідний та заклад вищої освіти, чотири з них повністю знищені. Багато науковців були вимушені евакуюватися в інші регіони України або виїхати за кордон: зараз за межами України перебувають близько 6000 науковців. Згідно з опитуванням серед науковців, проведеним у рамках проєкту UA Science Reload⁴⁶⁴, через війну українські науковці втратили роботу, частину зарплати, кошти на проєкти. Зокрема, серйозно постраждав відомий Харківський фізико-технічний інститут та найбільший у світі радіотелескоп декаметрової довжини хвилі, який належить Інституту радіоастрономії в Харкові. Потерпіли провідні виші й наукові установи Харкова, Миколаєва, Чернігова, інших міст. Під окупацією досі перебувають такі об'єкти природозаповідного фонду, як всесвітньовідома «Асканія-Нова» на лівобережній Херсонщині. Загалом, після початку повномасштабного вторгнення російських військ в Україну у 2022 році під окупацією опинилися 44% усіх природоохоронних територій, зокрема чотири заповідники, два

⁴⁶² Локтев В.М. Наука і перемога, або війна як CASUS BELLI наукових реформ. Вісн. НАН України, 2022, № 6. С. 27-40.

⁴⁶³ Наука під час війни: виживання чи розвиток. <https://svit.kpi.ua/2023/05/23/%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%>

⁴⁶⁴ Результати опитування "Українські науковці в часи війни". <https://www.uascience-reload.org/2022/07/05/%d1%80%d0%b5%d0%b7%d1%83%d0%bb%d1%8c%d1%82%d0%>

біосферні та 17 національних природних парків. Окрім загрози самому ландшафту, була ще більша загроза збереженню знань про ці території⁴⁶⁵.

Скорочення фінансування також стало масовим явищем. Насамперед це пов'язано з позбавленням фінансування Національного фонду досліджень (НФД), що не дало можливості як профінансувати у 2022 році проекти з 2021-го, так і розпочати фінансування нових проектів. Що стосується співпраці з ВПК, яка мала суттєві масштаби на початку 90-х років ХХ ст., потенціал української науки в останні роки використовувався в досить мізерній частині, що змусило окремі школи науковців перейти на суто цивільні напрями досліджень і тільки окремі з них виступали в якості експертів, коли згідно процедури необхідно було провести наукову експертизу і оцінити можливість та ефективність застосування тієї чи іншої розробки в оборонній сфері.

В 2023 році ситуація з фінансуванням науки дещо покращилася: в Держбюджеті на 2023 рік було відновлено фінансування грантової підтримки проектів НФД в обсязі 466,8 млн грн. На фінансування науки в Україні у 2023 році спрямовано майже 12 млрд грн. Найбільше коштів передбачено на академічну науку — 8,5 млрд грн., близько 72% загального обсягу видатків спрямовано Національній академії наук України та п'яти національним галузевим академіям наук. Ще 1,1 млрд грн спрямовано на університетську науку. Також держава виявила намір запровадити фінансування наукових публікацій українських науковців у закордонних фахових виданнях⁴⁶⁶ (йдеться про публікації у виданнях, що включені до провідних міжнародних баз даних).

У проекті Державного бюджету України на 2024 рік видатки на наукову і науково-технічну діяльність враховані в обсязі 13 507,1 млн грн, з яких за загальним фондом Державного бюджету – 9 794,1 млн грн, що на 14 % більше порівняно з 2023 роком; для забезпечення діяльності НФД та надання ним грантової підтримки науковим дослідженням заплановано видатки в обсязі 663,4 млн грн. Загалом, у проекті Державного бюджету України на 2024 рік видатки на науку передбачено у обсязі 0,17 % ВВП, з яких за загальним фондом державного бюджету – 0,12% ВВП⁴⁶⁷. (Слід нагадати, що середнє фінансування науки в ЄС становить сьогодні близько 2,2% ВВП). На 1 червня 2023 року середньомісячна заробітна плата по НАН України становила 11 089 грн. В національних галузевих академіях наук ця сума ще менша. Щодо університетської науки, то сьогодні вона не має базового фінансування, яке згідно з відповідним Законом спрямовується на фінансування фундаментальних досліджень та підготовку наукових кадрів, підтримку

⁴⁶⁵ Збереження наукових даних під час війни: як це можливо і чому це важливо. <https://uncg.org.ua/zberezhennia-naukovykh-danykh-pid-chas-vijny-iak-tse-mozhlyvo-i-chomu-tse-vazhlyvo/>

⁴⁶⁶ Лист МОН № 1/3626-23 від 14.03.23 року. Про надання пропозицій – Освіта.UA (osvita.ua)

⁴⁶⁷ Висновок до проекту Закону України про Державний бюджет України на 2024 рік. <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/2005251>

наукової інфраструктури та розвиток її матеріально-технічної бази. Як наслідок тільки 20% науково-педагогічних працівників беруть участь у наукових дослідженнях, що фінансуються Міністерством освіти і науки на конкурсних засадах. Решта (80%) проводять дослідження за власний рахунок або за кошти зацікавлених осіб. В Україні вже четвертий рік поспіль Уряд так і не подав, як того вимагає Закон, на затвердження Верховної Ради України нові пріоритетні напрями розвитку науки і техніки. І це при тому, що вже другий рік йде повномасштабна війна, а перед цим була пандемія, що скоординувало світові тенденції та пріоритети. А це, перш за все, вирішення тих проблем, які стоять перед нашими військовими та перед державою.

У цьому контексті, з метою виконання робіт за Цільовою програмою оборонних досліджень в Державному бюджеті на 2024 рік НАН України просить додатково передбачити 20,0 млн грн для виконання оборонних науково-дослідних робіт і розробок, вкрай актуальних під час воєнного стану, зокрема для підвищення міцності та зносостійкості вузлів і агрегатів військової та спеціальної техніки; розроблення методу і макета засобу захисту повітряного простору над об'єктами критичної інфраструктури від ракетних обстрілів; розроблення та створення 11 ширококутового багатоканального волоконно-оптичного обертового з'єднувача для безконтактної передачі великих масивів цифрової інформації в новітніх РЛС; розроблення технології наплавлення ведучого паска на корпуси артилерійських снарядів середнього та великого калібрів та ін. Розпочато роботу зі створення та виготовлення пілотної партії поглинальних стрижнів системи управління та захисту (ПС СУЗ) реакторів ВВЕР-1000 (наразі ці елементи виробляють тільки в країні-агресорі), вкрай необхідних для безпечної роботи енергоблоків атомних електростанцій, що є важливим складником енергетичної безпеки. На сьогодні Національний науковий центр «Харківський фізико-технічний інститут» є єдиною установою, що може налагодити випуск пілотних партій виробів й забезпечити матеріалознавчий супровід проєкту. Це потребує у 2024 році додаткового фінансування обсягом 10,0 млн грн. Реалізація цього проєкту дасть змогу Україні виробляти ПС СУЗ не тільки для АЕС України, але й для інших держав, що експлуатують реактори ВВЕР-1000. Започатковано також роботи зі створення на базі Інституту проблем матеріалознавства ім. І.М. Францевича НАН України матеріалознавчого Центру з оцінювання відповідності та взаємозамінності матеріалів критичного імпорту, вкрай необхідного для впровадження та використання оборонними підприємствами розроблених українських новітніх матеріалів з покращеними характеристиками та заміщення матеріалів, постачання яких в Україну повністю або частково зупинено. Вартість витрат, необхідних для забезпечення ефективного функціонування Центру у 2024 році, що включають витрати на мінімальне доукомплектування сучасними видами приладів, дослідного та технологічного

обладнання, заходи з інженернотехнічного забезпечення монтажу обладнання, витрати на сертифікацію окремих одиниць обладнання і лабораторій та на акредитацію Центру в Національному агентстві з акредитації України, становить 10,0 млн грн.⁴⁶⁸.

Нагадаємо, що статтею 5 Закону України «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки»⁴⁶⁹ визначено, що «Обсяги коштів, що спрямовуються на реалізацію кожного з пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки, щорічно визначаються законом про Державний бюджет України». Ця норма Закону вже понад десять років не виконується. (Слід зазначити, що 5 лютого 2023 року набрав чинності Закон України № [2859-IX](#)⁴⁷⁰, яким внесено зміни до законів України «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки» та «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» щодо продовження дії затверджених цими законами пріоритетних напрямів на 2023 рік). Оновлення пріоритетів знову відкладено, проте реалізація акта дозволить продовжити фінансування розпочатих у попередні роки наукових досліджень і науково-технічних розробок, а також уможливить проведення конкурсних відборів нових досліджень і науково-технічних розробок відповідно до затверджених пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки та інноваційної діяльності в Україні.

Згідно Закону⁴⁷¹ держава повинна забезпечувати бюджетне фінансування наукової і науково-технічної діяльності у розмірі не менше 1,7 відсотка ВВП України. Видатки на наукову і науково-технічну діяльність за рахунок державного бюджету вважаються захищеними статтями видатків бюджету». Фактично, маємо таку картину (табл. 8.2).

Таблиця 8.2. Фактичні та планові видатки на науку

Роки	2018	2019	2020	2021	2022	2023 (план)	2024 проект
ВВП, млрд. грн.	3558,7	3974,5	4194,1	5459,5	5191,0	6279,3	7824,8
Кошти з державного бюджету на науку, млн. грн.	8520,2	9314,4	10067,0	11935,4	13808,6	11797,6	13507,1
Відсоток до ВВП	0,23	0,23	0,24	0,21	0,26	0,18	0,17

Джерело:⁴⁷²

⁴⁶⁸ Там само

⁴⁶⁹ Закон України від 11.07.2001 № 2623-III «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки». <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2623-14>

⁴⁷⁰ Закон України від 12.01.2023 № 2859-IX «Про внесення змін до деяких законів України щодо пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки та інноваційної діяльності». <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2859-20#n6>

⁴⁷¹ Закон України від 26.11.2015 № 848-VIII «Про наукову і науково-технічну діяльність». - <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19>

⁴⁷² Висновок до проекту Закону України про Державний бюджет України на 2024 рік. <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/2005251>

Базовий індикатор, яким вимірюють роль науки та технологій в економіці — відсоток сукупних витрат на дослідження і розробки (ДіР; англійською — R&D, Research and Development) у ВВП країни, тобто «наукоємність економіки» (R&D intensity of economy). За останній період провідні країни ЄС в якості основного завдання в напрямі розбудови економіки знань збільшили частку витрат на НДДКР з 1,9 до 3% ВВП. В Україні частка витрат на НДДКР складає 1,37%, що нижче офіційно встановленого законодавчо рівня (1,7%) і нижче рівня 1990 року (3,11% ВВП). 1991 року наукоємність становила 2,5% ВВП України, тоді як станом на 2010 рік, за даними Держкомстату, — лише 0,75%, в 2019 році – 0,43%, до критичного значення – 0,29 % у 2021 р. з незначним підвищенням до 0,33 % у 2022 р.

Звичайно, війна ще не закінчена, існує багато невизначеностей, проблеми загострюються з кожним обстрілом ворога, проте заради майбутнього наукова та інноваційна діяльність не повинні зупинятись. Це безперервний творчий процес, результатом якого можуть бути сучасні технології, упровадження яких забезпечить розвиток та зростання економіки і суспільства в цілому. Подальше руйнування наукової системи України може зашкодити економічному зростанню протягом десятиліть й ще більшій втраті своєї самодостатності, а звідси бути вразливою до хронічних небезпек, в тому числі й національної.

Тому і в цей скрутний час повинні (у розумних межах) підтримуватися і фундаментальні роботи високого рівня (інструментом для їх фінансування й оцінювання повинен стати НДФ) й прикладні розробки в актуальних для суспільства сферах (медицина, сільське господарство, енергетика, інфраструктура, екологія тощо) за колективних зусиль академій, університетів і відповідних міністерств.

Наразі особливо потрібні заходи зі стимулювання науковців, що забезпечило б не тільки зупинення їх відтоку за кордон, а й повернення в Україну тих, що уже виїхали через повномасштабну війну. Виростити нові кадри наразі дуже дорого і для цього потрібний тривалий час, а набутий практичний досвід уже сформованих науковців взагалі неможливо відновити в тому ж форматі. Існує думка, що якщо науковці й поїдуть із країни, то не так через війну, як через те, що наука в Україні не потрібна. І знову - це видно навіть із її фінансування⁴⁷³. Звичайно війна потребує багато коштів. Проте маємо багато прикладів використання грошей на подальше будівництво доріг, знову проводяться закупівлі непотрібних нікому під час війни товарів та робіт. «Так сьогодні місцева влада витрачає мільйони та мільярди на непотрібні сковорідки, овочерізки за завищеними цінами, автобуси для Енергоатому за

⁴⁷³ Єгорченко І. Як війна вплине на українську науку: три ризики. <https://zn.ua/ukr/science/jak-vijna-vpline-na-ukrajinsku-nauku-tri-riziki.html>

сотні тисяч доларів, ремонтується стадіони на мільйони бюджетних коштів, перекладається бруківка в Києві, будуються розв'язки в Києві за десятки мільйонів, на які можуть прилетіти ракети будь-якої митті, виділяються мільйони на озеленення парків. Це все потрібно робити, але лише після нашої перемоги. Інакше це все може призвести до того, що цими благами будуть користуватися загарбники які ведуть проти нас війну»⁴⁷⁴.

Сьогодні навіть невелике фінансування українських вчених допомагає їм не тільки виживати, але й дозволяє проводити експерименти як всередині країни, так і за кордоном, подавати статті у журнали за гонорари та підтримувати членство в наукових асоціаціях. У цьому контексті, узагальнення інформації показує, що від самого початку повномасштабної війни наука України почала отримувати відчутну моральну та фінансову підтримку від багатьох національних наукових спільнот і міжнародних наукових організацій. Через спеціальні гранти, стипендії, спільні проекти у світі взяли підтримувати українську наукову спільноту. Так, ще в лютому-березні 2022 року ряд закордонних університетів заявили про те, що готові продовжити навчання українських студентів, а також надавати робочі місця для українських викладачів та науковців. Найбільше вчених прийняли Польща та Німеччина, українські науковці знайшли допомогу також у Франції, Іспанії, Італії, Великій Британії та Сполучених Штатах. Запрацювала ініціатива *"Вчені для вчених"* від спеціальної Програми Human Frontier Science (HFSP). Національна академія наук США (NAS) і Польська академія наук (PAS) запустили програму підтримки 3-місячних дослідницьких візитів в Інститути PAS, Фінське наукове товариство відкрило конкурс на отримання грантів для українських науковців у Фінляндії. Неоподатковувані гранти можна використати на витрати на відрядження та проживання — допомога триватиме, доки триває війна росії проти України. Загалом, тепер у грантах можуть брати участь не тільки ті вчені, які через війну опинилися за кордоном, а і дослідники, що зараз перебувають в Україні. Так, у січні 2023 року Фонд Саймонса в Нью-Йорку, який підтримує дослідження в галузі математики та фундаментальних наук, оголосив про фінансування для 405 науковців в Україні, включно з докторантами. Фонд планує видавати щорічні гранти доки триватиме війна, а після цього перейде на допомогу у відбудові української науки⁴⁷⁵. Крім того, Європейська комісія ухвалила оновлену річну робочу програму Erasmus+ на 2023 рік й фокусує увагу на підтримці проектів, що сприяють освітній діяльності та інтеграції українських біженців за кордоном та підтримують організації,

⁴⁷⁴ Електронна петиція №22/200472-еп «Невідкладно заборонити витрату бюджетних коштів на некритичні і непотрібні під час війни витрати та спрямувати такі кошти на потреби армії». <https://petition.president.gov.ua/petition/200472>

⁴⁷⁵ Майбутнє думки: як українську науку підтримують під час війни. <https://rubryka.com/article/science-support-in-ukraine/>

студентів і викладачів в Україні. *ScienceForUkraine* — "Наука для України" - масштабний проєкт, віртуальна міжнародна мережа дослідників і студентів, створена групою студентів-волонтерів та науковців-дослідників з академічних установ Європи та світу. Їхня місія — збирати та розповсюджувати інформацію про можливості підтримки для аспірантів та науковців України. Портал "*Європейський дослідницький простір для України*" (*ERA4Ukraine*) — це єдиний центр для надання інформаційних і допоміжних послуг українським ученим, які змушені виїхати за кордон через війну, який об'єднує ініціативи на рівні ЄС, окремих країн і неурядових установ. Тут можна знайти інформацію про визнання дипломів, актуальні вакансії, отримання соціальної допомоги та пропозиції житла для вчених і членів їхніх сімей⁴⁷⁶. Ще один спосіб підтримати українських науковців знайшли у "*Bentham Science Publishers*" - видавництві наукової літератури в галузях фармакології та медицини, технічних та суспільних наук, яке скасувало для українських дослідників плату за публікації в усіх своїх журналах до кінця 2023 року. Зокрема, це можливість для українських учених безоплатно публікуватись у понад 130 наукових рецензованих журналах, переважна більшість яких індексуються провідними бібліографічними базами даних. Слід звернути увагу на ще такі способи, за допомогою яких міжнародні організації підтримують українську науку, — це дистанційні дослідницькі посади, що дозволяє українським дослідникам залишатися в Україні, одночасно проводячи дослідження для зарубіжних установ і отримуючи гроші від них. Зокрема, *Econ4UA* та *#ScienceForUkraine*, пропонують дистанційні програми стипендій, як і Університет Массачусетса в Амгерсті через програму *Virtual Scholars*. Існують також можливості проведення постійних досліджень для українських вчених за кордоном.

Як справедливо зазначається, науковці, які продовжують проводити дослідження за кордоном, можуть налагоджувати важливі контакти та вивчати нові методи дослідження, які можуть допомогти Україні перетворитися на більш сучасного та міжнародно інтегрованого виробника науки, коли вони повернуться додому. І якщо ці дослідники зможуть зберегти професійні контакти з Україною, вони, швидше за все, повернуться⁴⁷⁷.

Звичайно, під час війни українським науковцям відкрилися широкі **можливості міжнародної допомоги**. Однак, законодавство окремих країн ставить **досить високі вимоги** до осіб, які претендують на певні, нехай і додатково профінансовані посади. І тут виникають проблеми: (1) 59% науковців упродовж останніх трьох років не брали участі у грантових чи конкурсних проєктах, а отже навіть написання окремої заявки на фінансування стає тепер для них проблемним; (2) труднощі з підтвердженням володіння

⁴⁷⁶ Там само.

⁴⁷⁷ Зарубіжні вчені порадили, як підтримати українську науку під час війни. <https://foreignukraines.com/2023/07/19/foreign-scientists-advised-how-to-support-ukrainian-science-during-the-war/>

мовою; (3) чимало прогресивних і оригінальних дослідницьких галузей просто не були представлені в Україні, навіть у традиційно сильних природничих та технічних науках⁴⁷⁸.

Великі сподівання на зміни в науковій сфері справедливо покладаються на довгострокову підтримку ЄС на шляху слідування нашої країни до повноправного членства в цій спільноті, особливо в частині сприяння розвитку нових політик, організаційних структур та інструментів. Одним з елементів інтеграції є заснування центрів передового досвіду, центрів excellence. В перспективі українські науковці сподіваються на доступ до структурних фондів ЄС.

На переконання Українського інституту майбутнього, для ефективної післявоєнної відбудови країни потрібно вирішити чотири базові проблеми, які є основою для майбутньої економіки країни: зміна системи управління; повернення населення (демографічне вирівнювання); зміна підходів до зовнішньої політики; нової (новітньої) економічної моделі, заснованої на економіці 21 століття, а не на принципах радянської економічної моделі, яку ми отримали в 1991 році⁴⁷⁹. Наука повинна активно включитися до вирішення цих проблем. Проте, існують завдання для подолання проблем самої наукової сфери.

Як показують дослідження, на сьогодні молодих науковців турбують внутрішні проблеми стосовно науки: розрив зв'язків усередині наукових колективів, неможливість планувати наукові дослідження. «На жаль, міжнародний підхід щодо проектного фінансування у нас «не працює», бо українським вченим сьогодні складно планувати (невідомо, чи буде доступ до інфраструктури, чи збережеться група)»⁴⁸⁰. Однією із хронічних проблем залишається проблема слабких комунікаційних механізмів науки з бізнесом. Бізнес не завжди володіє інформацією: що може запропонувати наукова установа, конкретний вчений. МОН намагається співпрацювати з бізнес-інституціями, але потрібний пошук більш ефективних інструментів.

Прогнозується, що держава намагатиметься зосередити фінансування на дослідженнях у сфері оборонного комплексу та ще кількох прикладних галузей. Проте з визначенням та обґрунтуванням переліку цих галузей буде непросто – адже де факто сьогодні центральний виконавчий орган у сфері науки, який мусив би такий перелік підготувати та узгодити, просто відсутній.

⁴⁷⁸ Результати опитування “Українські науковці в часи війни”. - <https://www.uascience-reload.org/2022/07/05/%d1%80%d0%b5%d0%b7%d1%83%d0%bb%d1%8c%d1%82%d0%>

⁴⁷⁹ Україна 2022. Як не втратити свій шанс стати сильною державою. <https://drive.google.com/file/d/1bVEYJ4Zgj3f8XPHh1C2h99TvfLoh2snh/view> Доповідь Українського інституту майбутнього.

⁴⁸⁰ Безверщенко Ю. Наука під час війни: ВИЖИВАННЯ ЧИ РОЗВИТОК. - <https://svit.kpi.ua/2023/05/23/%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B0-%D0%BF%D1%96%D0%B4-%D1%87%D0%B0%D1%81-%D0%B2%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B8-%D0%B2%D0%B8%D0>

Формально ним є Міністерство освіти і науки (МОН), але зараз ні за функціоналом, ні за кадровим потенціалом повноцінно опікуватися всією науковою сферою це міністерство не здатне. Висуваються передбачення, що координатором наукової діяльності МОН, НАН, НФД та інших відомств після реформи стане відповідний відділ створюваного «кабінету прем'єра» (опікуватиметься науковою політикою на рівні держави), або цілісна наукова політика в державі й надалі буде відсутня. За таких умов, виголошується думка, що відсутність сильного міністерства науки з чітким баченням майбутніх реформ дає все ж оновленій НАН «вікно можливостей», аби вписатися зі своїм величезним досвідом і немалим потенціалом в нову наукову систему держави. Чи буде це «вікно можливостей» використано – залежатиме від реформаторських сил у самій академії⁴⁸¹. Отже, в черговий раз назріває необхідність істотної трансформації системи урядування у сфері науки та створення дієвого державного органу, що буде здатний ефективно планувати діяльність та розподіляти і контролювати витрати на наукові дослідження.

Ще однією з пропозицій в частині розробки високотехнологічної продукції є формування статусу так званого «мозкового центру», який може координувати дії між окремими науковцями та цілими інститутами, виробниками критично важливої продукції, підрозділами ЗСУ, органами, відповідальними за цивільну безпеку. Тут має бути зосереджена інформація про наукові розробки і обладнання, які можуть бути використані для підвищення боєздатності, конкурентних переваг, тощо, база прямих контактів з ключовими фахівцями. Така інституція має бути принципово міждисциплінарною, наділеною значною автономією і водночас підзвітною. Із такого спеціального утворення з часом може народитися *українська DARPA*. Слід зазначити, що про необхідність створення такої організації говорилося ще задовго до початку війни та існують навіть готові для практичного упровадження розробки. Як завжди, вся проблема у відсутності механізму та «доброї волі» відповідальних осіб.

Цілком зрозуміло, що в умовах війни на практиці вже сьогодні відбувається актуалізація прямого діалогу підприємств із науковцями, за певної підтримки держави, зокрема, через інструмент стимулювання такої співпраці шляхом виділення цільових коштів підприємствам ВПК для проведення спільних із науковими установами розробок. «Так чи інакше, без залучення серйозного фінансування в наукову галузь навіть у кризових умовах ризикуємо втратити остаточні рештки стратегічних технологій, не кажучи вже про розробку чогось нового. І тут уряд повинен залучати всі можливі ресурси,

⁴⁸¹ **Спїха М.** Українська наука: виклики війни потребують відповідей. - <https://svit.kpi.ua/2022/11/15/%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%>

зокрема міжнародну допомогу. Всі вже засвоїли, що ті, хто не годує свою армію, годуватимуть чужу, але слід пам'ятати, що це саме стосується й науки. Один постріл із HIMARS не дарма коштує як річний бюджет наукового дослідження в українському університеті, але одне таке дослідження може допомогти створити не лише «Стугну», «Нептун» чи «Грім», а й «Кровоспас» та багато інших життєво важливих речей»⁴⁸². Адже історія розвитку цивілізацій показує, що практично будь-яка війна є змаганням технологій.

З питанням науки тісно пов'язане питання інновацій. Без ефективної інноваційної системи, яка б зв'язувала увесь інноваційний процес від наукової лабораторії до виробництва, акумулювала інноваційний потенціал й спрямовувала його на інноваційний розвиток, сподіватися на відтворення української науки марно.

При визначенні пріоритетів розвитку наукової сфери необхідно чітко визначитись: яка наука потрібна Україні саме сьогодні, виходячи з найбільш пріоритетних фундаментальних наукових напрямів у світі. Зокрема, такими, за даними журналу Science, є: квантові технології і фотоніка, математичне моделювання і штучний інтелект, перспективні функціональні матеріали, генетика і біомедицина, космічні технології, а також технології стійкого розвитку. Це не означає, що інші напрями втратили актуальність, але пріоритети на найближчі 10 років такі⁴⁸³.

Звичайно, актуалізується роль науки оборонної сфери. Так, ще у грудні 2019 р. на зустрічі у Лондоні главами держав і урядів країн НАТО були схвалені основні напрями новітніх і проривних технологій (emerging and disruptive technologies - EDTs1), які матимуть вплив на розвиток колективної безпеки і оборони Альянсу. Серед них: технології даних (Big data); технології штучного інтелекту (AI); технології автономності (робототехніка) (Autonomy); космічні технології (Space); гіперзвукові технології (Hypersonics); квантові технології (Quantum); біотехнології (Biotechnology). У травні 2020 р. опубліковано доповідь НАТО «Тенденції у науці і технологіях: 2020-2040» (Science & Technology Trends 2020-2040: Exploring the S&T Edge)⁴⁸⁴, в якій окреслені тенденції розвитку технологій, визначаються новітні або проривні напрями розвитку науки і технологій та їх потенційний вплив на військові операції, оборонні можливості та процес прийняття політичних рішень у НАТО. Документ підготовлений Організацією НАТО з науки і технологій (NATO Science & Technology Organization - STO) і спирається на висновки приблизно 6000

⁴⁸² Халавка Ю. Чого потребують українські науковці в часи війни та що вони можуть дати країні? - <https://zn.ua/ukr/science/choho-potrebut-ukrajinski-naukovtsi-v-chasi-vijni-ta-shcho-voni-mozhut-dati-krajini.html>

⁴⁸³ Локтєв В.М. Наука і перемога, або війна як CASUS BELLI наукових реформ. Вісн. НАН України, 2022, № 6. С. 27-40.

⁴⁸⁴ Science & Technology Trends 2020-2040: Exploring the S&T Edge. NATO Science & Technology Organization, March 2020. Retrieved from <https://www.sto.nato.int/pages/tech-trends.aspx>

вчених, інженерів і аналітиків, а також підтверджується аналізом відкритих науково-дослідницьких джерел та окремих національних науково-дослідних програм. Крім зазначених вище EDTs у доповіді був запропонований ще один напрям - нові матеріали (Materials). Очікується, що протягом наступних 20 років розвиток технологій у військовій сфері визначатимуть такі основні характеристики. (1) інтелектуальність - використання інтегрованого та цілісного штучного інтелекту (AI), аналітичних спроможностей та симбіотичного штучного та людського інтелекту для забезпечення аналізу та прийняття рішень у всьому технологічному спектрі; (2) взаємопов'язаність - використання мережі реальних фізичних і віртуальних доменів, включаючи мережі датчиків, організацій, установ, окремих осіб, автономних агентів та процеси, пов'язані за допомогою нових методів шифрування та технологій розподілених реєстрів; (3) розподілення - децентралізоване та повсюдне широкомасштабне зондування, зберігання інформації, обчислення, прийняття рішень, дослідження та розробки для досягнення нової проривної військової ефективності; (4) цифровізація - цифрове об'єднання людської, фізичної та інформаційної сфер і можливостей для створення нових фізіологічних, психологічних, соціальних та культурних реалій і забезпечення нових проривних наслідків. Слід зазначити, що останні події в світі, особливо пов'язанні з російсько-українською війною, вже сьогодні суттєво пришвидшили зазначенні дослідження і миттєве впровадження їх результатів в практику.

Враховуючи, що військова агресія росії наносить величезні руйнування не лише матеріальній інфраструктурі, але й довкіллю, погіршуючи екологію до критичного стану, ще один напрям - сприяння роботі науковців у проектах, *спрямованих на охорону довкілля, фундаментальні та прикладні біологічні дослідження*. Зокрема, однією з дієвих відповідей на цей виклик є своєчасна оцифровка даних, зібраних українськими науковцями за попередні роки. Консолідація евакуйованого матеріалу в оцифрованому форматі та його зберігання на віртуальних платформах відкритого доступу сприятиме збереженню багаторічної роботи, а також зробить її доступною для широкого міжнародного наукового співтовариства.

Актуалізується *роль науки та освіти у розв'язанні сучасних проблем соціально-психологічної та медичної реабілітації*, так як проблема реабілітації (відновлення ментального і фізичного здоров'я) після нашої перемоги стане однією з ключових для всього суспільства.

Особливого значення набуває завдання ідентифікувати всю нашу спадщину та на основі ґрунтовних наукових досліджень затвердити її український статус з метою, перш за все, усунення міфу про «тисячолітню росію». Окремим важливим завданням є формування наукового підґрунтя для системних досліджень російсько-української війни.

Слід зазначити, що після повномасштабного вторгнення росії у 2022 році робоча група з питань освіти і науки при Національній раді з відновлення України від наслідків війни розробила розділ «Освіта і наука» до проекту Плану відновлення України (далі - План). Розробники вважають, що така стратегія важлива також у контексті взаємодії з нашими партнерами, які долучаються до допомоги освіті і науці України зараз. Так вони бачитимуть, на якому етапі та де можна долучитися до підтримки, як ми далі будемо рухатися та яку мету глобально вони підтримують⁴⁸⁵. Загалом, розділ «Освіта і наука» Плану (проект станом на 03.08.2022)⁴⁸⁶ вміщує такі положення стосовно підрозділу «Наука та інновації»: *ключові можливості (узагальнено для визначеної сфери)* - використання науки та інновацій як драйвера економічного розвитку; створення передумов для інтеграції в європейський дослідницький простір шляхом синхронізації політик та практик у сфері науки; налагодження партнерства між державними інституціями, ЗВО, науковими установами та громадськими об'єднаннями, бізнесом задля розбудови сучасної моделі наукового та інноваційного розвитку на різних рівнях. *Ключові обмеження (узагальнено для визначеної сфери)* - воєнні дії на території України; відсутність можливості прогнозувати розвиток подій в умовах воєнного стану; відсутність вичерпної інформації та аналітики, необхідної для прийняття якісних управлінських рішень щодо сфери науки; брак фінансування та обмеженість державних ресурсів.

Заслуговує на увагу прогноз розвитку вітчизняної науки до 2033 року (Біла книга), розроблений в рамках реалізації Проекту «Наука в небезпеці» за підтримки Відділу преси, освіти та культури Посольства США в Україні безпосередньо науковцями з системи академічної науки, вищої освіти та незалежними дослідниками, що представляють різні галузі знання і мають різний науковий досвід, який враховує зміну ситуації протягом 2022 року, ризику та невизначеності, пов'язані з агресією російської федерації проти України. Запропоновано ряд практичних кроків щодо перезавантаження системи наукових досліджень в Україні, які можна повністю або частково реалізувати в 2023–2024 роках, серед яких: 1. Посилити роль та якість грантового фінансування науки на конкурсній основі. 2. Системно розбудовувати міжнародну співпрацю. 3. Вдосконалити управління в системі національних академій наук. 4. Забезпечити автономію університетів та їхніх дослідницьких підрозділів, їхню академічну свободу. 5. Розробити галузеві критерії та методики оцінки наукової роботи. 6. Створити і підтримувати

⁴⁸⁵ Стратегія розвитку освіти і науки до 2030 року: коли і чого очікувати? <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3770487-strategia-rozvitku-osviti-i-nauki-do-2030-roku-koli-i-cogo-ocikuvati.html>

⁴⁸⁶ План відновлення. Освіта і наука (проект станом на 03.08.2022). – <https://mon.gov.ua/storage/app/media/gromadske-obgovorennja/2022/08/19/HO.projekt.Planu.vidnovl.Osv.i.nauky-19.08.2022.pdf>

кластер безпекових студій. 7. Провести десовєтизацію та дерусифікацію досліджень. 8. Подолати корупцію в науці та академічну недоброчесність. 9. Оцінити шкоду, завдану агресією. 10. Активізувати взаємодію наукової сфери з бізнесом та суспільством⁴⁸⁷. Слід зазначити, що більшість із цих завдань в програмних та планових документах поставлені до розв'язання вже багато років, проте суттєво на загальний стан розвитку науки в Україні це не вплинуло.

В останні роки набула поширення практика створення та діяльності відповідних структур, що займаються дослідженнями та розробками (R&D відділи) на самих підприємствах, великих компаніях практично усіх галузей економіки. Це представники так званої «корпоративної науки», статус якої в Україні не визначено й до цього часу, результати її діяльності не фіксуються, відсутні системні дослідження її вкладу в розвиток національного господарства. Тому, розкриваючи об'єктивну роль науки в нашій державі, слід підходити до цієї теми системно, не принижуючи значення окремих її секторів та нових організаційних утворень, які на основі новітнього інструментарію (перш за все, досягнень новітньої промислової революції) спроможні швидко та ефективно створювати високотехнологічні продукти і бути конкурентоспроможними. Зазначене стосується й діяльності експертного середовища, яке масово представлено в українському соціумі відповідними інститутами, центрами, аналітичними групами і, як показує практика, суттєво впливає не лише на формування суспільної думки, але й вироблення відповідних державних стратегій та політик, вступаючи подекуди в конкурентні відносини з офіційною наукою.

Отже, науку слід розглядати не лише і не стільки як статтю видатків, скільки як об'єкт для інвестицій та як спосіб розширення можливостей і нарощування економічного потенціалу суспільства та інтелектуального потенціалу нації. Необхідно відновити на новому рівні взаємоузгодженість між політиками, державними службовцями, науковцями, підприємцями, перш за все, в частині актуалізації організаційної спроможності органів державного управління в сфері науки, технологій та інновацій.

Більшість проблем, які виникли з початком повномасштабної агресії в 2022 році, значною мірою є продовженням тих проблем, які накопичилися протягом попередніх років й набули системного, а подекуди незворотного характеру. Ми поділяємо думку тих експертів, які вважають, що не варто серйозно сприймати, що недостатнє бюджетне фінансування НАНУ є основою решти проблем, або суттєвим гальмівним чинником. Ретроспектива показує, що важливу роль в розвитку НАНУ відіграло також повне нехтування будь-яких

структурних реформ з боку влади та, не в останню чергу, консервативність керівництва НАНУ (так званої привілейованої «касти» академіків).

Українці вже сьогодні мають чітке бачення країни після перемоги й прагнуть побудувати сильну, самодостатню й високотехнологічну країну, й тим самим позбутися ворожих зазіхань на її територію в майбутньому. Залишається усвідомити, що зробити це можна лише на основі науки. Для цього, перш за все, потрібні сигнали з боку керівництва держави, яке усвідомлює роль і значення науки, і працюватиме для того, щоб нові критично потрібні нам високі технології можна було отримувати не лише від західних партнерів.

Уряду потрібно розглядати науку комплексно, враховуючи важливість зв'язку науки і освіти і в цьому контексті – науки як сфери по виробництву нових знань і, одночасно – розглядати науку в якості фактора економічного зростання. Потрібний системний підхід до реалізації освітньої, науково-технологічної політики та ув'язки її із загальною економічною політикою держави. В основу державної політики в галузі науки і технологій має бути покладена переорієнтація діючих цільових програм наукових досліджень та експертних розробок на забезпечення пріоритетних напрямів розвитку науки, технологій з урахуванням першочергових важливих основних проектів державного значення як у сфері післявоєнної відбудови, так і у напрямі суттєвого посилення технологічної, а отже й національної безпеки держави.

8.3. ІННОВАЦІЙНА ЕКОСИСТЕМА РОЗВИТКУ ОБОРОННО-ПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ

Сьогодні на сектор оборонної промисловості України покладаються великі сподівання як на ключовий компонент економічного розвитку та безпеки країни й потужний драйвер розвитку національної економіки після перемоги. Незважаючи на те, що оборонно-промисловий комплекс (ОПК) зазнав серйозних втрат (за даними уряду, тільки від початку повномасштабного вторгнення постраждали 37 підприємств оборонної промисловості), тим не менш, Україна стала виробляти більше зброї, на українських підприємствах вже виробляються артилерійські боєприпаси та набойі, артилерійські системи натовського калібру 155 мм, а також унікальні автоматизовані системи: морські дрони, БПЛА великої дальності, ракети, протитанкові комплекси, які показали свою ефективність на фронті.

Загалом, темпи розвитку українського виробництва та українських технологій мають позитивну динаміку, зокрема у 2023 році спроможності українського оборонно-промислового комплексу зросли в три рази порівняно

з минулим роком. Війна активізувала роботу багатьох українських державних та приватних компаній в галузі *defense tech*, які розробляють інноваційні рішення для ведення бойових дій. **Очікується, що MiTEch чи defence tech (військові або оборонні технології) стануть в Україні однією з головних та найприбутковіших галузей промисловості та** високотехнологічного бізнесу, що спеціалізується на розробці та виробництві високотехнологічних виробів та рішень для потреб збройних сил і оборонної промисловості.

Ретроспективний аналіз показує, що на момент здобуття незалежності на території України знаходилося близько 750 підприємств оборонної промисловості із загальною чисельністю персоналу 1,5 млн осіб. У виконанні оборонних замовлень брали участь 140 науково-технічних і науково-виробничих організацій. У цілому на частку України припадало близько 30% всієї оборонної промисловості Радянського Союзу⁴⁸⁸. Однак, специфіка ОПК України полягає в тому, що тільки по невеликій кількості військової продукції він володіє замкнутим циклом виробництва.

Ще до початку війни було визначено *найбільш критичні чинники, що мали суттєвий вплив на формування цілей та завдань оборонно-промислового комплексу*, серед яких: недосконалість системи визначення потреб в ОВСТ та формування планів закупівель на найближчу перспективу для сил сектору безпеки і оборони; відсутність дієвих державних програм переходу від виробництва одиночних та малосерійних виробів до серійного виробництва новітніх зразків ОВСТ; слабка концентрація фінансових та інших ресурсів для реалізації пріоритетних напрямів переходу на створення ОВСТ нових поколінь; повна відсутність державної підтримки та фінансування розвитку критичних технологій у сфері оборонно-промислового комплексу України, проведення фундаментальних досліджень в інтересах оборонно-промислового комплексу; низький рівень узгодженості військово-технічної та військово-промислової політики, зокрема під час розроблення і виготовлення сучасних зразків ОВСТ; відсутність дієвих механізмів залучення інвестицій у галузь; низький рівень військово-технічного співробітництва з метою залучення міжнародних компаній до інвестування у підприємства оборонно-промислового комплексу та ін.⁴⁸⁹ Роками ці чинники створювали та поглиблювали системні проблеми, а на практиці помилкові стратегічні уявлення породили дві крайнощі у справі реформування ОПК України: (1) відверте копіювання військово-промислового комплексу колишнього СРСР; (2) гіпертрофоване перебільшення регуляторних можливостей ринкової

⁴⁸⁸ АТ "Українська оборонна промисловість". - https://lb.ua/file/company/3456_at_ukrainska_oboronna.html

⁴⁸⁹ СТРАТЕГІЯ розвитку оборонно-промислового комплексу України. ЗАТВЕРДЖЕНО Указом Президента України від 20 серпня 2021 року № 372/2021. - https://zakononline.com.ua/documents/show/498498___677909

економіки в оборонно-промисловій сфері⁴⁹⁰. До цього ще потрібно додати цілеспрямований курс на скорочення, а потім і знищення системи ОПК взагалі, особливо в останні роки перед великою війною. Окрім цього, неефективна діяльність Служби безпеки України та інших державних органів призвела до неконтрольованості трансферу вітчизняних технологій, в тому числі оборонного та подвійного призначення, що мало негативні наслідки для безпеки держави.

Щодо науково-технологічної діяльності, то у 2020 р. було проведено 623 НДДКР (2019 р. – 264 од.) у сфері виробництва озброєння та військової техніки на суму 1371,4 млн грн, з яких на виконання НДДКР за напрямками критичних технологій виділено 400,2 млн грн або 29,2 % загального обсягу фінансування НДДКР, що аналізуються. (*Критичні технології* – це нові технології, що забезпечують створення зразків озброєння, військової та спеціальної техніки, які спроможні успішно протидіяти іноземним зразкам і не можуть бути гарантовано імпортованими, та сприяють вирішенню найважливіших технологічних проблем у сферах національної безпеки і оборони держави)⁴⁹¹.

Найбільша частка загального обсягу фінансування (1082,6 млн грн, або близько 79,0%) належали Міноборони, з них 252,6 млн грн (23,3 %) – фінансування на виконання НДДКР за напрямками критичних технологій. Слід зазначити, що переважну більшість НДДКР та обсягів фінансування державного оборонного замовлення було спрямовано на напрям «Інші», що не входить до затвердженого Переліку критичних технологій⁴⁹². За видами робіт найбільша частка НДДКР, що проводились за напрямками критичних технологій, належить роботам, що виконувалися за прикладними дослідженнями – 54,9% від загальної кількості НДДКР за напрямками критичних технологій. У 2020 р. було створено 527 технологій, з них 107 – за напрямками критичних технологій (2019 р. – 61 та 57 технологій відповідно). Найбільші частки створених нових технологій припадали на напрями «Технології матеріалознавства» – 30,7 %, «Технології створення засобів ураження та захисту від них» – 29,0 % та «Інформаційні технології» – понад 26,0 %⁴⁹³.

Сьогодні в умовах війни проблеми оборонної промисловості все більше актуалізуються, а серед головних фахівцями зазначаються: відсутність довготермінових контрактів з Міноборони із зрозумілим механізмом фінансування; нездатність замовників до планування та низька їх спроможність

⁴⁹⁰ Оцабрик І.І. Реформування оборонно-промислового комплексу України: ключові проблеми. *Вчені записки Університету «КРОК»*. 2018. Вип/ 49. С. 32-38.

⁴⁹¹ Критичні технології. <https://mon.gov.ua/ua/nauka/innovacijna-diyalnist-ta-transfer-tehnologij/kritichni-tehnologiyi>).

⁴⁹² Розпорядження КМУ від ід 30.08.2017 № 600-р «Деякі питання розвитку критичних технологій у сфері виробництва озброєння та військової техніки». - <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/600-2017-%D1%80#Text>

⁴⁹³ Реалізація критичних технологій у сфері виробництва озброєння і військової техніки в Україні у 2020 р.: аналітична довідка / Т. В. Писаренко, Т. К. Куранда, Т. В. Гаврис, А. Б. Осадча. К.: УкрІНТЕІ, 2021. 46 с.

налагодити взаємодію з внутрішніми виробниками по освоєнню виробництва нових виробів – від запчастин і витратних матеріалів до нових зразків техніки. Серед ключових проблем – нестача кадрів. Наприклад, найбільшому вітчизняному виробнику зброї АТ "Українська оборонна промисловість" (УОП) бракує токарів, фрезерувальників, зварювальників, операторів верстатів, що уповільнює процеси виробництва, ремонту техніки та передавання досвіду молодим спеціалістам. Інноваційні оборонні компанії потребують розробників БПЛА, конкуруючи за них з ІТ-компаніями. Відчувається серйозний дефіцит інженерних та конструкторських спеціальностей на авіаційних підприємствах та ін. Серед причин зазначеної ситуації називаються **демографічні чинники, поступовий та системний занепад оборонного комплексу, падіння престижності професії**.

Однак, практичні обставини змушують переглянути помилки й оперативно діяти. Так, дослідження показують сплеск інноваційної активності сектору оборонної промисловості у 2023 році, що характеризується винахідливістю, швидкими інноваційними рішеннями та ефективним застосуванням технологічних інновацій (дрони, роботизовані системи, центри ситуаційної обізнаності, штучний інтелект, кібербезпека, системи зв'язку, супутникові дані та багато іншого), які швидко випробовуються та перевіряються в умовах бойових дій, вдосконалюючись у відповідності до задач і цілей сил безпеки і оборони. Зарубіжні експерти особливо відзначають українську програму "Армія дронів", спрямовану на максимальне використання розвідувальних та ударних безпілотників, яка допомогла приватним компаніям навчити понад 10 000 операторів дронів минулого року, з метою навчання додаткових 10 000 протягом наступних шести місяців⁴⁹⁴.

Саме тому головнокомандувач та міністр оборони наголошують на необхідності розвитку технологічної переваги. "Війну виграють технології. Росіяни можуть мобілізувати для м'ясних штурмів мільйони, а їх заводи за Уралом працюють у три зміни. Нашу перевагу забезпечать асиметричні відповіді і вони можливі завдяки інноваціям. Ми винаходимо технології, тестуємо і масштабуємо їх"⁴⁹⁵. Як показують дослідження, на сьогодні існують декілька позитивних факторів, що сприяють розвитку сектору оборонної промисловості України: наявність попиту і повної підтримки країною на виробництво якісного і потужного озброєння для армії; досвід українських фахівців, що включає експлуатацію, ремонт та модернізацію багатьох видів сучасного світового озброєння; оборонна галузь вважається однією з найбільш

⁴⁹⁴ The war in Ukraine is spurring a revolution in drone warfare using AI. - https://www.washingtonpost.com/world/2023/07/26/drones-ai-ukraine-war-innovation/?hpid=hp_hp-top-table-main-war-drone%3Ahomepage%2Fstory&hpid=hp_hp-top-table-main-war-drone%3Ahomepage%2Fstory

⁴⁹⁵ "Війну виграють технології". Як штучний інтелект допоможе перемогти у війні з РФ? - <https://www.epravda.com.ua/publications/2023/12/4/707197/>

перспективних в післявоєнному відновленні економіки держави; армія вже зараз переходить на стандарти НАТО; успішний досвід української армії дозволяє своєчасно усунути недоліки в озброєнні та техніці.

На нашу думку, враховуючи вище зазначені фактори, для усунення суттєвих проблем та помилок й досягнення економічного зростання на основі активізації виробництва оборонної промисловості, важливо розробити відповідну концепцію інноваційних екосистем, яка повинна поєднати елементи державного управління економічними змінами на рівні окремих суб'єктів господарювання із можливостями, які забезпечуються для України зі сторони країн-партнерів, інтеграційних умов. (Слід зазначити, що така ідея неодноразово проголошується вищим керівництвом країни в останній період й обґрунтовується, зокрема положенням, що ключовою в такій системі має стати безпосередня співпраця підприємств оборонної промисловості із представниками ЗСУ, досвідченими закордонними військовими експертами, цільовими інвесторами, стейкхолдерами, виробниками інноваційних продуктів та ін.).

Інноваційна екосистема оборонної промисловості (ІЕСОП) має охоплювати різні рівні структури господарюючої системи та передбачати їх інтегрований взаємозв'язок на основі упровадження інтерактивної моделі інноваційного процесу, що започатковується на принципах мережевого механізму та мережевої організації науково-технологічної та інноваційної діяльності. Отже, одним із науково-методологічних підходів при її розробці є теорія мереж. На практиці це мережа, учасниками якої є основні суб'єкти інноваційного процесу, а також різні другорядні учасники (юридичні й експертні агентства та ін.). Таким чином, компоненти інноваційної екосистеми - складові мережі, які з'єднані між собою за допомогою формальних або неформальних домовленостей – «правил гри» (рис. 8.1).

Звідси, інноваційна екосистема оборонної промисловості – це сукупність організаційних, структурних і функціональних компонентів (інституцій) та їх взаємовідносин, задіяних у процесі створення та застосування наукових знань, технологій та інноваційних рішень, що визначають правові, економічні, організаційні та соціальні умови інноваційного процесу та забезпечують розвиток інноваційної діяльності як на рівні окремого оборонного підприємства, так і на рівні ОПК країни в цілому за принципами самоорганізації.

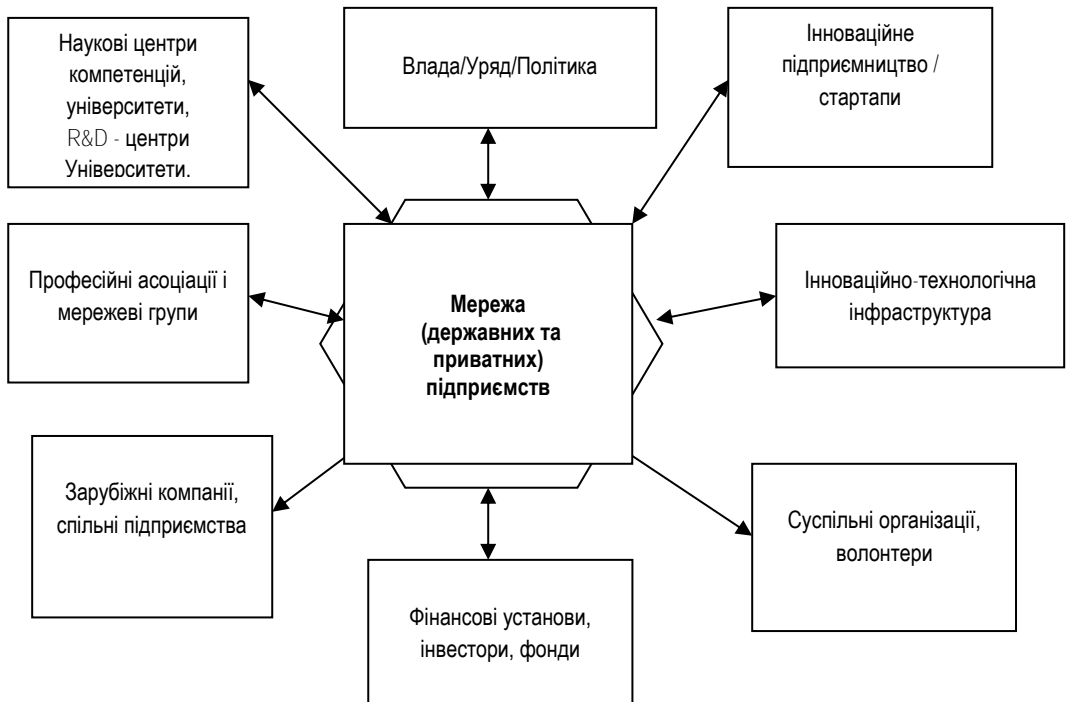

Рис. 8.1. Типова структурна модель інноваційної екосистеми сектору оборонної промисловості

Джерело: розроблено автором

Слід зазначити, що концепція інноваційних екосистем спирається на ряд підходів в економічній теорії: (1) нова теорія зростання, яка дозволяє зробити висновок, що інвестиції в R&D або людський капітал є необхідною, але недостатньою умовою технологічного розвитку й швидкого економічного зростання. Важливим вбачається також ефективний обмін знаннями й технологіями між академічними інститутами й підприємствами; (2) еволюційна теорія, що вивчає закономірності й історичну спадкоємність у технологічній та інноваційній динаміці; (3) неінституційна теорія, що аналізує питання, пов'язані з розвитком і координацією інститутів, взаємозв'язками між ринковими й неринковими інститутами, інституціональною динамікою. До особливостей інноваційної екосистеми, що здатна самоорганізуватися й саморозвиватися слід віднести наступне: (1) децентралізація й баланс інтересів (управління екосистемою розподілено між державою, ключовими партнерами, інвесторами, інноваторами); (2) пріоритизація й ідентифікація (ключові напрями досліджень визначаються усередині екосистеми в результаті взаємодії керуючих сторін, при цьому 80% ресурсів зосереджено на пріоритетних дослідницьких галузях з високим потенціалом комерціалізації);

(3) взаємодіяльність (учасники активно взаємодіють для обміну ідеями й ресурсами як усередині екосистеми, так і зовні); (4) відкритість та інформаційна прозорість: система відкрита для нових учасників з інноваційними ідеями; (5) позитивна віддача на інвестиції, високий ризик інвестицій компенсується диверсифікованістю портфеля.

Дієвим прикладом інноваційної екосистеми, яка сьогодні має безпосереднє відношення до ОПК України, слід назвати Всеукраїнську Інноваційну екосистему "Sikorsky Challenge Україна" (SCU) КПІ ім. Ігоря Сікорського, яка позиціонується як відкрита інноваційна екосистема, що об'єднує інституції країни, зацікавлені у розвитку української інноваційної економіки: університети, наукові установи, органи державної влади та місцевого самоврядування, бізнес-компанії, фонди і громадські організації⁴⁹⁶.

Згідно представленої моделі (рис. 8.1), розглянемо характеристики деяких головних акторів ІЕСОП, яких вже сьогодні можна ідентифікувати на практиці.

Влада/Уряд/Політика. [РНБО](#), [Комітет ВРУ з питань національної безпеки, оборони та розвідки](#), [КМУ](#), [Міністерство з питань стратегічних галузей промисловості](#), Мінцифри, [Мінекономіки](#), [Міноборони](#), [Державне космічне агентство України](#), [Мінфін](#), [МЗС](#), [МВС](#), [СБУ](#), [Міносвіти](#) та ін. Для прикладу, сьогодні КМУ розробляє Стратегію [інноваційного розвитку](#) держави до 2030 року, яка буде започаткована на трьох принципах: (1) розвиток екосистеми інновацій, що передбачає створення умов для вільного виникнення і поширення ідей, допомогу науково-дослідницьким інституціям, стартапам і технологічним компаніям; (2) "багатостороння" політика підтримки інновацій з боку держави, яка має включати, зокрема, дерегуляцію та національні програми; (3) стимулювання інновацій і розвиток технологій для вирішення актуальних проблем сучасності та майбутнього. Влада планує фокусуватися на кількох напрямках: розвиток оборонних, військових технологій (defense-tech); повернення якості життя через medtech- і biotech-розробки у медичній сфері; екологічна відбудова, що передбачає врахування «зелених» трендів, технології «розумних міст» і урбанізацію; розвиток людського капіталу, цифрової грамотності, STEM-освіти (з фокусом на практичну діяльність); створення "економіки без кордонів"⁴⁹⁷. Серед багатьох своїх пропозицій, Мінцифри пропонує, зокрема, створити: **мережу Defense Tech-центрів** для розгортання центрів розвитку, щоб надати новачкам сфери знання і ресурси для створення першого продукту; **кваліфікованого замовника в галузі військово-технічних інновацій** – інституції, відповідальної

⁴⁹⁶ Всеукраїнська Інноваційна екосистема "Sikorsky Challenge Україна". - <https://www.sikorskychallenge.com/>

⁴⁹⁷ В Україні презентували бачення розвитку інновацій: на чому хоче зосередитися влада. - <https://zn.ua/ukr/reforms/v-ukrajini-prezentuvali-bachennja-rozvitku-innovatsij-na-chomu-khoche-zosereditisja-vlada.html>

за аналіз військово-технічних тенденцій та фінансування інноваційних розробок; **розробника передових оборонних технологій** — інституції, відповідальної за координацію наукових досліджень, які можуть мати значення для оборонного сектору; **програму кредитів для оборонного сектору** для масштабування виробництва; **міжвідомчу робочу групу для удосконалення політик** у сферах, які впливають на оборонно-промисловий комплекс, і в тому числі для координації вирішення нагальних регуляторних проблем.

Підприємства та їх об'єднання, організації – державні підприємства, що спеціалізуються на виробництві обладнання та сухопутної техніки, зброї стрілецького типу, електронних компонентів, приборів, засобів протиповітряної оборони, високоточної зброї та боєприпасів, спорядження, та на будівництві суден, ракет та авіації; спеціалізовані державні та приватні компанії, установи та організації різних масштабів — від значних виробничих концернів до невеликих підприємств, що займаються розробкою і впровадженням інноваційних технологій та технічних рішень; спеціальні підприємства, що виконують додаткові функції в даній сфері. *Національна асоціація підприємств оборонної промисловості України (NAUDI)*, заснована у 2020 році об'єднує провідних українських стратегічних виробників техніки військового та подвійного призначення, озброєння та боєприпасів. Основними сферами компетенції NAUDI є броньовані автомобілі, самохідні гаубиці, безпілотні літальні апарати, радары, комплекси радіоелектронної боротьби, баражуючі боєприпаси, системи спостереження та розвідки, артилерія та багато іншого. Підприємства NAUDI є ключовими постачальниками сучасного військового обладнання та боєприпасів за стандартами НАТО для Міністерства оборони України.

Важливими є також сприятливі умови виходу на ринок приватного оборонного сектора, адже понад 50% оборонних замовлень виконують приватні підприємства, вони більш мобільні, швидше впроваджують нововведення. Слід зазначити, що до російської збройної агресії на території України налічувалося до 40 приватних оборонних компаній (серед яких потужні ПАТ «Мотор Січ» та «АвтоКраз»), то нині фахівці нараховують дві з половиною сотні (якщо враховувати й продукцію подвійного призначення). Слід зазначити, що у зв'язку з тим, що з 2014 року було скасовано ліцензування виробництва оборонної продукції та продукції подвійного призначення, це докорінно змінило модель ОПК України. За даними ДК «Укроборонпром», у 2015 році частка компаній ОПК з приватним капіталом, об'єднаних у «Лігу оборонних підприємств», складала 23,0% від усіх обсягів

державного оборонного замовлення. До кінця 2020 року цей показник зріс вже більш ніж удвічі – до 54,0%⁴⁹⁸.

Інноваційне підприємництво. Ключові представники - нішеві стартапи в секторі оборонної промисловості, які мають великий потенціал, необхідний не тільки для відновлення країни після війни, але й для покращення стійкості економіки та ОПК під час війни. У 2021-22 рр ця система включала 1500+ стартапів й швидко зростаючу ІТ-індустрію (за деякими даними, ІТ-екосистема включає 27 стартап-організацій, 20+ кластерів, 100+ університетів і наукових установ).

Наукові організації - [Національна академія наук та національні галузеві академії наук](#), галузеві науково-дослідні інститути та ін. Так, ще в грудні 2022 року на засіданні Ради президентів академій наук України схвалено проекти програм спільної діяльності НАНУ та національних галузевих академій наук на 2023–2025 роки. Ці програми передбачають спільне виконання міждисциплінарних наукових досліджень, а також реалізацію заходів, спрямованих, зокрема, на зменшення негативних наслідків військових дій та необхідних для післявоєнного відновлення країни. Установи НАН України беруть активну участь у виконанні науково-технічних робіт у рамках Генеральної угоди про науково-технічне співробітництво між Національною академією наук України та Державним підприємством «Конструкторське бюро «Південне» ім.М.К.Янгеля» в галузі створення ракетно-космічної техніки, Генеральної угоди про науково-технічне співробітництво в галузі авіації між Національною академією наук України та Державним підприємством «АНТОНОВ», проводять дослідження в інтересах Державного підприємства «Запорізьке машинобудівне конструкторське бюро «Прогрес» імені академіка О.Г.Івченка», ДП НВКГ «Зоря»-«Машпроект», АТ «МОТОР СІЧ», ДП «НАЕК «Енергоатом», ДП «Дослідно-проектний центр кораблебудування». Національний науковий центр «Харківський фізико-технічний інститут» включено до кооперації зі створення вуглець-вуглецевих композиційних матеріалів, що використовуються для виготовлення критичних елементів ракетних двигунів⁴⁹⁹. Центральний науково-дослідний інститут озброєння та військової техніки Збройних Сил України (ЦНДІ ОВТ ЗС України) — здійснює свою діяльність через проведення фундаментальних, пошукових та прикладних досліджень спрямованих на наукове обґрунтування пріоритетних напрямків військово-технічної політики стосовно проблем створення новітнього озброєння, оборонних технологій та оборонно-промислового

⁴⁹⁸ Жирохов М., Максимчук М. Зброя в приватних руках: як держава поступається бізнесу на ринку озброєнь. <https://www.epravda.com.ua/publications/2021/01/28/670441>

⁴⁹⁹ ПОСТАНОВА ПРЕЗИДІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ № 94 від 22.02.2023 «Про стан виконання Плану заходів з реалізації Концепції розвитку Національної академії наук України на 2021–2025 роки». - <https://files.nas.gov.ua/PublicMessages/Documents/0/2023/03/230222%20%E2%84%96%2094.pdf>

комплексу, науково-методичного забезпечення формування та реалізації ВТП, Державних цільових оборонних програм розвитку ОВТ та ін., а також забезпечення функціонування системи охорони інтелектуальної власності під час наукових досліджень. Quantum-Systems, [виробник дронів з Німеччини](#), створює окремий *R&D-центр* в Україні та планує наймати фахівців.

Університети забезпечують підготовку військових фахівців відповідного ступеня вищої освіти із застосуванням постійного пошуку шляхів вдосконалення освітнього процесу. Для прикладу: протягом короткого часу КПІ суттєво збільшив масштаби підготовки кадрів для оборонних відомств та Збройних сил України (за програмою "Управління в сфері оборонно-промислового комплексу" підготовлено 169 магістрів для ОПК). В нових умовах до стратегії розвитку КПІ включено ще одне важливе завдання: підвищення обороноздатності держави та започаткування базових засад національного супротиву. Університет активізував наукові розробки та підготовку кадрів за військово-промисловими напрямками, став розробником понад 40 новітніх технологій подвійного і воєнного призначення, шість з яких вже поставлено на озброєння й продовжує вдосконалювати модель дослідницького університету, яка органічно поєднує передову освіту, конкурентоспроможну науку та інновації, що пріоритетно зорієнтовані на підвищення обороноздатності країни. Нині згадана вже нами Інноваційна екосистема "Sikorsky Challenge" базується на 67 наукових школах університету, понад 100 високотехнологічних компаніях, інвестиційних і венчурних фондах, групі високотехнологічних підприємств України, 12 відділеннях стартап-школи "Sikorsky Challenge" в 25 університетах України⁵⁰⁰. Студенти, науковці та працівники «Львівської політехніки» спільно із військовослужбовцями розробили розвідувальні безпілотники, роботизовані установки для перевезення боєприпасів, роботи-камікадзе та роботизовані платформи для розмінування територій. Міністерство оборони (МО) України спільно з КШЕ (*Київською школою економіки*) готує дослідження під робочою назвою Defence Innovation Agenda. З фахівцями, яких МО України долучило до Офісу з підтримки змін, та партнерами з Мінстратегпрому, об'єднань підприємств ОПК розпочато опрацювання ідей реформ для сектору. Із Директоратом цифрового розвитку МО відбувається запровадження нових хмарних сервісів для сектору ОВТ та ОПК МО. З Департаментом військової політики та стратегічного планування й зарубіжними партнерами опрацьовується впровадження програмно-проектного менеджменту в управління розвитком ОВТ. І таких прикладів активної дії сектора наукових знань дуже багато по всій Україні.

⁵⁰⁰ Згуровський М.З. КПІ – 125: згадуючи про минуле, думаємо про майбутнє! - <https://kpi.ua/2023-08-31-rector>

Інноваційно-технологічна інфраструктура - Міністерство цифрової трансформації, Міністерство оборони, Генеральний штаб Збройних Сил України, Рада національної безпеки і оборони, Міністерство з питань стратегічних галузей промисловості, Міністерство економіки на базі Фонду розвитку інновацій *заснували єдину координаційну платформу (кластер) в галузі defense tech в Україні BRAVE1*⁵⁰¹. Вона позиціонується як єдина мережа співпраці defense tech компаній, держави та військових, а також інвесторів, волонтерських фондів, медіа і усіх хто допомагає наблизити перемогу через технології. Так, лише за сім місяців існування кластер отримав понад 780 заявок від українських стартапів і надав 84 гранти на 1,53 млн дол. Наразі на Brave1 зареєстровані 35 розробок із застосуванням методів штучного інтелекту (ШІ), з яких 29 пройшли військову експертизу. Стратегічна мета Brave1 — Україна серед лідерів світового ринку оборонних технологій.

В умовах активних боїв головним завданням для українських розробників є забезпечення ШІ-рішень для фронту. Для прикладу, одним з них є система [Griselda](#), яка використовує ШІ для збору розвідувальних даних і підвищення ситуаційної обізнаності військ. Вона здатна обробляти тисячі повідомлень із супутників, безпілотників, соцмереж, ЗМІ та зламаних баз даних ворога. Griselda за місяць обробляє понад 25 тис цілей, а рекорд за часом з моменту отримання інформації про ворога до її появи в системі становив 28 сек. Технологія інтегрована із системою ситуаційної обізнаності Delta, застосунками для артилеристів і танкістів "Броня", "Кропива", "Укроп" та "ГісАрта"⁵⁰². *Міністерство оборони* для прискорення розробок створило *Акселератор інноваційного розвитку*, покликаний пришвидшити процеси опрацювання відомством інноваційних проєктів в інтересах Збройних Сил України. Організаційно він поєднує експертизу, повноваження профільних підрозділів МО України та спеціального Проектного офісу із використанням сучасних управлінських методів та ІТ-рішень. Заявки щодо співпраці з МО України подаються до Акселератора за принципом роботи «Єдиного вікна» та засобів автоматизації процесів⁵⁰³.

Для досягнення технологічної переваги над ворогом застосовується спеціальна методика оцінки оборонних технологій, а термін прийняття рішення про допуск зразка озброєння до експлуатації вже скорочено до 45 діб замість двох років раніше. Близько півсотні команд українських розробників подали заявку на участь в *акселераційній програмі підтримки інновацій у*

⁵⁰¹ В Україні запустили кластер з розвитку оборонних технологій BRAVE1. - <https://armyinform.com.ua/2023/04/26/v-ukrayini-zapustily-klaster-z-rozvytku-oboronnyh-tehnologij-brave1/>

⁵⁰² "Віну виграють технології". Як штучний інтелект допоможе перемогти у війні з РФ? - <https://www.epravda.com.ua/publications/2023/12/4/707197/>

⁵⁰³ Впроваджуємо рішення перемоги. - <https://mil-tech.gov.ua/>

гуманітарному розмінуванні, що реалізується за ініціативи Міністерства економіки спільно із Kyiv School of Economics. Один з ключових напрямків — застосування найсучасніших технологій у розмінуванні. Ключове завдання - допомога (експертна допомога, а в разі, якщо проєкт перспективний — допомога із пошуком фінансування, сертифікацією, виходом на ринок) винахідникам та інноваторам швидко пройти шлях від ідеї до створення чи масштабування продукту⁵⁰⁴.

Фінансування. Основа витрат Державного бюджету України 2024 року — це сектор оборони та безпеки. Він отримає 1,69 трлн грн, що становить 22,1% ВВП. Зокрема, передбачено збільшення фінансування на розвиток ОПК (фінансування розвитку ОПК в сфері відповідальності Мінстратегпрому зросте в сім разів — до 55 млрд грн.); на виробництво зброї буде направлено 51 млрд грн, на випуск безпілотників — 43,3 млрд грн. В якості ключового заявлено виробництво зброї всередині країни: як на державних оборонних підприємствах, так і приватними компаніями. Кластер оборонних технологій BRAVE1 отримає фінансування на 2024 рік розміром 1,5 млрд грн і зможе збільшити обсяг грантів. Слід зазначити, що ще в грудні 2022 року [уряд ухвалив постанову](#), згідно з якою Фонд розвитку інновацій (Український фонд стартапів) переходить у сферу управління [Міністерства цифрової трансформації України](#), що дасть змогу системно реалізовувати ідеї та розвивати стартапи в напрямку **defense tech**.

Для порівняння: світовий ринок зброї інвестує у дослідження та розробки від 9% від обсягів оборонних продажів в Європі — до 15% в Ізраїлі. Це на додаток до приватних інвестицій та інвестицій самих компаній. На жаль, Україна останні 5 років інвестувала у розробки не більше 2% від обсягу продажів військової продукції. У розвинених країнах інноваційні інвестиції складають питому вагу у портфелі продуктів, і прибуток з них реінвестується в інші напрямки досліджень. Для впровадження оборонних інновацій Міноборони України намагається використати можливості *різноманітних фондів та інвестиційних організацій країн-партнерів*. Великі сподівання покладаються на створення дієвої системи конкурсного фінансування, яка повинна включати в себе: (1) інституційне, проєктне та індивідуальне грантове фінансування через Національний фонд досліджень та інші спеціалізовані фонди; (2) фінансування (проєктне та інституційне) за державними цільовими програмами відповідно до державних стратегічних пріоритетів; (3) державне замовлення на дослідження та розробки в галузі оборонних і безпекових технологій, яке розподіляється через спеціалізовану агенцію (Агентство оборонних технологій); (4) програми співфінансування дослідницьких проєктів з бізнесом та іноземними партнерами; (5) фінансування розвитку

⁵⁰⁴ Підтримка інновацій у гуманітарному розмінуванні: 30 команд винахідників представили свої проєкти. - <https://www.kmu.gov.ua/news/pidtrymka-innovatsii-u-humanitarnomu-rozminuvanni-pershii-30-komand-vynakhidnykiv-predstavlyly-svoi-proekty>

дослідницької інфраструктури, зокрема, центрів колективного користування науковим обладнанням.

Міжнародна співпраця. Дослідження показали, що серед основних проблем на шляху до міжнародної інтеграції України були: 1) прагнення до національної незалежності без урахування економічних наслідків; 2) різні показники військових потреб і тактико-технічних вимог до озброєння та військової техніки або різні терміни реалізації проектів; 3) особливості діяльності адміністративної системи та організаційні проблеми; 4) недостатній рівень довіри щодо отримання справедливої вигоди; 5) бюджетні обмеження та процеси реорганізації оборонної промисловості. Можливості вітчизняного ОПК щодо забезпечення потреб Збройних сил України в озброєнні і військовій техніці оцінювались експертами на рівні 5-7 %. Тому в умовах сьогодення, на думку експертів, основними причинами активізації роботи у галузі переозброєння Збройних Сил України стало усвідомлення залежності оборонного потенціалу від партнерів, особливо у сфері застосування озброєнь та необхідність збалансування в ЗСУ озброєнь іноземного та вітчизняного виробництва, оскільки нові оборонні технології, що забезпечують технологічні переваги над противником — це ще й чинник розвитку економіки і впливу на міжнародній арені через світовий ринок озброєнь. Переважна більшість воєнних розробок є технологіями подвійного призначення, то ж це шлях до розвитку країни в цілому⁵⁰⁵.

Показовим у започаткуванні нового етапу міжнародної співпраці вважається *Перший Міжнародний Форум Оборонних Індустрій (DFNC1)*, що об'єднав 252 компанії з понад 30 країн, які виробляють повний спектр озброєння, військової техніки та оборонних систем (відбувся 29 вересня 2023 р. у Києві). Ключове гасло DFNC1 – будемо арсенал вільного світу разом, адже свобода потребує сили, щоб захиститися від тиранії. Заплановано створення спеціального Оборонного фонду, яким оперуватиме Міністерство оборони, що поповнюватиметься за рахунок дивідендів оборонних підприємств та прибутку від продажу конфіскованих активів РФ. Кошти розподілятимуться за трьома напрямками: благоустрій воїнів, військова інфраструктура та розробка нових технологій. Важливою подією форуму стало створення *Альянсу оборонних індустрій*, долучитися до якого може кожен виробник озброєння та військової техніки з різних країн світу. На момент закриття Форуму до Альянсу оборонних індустрій долучилося 38 компаній з 19 країн⁵⁰⁶. Також Україна посилює оборонне співробітництво із найбільшими виробниками

⁵⁰⁵ Бадрак В. Україна відчутно активізувала роботу з розробки власних озброєнь – ЦДАКР. <https://cacds.org.ua/%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B0-%>

⁵⁰⁶ Арсенал вільного світу: підсумки Першого Міжнародного Форуму Оборонних Індустрій. - <https://www.mil.gov.ua/news/2023/09/30/arsenal-vilnogo-svitu-pidsumki-pershogo-mizhnarodnogo-forumu-oboronnih-industrij/>

зброї таких країн як Великобританія, Німеччина, Туреччина та ін. Зокрема, наприкінці серпня 2023 року стало відомо, що всесвітньовідомий британський виробник озброєнь *BAE Systems* відкриє своє представництво в Україні. Відомо, що зброя цієї компанії вже активно працює на фронті та отримує позитивні відгуки українських військових.

У цьому контексті важливо саме в межах інноваційної екосистеми створювати середовище, сприятливе для розміщення штаб-квартир міжнародних інституцій та R&D офісів і виробництв глобальних компаній в Україні (підсистема ІЕСОП).

Вважається, що рішення⁵⁰⁷ про перетворення Державного концерну «Укроборонпром» в *Акціонерне товариство «Українська оборонна промисловість»* стало відправною точкою трансформації Укроборонпрому в сучасну високотехнологічну оборонну компанію, де 100% акцій належить державі й об'єднує багатопрофільні підприємств різних галузей військової промисловості, що діють у сфері озброєння, військової і спецтехніки та боєприпасів, беруть участь у військово-технічному співробітництві з іншими державами. Функції з управління Концерном та контроль за його діяльністю здійснює Кабінет Міністрів України. До складу Концерну входять наукові установи та промислові підприємства 9 оборонних галузей: авіаційної промисловості, суднобудівної промисловості, оборонної промисловості (наукові установи і підприємства, які забезпечують створення, виробництво, ремонт, модернізацію та утилізацію озброєння і військової техніки), радіоелектронної промисловості, галузей приладобудування і засобів зв'язку, боєприпасної галузі, галузі спеціальної хімії⁵⁰⁸. Отже, цю структуру також можна вважати однією із ключових підсистем ІЕСОП.

Для визначення змісту роботи ІЕСОП необхідно враховувати зарубіжний досвід та сформовані економічні реалії в оборонно-промисловому комплексі й, таким чином, спрямувати діяльність в наступних напрямках розвитку інноваційно-технологічної діяльності: створення сприятливого економічного та правового середовища щодо інноваційної діяльності; розвиток інфраструктури інноваційної системи; створення системи державної підтримки комерціалізації інновацій (результатів інтелектуальної діяльності); проведення аналізу та формування прогнозу напрямів науково-технологічного та інноваційного розвитку економіки з урахуванням рівних умов ринкового споживання; технологічне переоснащення виробництва для випуску високотехнологічної продукції; проведення експертизи розробок, надання консультативних, інформаційних, юридичних та інших послуг з виведення високотехнологічної продукції на ринок. Звичайно, для планування напрямів

⁵⁰⁷ Постанова Кабінету Міністрів України № 441 від 21 березня 2023 р. «Про утворення акціонерного товариства «Українська оборонна промисловість» - <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/441-2023-%D0%BF#Text>

⁵⁰⁸ АТ "Українська оборонна промисловість". - https://lb.ua/file/company/3456_at_ukrainska_oboronna.html

роботи необхідно враховувати сформовані Мінобороною разом із військовим командуванням та Генштабом пріоритетні напрямки розвитку оборонних технологій, серед яких нові безпілотники, боєприпаси, роботизовані платформ, створення зброї на нових принципах.

Інноваційні рішення. Практика показує, що найбільш затребувані на сьогодні у військових діях є безпілотні системи, роботизовані платформи та системи управління й боротьби з ними, РЕБ/РЕР, системи захищеного зв'язку, кібероборони, розвідки та аналітики зібраних даних. Виникає постійна необхідність підвищувати ефективність наявних зразків ОВТ, а одночасно – забезпечення їх якісними комплектуючими. Стратегічний напрям – розробка та підтримка проривних інновацій, що з'являються в ІТ секторі (технології великих даних, навчання нейронних мереж), в матеріалознавстві, фізиці, хімії, електроніці, інженерії й т.і. Україна має потужні та ефективні прикладні інноваційні рішення, в яких зацікавлені військові й їх потрібно якнайшвидше впроваджувати у виробництво.

Найбільш поширений світовий технологічний тренд - застосування штучного інтелекту у розробці defence tech. Слід звернутися до події 2019 року, коли відомий американський аналітичний центр Research ANd Development (RAND) у [звіті](#) "Позиція Міністерства оборони щодо штучного інтелекту: оцінка та рекомендації" запропонував розділити використання ШІ армією на три категорії: (1) Enterprise AI (використовується в системах управління фінансами і персоналом. В оборонному секторі найпоширенішими варіантами її застосування є логістика та робота з медичними записами в госпіталах), (2) Mission-Support AI (є проміжною категорією використання штучного інтелекту щодо контролю середовища та наслідків технічного збою. Тут ШІ покликаний покращити систему управління військами в умовах реальних бойових дій) та (3) Operational AI (передбачає використання ШІ у зброї, яка працює в динамічному та агресивному середовищі, що дозволяє посилити ефективність використання зброї або розвинути її автономність з мінімальним залученням людини). Кожен з них охоплює певну сферу військової діяльності: від матеріально-технічного забезпечення армії до роботи груп у зоні боїв⁵⁰⁹.

Цілком логічно, що результативність роботи над розробкою та впровадженням зазначених вище інноваційних рішень можлива в умовах створення ефективної інноваційної екосистеми сектору оборонної промисловості. При цьому екосистемний підхід повинен бути започаткований на наступному: по-перше, чітке розуміння потреб компаній, що діють на ринку defence tech; по-друге, «інвентаризація» потенціалу наукових інститутів (університетів, приватних центрів R&D); по-третє, прозорість серед різних агентств, що підтримують інноваційну екосистему (наукові й технологічні

⁵⁰⁹ The Department of Defense Posture for Artificial Intelligence. - https://www.rand.org/pubs/research_reports/RR4229.html

парки, інкубатори, консалтингові фірми, венчурне фінансування, центри трансферу технологій і т.і.). Ключовий фактор цього підходу - зміна парадигми управління інноваційним процесом від традиційної адміністративної підтримки до створення відповідної моделі корпоративної культури, спрямованої на розбудову нових типів поведінки економічних агентів, акторів, стейкхолдерів. Інституційний механізм формування ІЕСОП обов'язково повинен ґрунтуватися на становленні й посиленні ролі регіонального управління інноваційними процесами, тобто залучення науково-технологічного та інноваційного потенціалу регіонів, особливо у частині ефективного використання інноваційного потенціалу великих корпоративних структур та інтелектуальної активності місцевих громад, залучення інтелектуального потенціалу регіону в продуктивну діяльність і його розширене відтворення; залучення в інноваційну сферу внутрішніх і зовнішніх приватних інвестицій; формування з боку наукомістких виробництв цільових замовлень для вищих навчальних закладів регіону, підвищення якості вищої освіти; підвищення рівня менеджменту і маркетингу в сфері високих технологій; позитивний вплив на супутні сфери економіки регіону (високотехнологічні індустріальні галузі, де можуть використовуватися створені розробки і продукти, телекомунікації, банківська сфера і т.і.).

Практика показує, що вже сьогодні не лише обговорюються але й розробляються реальні механізми щодо розв'язання наступних завдань, що можливо в умовах формування та розвитку ІЕСОП:

Завдання 1. Український військово-промисловий комплекс та сектор оборонної промисловості зокрема, має стати *стратегічним пріоритетом* для влади: постійна й неформальна увага до проблем, отримання допомоги та преференцій, в тому числі: забезпечення державних інвестицій в стратегічні державні оборонні підприємства з метою проведення досліджень, тестування, розробки та виробництва сучасного ОВТ; спрощення комерціалізації defence tech та забезпечення ширшого застосування таких технологій у цивільних розробках; вдосконалення законодавства у сфері захисту прав інтелектуальної власності на defence tech з метою спрощення їх застосування в цивільному виробництві. Все це дозволить після війни стати потужним експортером високотехнологічної продукції.

Завдання 2. Реалізація політики *глибокої інтеграції у міжнародну систему безпеки*, перш за все, на основі трансферу технологій, які здатні забезпечити розробку, серійне виробництво, технічне обслуговування та ремонт новітніх видів ОВТ, що можливо лише на основі залучення у глобальні ланцюги обміну інформацією та інноваціями і, перш за все, з ЄС та НАТО. "Наша стратегія може бути повною лише тоді, коли вона також враховує потреби України та її промисловий потенціал", – зазначила президентка [Європейської комісії](#) Урсула фон дер Ляєн у своєму виступі на щорічній конференції

Європейського оборонного агентства. Фон дер Ляен заявила, що Україна повинна бути інтегрована в оборонні програми ЄС, щоб допомогти задовольнити її потреби у війні проти російського вторгнення, а першим кроком для досягнення цього є залучення України до процесу консультацій щодо Промислової стратегії⁵¹⁰. Щодо нашого руху до північно-атлантичного союзу, то Мінцифри та НАТО вже розпочали роботу за двома напрямками: експертна підтримка НАТО українських рішень подвійного призначення та пошук способів фінансування українських інновацій, які принесуть користь Україні та Альянсу. Слід зазначити, що у 2022 році Альянс започаткував Фонд інновацій НАТО для розвитку технологій. Фонд планує інвестувати 1 мільярд євро в стартапи, які розробляють технології подвійного призначення, що є пріоритетними для НАТО⁵¹¹.

Завдання 3. Пошук балансу між зарубіжними та локальними виробниками, щоб дати можливість налагодити випуск аналогічних зразків зброї та техніки в Україні. Локалізація значної частини виробництва в Україні дозволить залучати широке коло технологій, ідей, рішень та отримувати озброєння, випробуване у реальних бойових умовах, що дозволить вирішувати не лише оперативні-тактичні питання, але й в кінцевому підсумку сприяти національній безпеці та стимулювати розвиток національної економіки. Вітчизняні компанії та їхні підрядники, повертаючи частину державних коштів у вигляді податків до бюджету, з якого фінансується оборона, сприятимуть закупівлі більше зброї, покращувати її якість та продовжувати боротьбу до нашої перемоги. При цьому, на думку фахівців, питання сталого державного замовлення повинно бути одним із ключових.

Завдання 4. Упровадження механізмів масового виробництва цивільних та військових БПЛА конструкторськими бюро, що може стати потужною складовою українського ВВП в майбутньому. Вже сьогодні, фінансуючи стартапи з розробки дронів, приватний інвестор висуває вимогу, щоб використані технології відповідали жорстким національним стандартам у сфері КЗІ (*криптографічний захист інформації*), що реалізується за допомогою перетворень інформації з використанням спеціальних даних з метою приховування (або відновлення) змісту інформації, підтвердження її справжності, цілісності, авторства тощо), легко модифікувалися для різних військових та цивільних завдань, відповідали стандартам НАТО для можливого експорту з метою захисту країн блоку.

Завдання 5. Актуальним питанням у рамках науково-методичного забезпечення інвестиційно-інноваційного розвитку сектору оборонної

⁵¹⁰ Оборонна стратегія ЄС повинна включати Україну – фон дер Ляен. - <https://www.euointegration.com.ua/news/2023/11/30/7174641/>

⁵¹¹ НАТО зацікавлене в українських оборонних інноваціях, а також інвестує один млрд євро в європейські стартапи. - <https://interfax.com.ua/news/telecom/912873.html>

промисловості держави є перехід від тривалого *вивчення світового досвіду формування загальних та інвестиційно-інноваційних стратегій* розвитку ОПК або окремих його галузей, корпорацій і підприємств (компаній) до його реалізації та оцінки впливу на економіку держав через створення інституції типу Агентства перспективних оборонних досліджень (DARPA), що є основним агентством, відповідальним за управління інноваціями в оборонній промисловості США. Окрім того, слушною є пропозиція щодо створення в Україні *Центру передового досвіду*, які існують у всіх країнах НАТО й спеціалізуються на конкретних практиках. «Майбутнє ОПК має народитися суто з уроку масштабного вивчення досвіду цієї війни і створення такого центру передового досвіду. Саме він має диктувати, яке озброєння, з якими тактико-технічними характеристиками треба виробляти для забезпечення безпеки та оборони України в майбутньому»⁵¹².

Висновки та пропозиції:

1. Виходячи з результатів наведеного вище дослідження, основною метою реформ ОПК має бути *створення сучасної науково-технологічної і виробничої бази сектора оборонної промисловості*, яка дозволяла б забезпечити потреби сил оборони у високотехнологічному ОВСТ, а також відіграла роль технологічного лідера серед інших галузей промисловості України.

2. В Україні розпочався й активно реалізується процес створення інноваційної екосистеми оновленого вітчизняного оборонно-промислового комплексу, продукція якого може задовільнити потреби української армії, а після завершення війни – іноземних покупців. Для ефективності цього процесу формування ІЕСОП необхідно розглядати як комплексне науково-теоретичне і прикладне завдання стратегічного характеру, вирішення якого вимагає вироблення механізмів розробки та реалізації програмних цілей у вигляді інноваційних проектів у масштабі сектора оборонної промисловості, а також специфічних механізмів прийняття і реалізації рішень щодо розвитку найважливіших структурних блоків інноваційної екосистеми (наукової, інформаційної, виробничо-технологічної та ін.), а також їхньому ресурсному забезпеченню.

3. Щоб розробка та реалізація моделі ІЕСОП на практиці була ефективною необхідно створювати відповідні умови: прозоре законодавство; чіткий алгоритм використання технологій; ефективний механізм видачі дозволів (там, де вони потрібні); окрема урядова команда, що буде ефективно опікуватися сектором і матиме в складі реальних спеціалістів із розробки та впровадження технологій, які дійсно розуміються на темі; тісна та ефективна

⁵¹² Військово-промисловий комплекс: державний чи приватний? - <https://case-ukraine.com.ua/publications/vijskovo-promyslovyj-kompleks-derzhavnyj-chy-pryvatnyj/>

співпраця між міністерствами щодо використання розробок; співпраця з приватним сектором – гранти на розробку, тестування та впровадження нових технологій у секторі defence tech.

Важливим напрямом майбутніх досліджень має бути розробка механізмів взаємодії між окремими субмодулями ІЕСОП (оборонних підприємств та їх об'єднань, науково-освітніх установ, кластерів defence tech, стартапів, регіональних мереж оборонних виробництв, міжнародних інтеграційних утворень та ін.).

ДОДАТКИ

Таблиця А.1. Структура ВДВ економіки Польщі та її регіонів у розрізі ВЕД, %

Регіон	Сільське господарство		Промисловість		Переробна промисловість*		Будівництво		Сфера послуг, всього**		Торівля; ремонт автотранспортних засобів; транспорт і зберігання; проживання та харчування; інформація та зв'язок		Фінансова та страхова діяльність; послуги ринку нерухомості		Інші послуги***	
	2003	2021	2003	2021	2003	2021	2003	2021	2003	2021	2003	2021	2003	2021	2003	2021
Польща	2,9	2,5	24,2	26,7	18,6	21,6	6,3	6,7	66,6	64,0	30,7	28,7	10,5	9,0	25,3	26,3
Нижньосілезьке	2,0	1,1	27,9	33,9	20,4	27,2	6,8	6,4	63,3	58,6	27,6	24,5	9,6	8,2	26,2	25,9
Куявсько-Поморське	4,1	3,8	25,1	29,7	22,3	26,4	6,8	7,0	64,0	59,5	29,6	27,5	9,5	7,3	25,0	24,7
Люблінське	4,7	5,5	18,9	22,0	14,8	16,9	6,4	6,6	70,0	66,0	29,5	26,9	12,6	9,2	27,9	29,9
Любуське	2,8	3,0	25,2	33,2	20,3	26,7	6,3	6,0	65,7	57,8	29,4	26,1	9,7	7,2	26,6	24,5
Лодзинське	3,6	3,3	26,8	29,9	20,6	22,8	6,2	5,5	63,4	61,2	29,0	26,7	9,8	9,6	24,6	24,9
Малопольське	1,7	1,0	22,0	23,4	17,4	19,7	7,8	8,1	68,5	67,5	29,7	29,4	10,3	8,1	28,4	30,0
Мазовецьке	2,5	2,6	17,7	18,4	13,4	14,1	4,9	6,2	74,9	72,8	37,0	33,4	12,8	12,2	25,1	27,3
Опольське	3,6	2,9	26,6	34,3	20,4	28,8	6,6	7,4	63,2	55,4	26,7	22,9	10,3	6,9	26,2	25,5
Підкарпатське	1,5	1,4	27,2	31,6	23,7	26,9	5,6	6,6	65,8	60,4	28,5	26,1	10,8	7,5	26,5	26,8
Підляське	5,4	7,2	19,2	23,9	16,4	20,2	6,8	6,6	68,6	62,2	29,2	26,8	11,2	7,8	28,1	27,7
Поморське	2,1	1,9	24,1	27,2	20,6	24,0	6,6	7,3	67,2	63,5	30,5	29,4	11,0	8,6	25,6	25,6
Сілезьке	1,0	0,7	32,7	33,2	20,2	24,4	6,5	6,9	59,8	59,3	28,9	26,8	9,1	8,0	21,8	24,4
Свентокшиське	4,8	4,2	22,5	27,8	18,1	21,2	8,7	7,8	64,1	60,3	29,1	26,4	10,1	7,0	24,8	26,9
Вармінсько-Мазурське	5,9	5,7	23,5	27,9	20,4	24,3	6,4	6,3	64,3	60,1	26,6	24,0	10,3	8,3	27,3	27,8

Примітка. *Входить до складу промисловості. **Включає такі ВЕД: Торівля; ремонт автотранспортних засобів; транспорт і зберігання; проживання та харчування; інформація та зв'язок; фінансова та страхова діяльність; послуги ринку нерухомості; інші послуги. ***Включають такі ВЕД: М. Професійна, науково-технічна діяльність; N. Діяльність надання адміністративних та допоміжних послуг; O. Державне управління та національна оборона; обов'язкове соціальне захист; P. Освіта; Q. Охорона здоров'я та соціальна підтримка R. Діяльність, пов'язана з культурою, розвагами та

відпочинком; S. Інша сервісна діяльність; T. Домашні господарства, які наймають персонал; домашні господарства, що виробляють продукцію та надають послуги для власних потреб

Джерело: сформовано за даними Головного управління статистики Польщі

Таблиця А.2. Регіональна структура ВДВ Польщі у розрізі ВЕД, %

Регіон	Сільське господарство		Промисловість		Переробна промисловість		Будівництво		Сфера послуг, всього		Торгівля; ремонт автотранспортних засобів; транспорт і зберігання; проживання та харчування; інформація та зв'язок		Фінансова та страхова діяльність; послуги ринку нерухомості		Інші послуги	
	2003	2021	2003	2021	2003	2021	2003	2021	2003	2021	2003	2021	2003	2021	2003	2021
Польща	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Нижньосілезьке	5,4	3,7	8,9	10,8	8,5	10,6	8,3	8,0	7,4	7,7	7,0	7,2	7,0	7,7	8,0	8,3
Куявсько-Поморське	6,8	6,6	5,0	4,9	5,7	5,3	5,1	4,6	4,6	4,1	4,6	4,2	4,3	3,5	4,7	4,1
Люблінське	6,8	8,0	3,2	3,1	3,3	2,9	4,2	3,6	4,4	3,8	4,0	3,5	5,0	3,8	4,6	4,2
Любуське	2,2	2,5	2,4	2,7	2,5	2,6	2,3	1,9	2,3	1,9	2,2	1,9	2,1	1,7	2,4	2,0
Лодзинське	8,0	7,9	7,0	6,8	7,0	6,4	6,2	5,0	6,0	5,8	6,0	5,7	5,9	6,5	6,2	5,7
Малопольське	4,5	3,3	6,9	7,2	7,1	7,5	9,4	9,8	7,8	8,7	7,3	8,4	7,5	7,4	8,5	9,3
Мазовецьке	17,4	22,6	14,9	15,6	14,7	14,7	15,7	20,6	22,9	25,7	24,5	26,3	24,8	30,5	20,2	23,4
Опольське	2,8	2,3	2,4	2,6	2,4	2,7	2,3	2,3	2,1	1,8	1,9	1,6	2,2	1,6	2,3	2,0
Підкарпатське	2,1	2,2	4,6	4,6	5,2	4,8	3,6	3,8	4,1	3,6	3,8	3,5	4,2	3,2	4,3	3,9
Підляське	4,5	6,3	1,9	2,0	2,1	2,1	2,6	2,2	2,5	2,2	2,3	2,1	2,5	1,9	2,7	2,3
Поморське	4,1	4,6	5,7	6,1	6,3	6,7	5,9	6,5	5,7	6,0	5,6	6,2	5,9	5,7	5,8	5,8
Сілезьке	4,5	3,2	18,1	14,9	14,5	13,5	13,7	12,2	12,0	11,1	12,6	11,2	11,5	10,6	11,6	11,1
Свентокшиське	4,5	3,8	2,5	2,4	2,6	2,3	3,7	2,6	2,6	2,2	2,6	2,1	2,6	1,8	2,7	2,3
Вармінсько-Мазурське	5,9	5,8	2,8	2,7	3,1	2,9	2,9	2,4	2,8	2,4	2,5	2,2	2,8	2,4	3,1	2,7
Великопольське	15,8	12,9	10,5	10,7	11,7	11,7	9,3	10,1	8,6	9,4	8,9	10,4	8,0	8,4	8,4	8,7
Західнопоморське	4,7	4,4	3,3	3,2	3,2	3,2	4,9	4,3	4,3	3,8	4,3	3,6	3,7	3,4	4,6	4,0

Джерело: сформовано за даними Головного управління статистики Польщі

Таблиця А.3. Валова додана вартість на 1 працюючого у регіонах Польщі (у розрізі ВЕД), тис. зл.

Регіон	Сільське господарство			Промисловість			Переробна промисловість			Будівництво			Сфера послуг, всього			Торівля; ремонт автотранспортних засобів; транспорт і зберігання; проживання та харчування; інформація та зв'язок			Фінансова та страхова діяльність; послуги ринку нерухомості			Інші послуги		
	2003	2021	Δ,раз	2003	2021	Δ,раз	2003	2021	Δ,раз	2003	2021	Δ,раз	2003	2021	Δ,раз	2003	2021	Δ,раз	2003	2021	Δ,раз	2003	2021	Δ,раз
Польща	9,3	39,8	4,3	61,9	195,9	3,2	57,1	181,9	3,2	62,5	148,8	2,4	71,3	160,4	2,2	72,1	165,0	2,3	202,2	361,0	1,8	55,5	131,4	2,4
Нижньо-сілезьке	13,8	40,9	3,0	69,6	240,5	3,5	65	229,7	3,5	66,6	160,6	2,4	67,6	155,4	2,3	67,1	152,7	2,3	186,1	380,5	2,0	55,3	132,7	2,4
Куявсько-Поморське	12,3	47,2	3,8	56,5	177,5	3,1	55,2	173	3,1	63,3	143,9	2,3	66,3	144,0	2,2	66,1	153,9	2,3	181,6	278,8	1,5	53,5	118,5	2,2
Люблінське	5,2	27,6	5,3	54,1	167,0	3,1	50,3	155,1	3,1	64,3	122,6	1,9	67,8	144,3	2,1	66,8	144,8	2,2	232,0	384,3	1,7	52,0	120,8	2,3
Любуське	15,5	63,7	4,1	57,7	186,7	3,2	51,1	166,5	3,3	72,7	116,7	1,6	65,7	139,4	2,1	64,0	136,9	2,1	193,7	385,0	2,0	54,2	119,4	2,2
Лодзинське	8,8	36,5	4,1	55,5	189,2	3,4	49,3	160,6	3,3	64,0	145,5	2,3	67,2	152,4	2,3	67,0	151,5	2,3	200,0	394,7	2,0	53,4	123,8	2,3
Малопольське	3,9	15,1	3,9	57,6	179,3	3,1	53,6	170,1	3,2	64,0	135,4	2,1	68,5	148,9	2,2	66,3	147,5	2,2	238,0	336,9	1,4	55,9	130,4	2,3
Мазовецьке	11,5	55,7	4,8	75,1	269,0	3,6	64,8	233,5	3,6	58,0	188,1	3,2	88,7	196,8	2,2	97,3	210,6	2,2	193,6	354,3	1,8	63,1	154,0	2,4
Опольське	11,5	43,5	3,8	60,3	202,9	3,4	52,9	188,9	3,6	56,3	122,7	2,2	65,3	148,7	2,3	64,3	151,4	2,4	234,1	411,7	1,8	51,5	125,0	2,4
Підкарпатське	2,2	12,9	5,9	54,6	159,8	2,9	52,4	150,5	2,9	54,7	119,1	2,2	65,6	139,9	2,1	64,2	145,6	2,3	248,4	444,2	1,8	51,3	113,9	2,2
Підляське	7,3	41,3	5,7	54,8	171,3	3,1	52,7	163,1	3,1	71,4	120,9	1,7	66,8	143,4	2,1	65,1	147,8	2,3	21,0	365,9	1,7	53,6	119,6	2,2
Поморське	13,6	53,3	3,9	62,3	204,0	3,3	59,4	197,0	3,3	61,2	134,9	2,2	70,0	154,2	2,2	68,0	163,3	2,4	194,5	313,5	1,6	56,4	124,9	2,2
Сілезьке	9,9	38,6	3,9	66,5	191,2	2,9	63,9	184,1	2,9	58,9	165,2	2,8	67,1	156,6	2,3	68,3	160,6	2,4	202,0	358,3	1,8	51,6	129,1	2,5
Свенток-шиське	6,5	26,3	4,0	50,7	179,7	3,2	53,2	158,3	3,0	79,7	148,2	1,9	65,6	144,7	2,2	65,5	154,3	2,4	260,6	427,1	1,6	50,4	117,2	2,3
Вармінсько-Мазурське	18,5	62	3,4	54,6	156,8	2,9	53,3	151,9	2,8	65,2	127,4	2,0	64,6	145,6	2,3	61,9	148,8	2,4	195,8	383,5	2,0	53,3	121,1	2,3
Великопольське	16	48,7	3,0	59,3	171,4	2,9	56,1	164,3	2,9	61,9	140,2	2,3	68,2	156,9	2,3	67,7	159,5	2,4	196,6	386,3	2,0	54,6	128,9	2,4
Західнопоморське	21,2	68,5	3,2	55,2	175,5	3,2	49,2	159,6	3,2	68,1	151,9	2,2	68,2	151,3	2,2	65,1	145,5	2,2	174,3	364,2	2,1	59,4	134,0	2,3

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики Польщі

Таблиця А.4. Темп приросту / зниження ВДВ і кількості працюючих (N) у регіонах Польщі (у розрізі ВЕД), %

Регіон	Сільське господарство		Промисловість		Переробна промисловість		Будівництво		Сфера послуг, всього		Торгівля; ремонт автотранспортних засобів; транспорт і зберігання; проживання та харчування; інформація та зв'язок		Фінансова та страхова діяльність; послуги ринку нерухомості		Інші послуги	
	ВДВ	N	ВДВ	N	ВДВ	N	ВДВ	N	ВДВ	N	ВДВ	N	ВДВ	N	ВДВ	N
Польща	172,1	-36,4	238,1	6,8	255,2	11,5	225,4	36,7	195,1	31,2	186,1	25,0	162,9	47,2	219,4	34,9
Нижньосілезьке	88,3	-36,5	306,8	17,7	344,5	25,8	216,2	31,1	209,6	34,7	197,1	30,5	187,4	40,6	230,8	37,8
Куявсько-Поморське	163,0	-31,5	228,3	4,5	229,5	5,1	188,7	27,0	158,4	19,0	158,5	11,0	114,0	39,4	175,2	24,2
Люблінське	218,8	-39,9	218,8	3,3	211,3	0,9	179,7	46,7	157,8	21,1	149,3	15,0	99,2	20,3	193,1	26,2
Любуське	208,6	-24,9	276,8	16,5	276,9	15,7	171,5	69,1	152,0	18,8	154,1	18,8	111,9	6,6	164,4	20,0
Лодзинське	167,4	-35,5	229,3	-3,4	225,7	0,0	162,9	15,6	184,5	25,4	171,3	20,0	190,3	47,1	197,6	28,3
Малопольське	103,6	-47,4	252,0	13,1	274,6	18,0	241,5	61,4	226,6	50,2	228,1	47,5	160,1	83,8	249,2	49,7
Мазовецьке	254,5	-26,8	253,6	-1,3	257,3	-0,8	328,7	32,2	230,9	49,1	207,1	41,9	223,5	76,8	269,6	51,4
Опольське	124,0	-40,8	268,2	9,4	302,8	12,8	221,3	47,4	150,6	10,1	145,9	4,4	91,7	9,0	178,7	14,8
Підкарпатське	182,9	-51,7	235,0	14,5	228,0	14,2	243,6	57,8	164,9	24,2	164,7	16,7	99,4	11,5	191,8	31,4
Підляське	284,3	-32,1	255,4	13,7	251,7	13,6	177,6	64,0	159,2	20,7	161,5	15,2	97,2	13,7	181,4	26,1
Поморське	200,7	-23,3	265,6	11,6	276,2	13,4	257,5	62,2	206,1	39,0	211,8	29,8	152,2	56,5	222,6	45,7
Сілезьке	90,6	-51,1	178,0	-3,3	230,2	14,6	189,3	3,1	171,0	16,1	153,4	7,8	142,3	36,6	206,4	22,5
Свентокшиське	128,7	-43,5	221,6	2,0	204,2	2,2	130,4	23,9	144,2	10,7	134,9	-0,3	80,4	10,1	181,4	21,0
Вармінсько-Мазурське	166,0	-20,6	227,3	14,0	227,6	14,9	172,8	39,6	157,3	14,1	148,1	3,2	120,4	12,5	180,1	23,3
Великопольське	122,3	-27,0	243,7	18,9	256,7	21,8	253,4	56,0	224,5	41,0	234,1	41,8	177,9	41,4	230,4	39,9
Західнопоморське	152,3	-21,9	235,2	5,4	251,3	8,3	186,9	28,6	157,0	15,8	141,8	8,2	142,3	16,0	178,8	23,6

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики Польщі

Таблиця А.5. Валова додана вартість на одного працівника у розрізі ВЕД (Польща – 100%)

Регіон	Сільське господарство		Промисловість		Переробна промисловість		Будівництво		Сфера послуг, всього		Торівля; ремонт автотранспортних засобів; транспорт і зберігання; проживання та харчування; інформація та зв'язок		Фінансова та страхова діяльність; послуги ринку нерухомості		Інші послуги	
	2003	2021	2003	2021	2003	2021	2003	2021	2003	2021	2003	2021	2003	2021	2003	2021
Польща	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Нижньосілезьке	148,4	102,8	112,4	122,8	113,8	126,3	106,6	107,9	94,8	96,9	93,1	92,5	92,0	105,4	99,6	101,0
Куявсько-Поморське	132,3	118,6	91,3	90,6	96,7	95,1	101,3	96,7	93,0	89,8	91,7	93,3	89,8	77,2	96,4	90,2
Люблінське	55,9	69,3	87,4	85,2	88,1	85,3	102,9	82,4	95,1	90,0	92,6	87,8	114,7	106,5	93,7	91,9
Любуське	166,7	160,1	95,3	93,2	95,3	100,0	89,5	91,5	103,1	116,3	78,4	66,7	92,1	86,9	95,5	88,8
Лодзинське	94,6	91,7	95,3	89,7	96,6	106,3	86,3	88,3	103,1	102,4	97,8	95,8	94,2	95,0	104,5	92,9
Малопольське	41,9	37,9	90,7	93,1	91,5	96,9	93,9	93,5	100,0	102,4	91,0	87,5	96,1	92,8	100,0	92,0
Мазовецьке	123,7	139,9	111,6	121,3	137,3	112,5	113,5	128,4	112,5	92,8	126,4	133,3	124,4	122,7	100,0	135,0
Опольське	123,7	109,3	88,4	97,4	103,6	106,3	92,6	103,8	112,5	90,1	82,5	91,7	91,6	92,7	104,5	89,2
Підкарпатське	23,7	32,4	88,2	81,6	91,8	82,7	87,5	80,0	92,0	87,2	89,0	88,2	122,8	123,0	92,4	86,7
Підляське	78,5	103,8	88,5	87,4	92,3	89,7	114,2	81,3	93,7	89,4	90,3	89,6	104,4	101,4	96,6	91,0
Поморське	146,2	133,9	100,6	104,1	104,0	108,3	97,9	90,7	98,2	96,1	94,3	99,0	96,2	86,8	101,6	95,1
Сілезьке	106,5	97,0	107,4	97,6	111,9	101,2	94,2	111,0	94,1	97,6	94,7	97,3	99,9	99,3	93,0	98,2
Свентокшиське	69,9	66,1	92,1	91,7	93,2	87,0	127,5	99,6	92,0	90,2	90,8	93,5	128,9	118,3	90,8	89,2
Вармінсько-Мазурське	198,9	155,8	88,2	80,0	93,3	83,5	104,3	85,6	90,6	90,8	85,9	90,2	96,8	106,2	96,0	92,2
Великопольське	172,0	122,4	95,8	87,5	98,2	90,3	99,0	94,2	95,7	97,8	93,9	96,7	97,2	107,0	98,4	98,1
Західнопоморське	228,0	172,1	89,2	89,6	86,2	87,7	109,0	102,1	95,7	94,3	90,3	88,2	86,2	100,9	107,0	102,0

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики Польщі

Таблиця А.6. Валова додана вартість на одного працівника у розрізі ВЕД (Мазовецьке воєводство – 100%)

Реґіон	Сільське господарство		Промисловість		Переробна промисловість		Будівництво		Сфера послуг, всього		Торґівля; ремонт автотранспортних засобів; транспорт і зберігання; проживання та харчування; інформація та зв'язок	Фінансова та страхова діяльність; послуги ринку нерухомості		Інші послуги		
	2003	2021	2003	2021	2003	2021	2003	2021	2003	2021		2003	2021	2003	2021	
Польща	80,9	71,5	82,4	72,8	88,1	77,9	107,8	79,1	80,4	81,5	74,1	78,3	104,4	101,9	88,0	85,3
Нижньосілезьке	120	73,4	92,7	89,4	100,3	98,4	114,8	85,4	76,2	79,0	69,0	72,5	96,1	107,4	87,6	86,2
Куявсько-Поморське	107,0	84,7	75,2	66,0	85,2	74,1	109,1	76,5	74,7	73,2	67,9	73,1	93,8	78,7	84,8	76,9
Люблінське	45,2	49,6	72,0	62,1	77,6	66,4	110,9	65,2	76,4	73,3	68,7	68,8	119,8	108,5	82,4	78,4
Любуське	134,8	114,4	76,8	69,4	78,9	71,3	125,3	62,0	74,1	70,8	65,8	65,0	100,1	108,7	85,9	77,5
Лодзинське	76,5	65,5	73,9	70,3	76,1	68,8	110,3	77,4	75,8	77,4	68,9	71,9	103,3	111,4	84,6	80,4
Малопольське	33,9	27,1	76,7	66,7	82,7	72,8	110,3	72,0	77,2	75,7	68,1	70,0	122,9	95,1	88,6	84,7
Мазовецьке	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Опольське	100,0	78,1	80,3	75,4	81,6	80,9	97,1	65,2	73,6	75,6	66,1	71,9	120,9	116,2	81,6	81,2
Підкарпатське	19,1	23,2	72,7	59,41	80,9	64,5	94,3	63,32	74,0	71,1	66,0	69,1	128,3	125,37	81,3	74,0
Підляське	63,5	74,1	73,0	63,7	81,3	69,9	123,1	64,3	75,3	72,9	66,9	70,2	109,0	103,3	84,9	77,7
Поморське	118,3	95,7	83,0	75,8	91,7	84,4	105,5	71,7	78,9	78,4	69,9	77,5	100,5	88,5	89,4	81,1
Сілезьке	86,1	69,3	88,5	71,1	98,6	78,8	101,6	87,8	75,6	79,6	70,2	76,3	104,3	101,1	81,8	83,8
Свентокшиське	56,5	47,2	75,9	66,8	82,1	67,8	137,4	78,8	74,0	73,5	67,3	73,3	134,6	120,5	79,9	76,1
Вармінсько-Мазурське	160,9	111,3	72,7	58,3	82,3	65,1	112,4	67,7	72,8	74,0	63,6	70,7	101,1	108,2	84,5	78,6
Великопольське	139,1	87,4	79,0	63,7	86,6	70,4	106,7	74,5	76,9	79,7	69,6	75,7	101,5	109,0	86,5	83,7
Західнопоморське	184,3	123,0	73,5	65,2	75,9	68,4	117,4	80,8	76,9	76,9	66,9	69,1	90,0	102,8	94,1	87,0

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики Польщі

Додаток Б

Таблиця Б.1. Таблиця експорт-імпорт товарів

Реґіон	2021				2022				2023			
	Експорт		Імпорт		Експорт		Імпорт		Експорт		Імпорт	
	тис.дол. США	у % до загаль-ного обсягу	тис.дол. США	у % до загаль-ного обсягу	тис.дол. США	у % до загаль-ного обсягу	тис.дол. США	у % до загаль-ного обсягу	тис.дол. США	у % до загаль-ного обсягу	тис.дол. США	у % до загаль-ного обсягу
Україна	68072328,8	100,0	72843126,6	100,0	44135592,5	100,0	55295748,4	100,0	36186162,1	100,0	63562442,3	100,0
у тому числі												
Вінницька	1309318,9	1,9	699069,1	1,0	1600458,1	3,6	622797,4	1,1	1698895,2	4,7	899651,4	1,4
Волинська	832547,2	1,2	1814372,2	2,5	1065676,8	2,4	2034204,5	3,7	823803,3	2,3	2577859,9	4,1
Дніпропетровська	12163791,9	17,9	5872329,9	8,1	6250833,1	14,2	3951611,1	7,1	4696504,3	13,0	4406682,5	6,9
Донецька	7037552,7	10,3	1892062,6	2,6	284183,4	0,6	139074,5	0,3	199439,1	0,6	60072,2	0,1
Житомирська	771525,7	1,1	689129,7	0,9	718098,4	1,6	1206028,9	2,2	531143,3	1,5	1427406,9	2,2
Закарпатська	1684845,9	2,5	1696864,0	2,3	1970395,6	4,5	1645411,8	3,0	1359226,7	3,8	1391094,9	2,2
Запорізька	4740997,0	7,0	2046728,0	2,8	2808659,0	6,4	1195427,4	2,2	1456741,3	4,0	829900,3	1,3
Івано-Франківська	1165242,9	1,7	995715,0	1,4	684521,4	1,6	597967,8	1,1	616155,8	1,7	555243,1	0,9
Київська	2550544,2	3,7	5593420,1	7,7	2095732,2	4,7	3621107,6	6,5	1837546,8	5,1	4561626,6	7,2
Кіровоградська	1021478,6	1,5	292310,3	0,4	873195,7	2,0	249495,9	0,5	810194,5	2,2	258219,7	0,4
Луганська	167895,9	0,2	264150,1	0,4	8704,4	0,0	12309,6	0,0	368,1	0,0	2145,4	0,0
Львівська	2932483,9	4,3	4755331,2	6,5	3024849,5	6,9	5387542,9	9,7	2552475,6	7,1	5784952,0	9,1
Миколаївська	3457061,5	5,1	1194023,0	1,6	1642889,1	3,7	733533,1	1,3	1000675,8	2,8	544318,0	0,9
Одеська	1697773,0	2,5	2311066,0	3,2	2400107,2	5,4	2132470,5	3,9	1797627,2	5,0	2351148,0	3,7
Полтавська	3189526,7	4,7	1879788,2	2,6	1867032,3	4,2	1201463,6	2,2	1433239,9	4,0	921240,5	1,4
Рівненська	703946,6	1,0	576973,2	0,8	744171,7	1,7	550888,4	1,0	594570,7	1,6	737530,6	1,2
Сумська	1060854,0	1,6	857386,9	1,2	723665,8	1,6	582527,6	1,1	701728,4	1,9	548986,5	0,9
Тернопільська	678878,0	1,0	530318,9	0,7	780415,8	1,8	518880,4	0,9	686817,4	1,9	666396,3	1,0
Харківська	1801286,0	2,6	2401288,9	3,3	879683,0	2,0	1252880,9	2,3	778032,0	2,2	1544344,6	2,4
Херсонська	412773,0	0,6	267136,5	0,4	56990,5	0,1	36828,3	0,1	21563,7	0,1	19872,3	0,0
Хмельницька	918137,8	1,3	628633,1	0,9	780197,1	1,8	707518,6	1,3	777887,8	2,1	660233,8	1,0
Черкаська	884081,5	1,3	1053856,8	1,4	1293904,7	2,9	606978,6	1,1	1221194,6	3,4	659029,2	1,0
Чернівецька	207308,8	0,3	194529,3	0,3	286552,6	0,6	486284,2	0,9	193684,3	0,5	505166,1	0,8
Чернігівська	1189687,6	1,7	483515,1	0,7	717457,0	1,6	300404,2	0,5	893217,2	2,5	279308,5	0,4
м. Київ	15331047,6	22,5	31038987,9	42,6	10463689,1	23,7	22003545,5	39,8	9401106,8	26,0	27981013,2	44,0

Джерело: сформовано за даними ДССУ

Таблиця Б.2. Структура товарного експорту регіонів України (у розрізі основних товарних груп і підгруп)

Регіон	2012		2021		2022		2023	
	Товарна група/підгрупа	%	Товарна група/підгрупа	%	Товарна група/підгрупа	%	Товарна група/підгрупа	%
Україна	II.10 зернові культури	10,2	II.10 зернові культури	18,1	II.10 зернові культури	20,6	II.10 зернові культури	23,0
	XV.72 чорні метали	22,3	III.15 Жири та олії тваринного або рослинного походження	10,3	III.15 Жири та олії тваринного або рослинного походження	13,5		
			V.26 руди, шлак і зола	10,5	XV.72 чорні метали	10,3		
			XV.72 чорні метали	20,5				
Вінницька	III.15 Жири та олії тваринного або рослинного походження	24,5	II.10 зернові культури	27,8	II.10 зернові культури	22,3	II.10 зернові культури	23,7
			III.15 Жири та олії тваринного або рослинного походження	15,0	III.15 Жири та олії тваринного або рослинного походження	20,3		
	IX.44 деревина і вироби з деревини	10,0	IX.44 деревина і вироби з деревини	10,7			IX.44 деревина і вироби з деревини	30,0
Волинська	IX.44 деревина і вироби з деревини	12,5	IX.44 деревина і вироби з деревини	25,7	II.10 зернові культури	11,4		
	XVI.84 реактори ядерні котли, машини	15,8	XVI.84 реактори ядерні котли, машини	10,3	IX.44 деревина і вироби з деревини	25,6		
					XVI.85 електричні машини	27,4	XVI.85 електричні машини	14,6
	XX.94 меблі	10,0	XX.94 меблі	11,0	IX.44 деревина і вироби з деревини	24,4		
	Дніпропетровська	V.26 руди, шлак і зола	20,2	V.26 руди, шлак і зола			38,5	V.26 руди, шлак і зола
XV.72 чорні метали		37,5	XV.72 чорні метали	39,4	XV.72 чорні метали	34,7	V.26 руди, шлак і зола	27,6
XV.73 вироби з чорних металів		14,3					XV.72 чорні метали	28,5
							XV.73 вироби з чорних металів	12,3
Донецька	V.27 палива мінеральні нафта і продукти її перегонки	10,3	XV.72 чорні метали	84,0	V.27 палива мінеральні нафта і продукти її перегонки	55,9	V.27 палива мінеральні нафта і продукти її перегонки	86,6
	XV.72 чорні метали	54,7						
Житомирська	V.25 сіль, сірка, землі та каміння	19,7	IX.44 деревина і вироби з деревини	20,3	II.10 зернові культури	13,5	II.10 зернові культури	10,0
	IX.44 деревина і вироби з деревини	17,7	XVI.85 електричні машини	21,5	IX.44 деревина і вироби з деревини	21,3	IX.44 деревина і вироби з деревини	22,8
	XVI.84 реактори ядерні котли, машини	11,2			XVI.85 електричні машини	17,3		

Регіон	2012		2021		2022		2023	
	Товарна група/підгрупа	%	Товарна група/підгрупа	%	Товарна група/підгрупа	%	Товарна група/підгрупа	%
Закарпатська	XVI.85 електричні машини	64,5	XVI.85 електричні машини	58,7	II.10 зернові культури	12,5	II.10 зернові культури	14,0
					XVI.85 електричні машини	46,6	II.12 насіння і плоди олійних рослин	10,8
							XVI.85 електричні машини	39,7
Запорізька	XV.72 чорні метали	42,6	XV.72 чорні метали	57,6	XV.72 чорні метали	73,7	XV.72 чорні метали	70,6
	XVI.84 реактори ядерні котли, машини	17,2						
	XVI.85 електричні машини	13,2						
Івано-Франківська	V.27 палива мінеральні нафта і продукти її перегонки	10,5	VI.29 органічні хімічні сполуки	17,1	VII.39 пластмаси, полімерні матеріали	13,3	II.10 зернові культури	13,0
	VI.29 органічні хімічні сполуки	12,3	VII.39 пластмаси, полімерні матеріали	33,9			V.25 сіль; сірка; землі та каміння	11,9
	VII.39 пластмаси, полімерні матеріали	27,7	IX.44 деревина і вироби з деревини	10,7	IX.44 деревина і вироби з деревини	18,6	IX.44 деревина і вироби з деревини	16,5
					XVI.85 електричні машини	16,1	XVI.85 електричні машини	20,5
Київська	II.10 зернові культури	12,2	I.02 м'ясо та їстівні субпродукти	24,9	I.02 м'ясо та їстівні субпродукти	26,2	I.02 м'ясо та їстівні субпродукти	17,3
	III.15 Жири та олії тваринного або рослинного походження	11,5	II.10 зернові культури	14,1			II.10 зернові культури	16,0
			III.15 Жири та олії тваринного або рослинного походження	10,2			III.15 Жири та олії тваринного або рослинного походження	14,6
	IV.18 какао та продукти з нього	11,0					II.10 зернові культури	14,8
Кіровоградська	III.15 Жири та олії тваринного або рослинного походження	34,7	II.10 зернові культури	26,8	II.10 зернові культури	35,6	II.10 зернові культури	28,6
	V.27 палива мінеральні нафта і продукти її перегонки	13,5	III.15 Жири та олії тваринного або рослинного походження	33,5	III.15 Жири та олії тваринного або рослинного походження	40,1	III.15 Жири та олії тваринного або рослинного походження	46,0
			XVI.84 реактори ядерні котли, машини	16,0			IV.23 залишки і відходи харчової промисловості	12,9
Луганська	V.27 палива мінеральні нафта і продукти її перегонки	21,6	X.48 папір та картон	37,7	II.10 зернові культури	57,3	IX.44 деревина і вироби з деревини	14,1
	XV.72 чорні метали	34,7			II.12 насіння і плоди олійних рослин	22,2	XVI.84 котли, машини, апарати і механічні пристрої	75,0
	XVII.86 залізничні локомотиви	16,4						
Львівська	III.15 Жири та олії тваринного або рослинного походження	21,7	II.10 зернові культури	11,6	V.27 палива мінеральні нафта і продукти її перегонки	11,2	III.15 Жири та олії тваринного або рослинного походження	14,9

Регіон	2012		2021		2022		2023	
	Товарна група/підгрупа	%	Товарна група/підгрупа	%	Товарна група/підгрупа	%	Товарна група/підгрупа	%
	IX.44 деревина і вироби з деревини	11,0	XVI.85 електричні машини	18,0	IX.44 деревина і вироби з деревини	11,1		
	XVI.85 електричні машини	20,0	XX.94 меблі	14,4	XVI.85 електричні машини XX.94 меблі	17,0 11,1	XVI.85 електричні машини XX.94 меблі	16,4 12,1
Миколаївська	II.10 зернові культури	36,0	II.10 зернові культури	56,0	II.10 зернові культури	47,9	II.10 зернові культури	59,4
	VI.28 продукти неорганічної хімії	23,9			II.12. насіння і плоди олійних рослин	14,5		
	XVI.84 реактори ядерні котли, машини	13,9			III.15 Жири та олії тваринного або рослинного походження	14,9		
Одеська	III.15 Жири та олії тваринного або рослинного походження	10,8	II.10 зернові культури	31,5	II.10 зернові культури	34,0	II.10 зернові культури	42,9
	VI.28 продукти неорганічної хімії	15,4	III.15 Жири та олії тваринного або рослинного походження	25,7	II.12. насіння і плоди олійних рослин	22,7	II.12. насіння і плоди олійних рослин	15,6
	VI.31 добрива	18,6			III.15 Жири та олії тваринного або рослинного походження	21,4	III.15 Жири та олії тваринного або рослинного походження	16,6
Полтавська	XVII.86 залізничні локомотиви	40,0	V.26 руди, шлак і зола	63,8	II.10 зернові культури	17,9	II.10 зернові культури	23,9
					V.26 руди, шлак і зола	53,4	II.12. насіння і плоди олійних рослин	9,9
Рівненська	V.25 сіль; сірка; землі та каміння	13,4	II.10 зернові культури	12,1	II.10 зернові культури	10,6	II.10 зернові культури	13,2
	VI. Продукція хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості	31,3	IX.44 деревина і вироби з деревини	30,2	VI. 31 добрива	13,7	II.12. насіння і плоди олійних рослин	10,5
	IX.44 деревина і вироби з деревини	19,7			IX.44 деревина і вироби з деревини	27,4	III.15 Жири та олії тваринного або рослинного походження	9,7
Сумська	н.д.		II.10 зернові культури	25,5	II.10 зернові культури	31,0	II.10 зернові культури	31,7
			XVI.84 реактори ядерні котли, машини	12,1	XVI.84 реактори ядерні котли, машини	10,7	II.12. насіння і плоди олійних рослин	11,8
							III.15 Жири та олії тваринного або рослинного походження	10,3
Тернопільська	II.10 зернові культури	14,5	II.10 зернові культури	17,5	II.10 зернові культури	18,4	II.10 зернові культури	30,6
					II. 12 насіння і плоди олійних рослин	23,0	II. 12 насіння і плоди олійних рослин	16,1
	XVI.85 електричні машини	39,4	XVI.85 електричні машини	29,4	XVI.85 електричні машини	21,0	XVI.85 електричні машини XX.94 меблі	10,7 10,7

Регіон	2012		2021		2022		2023	
	Товарна група/підгрупа	%	Товарна група/підгрупа	%	Товарна група/підгрупа	%	Товарна група/підгрупа	%
Харківська	н.д.		II.10 зернові культури	22,0	II.10 зернові культури	22,2	н.д.	
			XVI.84 реактори ядерні котли, машини	12,3	III.15 Жири та олії тваринного або рослинного походження	12,8		
Херсонська	II. Продукти рослинного походження	32,6	II. Продукти рослинного походження	28,4	II. Продукти рослинного походження	45,3	II. Продукти рослинного походження	22,9
	IV. Готові харчові продукти	17,1						
	XVI. Машини, обладнання та механізми; електротехнічне обладнання	18,3	IV. Готові харчові продукти	15,1	III.15 Жири та олії тваринного або рослинного походження	19,2	III.15 Жири та олії тваринного або рослинного походження	28,1
			XV. Недорогоцінні метали та вироби з них	22,1	IV. Готові харчові продукти	17,5	IV. Готові харчові продукти	20,3
Хмельницька	II.10 зернові культури	11,1	II.10 зернові культури	40,6	II.10 зернові культури	33,7	II.10 зернові культури	25,2
	VII.39 пластмаси, полімерні матеріали	11,9			II. 12 насіння і плоди олійних рослин	15,0	II. 12 насіння і плоди олійних рослин	11,2
	XVI.85 електричні машини	16,8			III.15 Жири та олії тваринного або рослинного походження	13,2		
Черкаська	н.д.		II.10 зернові культури	34,5	II.10 зернові культури	34,9	I.Живі тварини; продукти тваринного походження	29,4
			III.15 Жири та олії тваринного або рослинного походження	14,7	III.15 Жири та олії тваринного або рослинного походження	24,9	II. Продукти рослинного походження	38,5
							III.15 Жири та олії тваринного або рослинного походження	13,5
Чернівецька	IX. Деревина і вироби з деревини	23,5	IX.44 деревина і вироби з деревини	26,2	IX.44 деревина і вироби з деревини	20,3	I.02 м'ясо та істівні субпродукти	12,3
	XI.62 одяг та додаткові речі до одягу, текстильні	15,6					II.10 зернові культури	10,1
	XVI.84 реактори ядерні котли, машини	19,8	XVI.85 електричні машини	22,6	XVI.85 електричні машини	13,6	IX.44 деревина і вироби з деревини	24,4
			XX.94 меблі	11,0			XX.94 меблі	10,3
Чернігівська	II.10 зернові культури	23,6	II.10 зернові культури	49,6	II.10 зернові культури	49,6	II.10 зернові культури	45,5
	X.48 папір та картон	20,3					III.15 Жири та олії тваринного або рослинного походження	16,6

Джерело: побудовано за даними ДССУ

Додаток Б

Трансформація регіональних ринків праці в Україні у довоєнний період та в часі війни

Додаток Б.1. Показники зареєстрованого ринку праці регіонів України у 2020-2023 рр. (в частині пропозиції праці)

	Кількість зареєстрованих безробітних, тис. осіб				Чисельність безробітних, працевлаштованих центрами зайнятості, тис. осіб				Чисельність безробітних, які проходили професійне навчання (у т.ч. у ЦПТО), тис. осіб			
					Довоєнний період		період під час війни		довоєнний період		період під час війни	
	2020	2021	2022	2023	2020	2021	2022	2023	2020	2021	2022	2023
Україна	1247,2	1191,0	867,6	483,2	384,5	404,8	248,8	160,1	141,8	138,9	75,5	52,5
Вінницька	65,6	62,9	46,3	22,7	20,8	21,9	15,9	7,9	6,3	7,8	3,1	2,6
Волинська	34,0	33,2	23,4	13,6	10,0	10,8	7,5	4,9	4,0	3,8	3,1	1,8
Дніпропет-ровська	104,4	96,1	80,5	45,5	38,0	40,5	30,3	22,4	12,5	11,7	8,1	4,3
Донецька	49,7	50,2	26,4	17,3	17,1	20,1	6,6	7,0	9,3	9,5	2,4	5,6
Житомирська	47,0	45,5	36,7	23,4	14,0	15,9	11,2	8,6	5,0	4,6	2,6	1,6
Закарпатська	21,9	21,6	17,5	10,0	6,2	7,5	5,7	3,6	0,8	1,5	0,9	0,7
Запорізька	65,9	58,5	39,1	20,2	20,6	20,6	6,9	2,7	1,8	1,4	0,3	0,1
Івано-Франківська	36,6	36,3	25,3	16,5	11,7	14,2	10,2	7,9	8,3	8,5	5,7	3,9
Київська	49,7	46,8	42,9	26,0	15,8	16,0	12,3	8,4	3,1	2,0	1,5	1,1
Кіровоградська	48,1	47,2	32,8	16,3	12,9	15,1	9,3	4,9	3,0	4,0	3,0	1,6
Луганська	25,3	26,2	10,2	4,5	9,4	11,1	1,9	0,4	2,8	3,4	0,8	0,3
Львівська	68,7	70,4	41,6	23,9	17,8	21,0	13,4	10,7	7,4	7,1	4,2	4,3
Миколаївська	47,7	45,6	36,6	21,6	13,2	14,6	7,5	4,7	6,1	5,5	1,2	1,4
Одеська	51,1	48,9	37,9	22,0	15,4	15,0	10,6	5,5	7,7	7,7	5,8	2,4
Полтавська	70,9	64,2	48,7	24,0	20,9	20,0	14,3	7,6	8,3	6,9	5,5	3,5
Рівненська	40,6	39,6	30,9	19,9	13,3	14,4	11,7	9,3	8,9	8,5	6,7	5,6
Сумська	49,7	43,6	36,6	23,5	15,1	14,3	10,0	6,9	6,5	5,9	3,7	1,7
Тернопільська	32,1	31,4	21,7	10,1	9,7	10,0	7,0	3,3	3,3	4,1	2,4	1,1
Харківська	90,4	85,7	54,3	33,9	30,5	30,7	11,0	8,9	17,9	16,4	4,2	4,4
Херсонська	35,4	34,4	15,6	9,0	11,1	11,1	1,9	0,5	4,7	4,8	1,7	0,1
Хмельницька	43,9	41,4	31,2	14,4	13,7	13,2	10,0	4,3	5,2	5,1	3,6	1,8
Черкаська	57,6	54,8	40,1	19,5	17,4	18,1	12,6	6,1	3,5	2,3	1,1	0,7
Чернівецька	20,5	20,2	15,0	8,1	5,5	5,4	5,0	3,2	0,9	1,5	1,1	0,7
Чернігівська	38,1	35,7	29,7	17,2	11,8	11,3	8,1	5,4	3,9	4,1	2,6	0,9
м. Київ	52,2	50,6	46,7	20,2	12,7	12,1	8,1	5,2	0,5	0,9	0,3	0,3

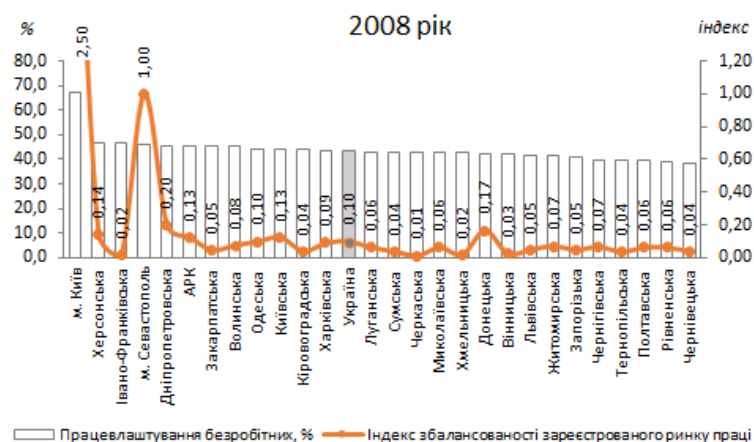
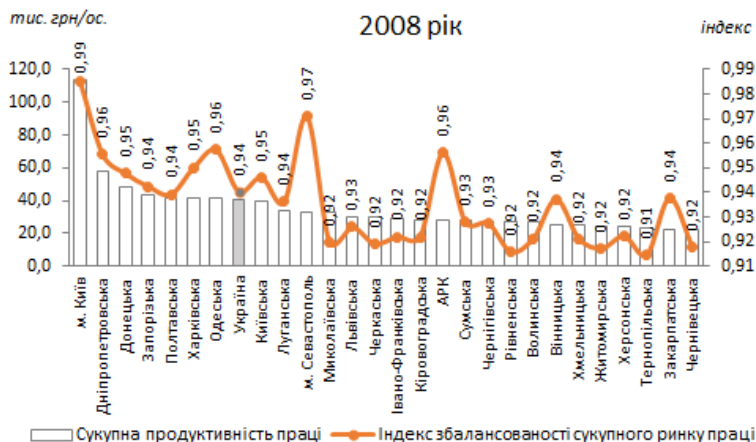
Джерело: за даними Державної служби зайнятості України

Додаток Б.2. Показники зареєстрованого ринку праці регіонів України у 2020-2023 рр. (в частині попиту на працю)

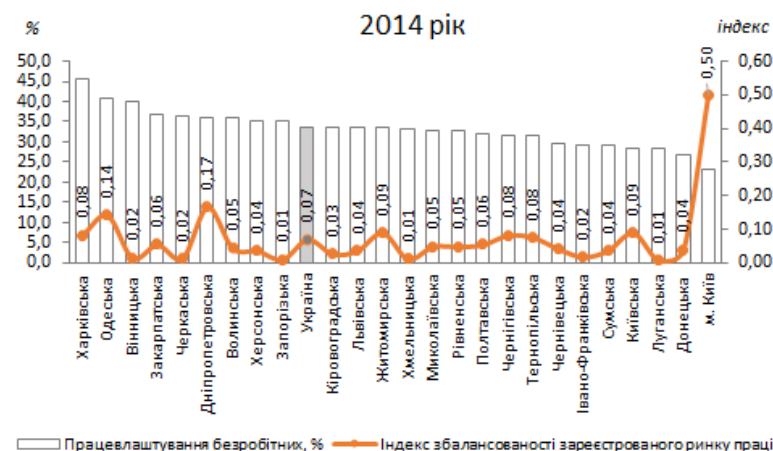
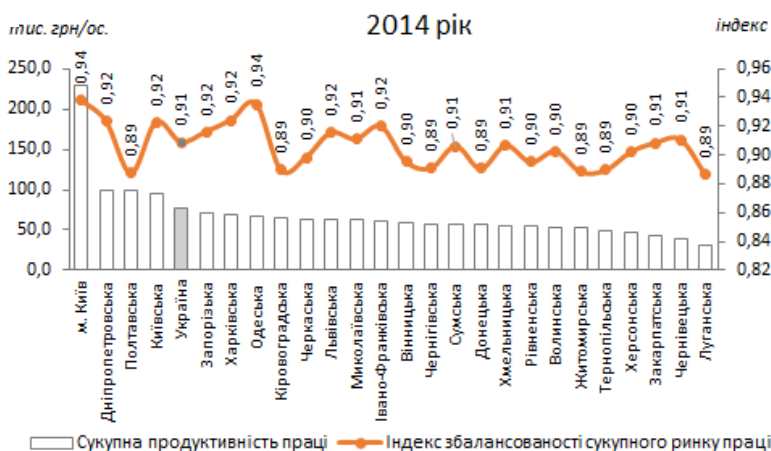
	Кількість вакансій, тис. одиниць				Навантаження на 1 вакансію, осіб				Середній розмір заробітної плати у вакансіях, грн.			
	Довоєнний період		період під час війни		довоєнний період		період під час війни		довоєнний період		період під час війни	
	2020	2021	2022	2023	2020	2021	2022	2023	2020	2021	2022	2023
Україна	829,7	705,8	396,3	329,4	1,5	1,7	2,2	1,5	6724	7955	9219	10140
Вінницька	40,4	30,5	19,6	14,4	1,6	2,1	2,4	1,6	6230	7389	7776	8778
Волинська	27,0	24,9	16,6	15,0	1,3	1,3	1,4	0,9	6549	7538	8617	9571
Дніпропет-ровська	69,6	61,7	40,0	29,5	1,5	1,6	2,0	1,5	6437	7966	9249	10297
Донецька	27,8	28,8	10,5	11,1	1,8	1,7	2,5	1,6	6871	8912	9237	12196
Житомирська	39,2	29,2	16,8	14,4	1,2	1,6	2,2	1,6	6172	7643	8507	9215
Закарпатська	16,4	12,7	8,4	6,1	1,3	1,7	2,1	1,6	7037	7452	8490	9306
Запорізька	33,6	25,5	8,9	4,6	2,0	2,3	4,4	4,4	5992	7320	8596	10248
Івано-Франківська	27,6	21,9	14,9	14,5	1,3	1,7	1,7	1,1	5554	6866	8218	8655
Київська	36,3	32,3	19,2	17,3	1,4	1,4	2,2	1,5	7472	8769	10088	10772
Кіровоградська	24,3	22,6	14,3	9,7	2,0	2,1	2,3	1,7	6606	7495	9271	10159
Луганська	19,6	18,3	1,8	0,0	1,3	1,4	5,6	...	6049	6901	8165	...
Львівська	47,3	43,2	29,0	33,9	1,5	1,6	1,4	0,7	7992	8381	9382	10475
Миколаївська	24,1	20,1	9,2	7,5	2,0	2,3	4,0	2,9	6251	7567	8790	9968
Одеська	30,6	31,2	21,0	14,8	1,7	1,6	1,8	1,5	6472	7612	8753	10200
Полтавська	46,0	30,3	21,2	15,7	1,5	2,1	2,3	1,5	6320	7673	9145	9260
Рівненська	33,9	26,9	17,0	14,2	1,2	1,5	1,8	1,4	6085	7430	8302	8898
Сумська	25,0	22,4	14,6	11,9	2,0	1,9	2,5	2,0	5853	7132	8518	8954
Тернопільська	22,1	14,6	10,2	11,0	1,5	2,1	2,1	0,9	6063	7148	8222	9862
Харківська	63,0	50,7	18,3	17,2	1,4	1,7	3,0	2,0	6443	7621	8569	9415
Херсонська	17,6	15,8	2,4	1,1	2,0	2,2	6,6	8,5	5719	7293	8267	11170
Хмельницька	28,2	27,4	18,4	13,1	1,6	1,5	1,7	1,1	6103	7557	8698	9655
Черкаська	30,4	26,9	16,9	11,0	1,9	2,0	2,4	1,8	6420	7649	8988	9953
Чернівецька	10,9	9,8	8,7	6,4	1,9	2,1	1,7	1,3	6680	7503	8397	9424
Чернігівська	21,4	16,0	9,8	8,4	1,8	2,2	3,0	2,0	5959	7183	8525	9688
м. Київ	67,3	62,2	28,7	26,6	0,8	0,8	1,6	0,8	7889	9026	11193	11498

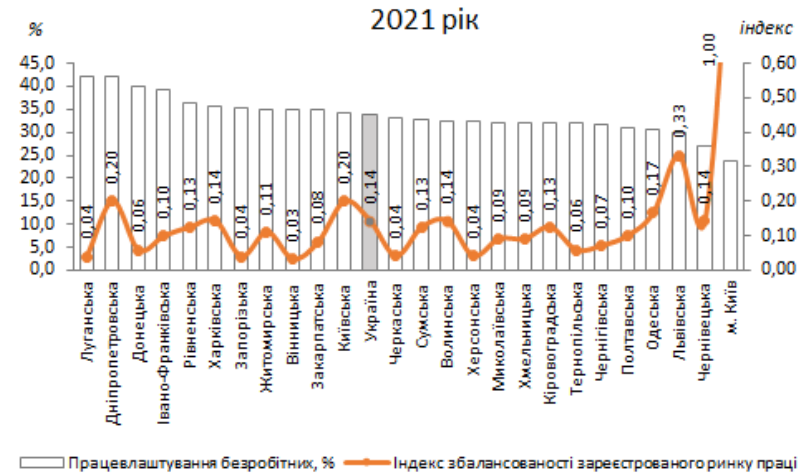
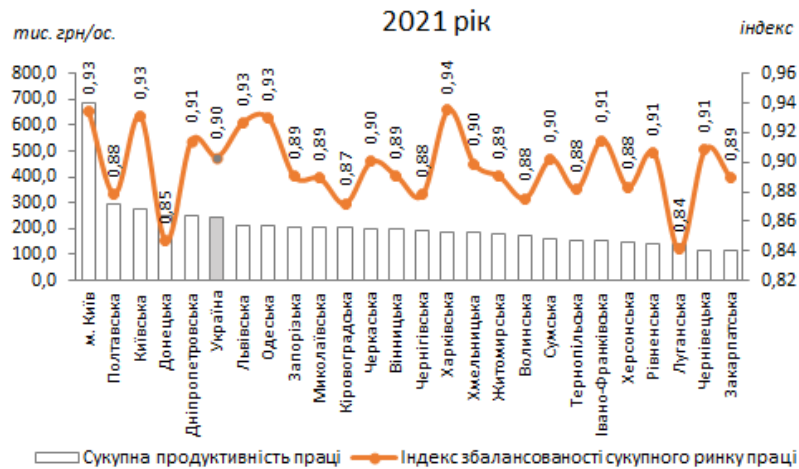
Джерело: за даними Державної служби зайнятості України

Додаток В. Збалансованість регіональних ринків праці в Україні на тлі змін продуктивності праці та рівня працевлаштування у регіонах, 2008, 2014, 2021, 2023 рр.

430

Примітки:

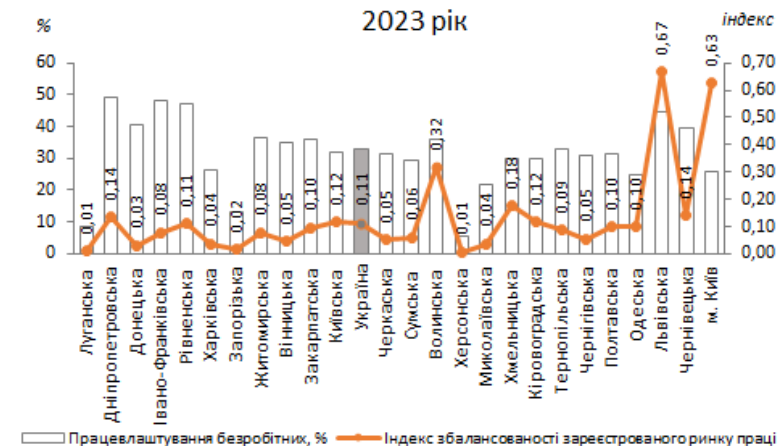
Індекс збалансованості сукупного ринку праці характеризує відношення кількості зайнятих і вакантних робочих місць до чисельності робочої сили (економічно активного населення).

Індекс збалансованості зареєстрованого ринку праці розрахований як співвідношення кількості вакантних робочих місць і чисельності зареєстрованих безробітних.

Сукупна продуктивність праці обчислена як відношення ВДВ, виробленої у регіоні, до чисельності зайнятих у віці

15-70 років (тис. грн/ос.).

Рівень працевлаштування безробітних – це частка працевлаштованих безробітних у загальній чисельності зареєстрованих безробітних (%)

Джерело: за даними Державної служби зайнятості і Державної служби статистики України

Додаток Г

Таблиця Г.1 Часткові та композиційні індекси конкурентоспроможності регіональних ринків праці в Україні у 2008-2021 рр.

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
	Вінницька область													
<i>часткові індекси:</i>														
Якість робочих місць	0,49	0,52	0,51	0,53	0,46	0,42	0,70	0,61	0,57	0,53	0,50	0,56	0,51	0,59
Інтелектуально-кадрове забезпечення	0,22	0,19	0,10	0,16	0,20	0,21	0,24	0,18	0,27	0,23	0,23	0,18	0,21	0,23
Мотивація праці	0,45	0,56	0,42	0,40	0,20	0,42	0,62	0,36	0,53	0,49	0,21	0,53	0,34	0,42
Ефективність зайнятості та ринку праці	0,30	0,40	0,46	0,23	0,39	0,51	0,39	0,35	0,49	0,47	0,47	0,32	0,39	0,39
Інституційна спроможність ринку праці	0,25	0,09	0,27	0,49	0,29	0,24	0,51	0,54	0,32	0,42	0,37	0,36	0,61	0,14
<i>композиційний індекс</i>	0,33	0,21	0,28	0,33	0,28	0,33	0,44	0,38	0,42	0,41	0,31	0,34	0,39	0,23
	Волинська область													
<i>часткові індекси:</i>														
Якість робочих місць	0,48	0,49	0,50	0,51	0,46	0,48	0,73	0,67	0,56	0,57	0,54	0,56	0,53	0,53
Інтелектуально-кадрове забезпечення	0,22	0,19	0,14	0,21	0,32	0,28	0,23	0,31	0,33	0,33	0,28	0,24	0,22	0,28
Мотивація праці	0,44	0,48	0,38	0,43	0,22	0,34	0,49	0,16	0,55	0,26	0,19	0,25	0,07	0,56
Ефективність зайнятості та ринку праці	0,54	0,09	0,49	0,34	0,27	0,49	0,35	0,52	0,41	0,18	0,50	0,18	0,45	0,36
Інституційна спроможність ринку праці	0,27	0,14	0,26	0,56	0,19	0,31	0,45	0,63	0,56	0,44	0,50	0,52	0,57	0,39
<i>композиційний індекс</i>	0,36	0,15	0,29	0,39	0,24	0,36	0,39	0,31	0,47	0,31	0,35	0,29	0,18	0,39
	Дніпропетровська область													
<i>часткові індекси:</i>														
Якість робочих місць	0,48	0,50	0,51	0,55	0,51	0,43	0,60	0,59	0,56	0,46	0,46	0,54	0,55	0,47
Інтелектуально-кадрове забезпечення	0,42	0,42	0,15	0,32	0,50	0,46	0,45	0,47	0,48	0,45	0,44	0,44	0,44	0,43
Мотивація праці	0,55	0,62	0,69	0,62	0,46	0,55	0,45	0,18	0,39	0,47	0,23	0,17	0,05	0,46
Ефективність зайнятості та ринку праці	0,55	0,54	0,29	0,31	0,61	0,63	0,29	0,58	0,48	0,30	0,64	0,30	0,68	0,56
Інституційна спроможність ринку праці	0,36	0,18	0,34	0,54	0,47	0,49	0,60	0,61	0,56	0,47	0,56	0,59	0,79	0,44
<i>композиційний індекс</i>	0,47	0,35	0,28	0,48	0,49	0,50	0,42	0,32	0,50	0,42	0,35	0,33	0,14	0,47
	Донецька область													
<i>часткові індекси:</i>														
Якість робочих місць	0,54	0,56	0,56	0,62	0,56	0,47	0,50	0,49	0,46	0,37	0,28	0,52	0,58	0,44
Інтелектуально-кадрове забезпечення	0,35	0,34	0,14	0,27	0,39	0,34	0,17	0,31	0,04	0,20	0,17	0,22	0,16	0,18
Мотивація праці	0,45	0,58	0,42	0,38	0,18	0,47	0,19	0,22	0,46	0,27	0,17	0,25	0,07	0,49
Ефективність зайнятості та ринку праці	0,55	0,65	0,35	0,36	0,56	0,60	0,11	0,58	0,61	0,58	0,35	0,57	0,65	0,67

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Інституційна спроможність ринку праці	0,32	0,08	0,27	0,45	0,36	0,27	0,32	0,30	0,29	0,33	0,38	0,31	0,52	0,26
<i>композиційний індекс</i>	0,42	0,18	0,28	0,40	0,31	0,38	0,16	0,32	0,09	0,34	0,25	0,32	0,15	0,33
Житомирська область														
<i>часткові індекси:</i>														
Якість робочих місць	0,50	0,54	0,49	0,54	0,48	0,48	0,74	0,71	0,64	0,61	0,63	0,59	0,62	0,70
Інтелектуально-кадрове забезпечення	0,19	0,16	0,12	0,16	0,32	0,28	0,29	0,26	0,35	0,33	0,27	0,26	0,31	0,29
Мотивація праці	0,36	0,43	0,33	0,41	0,13	0,36	0,53	0,17	0,57	0,32	0,31	0,33	0,06	0,56
Ефективність зайнятості та ринку праці	0,32	0,28	0,38	0,37	0,49	0,50	0,16	0,50	0,40	0,29	0,36	0,25	0,07	0,31
Інституційна спроможність ринку праці	0,23	0,11	0,27	0,35	0,31	0,33	0,41	0,43	0,39	0,32	0,33	0,32	0,36	0,28
<i>композиційний індекс</i>	0,31	0,22	0,27	0,36	0,26	0,38	0,29	0,31	0,46	0,37	0,37	0,34	0,13	0,38
Закарпатська область														
<i>часткові індекси:</i>														
Якість робочих місць	0,56	0,60	0,54	0,59	0,45	0,49	0,79	0,69	0,65	0,76	0,70	0,73	0,65	0,66
Інтелектуально-кадрове забезпечення	0,17	0,16	0,15	0,15	0,26	0,20	0,20	0,20	0,25	0,20	0,20	0,22	0,20	0,19
Мотивація праці	0,45	0,51	0,37	0,28	0,17	0,31	0,56	0,25	0,65	0,77	0,49	0,67	0,55	0,35
Ефективність зайнятості та ринку праці	0,38	0,58	0,55	0,35	0,52	0,54	0,41	0,53	0,50	0,46	0,51	0,23	0,12	0,28
Інституційна спроможність ринку праці	0,22	0,13	0,28	0,41	0,29	0,29	0,42	0,38	0,40	0,36	0,37	0,36	0,38	0,25
<i>композиційний індекс</i>	0,34	0,28	0,37	0,34	0,29	0,35	0,43	0,36	0,48	0,46	0,46	0,37	0,30	0,33
Запорізька область														
<i>часткові індекси:</i>														
Якість робочих місць	0,43	0,47	0,47	0,45	0,39	0,41	0,61	0,56	0,43	0,40	0,32	0,38	0,48	0,37
Інтелектуально-кадрове забезпечення	0,41	0,41	0,12	0,27	0,45	0,38	0,37	0,38	0,37	0,39	0,34	0,40	0,38	0,40
Мотивація праці	0,50	0,57	0,42	0,34	0,11	0,35	0,64	0,21	0,38	0,31	0,15	0,42	0,05	0,61
Ефективність зайнятості та ринку праці	0,62	0,63	0,53	0,42	0,56	0,61	0,47	0,65	0,69	0,68	0,68	0,42	0,50	0,57
Інституційна спроможність ринку праці	0,22	0,08	0,31	0,37	0,15	0,47	0,20	0,31	0,50	0,32	0,32	0,40	0,39	0,24
<i>композиційний індекс</i>	0,41	0,24	0,24	0,38	0,19	0,44	0,34	0,32	0,46	0,39	0,29	0,41	0,10	0,35
Івано-Франківська область														
<i>часткові індекси:</i>														
Якість робочих місць	0,50	0,51	0,50	0,49	0,38	0,42	0,68	0,57	0,47	0,46	0,45	0,51	0,50	0,51
Інтелектуально-кадрове забезпечення	0,15	0,15	0,12	0,16	0,25	0,12	0,18	0,19	0,23	0,22	0,21	0,18	0,21	0,16
Мотивація праці	0,53	0,63	0,46	0,37	0,15	0,33	0,58	0,56	0,53	0,34	0,28	0,27	0,44	0,31
Ефективність зайнятості та ринку праці	0,41	0,54	0,23	0,46	0,51	0,48	0,40	0,37	0,35	0,25	0,48	0,18	0,25	0,30
Інституційна спроможність ринку праці	0,18	0,04	0,22	0,48	0,24	0,36	0,35	0,52	0,33	0,41	0,45	0,40	0,45	0,34
<i>композиційний індекс</i>	0,33	0,11	0,28	0,37	0,24	0,25	0,40	0,43	0,38	0,33	0,34	0,26	0,37	0,31
Київська область														
<i>часткові індекси:</i>														
Якість робочих місць	0,56	0,59	0,57	0,59	0,59	0,56	0,74	0,75	0,70	0,62	0,63	0,67	0,76	0,60

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Інтелектуально-кадрове забезпечення	0,25	0,26	0,16	0,19	0,32	0,29	0,30	0,31	0,29	0,31	0,29	0,31	0,29	0,30
Мотивація праці	0,52	0,64	0,56	0,56	0,49	0,14	0,39	0,17	0,41	0,37	0,18	0,36	0,18	0,64
Ефективність зайнятості та ринку праці	0,44	0,56	0,44	0,32	0,52	0,59	0,44	0,58	0,60	0,57	0,67	0,26	0,58	0,54
Інституційна спроможність ринку праці	0,31	0,16	0,37	0,53	0,40	0,42	0,51	0,57	0,52	0,56	0,61	0,55	0,79	0,32
<i>композиційний індекс</i>	0,40	0,32	0,36	0,42	0,46	0,24	0,45	0,32	0,49	0,47	0,34	0,39	0,33	0,41
Кіровоградська область														
<i>часткові індекси:</i>														
Якість робочих місць	0,48	0,56	0,53	0,57	0,49	0,41	0,68	0,66	0,62	0,54	0,53	0,52	0,63	0,58
Інтелектуально-кадрове забезпечення	0,18	0,23	0,14	0,16	0,27	0,25	0,27	0,25	0,27	0,27	0,24	0,11	0,21	0,22
Мотивація праці	0,34	0,43	0,24	0,25	0,11	0,30	0,54	0,14	0,41	0,53	0,36	0,23	0,13	0,61
Ефективність зайнятості та ринку праці	0,42	0,52	0,41	0,29	0,42	0,55	0,36	0,50	0,50	0,47	0,56	0,38	0,52	0,53
Інституційна спроможність ринку праці	0,20	0,07	0,24	0,40	0,26	0,22	0,32	0,31	0,42	0,26	0,23	0,29	0,33	0,23
<i>композиційний індекс</i>	0,30	0,18	0,27	0,30	0,23	0,32	0,38	0,24	0,43	0,37	0,35	0,23	0,28	0,35
Луганська область														
<i>часткові індекси:</i>														
Якість робочих місць	0,51	0,50	0,51	0,56	0,44	0,42	0,57	0,43	0,40	0,39	0,27	0,46	0,51	0,40
Інтелектуально-кадрове забезпечення	0,24	0,19	0,09	0,18	0,26	0,19	0,08	0,21	0,18	0,17	0,14	0,15	0,18	0,18
Мотивація праці	0,43	0,50	0,40	0,35	0,16	0,44	0,09	0,05	0,33	0,18	0,14	0,21	0,46	0,59
Ефективність зайнятості та ринку праці	0,61	0,64	0,62	0,16	0,50	0,45	0,01	0,40	0,29	0,02	0,35	0,38	0,39	0,31
Інституційна спроможність ринку праці	0,21	0,13	0,32	0,47	0,16	0,25	0,14	0,29	0,40	0,25	0,26	0,34	0,52	0,12
<i>композиційний індекс</i>	0,38	0,31	0,26	0,23	0,21	0,32	0,01	0,14	0,29	0,04	0,19	0,27	0,36	0,21
Львівська область														
<i>часткові індекси:</i>														
Якість робочих місць	0,54	0,52	0,53	0,54	0,48	0,50	0,69	0,68	0,57	0,56	0,52	0,61	0,70	0,58
Інтелектуально-кадрове забезпечення	0,38	0,35	0,20	0,31	0,46	0,42	0,43	0,42	0,46	0,45	0,44	0,41	0,44	0,46
Мотивація праці	0,46	0,51	0,40	0,33	0,13	0,36	0,60	0,18	0,44	0,47	0,35	0,31	0,24	0,53
Ефективність зайнятості та ринку праці	0,40	0,56	0,23	0,21	0,53	0,54	0,34	0,59	0,53	0,46	0,56	0,24	0,50	0,43
Інституційна спроможність ринку праці	0,21	0,09	0,35	0,45	0,34	0,27	0,48	0,66	0,58	0,52	0,57	0,53	0,57	0,43
<i>композиційний індекс</i>	0,37	0,24	0,28	0,35	0,27	0,39	0,45	0,33	0,53	0,49	0,47	0,36	0,19	0,47
Миколаївська область														
<i>часткові індекси:</i>														
Якість робочих місць	0,56	0,57	0,55	0,56	0,49	0,50	0,73	0,69	0,59	0,51	0,48	0,51	0,53	0,52
Інтелектуально-кадрове забезпечення	0,29	0,27	0,09	0,21	0,32	0,28	0,28	0,28	0,31	0,34	0,32	0,25	0,35	0,33
Мотивація праці	0,48	0,52	0,26	0,26	0,15	0,24	0,58	0,12	0,27	0,36	0,20	0,51	0,18	0,51
Ефективність зайнятості та ринку праці	0,35	0,61	0,61	0,18	0,29	0,57	0,29	0,26	0,54	0,50	0,22	0,52	0,55	0,53
Інституційна спроможність ринку праці	0,22	0,10	0,27	0,46	0,29	0,35	0,39	0,45	0,39	0,28	0,29	0,35	0,38	0,32
<i>композиційний індекс</i>	0,36	0,25	0,24	0,25	0,27	0,37	0,37	0,21	0,43	0,38	0,27	0,39	0,30	0,42

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
	Одеська область													
<i>часткові індекси:</i>														
Якість робочих місць	0,60	0,59	0,57	0,63	0,53	0,52	0,72	0,68	0,70	0,53	0,53	0,56	0,56	0,55
Інтелектуально-кадрове забезпечення	0,31	0,30	0,20	0,28	0,40	0,38	0,37	0,37	0,43	0,38	0,35	0,35	0,35	0,35
Мотивація праці	0,48	0,63	0,51	0,46	0,25	0,45	0,68	0,13	0,49	0,51	0,27	0,47	0,04	0,58
Ефективність зайнятості та ринку праці	0,45	0,34	0,44	0,39	0,57	0,59	0,38	0,59	0,48	0,29	0,60	0,32	0,48	0,49
Інституційна спроможність ринку праці	0,27	0,18	0,30	0,62	0,37	0,55	0,68	0,70	0,62	0,44	0,55	0,49	0,58	0,36
<i>композиційний індекс</i>	0,40	0,32	0,36	0,45	0,37	0,49	0,50	0,24	0,54	0,41	0,38	0,41	0,08	0,42
	Полтавська область													
<i>часткові індекси:</i>														
Якість робочих місць	0,46	0,50	0,50	0,50	0,43	0,45	0,62	0,62	0,54	0,47	0,45	0,47	0,63	0,48
Інтелектуально-кадрове забезпечення	0,25	0,25	0,18	0,23	0,35	0,32	0,31	0,32	0,36	0,32	0,31	0,24	0,28	0,31
Мотивація праці	0,52	0,57	0,48	0,43	0,21	0,38	0,63	0,17	0,48	0,45	0,14	0,37	0,06	0,59
Ефективність зайнятості та ринку праці	0,34	0,62	0,68	0,68	0,66	0,65	0,62	0,60	0,54	0,21	0,53	0,11	0,59	0,51
Інституційна спроможність ринку праці	0,27	0,19	0,21	0,60	0,41	0,42	0,47	0,56	0,44	0,35	0,49	0,39	0,52	0,28
<i>композиційний індекс</i>	0,35	0,33	0,34	0,46	0,35	0,43	0,50	0,30	0,47	0,32	0,24	0,20	0,10	0,36
	Рівненська область													
<i>часткові індекси:</i>														
Якість робочих місць	0,53	0,51	0,43	0,47	0,40	0,42	0,65	0,56	0,47	0,43	0,46	0,52	0,47	0,48
Інтелектуально-кадрове забезпечення	0,16	0,13	0,08	0,13	0,24	0,22	0,20	0,19	0,30	0,26	0,21	0,20	0,24	0,25
Мотивація праці	0,44	0,54	0,38	0,50	0,43	0,39	0,52	0,20	0,59	0,11	0,29	0,56	0,11	0,55
Ефективність зайнятості та ринку праці	0,29	0,35	0,21	0,19	0,30	0,41	0,26	0,32	0,22	0,05	0,41	0,15	0,32	0,14
Інституційна спроможність ринку праці	0,20	0,06	0,23	0,37	0,36	0,29	0,35	0,42	0,33	0,25	0,28	0,31	0,41	0,28
<i>композиційний індекс</i>	0,28	0,14	0,20	0,29	0,36	0,32	0,32	0,28	0,33	0,12	0,28	0,25	0,17	0,24
	Сумська область													
<i>часткові індекси:</i>														
Якість робочих місць	0,52	0,49	0,54	0,52	0,45	0,46	0,62	0,59	0,50	0,38	0,37	0,52	0,58	0,51
Інтелектуально-кадрове забезпечення	0,30	0,30	0,08	0,19	0,38	0,32	0,31	0,32	0,36	0,28	0,28	0,21	0,33	0,31
Мотивація праці	0,39	0,43	0,30	0,22	0,07	0,30	0,49	0,11	0,28	0,33	0,06	0,16	0,15	0,42
Ефективність зайнятості та ринку праці	0,48	0,61	0,51	0,47	0,56	0,61	0,59	0,62	0,60	0,47	0,53	0,33	0,31	0,31
Інституційна спроможність ринку праці	0,21	0,09	0,22	0,40	0,33	0,29	0,34	0,50	0,37	0,28	0,34	0,33	0,57	0,22
<i>композиційний індекс</i>	0,35	0,21	0,19	0,34	0,18	0,38	0,44	0,21	0,42	0,33	0,11	0,30	0,32	0,29
	Тернопільська область													
<i>часткові індекси:</i>														
Якість робочих місць	0,52	0,48	0,49	0,52	0,45	0,48	0,73	0,70	0,54	0,51	0,43	0,51	0,49	0,54
Інтелектуально-кадрове забезпечення	0,18	0,19	0,10	0,15	0,24	0,23	0,24	0,21	0,33	0,27	0,25	0,09	0,36	0,27
Мотивація праці	0,42	0,54	0,43	0,35	0,17	0,32	0,55	0,29	0,46	0,53	0,17	0,24	0,09	0,48

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Ефективність зайнятості та ринку праці	0,39	0,57	0,29	0,35	0,46	0,34	0,27	0,49	0,42	0,35	0,49	0,13	0,49	0,41
Інституційна спроможність ринку праці	0,21	0,19	0,22	0,61	0,38	0,35	0,52	0,49	0,42	0,30	0,35	0,31	0,30	0,24
<i>композиційний індекс</i>	0,32	0,34	0,25	0,36	0,30	0,34	0,38	0,38	0,45	0,37	0,27	0,16	0,20	0,34
Харківська область														
<i>часткові індекси:</i>														
Якість робочих місць	0,56	0,58	0,57	0,61	0,54	0,57	0,66	0,65	0,57	0,48	0,46	0,53	0,66	0,47
Інтелектуально-кадрове забезпечення	0,58	0,57	0,25	0,49	0,64	0,60	0,58	0,57	0,59	0,57	0,58	0,58	0,60	0,58
Мотивація праці	0,45	0,56	0,39	0,43	0,18	0,43	0,66	0,17	0,37	0,48	0,20	0,32	0,13	0,54
Ефективність зайнятості та ринку праці	0,53	0,59	0,38	0,21	0,58	0,58	0,43	0,60	0,62	0,59	0,65	0,42	0,50	0,47
Інституційна спроможність ринку праці	0,26	0,12	0,31	0,44	0,46	0,43	0,51	0,73	0,62	0,47	0,56	0,67	0,68	0,36
<i>композиційний індекс</i>	0,45	0,31	0,34	0,35	0,33	0,52	0,54	0,30	0,57	0,52	0,38	0,49	0,32	0,45
Херсонська область														
<i>часткові індекси:</i>														
Якість робочих місць	0,47	0,51	0,48	0,52	0,44	0,44	0,69	0,61	0,55	0,51	0,42	0,54	0,49	0,49
Інтелектуально-кадрове забезпечення	0,21	0,21	0,14	0,16	0,31	0,25	0,27	0,22	0,26	0,27	0,25	0,21	0,27	0,26
Мотивація праці	0,37	0,42	0,33	0,21	0,11	0,29	0,51	0,18	0,48	0,55	0,09	0,28	0,11	0,29
Ефективність зайнятості та ринку праці	0,38	0,51	0,48	0,26	0,48	0,49	0,47	0,41	0,48	0,47	0,50	0,32	0,39	0,41
Інституційна спроможність ринку праці	0,31	0,17	0,30	0,61	0,37	0,33	0,46	0,50	0,34	0,27	0,35	0,31	0,45	0,25
<i>композиційний індекс</i>	0,34	0,28	0,31	0,28	0,26	0,36	0,45	0,30	0,40	0,39	0,16	0,32	0,23	0,31
Хмельницька область														
<i>часткові індекси:</i>														
Якість робочих місць	0,51	0,51	0,53	0,55	0,50	0,46	0,72	0,68	0,58	0,47	0,39	0,42	0,55	0,47
Інтелектуально-кадрове забезпечення	0,12	0,09	0,11	0,10	0,23	0,19	0,20	0,17	0,28	0,24	0,20	0,22	0,15	0,19
Мотивація праці	0,41	0,51	0,38	0,28	0,14	0,34	0,53	0,25	0,61	0,50	0,24	0,31	0,35	0,49
Ефективність зайнятості та ринку праці	0,26	0,39	0,11	0,49	0,46	0,43	0,20	0,45	0,29	0,12	0,17	0,48	0,44	0,36
Інституційна спроможність ринку праці	0,20	0,06	0,28	0,49	0,18	0,30	0,42	0,54	0,36	0,44	0,40	0,35	0,49	0,29
<i>композиційний індекс</i>	0,27	0,13	0,18	0,29	0,22	0,33	0,30	0,33	0,38	0,27	0,27	0,33	0,33	0,34
Черкаська область														
<i>часткові індекси:</i>														
Якість робочих місць	0,47	0,48	0,46	0,49	0,40	0,44	0,68	0,61	0,59	0,41	0,44	0,51	0,56	0,52
Інтелектуально-кадрове забезпечення	0,18	0,18	0,09	0,10	0,21	0,21	0,21	0,20	0,22	0,21	0,21	0,18	0,20	0,22
Мотивація праці	0,45	0,57	0,43	0,45	0,12	0,40	0,56	0,18	0,45	0,13	0,24	0,42	0,06	0,57
Ефективність зайнятості та ринку праці	0,55	0,59	0,55	0,22	0,29	0,49	0,33	0,43	0,49	0,48	0,56	0,32	0,28	0,47
Інституційна спроможність ринку праці	0,19	0,06	0,24	0,33	0,23	0,48	0,40	0,54	0,27	0,12	0,40	0,28	0,25	0,21
<i>композиційний індекс</i>	0,34	0,19	0,28	0,27	0,18	0,37	0,38	0,29	0,36	0,18	0,35	0,31	0,10	0,32
Чернівецька область														
<i>часткові індекси:</i>														

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
<i>композиційний індекс</i>	0,38	0,33	0,29	0,35	0,20	0,42	x	x	x	x	x	x	x	x
Середній рівень за регіонами														
<i>часткові індекси:</i>														
Якість робочих місць	0,53	0,54	0,53	0,55	0,49	0,48	0,69	0,64	0,57	0,51	0,48	0,54	0,57	0,53
Інтелектуально-кадрове забезпечення	0,29	0,28	0,17	0,24	0,36	0,32	0,31	0,31	0,34	0,33	0,31	0,29	0,31	0,32
Мотивація праці	0,48	0,56	0,43	0,39	0,20	0,38	0,54	0,21	0,48	0,42	0,25	0,35	0,17	0,52
Ефективність зайнятості та ринку праці	0,44	0,52	0,42	0,32	0,48	0,52	0,35	0,51	0,49	0,39	0,50	0,31	0,43	0,43
Інституційна спроможність ринку праці	0,27	0,14	0,29	0,48	0,33	0,35	0,42	0,50	0,43	0,36	0,41	0,40	0,49	0,28
<i>композиційний індекс</i>	0,38	0,27	0,30	0,35	0,30	0,38	0,39	0,31	0,44	0,37	0,33	0,33	0,23	0,35

Примітка: дані нормовано методом міні-макс в межах регіонів, п'ять груп показників зважено із застосуванням динамічних ваг, композиційні індекси побудовано мультиплікативним методом. Усі наведені індекси лежать в діапазоні від 0 до 1 (де 1 – стан абсолютної конкурентної переваги).

Джерело: розраховано на основі даних Державної служби статистики України та Державної служби зайнятості України.

Додаток Д.

Таблиця Д.1. Стратегії Європейського екологічного курсу та їхній вплив на економіку та суспільство

Цілі	Ініціативи	Вплив:	
		позитивний	негативний
Стратегія «Від ферми до виделки» (Farm to Fork Strategy)			
<p>Зменшити загальне використання та ризик хімічних пестицидів на 50%.</p> <p>Скоротити використання небезпечних хімічних пестицидів на 50 %.</p> <p>Зменшити втрати поживних речовин щонайменше на 50%.</p> <p>Скоротити використання добрив щонайменше на 20%.</p> <p>Скоротити загальний продаж антимікробних препаратів для сільськогосподарських тварин та аквакультури на 50%.</p> <p>Використання щонайменше 25% сільськогосподарських угідь під органічне виробництво.</p> <p>Скоротити вдвічі кількість відходів харчових продуктів на особу населення на роздрібному та споживчому рівнях.</p> <p>100% доступ до швидкісного ширококутного Інтернету в сільській місцевості до 2025 р.</p>	<p>Перегляд законодавства про пестициди, добрива та ветеринарні препарати.</p> <p>Розробка нового плану дій щодо органічного землеробства.</p> <p>Створення нової стратегії щодо стійкого розвитку сільських територій.</p> <p>Підтримка досліджень та інновацій у сфері сільського господарства та продовольства.</p> <p>Підвищення обізнаності споживачів про стійкі продовольчі системи.</p>	<i>Вплив на продовольчу систему ЄС</i>	
		<p>Зменшення впливу сільського господарства на довкілля.</p> <p>Підвищення якості та безпеки продуктів харчування.</p> <p>Поліпшення добробуту тварин.</p> <p>Створення нових робочих місць у сільській місцевості.</p>	<p>Зростання цін на продукти харчування.</p> <p>Зниження конкурентоспроможності європейського сільського господарства.</p> <p>Втрата робочих місць у сільському господарстві.</p>
Стратегія біорізноманіття			
<p>Зберегти цілісність та стійкість екосистем.</p> <p>Забезпечити захист 30 % земної та морської поверхні.</p> <p>Відновити 30% деградованих екосистем.</p> <p>Зменшити ризик вимирання видів на 50%.</p> <p>Досягти сталого використання біорізноманіття.</p>	<p>Створення справедливої та рівноправної системи природокористування.</p> <p>Підвищення обізнаності про важливість біорізноманіття</p>	<p>Збільшення біорізноманіття .</p> <p>Зменшення ризику вимирання видів.</p> <p>Покращення якості екосистемних послуг.</p> <p>Покращення якості води та ґрунту.</p> <p>Зменшення викидів парникових газів.</p> <p>Збільшення рекреаційних можливостей.</p> <p>Зростання доходів місцевих громад</p> <p>Створення нових робочих місць.</p>	<p>Витіснення людей з деяких територій.</p> <p>Зменшення економічної діяльності.</p> <p>Збільшення витрат на відновлення.</p> <p>Зміна традиційного землеустрою.</p>

Збільшити інтеграцію біорізноманіття в усі сфери політики та суспільства.		Підвищення продовольчої безпеки. Зміна поведінки людей. Збільшення підтримки з боку суспільства. Покращення політики щодо біорізноманіття	Обмежений доступ до природних ресурсів. Зміна традиційних методів ведення сільського господарства. Посилення бюрократичних процесів
Стратегія впровадження циркулярної економіки			
Зменшити залежність від первинних ресурсів. Збільшити ресурсоефективність. Зменшити утворення відходів. Сформувати циркулярну економіку як справедливу та інклюзивну. Зменшити викиди парникових газів на 55% до 2030 року. Зменшити утворення відходів на 50% до 2030 року.	Вдосконалення законодавства. Розбудова відповідної інфраструктури. Перехід на повторне використання та рециклінг. Розробка еко-інновацій. Стимулювання екологічного дизайну. Підтримка малих та середніх підприємств.	Зменшення видобутку ресурсів. Зменшення забруднення навколишнього природного середовища. Зменшення викидів парникових газів. Зменшення витрат на первинні ресурси. Підвищення конкурентоспроможності підприємств/суб'єктів господарювання. Створення нових робочих місць. Збільшення рекреаційних можливостей. Зростання доходів місцевих громад. Підвищення продовольчої безпеки	Збільшення витрат на переробку відходів. Підвищення конкуренції за ресурси. Зміна традиційних методів ведення бізнесу. Збільшення витрат на дизайн продукції. Зміна поведінки людей.
Кліматичний пакт			
Зменшити викиди парникових газів на 55% до 2030 року. Досягти кліматичної нейтральності до 2050 року.	Підвищення ціни на викиди CO ₂ . Інвестування у відновлювані джерела енергії. Захист екосистем. Розвиток «зеленої» інфраструктури.	Зменшення забруднення повітря. Зменшення ризику зміни клімату та стихійних лих. Створення нових робочих місць. Зменшення залежності від викопного палива. Підвищення енергетичної безпеки. Збереження біорізноманіття. Покращення якості життя.	Збільшення витрат для підприємств, зокрема на інфраструктуру. Збільшення цін на енергоресурси. Зміна традиційних методів ведення бізнесу.
Стратегія адаптації до зміни клімату			
Зменшити викиди парникових газів на 55% до 2030 року.	Розробка та впровадження національних стратегій адаптації.	Зменшення ризику стихійних лих. Захист інфраструктури. Збереження економічного розвитку.	Збільшення витрат на адаптацію. Зміна традиційного землеустрою.

<p>Збільшити стійкість до наслідків зміни клімату. Підвищити обізнаність населення про зміну клімату. Сприяти міжнародному/ міжрегіональному співробітництву</p>	<p>Проведення інформаційних кампаній. Участь у міжнародних/ міжрегіональних проєктах</p>	<p>Зміна поведінки людей. Обмін досвідом та знаннями. Розробка спільних рішень.</p>	<p>Збільшення витрат на інформаційні кампанії. Збільшення політичної та економічної залежності</p>
<p>Стратегія «Чиста енергія» (Clean Energy Strategy)</p>			
<p>Збільшити частку ВДЕ до 40 % до 2030 року Підвищити енергоефективність на 32,5 % до 2030 року. Забезпечити розвиток інтелектуальних енергетичних систем.</p>	<p>Забезпечення підтримки розвитку ВДЕ. Впровадження енергоефективних стандартів. Інвестування в цифрові технології.</p>	<p>Зменшення викидів парникових газів. Підвищення енергетичної безпеки. Створення нових робочих місць. Зменшення споживання енергії. Зменшення витрат на енергоресурси. Збільшення надійності енергопостачання</p>	<p>Збільшення витрат на енергетичний сектор. Зміна традиційних методів ведення бізнесу. Збільшення витрат на модернізацію виробництва. Посилення кібербезпеки.</p>

Таблиця Д.2. Порівняння принципів екологічної економіки, зеленого зростання та зеленої економіки

Екологічна економіка		Зелене зростання		Зелена економіка	
принцип	сутність принципу	принцип	сутність принципу	принцип	сутність принципу
• сталий розвиток	Економічний розвиток має відповідати потребам сучасного покоління, не ставлячи під загрозу можливості майбутніх поколінь задовольняти свої потреби. (Brundtland Report, 1987) Розвиток має бути екологічно, економічно та соціально стійким. (Національна стратегія сталого розвитку України до 2030 року)	• інвестиції в екологічні інновації	Стимулювання розробки та впровадження нових технологій, що зменшують вплив на довкілля. (ЮНЕП, 2011) Підтримка досліджень та розробок в сфері зелених технологій. (Європейський Союз, 2020)	• сталість розвитку	<i>Зелена</i> економіка прагне до сталого та прибуткового розвитку, знаходячи рішення, які приносять економічні, соціальні та екологічні вигоди. Економічна діяльність повинна бути спрямована на задоволення потреб сучасного суспільства без шкоди для можливостей майбутніх поколінь задовольняти свої потреби. (Brundtland Report, 1987) Розвиток має бути екологічно, економічно та соціально стійким. (Національна стратегія сталого розвитку України до 2030 року)
• взаємозв'язок економіки та довкілля	Економіка є підсистемою довкілля, і економічна діяльність має ґрунтуватися на принципах екологічної стійкості. (ЮНЕП, 2011) Економічні агенти, такі як фірми та споживачі, повинні враховувати екологічні наслідки своїх дій. (Всесвітній банк, 2012)	• підвищення ресурсо- та енергоефективності	Зменшення використання ресурсів та енергії на одиницю продукції. (ОЕСР, 2001) Впровадження енергоефективних стандартів та технологій. (Міжнародне енергетичне агентство (МЕА), 2015)	• взаємозв'язок економіки та довкілля	Економіка не може існувати без здорового довкілля, яке забезпечує ресурсами та поглинає відходи. (ЮНЕП, 2011) Економічна діяльність має враховувати екологічні обмеження та наслідки. (Всесвітній банк, 2012)
• справедливість	Економічні блага та тягарі повинні розподілятися справедливо між людьми та країнами. (Всесвітня декларація прав людини, 1948) Необхідно враховувати потреби та права найуразливіших груп	• перехід до відновлюваних джерел енергії	Заміна викопного палива на джерела енергії, які не шкодять довкіллю. (Європейський Союз, 2018) Підтримка розвитку та використання відновлюваних джерел енергії. (Міжнародне	• урахування природних ресурсів	<i>Зелена</i> економіка враховує, що природа є активом, а не лише ресурсом, і пропонує використовувати категорію «природний капітал» замість «природних ресурсів»

Екологічна економіка		Зелене зростання		Зелена економіка	
принцип	сутність принципу	принцип	сутність принципу	принцип	сутність принципу
	населення. (Цілі сталого розвитку ООН, 2015)		агентство з відновлюваної енергії (IRENA), 2020)		
• ефективність	Економічні ресурси повинні використовуватися максимально ефективно, з мінімальним впливом на довкілля. (Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), 2001) Забруднення та інші екологічні проблеми повинні мати економічну ціну. (Європейський Союз, 2008)	• збереження біорізноманіття	Захист екосистем та видів флори/фауни. (Конвенція про біологічне різноманіття, 1992) Створення та збереження природоохоронних територій. (Світовий фонд дикої природи (WWF), 2020)	• обмеженість ресурсів	Зелена економіка визнає, що ресурси обмежені, і намагається забезпечити ефективне використання цих ресурсів. Економічні ресурси повинні використовуватися максимально ефективно, з мінімальним впливом на довкілля. (ОЕСР, 2001) Забруднення та інші екологічні проблеми повинні мати економічну ціну. (Європейський Союз, 2008)
• відповідальність	Люди та організації повинні нести відповідальність за свої дії, які впливають на довкілля. (Ріо-де-Жанейрська декларація з довкілля та розвитку, 1992) Необхідно розвивати культуру відповідального споживання та виробництва. (ЮНЕП, 2013)	• створення зелених робочих місць	Розвиток нових галузей економіки, пов'язаних з зеленими технологіями. (ЮНЕП, 2013) Підтримка перекваліфікації та працевлаштування людей у зелених галузях. (Організація Об'єднаних Націй з промислового розвитку (ЮНІДО), 2018)	• зменшення викидів	Зелена економіка спрямована на зниження викидів забруднюючих речовин та впровадження чистих технологій
• превентивність	Краще запобігати екологічним проблемам, ніж потім їх вирішувати. (Принцип запобігання, Орхуська конвенція, 1998) Необхідно впроваджувати принципи запобіжного підходу в усі сфери економічної діяльності. (Європейський Союз, 2001)	• підвищення екологічної свідомості	Інформування населення про важливість <i>зеленого</i> зростання. (ЮНЕП, 2019) Заохочення екологічно відповідальної поведінки. (Всесвітній день довкілля, 2023)	• соціальна справедливість	Зелена економіка прагне до включеності всіх верств суспільства, забезпечуючи рівний доступ до ресурсів та можливостей. Економічні блага та тягарі повинні розподілятися справедливо між людьми та країнами. (Всесвітня декларація прав людини, 1948) Необхідно враховувати потреби та права найуразливіших груп

Екологічна економіка		Зелене зростання		Зелена економіка	
принцип	сутність принципу	принцип	сутність принципу	принцип	сутність принципу
					населення. (Цілі сталого розвитку ООН, 2015)
• участь	Усі зацікавлені сторони повинні брати участь у прийнятті рішень, які впливають на довкілля. (Aarhus Convention, 1998) Необхідно забезпечити доступ до інформації та право на участь у публічних обговореннях. (Європейський Союз, 2003)	• справедливий розподіл благ	Забезпечення того, щоб всі люди могли отримати вигоду від <i>зеленого</i> зростання. (Світовий банк, 2020) Зменшення нерівності та бідності. (Цілі сталого розвитку ООН, 2015)	• збереження біорізноманітності	Зелена економіка враховує важливість збереження різноманітності природи та екосистем
• міжнародне співробітництво	Екологічні проблеми не мають кордонів, тому їх вирішення потребує співпраці на міжнародному рівні. (Стокгольмська декларація з довкілля, 1972) Країни повинні спільно працювати над зменшенням впливу економічної діяльності на довкілля. (Паризька угода про зміну клімату, 2015)	• міжнародне/ міжрегіональне співробітництво	Спільна робота країн/регіонів для вирішення глобальних екологічних проблем. (Паризька угода про зміну клімату, 2015) Поширення знань і технологій зеленого зростання. (Зелений кліматичний фонд, 2010)	• ефективне використання енергії	Зелена економіка сприяє переходу до відновлюваних джерел енергії та енергоефективних технологій.

Складено за: ^{513, 514, 515, 516}

⁵¹³ Доповідь ЮНЕП «Зелена економіка: шляхи до стійкого розвитку та добробуту»; Веб-сайт ЮНЕП з зеленої економіки: <https://www.unep.org/greeneconomy/>

⁵¹⁴ Національний план дій з охорони навколишнього природного середовища на період до 2025 року: розпорядження Кабінету Міністрів України № 443-р від 21 квітня 2021 р. № 443-р. URL: http://www.recpc.org/wp-content/uploads/2021/05/National-Action_Plan-Ukraine-2025.pdf

⁵¹⁵ Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2021 році. URL: <https://mepr.gov.ua/wp-content/uploads/2023/01/Natsdopovid-2021-n.pdf>

⁵¹⁶ Sustainability. URL: <https://www.mdpi.com/journal/sustainability>

ДОДАТОК Е.

Таблиця Е.1. Термінологія законодавства України в сфері сталого просторового розвитку

№ п/п	Зміст терміну	Назва правового акту
1.	Сталий розвиток населених пунктів - це соціально, економічно і екологічно збалансований розвиток міських і сільських поселень, спрямований на створення їх економічного потенціалу, повноцінного життєвого середовища для сучасного та наступних поколінь на основі раціонального використання ресурсів (природних, трудових, виробничих, науково-технічних, інтелектуальних тощо), технологічного пере-оснащення і реструктуризації підприємств, удосконалення соціальної, виробничої, транспортної, комунікаційно-інформаційної, інженерної, екологічної інфраструктури, поліпшення умов проживання, відпочинку та оздоровлення, збереження та збагачення біологічного різноманіття та культурної спадщини.	Концепція сталого розвитку населених пунктів: схвалена Постановою Верховної Ради України від 24 грудня 1999 року № 1359-XIV. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1359-14#Text
2.	Сталий розвиток - розвиток суспільства для задоволення потреб нинішнього покоління з урахуванням інтересів майбутніх поколінь	Про засади державної регіональної політики: закон України від 5 лютого 2015 року № 156-VIII, (із змінами), (пункт 10 частини першої статті 3) https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19#Text
3.	Регіональний розвиток - процес соціальних, економічних, екологічних, гуманітарних та інших позитивних змін у регіонах	Про засади державної регіональної політики: закон України від 5 лютого 2015 року № 156-VIII (із змінами), (пункт 13 частини першої статті 1). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19#Text
4.	Функціональний тип території - макрорегіон, мікрорегіон чи територіальна громада, які характеризуються сукупністю спільних соціальних, просторових, екологічних, економічних, безпекових та інших особливостей.	Про засади державної регіональної політики: закон України від 5 лютого 2015 року № 156-VIII (із змінами), (пункт 15 частини першої статті 1). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19#Text
5.	Території сталого розвитку - самодостатні мікрорегіони, територіальні громади з наявним соціально-економічним потенціалом територій та спроможні до збалансованого розвитку в економічній, соціальній та екологічній сферах.	Про засади державної регіональної політики: закон України № 156-VIII від 5 лютого 2015 року (із змінами), (частина шоста статті 112). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19#Text
6.	Стале землекористування - використання земель, що визначається тривалим користуванням земельною ділянкою без зміни її цільового призначення, погіршення її якісних характеристик та забезпечує оптимальні параметри екологічних і соціально-економічних функцій територій.	Про землеустрій: закон України від 22 травня 2003 року № 858-IV (Абзац 13 статті 1 в редакції Закону № 497-VIII від 2 червня 2015 року). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/858-15/ed20220710#Text
7.	Комплексний план просторового розвитку території територіальної громади - одночасно містобудівна документація на місцевому рівні та документація із землеустрою, що визначає планувальну організацію, функціональне призначення території, основні принципи і напрями формування єдиної системи громадського	Про регулювання містобудівної діяльності: закон України від 17 лютого 2011 року № 3038-VI (пункт 51 частини першої статті 1) (із змінами, внесеними згідно із Законом № 711-IX від 17 червня

№ п/п	Зміст терміну	Назва правового акту
	обслуговування населення, дорожньої мережі, інженерно-транспортної інфраструктури, інженерної підготовки і благоустрою, цивільного захисту території та населення від небезпечних природних і техногенних процесів, охорони земель та інших компонентів навколишнього природного середовища, формування екомережі, охорони і збереження культурної спадщини та традиційного характеру середовища населених пунктів, а також послідовність реалізації рішень, у тому числі етапність освоєння території;	2020 року). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3038-17#Text
8.	Сталий розвиток території територіальної громади – соціально, економічно та екологічно збалансований розвиток території територіальної громади, спрямований на створення економічного потенціалу, повноцінного життєвого середовища для сучасних та майбутніх поколінь на основі раціонального використання ресурсів (природних, трудових, виробничих, науково-технічних, інтелектуальних тощо), технологічного переоснащення і реструктуризації підприємств, удосконалення соціальної, виробничої, транспортної, комунікаційно-інформаційної, інженерної, екологічної інфраструктури, поліпшення умов проживання, відпочинку та оздоровлення, збереження та збагачення біологічного різноманіття та культурної спадщини.	Про регулювання містобудівної діяльності: закон України від 17 лютого 2011 року № 3038-VI (пункт 121 частини першої статті 1), (із змінами, внесеними згідно із Законом № 711-IX від 17 червня 2020 року). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3038-17#Text

Джерело: складено авторами.

Додаток Ж

Таблиця Ж.1. Аргументація «за» та «проти» ефективності різних форм міжмуніципального співробітництва (за результатами опитування 42 територіальні громади з Львівської, Полтавської та Херсонської областей⁵¹⁷)

№ з/п	Форма міжмуніципального співробітництва	Вважаємо найбільш ефективною, тому що:	Вважаю найменш ефективною, тому що:
1	Делегування одному із суб'єктів ММС виконання одного чи кількох завдань з передачею йому відповідних ресурсів.	можливість використовувати вже існуючі потужності; економія ресурсів; збереження контролю за виконанням завдання	---
2	Реалізація спільних проектів	спільний контроль за спільною діяльністю; якісна координація роботи	---
3	Спільне фінансування (утримання) підприємств, установ та організацій комунальної форми власності, об'єктів інфраструктури	ефективне та економне використання коштів місцевих бюджетів; простіше об'єднувати фінансування навколо існуючого об'єкту; розвиток одного, потужного, вже існуючого об'єкту, замість створення кількох нових, більш слабких	---
4	Утворення спільних комунальних підприємств, установ та організацій, спільних об'єктів інфраструктури	(1) ефективне та економне використання коштів місцевих бюджетів; (2) ефективно для реалізації дороговартісних інфраструктурних проектів; (3) можливість використання більш кваліфікованих кадрів	(1) тяжкі наслідки у разі невиконання однією зі сторін своїх зобов'язань; (2) необхідність виділення майна та ресурсів; (3) складна процедура реєстрації; (4) менша гнучкість, аніж у інших форм; (5) відсутність конкретної відповідальності; (6) незрозуміло, як обраховувати тарифи; (7) КП обслуговує одну громаду більш ефективно
5	Утворення спільного органу управління для спільного виконання визначених законом повноважень	(1) ефективне та економне використання коштів місцевих бюджетів; (2) можливість використання більш кваліфікованих кадрів	(1) важко домовляться; (2) складно управляти; (3) незрозуміла процедура оформлення
6	Змішана, яка дозволяє поєднувати декілька форматів співробітництва	дозволяє використати комбінований підхід; можна поєднувати кілька форм ММС	Може бути складною при підготовці та виконанні, легко заплутатись

Примітка: понад 20 % опитаних вказали, що не бачать недоліків у існуючих формах ММС, за умови чіткого визначення прав та обов'язків сторін у договорах.

⁵¹⁷ У Комітеті з питань організації державної влади відбулось обговорення "Впровадження Закону України "Про співробітництво територіальних громад" в умовах воєнного стану. Стан, виклики та шляхи удосконалення". Результати опитування територіальних громад про застосування інструментів співробітництва. URL: <https://komsamovr.rada.gov.ua/uploads/documents/44101.pdf>.

Підписано до друку 8.07.2024 р.
Папір офсетний. Друк на різнографі.
Умов. друк. арк. 36,15

Тираж 100 прим.
Друк: ПП «Арал»
м. Львів, вул. Козельницька, 4 Тел: (050) 371-62-80